

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ PROGRAMI**

DOKTORA TEZİ

**MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİ
SÖZ VARLIĞI İNCELEMESİ:
MUTFAK VE YEMEK KÜLTÜRÜNE AİT İSİMLER**

KÜBRA DİLAVER YILDIRIM

13725003

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. AYŞE MELEK ÖZYETGİN

İSTANBUL

2020

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ PROGRAMI**

DOKTORA TEZİ

**MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİ
SÖZ VARLIĞI İNCELEMESİ:
MUTFAK VE YEMEK KÜLTÜRÜNE AİT İSİMLER**

**KÜBRA DİLAVER YILDIRIM
13725003
ORCID NO: 0000-0002-8775-2488**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. AYŞE MELEK ÖZYETGİN**

**İSTANBUL
2020**

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ PROGRAMI**

DOKTORA TEZİ

**MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİ
SÖZ VARLIĞI İNCELEMESİ:
MUTFAK VE YEMEK KÜLTÜRÜNE AİT İSİMLER**

**KÜBRA DİLAVER YILDIRIM
13725003**

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 10.09.2020

Tezin Savunulduğu Tarih: 14.08.2020

Tez Oy Birliği ile Başarılı Bulunmuştur

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Ayşe Melek Özyetgin	
Öğretim Üyesi	: Prof. Dr. Zühal Ölmez	
Öğretim Üyesi:	: Prof. Dr. Aynur Koçak	
Öğretim Üyesi	: Prof. Dr. Mesut Şen	
Öğretim Üyesi	: Prof. Dr. Jale Demirci	

**İSTANBUL
AĞUSTOS 2020**

ÖZ

MEMLÛK-KIPÇAK DÖNEMİ TÜRKÇESİ SÖZ VARLIĞI: MUTFAK VE YEMEK KÜLTÜRÜNE AİT İSİMLER

Kübra Dilaver Yıldırım

Ağustos, 2020

"Memlûk-Kıpçak Türkçesi Söz Varlığı: Mutfak ve Yemek Kültürüne Ait İsimler" adını taşıyan tez, Memlûk-Kıpçak sahası sözlüklerindeki mutfak ve yemek kültürüne ait söz varlığı üzerinde tarihî ve çağdaş Kıpçak Türk dili alanında ilgili söz varlığının filolojik incelenmesidir. Tez çalışmamızın konusunu Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlük ve gramer kitaplarındaki mutfak ve yemek kültürüne ait isimlere dayalı söz varlığı oluşturmaktadır. Tezimizin amacı, Memlûk-Kıpçak sahası söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait söz varlığına dayalı dil malzemesinin temelinde, Kıpçak Türkçesinin şekillenme ve gelişme sürecini ortaya koymak ve Genel Türk dili içindeki yerini tayin etmek, Eski Kıpçak diyalekt alanı ile Modern Kıpçak diyalekt alanı arasındaki ilişkilerin ve uygunlukların boyutunu ve seyrini tespit etmektir. Bunun yanında Memlûk-Kıpçak sözlüklerindeki söz varlığı dönemin Türk kültürü ile ilgili zengin yapısını ortaya koyması bakımından önemlidir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinin söz varlığında bulunan yiyecek isimleri, sosyo-kültürel hayata ışık tutar. 334 sayfa olan tezimiz, beş ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın Giriş kısmında konu ve konunun ele alınma, incelenme yöntemleri ve korpus hakkında bilgi verilmiştir. Tezimizin 2. Bölüm'ünde Kıpçak Türklerinin genel siyasi ve kültür tarihi ile Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türk etnik durumu hakkında bilgi verilmiştir. 3. Bölüm'de mutfak ve yemek kültürü ile ilgili bilgi verilmiştir. 4. Bölüm'de, Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığında mutfak ve yemek kültürüne ait söz varlığının filolojik açıdan detaylı bir incelemesi yer almaktadır. Çalışmamızın Sonuç kısmında elde ettiğimiz bulgular yorumlanmıştır. Çalışmamızın sonuna 4. bölüm'de incelenen söz varlığının dizini de eklenmiştir. Tezin son kısmında Kaynaklar eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Memlûk-Kıpçak Türkçesi, Mutfak ve Yemek Kültürü, Söz Varlığı, Sözlük, Türkmençe.

ABSTRACT

THE MAMLUK-KIPCHAK PERIOD TURKISH VOCABULARY: THE NAMES OF THE CUISINE AND FOOD CULTURE

Kübra Dilaver Yıldırım

August, 2020

The thesis named "Mamluk-Kıpçak Turkish Vocabulary: Names of Cuisine and Food Culture" is the philological examination of the historical vocabulary in the field of historical and contemporary Kipchak Turkish language on the vocabulary of cuisine and food culture in the Mamluk-Kipchak dictionaries. The subject of our thesis work is the vocabulary based on the names of culinary and food culture in Mamluk-Kıpçak Turkish dictionaries and grammar books. The aim of our thesis is to reveal the formation and development process of Kipchak Turkish and to determine its place in the General Turkish language on the basis of the language material of the kitchen and food culture in the Mamluk-Kipchak field vocabulary. To determine the size and course of the conformities. Besides, the presence of vocabulary in Mamluk-Kıpçak dictionaries is important in terms of revealing the rich structure of the period related to Turkish culture. Food names in the vocabulary of Mamluk-Kipchak Turkish shed light on socio-cultural life. Our thesis, which has 334 pages, consists of five main sections. In the introduction part of the study, information was given about the subject, the methods of examination, examination and corpus. In the second part of our thesis, information is given about the general political and cultural history of Kipchak Turks and Turkish ethnic status in Mamluk-Kipchak field. In Chapter 3, information about cuisine and food culture is given. In Chapter 4, there is a philological detailed examination of the vocabulary of culinary and food culture in Mamluk-Kıpçak Turkish vocabulary. At the end of our study, the index of the vocabulary examined in chapter 4 was added. References were added in the last part of the thesis.

Key Words: Mamluk-Kipchak Turkish, Cuisine and Food Culture, Vocabulary, Dictionary, Turkmen.

ÖN SÖZ

Bir dilin söz varlığı üzerine yapılan araştırmalarda, o toplumun yaşam biçimi, gelenek ve görenekleri, siyasi ve sosyal tarihi, çevre kültürlerle olan ilişkileri, toplumsal ve kültürel yapıları ortaya çıkar. Bu açıdan bakıldığında Memlûk-Kıpçak sözlüklerindeki söz varlığı dönemin Türk kültürü ile ilgili zengin bir yapı sunar. Memlûk-Kıpçak Türkçesinin söz varlığında bulunan yiyecek isimleri, sosyo-kültürel hayata ışık tutması bakımından zengin bozkır geleneğine sahip Türk mutfağının Mısır-Suriye bölgesine taşındığına ve burada yaşatıldığına da tanıklık eder. Kültürün içinde çok özellikli bir konuma sahip olan yemek kavramı, Türk kültürünün de kilit taşlarından biridir.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi, Türk dilinin tarihî dönemleri içinde sözlük ve gramer türü olarak en zengin eser külliyyatının olduğu alanların başında gelir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi, 13-14. yüzyıllarda Mısır-Suriye bölgesinde şekillenmiştir. Bölgede yerleşik olarak yaşayan Türkmen nüfusuna katılan ve giderek yoğunlaşan Kıpçakların dillerinin bölgede etkili olmasından dolayı hem Araplara Türkçeyi öğretmek hem de dönemin gittikçe itibar kazanan Türk dilinin söz varlığını ortaya koymak için sözlük ve gramer kitapları yazılmıştır. Mısır-Suriye alanındaki Türk dilinin söz varlığı üzerine son derece zengin bir malzeme veren Memlûk-Kıpçak sözlük ve gramer kitapları bir anlamda orta dönem Türk kültürünü çok yönlü olarak yansıtan önemli kaynaklar durumundadır: *Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk (1312)*, *Kitāb-ı Mecmūu Tercumān-ı Türkī ve Acemī ve Moğolī (1343)*, *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye fi'l-Luğati't-Türkiyye (15.yy.)*, *Kitābu Bulğatu'l Muştāk fī Luğati't-Türk ve'l Kıpçak (15. yy.)*, *El-Kavānīnu'l-Kulliye li Żabti'l-Luğati't-Türkiyye (15. yy.)*, *Ed-Durretu'l-Muḍā fi'l-Luğati't-Türkiyye (15. yy.)*.

Çalışmamız, Memlûk-Kıpçak Türkçesinin yemek ve mutfak kültürüne ait söz varlığının tarihî gelişiminin ve bugünkü Kıpçak Türkçelerindeki durumunun incelenmesini hedeflemektedir. Çalışmamız 5 ana bölümden oluşmaktadır.

Tez çalışmamızın 1. Bölümü'nü oluşturan Giriş kısmında konu ve konunun ele alınma ve incelenme yöntemleri ile doğrudan külliyyatın yer aldığı korpus alanı tanımlanmıştır. 2. Bölüm'de Kıpçak Türklerinin genel siyasi ve kültür tarihleri ile Memlûk-Kıpçak sahasının etnik durumu ana hatlarıyla anlatılmıştır. 3. Bölüm'de Memlûk-Kıpçak Türklerinin mutfak ve yemek kültürü; Dünya ve Türk mutfak kültürünün gelişimlerine de değinilerek ilgili terminolojisi ile birlikte değerlendirilmiştir. Aynı bölümde tez çalışmamızda incelediğimiz mutfak ve yemek kültürü ile ilgili söz varlığı temelinde tarihî ve modern Türk dili alanındaki durumları ayrı başlıklar altında değerlendirilerek ilgili söz varlığının yansıttığı kültürel yapı, dil-kültür ilişkisi içinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde özellikle Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığının Türk dilinin en eski sözlüğü olan Dîvānu Luğâti't-Türk ile karşılaştırması yapılarak mutfak ve yemek kültürü ile ilgili ortaklıklar ve sürdürülen gelenek

değerlendirilmiştir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığıyla yaptığımız bir başka karşılaştırma değerlendirmesi, asıl Kıpçak sahasının karakteristik eserlerinden olan Codex Cumanicus malzemesiyle olmuş, iki saha arasındaki benzerlikler incelenmiştir. Mutfak ve yemek kültürünün modern Türk dili alanındaki durumu ise başta Kıpçak Türk dilleri olmak üzere Mısır-Suriye bölgesindeki Türkmen tesiri nedeniyle Oğuz-Anadolu sahasındaki durumla da karşılaştırılmıştır. İlgili söz varlığındaki alıntı unsurlar da bu bölümde ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir.

Çalışmamızın 4. Bölüm'ünde ise Memlûk-Kıpçak Türkçesi Söz Varlığındaki Mutfak ve Yemek Kültürüne Ait İsimler'in her biri ayrı madde başlarında leksik, semantik ve kökenbilgisi açısından ayrıntılı bir şekilde incelenmiş, Eski Türkçe döneminden itibaren tarihî Türk dili alanındaki durumu ve çağdaş Kıpçak sahasındaki kullanım alanları karşılaştırmalı olarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bölüm tezin inceleme alanını oluşturan isim söz varlığının filolojik incelemesinin belirli bir konu tasnifi esasında yapıldığı yerdir. Söz konusu bölümde isim malzemesinin belirli bir korpus alanı içinde eş zamanlı ve art zamanlı incelemesi yapılmıştır. Her bir sözcüğün ayrı madde başında incelendiği bu kısımda tarihî ve çağdaş Türk dili alanında tek veya seyrek geçen pek çok sözcük ile ilgili köken açıklamaları denemelerine de gidilmiştir.

Çalışmamızın 5. Bölüm'ü olan Sonuç kısmında Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait sözcüklerin tarihî-karşılaştırmalı incelenmesi neticesinde ulaşılan bilgiler değerlendirilmiştir. Ayrıca tez çalışmamızın son kısmında Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait incelenen tüm isimlerin dizini verilmiştir. Kaynakça bölümünde yararlanılan tüm kaynak eserler yanında, konu külliyatına dâhil olup inceleme kısmında da kullanılan eserlere tekrar yer verilmiştir.

Bu çalışmada tez izleme komitesinde yer alarak bana yol gösteren ve önerileri ile bana destek olan değerli hocalarım Prof. Dr. Zühal Ölmez ve Prof. Dr. Mesut Şen'e teşekkür ederim.

Çalışmam sırasında yöntem ve kaynaklar konusundaki yardımları, bilgisi, sabrı ve hoşgörüsüyle yanımda olan sevgili danışmanım Prof. Dr. A. Melek Özyetgin'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Kübra DİLAVER YILDIRIM

İstanbul, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar LİSTESİ	x
KISALTMALAR.....	xi
1. GİRİŞ	1
1.1. Çalışmanın Konusu ve Amacı	1
1.2. Çalışmanın Yöntemi	2
1.3. Konu Külliyatı (Korpus)	4
2. KIPÇAK TÜRKLERİ VE DİLLERİ	11
2.1. Kıpçak Türkleri.....	11
2.1.1. Altın Orda Hanlığı ve Kıpçak Türkleri	13
2.1.2. Mısır-Suriye alanı ve Kıpçak Türkleri	14
2.2. Kıpçak Türklerinin Dili.....	18
2.2.1. Kıpçak Türkçesinin Şekillenmesi	18
2.2.2. Mısır-Suriye Alanında Genel Türk Dili ve Kıpçak Türkçesinin Durumu.....	20
3. MUTFAK VE YEMEK KÜLTÜRÜ	32
3.1. Dünyada Mutfak ve Yemek Kültürü.....	32
3.2. Türk Mutfağı ve Yemek Kültürünün Gelişimi	36
3.2.1. Memlûk-Kıpçak Türklerinin Mutfak ve Yemek Kültürü.....	42
3.2.2. Memlûk-Kıpçak Mutfak ve Yemek Kültürü ile ilgili Söz Varlığı: "Yiyecek ve İçecek" Kavramına Ad Olan Genel Terimler	56
3.2.3. Memlûk-Kıpçak Sahası Söz Varlığındaki Mutfak ve Yemek Kültürü ile ilgili Sözcüklerin <i>Divan-ı Lügat'it Türk</i> ile Karşılaştırılması.....	67
3.2.4. Memlûk-Kıpçak Sahası Söz Varlığındaki Mutfak ve Yemek Kültürü ile ilgili Sözcüklerin <i>Codex Cumanicus</i> ile Karşılaştırılması.....	71
3.2.5. Memlûk-Kıpçak Sahası Söz Varlığındaki Mutfak ve Yemek Kültürü ile ilgili Sözcüklerin Çağdaş Kıpçak Türkçeleri ile Karşılaştırılması	74
3.2.6. Memlûk-Kıpçak Sahası Söz Varlığındaki Mutfak ve Yemek Kültürü ile ilgili Sözcüklerin Çağdaş Oğuz Türkçeleri ile Karşılaştırılması	77
3.2.7. Mutfak ve Yemek Kültürü Söz Varlığındaki Alıntı Sözcükler	88
4. MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİNE AİT MUTFAK VE YEMEK KÜLTÜRÜ İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI İNCELEMESİ	95
4.1. Mutfak Aletleri	95

4.1.1. Karıştırma Aletleri	95
4.1.2. Kesici Aletler	98
4.1.3. Dövücü Aletler.....	100
4.1.4. Kaplar	103
4.1.5. Sunum Araç ve Aletleri.....	111
4.1.6. Yemeğe Hazırlık Aletleri	117
4.1.7. Saklama Gereçleri.....	123
4.1.8. Pişirme Aletleri.....	134
4.1.9. Mutfak Dolapları.....	139
4.2. Başlıca Besin Maddeleri ve Yemekler.....	141
4.2.1. Hayvanlardan Elde Edilen Besin Maddeleri	141
4.2.2. Ziraî Besin Maddeleri.....	178
4.2.3. Sebze ve Meyveler	210
4.2.4. İçkiler.....	259
4.2.5. Baharatlar.....	270
4.2.6. Yemekler ve Tatlılar.....	281
5. SONUÇ.....	297
KAYNAKÇA.....	303
EKLER	316
DİZİN.....	329
ÖZ GEÇMİŞ.....	334

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Memlûk-Kıpçak Sahası Sözlüklerinde Yer Alan Mutfak ve Yemek Kültürüne Ait Söz Varlığının Çağdaş Kıpçak Sahası ile Karşılaştırılması.....	317
--	-----

KISALTMALAR

ADİL	: <i>Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati.</i>
age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
Anad. ağ.	: Anadolu Ağızları
AOYarlık	: Özyetgin, Ayşe Melek, <i>Altın Orda, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme- Notlar- Dizin-Tıpkıbasım).</i>
Ar.	: Arapça
ARGUNŞAH-GÜNER	: Argunşah, Mustafa, Galip Güner, <i>Codex Cumanicus.</i>
ATA	: bkz. KE
ATü	: Ana Türkçe
ayr. bkz.	: Ayrıca bakınız
Az.Tü	: Azeri Türkçesi
Başk.	: Başkurt Türkçesi
BaşkRSI.	: <i>Başkirsko-Russkiy Slovar.</i>
BaşkTHI.	: Agişiv, M. İldus, Ğibat Büişev, Zinnur Uraksin vd., <i>Başkort Telenen Hüzlege.</i>
BERTA	: Berta, Árpád, <i>Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakischen-Türkischen.</i>
BM	: <i>Kitābu Bulġatu 'l Muştāk fī Luġati 't-Türk ve 'l-Kıfçak;</i> Zajaczkowski, Ananiasz, <i>Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulġat aş-Muştaq fī lüġat at-Turkwa 'l-Qıfçaq, II-émepartie. Le verbe,</i> Zajaczkowski, Ananiasz, <i>Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulġat al-Muştaq fī lüġat at-Turkwa 'l-Qıfçaq, II-érepattie, Le nom.</i>
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
CC	: <i>Codex Cumanicus</i> , Bkz. ARGUNŞAH-GÜNER
Çev.	: Çeviren
DLT	: <i>Dîvânü Lugâti 't-Türk;</i> Bkz. MK.
DM	: Toparlı, Recep, <i>Ed-Dürretü 'l-MudiyyeFi 'l-Lüġati 't-Türkiyye.</i>
DS	: <i>Türkiye 'de Halk Ağzından Derlemeler Sözlüğü.</i>
DTSI.	: Nadelyaev, M. Viladimir, D. Mihayloviç Nasilov, E. Rahimoviç Tenişev, A. Mihayloviç Şçerbak, <i>Drevnetyurskiy Slovar.</i>
DYBO	: Dybo, Anna, <i>Etimologičeskiy Slovar Tyurskiy Yazıkov.</i>

ED	: Clauson, Sir Gerard, <i>An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish</i> .
EDAL	: Starostin, Sergei, Anna Dybo, Oleg Mudrak, <i>An Etimological Dictionary of Altaic Languages</i> .
EHMETYANOV	: Ehmetyanov, Rifkat, Rafael Mõhemmetdinov, Fenüze Nurieva, Fuat Ganiev, <i>Türkçe-Tatarca Sözlük</i> .
ERDAL	: Erdal, Marcel, <i>Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon</i> .
EREN	: Eren, Hasan, <i>Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü</i> .
ÈSTJa	: Sevortjan, Ê. Vladimirovič (ed.), <i>Ètimologičeskij Slovar Tjurkskich Jazykov</i> .
Fa.	: Farsça
hap. leg.	: Hapax legomena (tek veri)
Haz.	: Hazırlayan
İt.	: İtalyanca
KANAR	: Kanar, Mehmet, <i>Büyük Farsça-Türkçe Sözlük</i> .
Karay.	: Karayim Türkçesi
KarayRPSI.	: Baskakov, N. Aleksandroviç, Ananiasz Zajaczkowski, Seraja M. Szapzal, <i>Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar</i> .
KBalk.	: Karaçay-Balkar Türkçesi
KBalkRSI.	: Tenişev, E. Rahimoviç, X. İdrisoviç Süyünç, <i>Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar</i> .
KB-DİZİN	: Arat, R. Rahmeti, <i>Kutadgu Bilig III İndeks</i> .
KE	: Ata, Aysu, Rabğuzî, <i>Qışaşu' l-Enbiya; Nāřırü' d-din Bin Burhānū' d-dīn Rabğuzî, (Peygamberler Kıssaları) I Metin, II Dizin</i> .
Kıpç.	: Kıpçak Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
Kİ	: Caferoğlu, Ahmet, <i>Kitābu' l- İdrāk li Lisāni' l-Etrāk</i> .
KK	: Toparlı, Recep, M. Sadi Çögenli, Nevzat Yanık , <i>El- Qavānīnu' l-Kulliye li zabtı' l-luğati' t-Türkiyye</i> .
KKİp.	: Karakalpak Türkçesi
KONONOV	: Bkz. MN
KökTü	: Köktürkçe
krş.	: Karşılaştırmız
Kum.	: Kumuk Türkçesi
Kzk.	: Kazak Türkçesi
KzkTSI.	: Oraltay, Hasan, Nuri Yüce, Saadet Pınar (Çev.), <i>Kazak Türkçesi Sözlüğü</i> .

KzkTTüTSl.	: Koç, Kenan, Ayabek Bayniyazov, Vehbi Başkapan, <i>Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü</i> .
Lat.	: Latince
LESSING	: Lessing, Ferdinand, <i>Moğolca-Türkçe Sözlük</i> .
ME	: Yüce, Nuri, <i>Muḳaddimetü'l-Edeb</i> .
MK	: Ercilasun, Ahmet B.-Ziyat Akkoyunlu, <i>Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin</i> .
MN	: Kononov, Andrey Nikolayeviç, <i>Muḳabbet-nāme</i> .
Mo.	: Moğolca
MUTÇALI	: Mutçalı, Serdar, <i>Arapça-Türkçe Sözlük</i> .
NF	: Ata, Aysu. <i>Nehcü'l-Ferādis Uştmahlarnıñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) Maḳmūd Bin 'Ali Metin, Dizin-Sözlük</i> .
Nog.	: Nogay Türkçesi
NogRSI.	: Baskakov, N. Aleksandroviç, <i>Nogasyko-Russkiy slovar</i> .
Oğuz	: Oğuz Türkçesi
Osm. Tü.	: Osmanlı Türkçesi
ÖTİL	: Ma'rufov, Zokir v. d., <i>Özbek Tiliniñ İzahli Lûgati</i> .
Özb.	: Özbek Türkçesi
ÖZYETGİN	: Özyetgin, Ayşe Melek, <i>Ebū Hayyān, Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fii: Tariḫi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi</i> .
PA	: Proto Altayca
PT	: Proto Türkçe
RKKİpSI.	: Baskakov, N. Aleksandroviç, <i>Russko-Karakalpakskiy Slovar</i> .
s.	: Sayı
Sansk.	: Sanskritçe
SEVORTYAN	: bkz. ÈSTJa.
Soğd.	: Soğdça
TA	: Toparlı, Recep, Sadi Çöğenli, Nevzat H. Yanık, <i>Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî</i> .
TASL.	: Karaağaç, Günay, <i>Türkçenin Alıntılar Sözlüğü</i> .
Tat.	: Tatar Türkçesi
TatRSI.	: <i>Tatarsko-Russkiy Slovar</i> .
TDK	: Türk Dil Kurumu
TEKİN	: Tekin, Talat, <i>Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler</i> .
TEKİN 1988	: Tekin, Talat, <i>Orhon Yazıtları</i> ,

TENİŞEV	: Tenişev, E. Rahimoviç, <i>Grammatika Tyurkskih Yazıkov-Leksika</i> .
TİETZE	: Tietze, Andreas, <i>Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati (Sprachschichtliches und Etymologisches Wörterbuch Des Türkei Türkischen) Cilt 1, A-E, Cilt2, F-J; Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati Cilt 3, F-J; Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati Cilt 4, K-L; Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati Cilt 5, M-N; Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati Cilt 6, O-R</i> .
TMEN	: Doerfer, Gerhard, <i>Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, I-IV</i> .
Trkm.	: Türkmen Türkçesi
TrkmDDSl.	: <i>Türkmen Dilinin Düşündirişli Sözlüğü</i> .
TrkmRSl.	: Baskakov, N. Aleksandroviç, B. Atalıyeviç Kariyeva, N. Ya. Hamzayeva, <i>Türkmensko-Russkiy Slovar</i> .
TS	: <i>Tarama Sözlüğü</i> .
TTASl.	: <i>Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege</i> .
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TTSl.	: <i>Tatarca-Türkçe Sözlük</i> .
TTü.	: Türkiye Türkçesi
Tü.	: Türkçe
TüSl.	: <i>Türkçe Sözlük</i> .
TZ	: Atalay, Besim, <i>Et-Tuħfetu 'z-Zekiyyefi 'l-Luğati 't-Türkiyye</i> .
UWb.	: Röhrborn, Klaus, <i>Uigurische Wörterbuch</i> .
Uyg.	: (Eski) Uygur Türkçesi
VEWT	: Räsänen, Marri, <i>Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen</i> .
YUDAHİN	: Yudahin, K. Kuzmiç, <i>Kırgız Sözlüğü</i> .
YUyg.	: Yeni Uygur Türkçesi
YUygTüSl.	: Emir Necipoviç Necip (çev. İklil Kurban), <i>Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü</i> .
YÜCE	: Bkz. ME
ZAJACZKOWSKI	: Bkz. BM

İşaretler

// : fonem parantezi.

- : gramer tahlilinde fiil kökü, fiil köküne gelen ek.

+ : gramer tahlilinde isim kökü, isim köküne gelen ek.

> : bu şekilde gider.

< : bu şekilden gelir./ bir dilden başka bir dile geçiş.

~ : değişken şekil.

A, I, U : gramer tahlilinde sırasıyla a/e, ı/i, u/ü ünlü değişimlerini gösterir.

G, K : gramer tahlilinde sırasıyla g/ğ, k/ķ ünsüz değişimlerini gösterir.

→ : (anlam biliminde) bu anlama geçer.

1. GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu ve Amacı

Zengin bir söz hazinesine sahip olan Türkçenin tarihî dönemlerinin içerisinde Memlûk-Kıpçak Türkçesinin özel bir yeri vardır. Bu zenginlik göz önünde bulundurulduğunda ilgili toplumun yüksek bir kültür seviyesine sahip olması da kaçınılmazdır. Bu döneme ait söz varlığının sözlük ve gramer kitapları şeklinde günümüze ulaşması dil araştırmaları açısından da büyük değer taşımaktadır. Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlükleri o dönemin toplumsal ve kültürel yapısına ışık tutan bir söz varlığını günümüze kadar asıl kullanım alanları ve zenginliğiyle taşımıştır. Memlûk-Kıpçak sözlüklerinin yaratıldığı Mısır-Suriye bölgesi çok kültürlü ve çok dilli bir ortam olmuştur. Kültürdeki çeşitlilik ve gelişme dilde kullanılan sözcükleri de etkilemiştir. Tarihî süreç içerisinde yaşanan din ve coğrafya değişiklikleri kültürün bir parçası olan dili önemli ölçüde etkilerken, bu etki bir dilin temel söz varlığı içinde önemli bir yeri olan mutfak ve yemek kültürüne ait sözcüklerde de kendisini göstermiştir.

Bir sözcüğün bir dilde ilk kez ne zaman, hangi kaynakta geçtiğinin saptanması, o dili konuşan toplumun o dönemde hangi uluslarla ilişki içinde olduğunu ortaya koyan önemli ipuçlarını verir.¹

Memlûk-Kıpçak sahası sözlük ve gramer kitapları yazdıkları coğrafya ve müellifleri bakımından Arap kökenli olarak ortaya çıkmış, Türkçeyi pratik olarak öğretmeyi amaçlayan eserlerdir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi gerek söz varlığı içindeki eskicil unsurları yaşatması gerekse Kıpçak-Oğuz/Türkmen lehçe tabakalaşmasını göstermesi bakımından Türk dili tarihinde önemli bir geçiş dönemi özelliği taşımaktadır. Ayrıca Kıpçak Türkçesi temelinde bölgede gelişen Türk dilinin zemininin atıldığı Mısır-Suriye coğrafyasında, kuşkusuz yerel unsurların da dile katkısı olmuştur. Abbâsîler döneminden itibaren Mısır-Suriye bölgesine dalga dalga yerleşen Türkmen nüfusun temellerini attığı Türk dili, asker olarak gelen beyaz köle

---

¹Doğan Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı Türk Dilinin Sözcükbilimiyle İlgili Gözlemler, Saptamalar*, 4. bs. (Ankara: Engin Yayınevi, Ekim 2006), 21.

Memlûk-Kıpçaklarının dilleri ile iç içe geçmiş ve sürekli etkileşim içinde gelişimini göstermiştir. Türklerin bu yoğun siyasî nüfuzlarının olduğu bu dönemde, şartların getirdiği bir gereklilik ve gereksinim olarak öğrenilmeye ihtiyaç duyulan Türk dili büyük bir itibar görmüş ve sözlük ve gramerler sayesinde dönemin dil hazinesini bugüne kadar korunabilmiştir. Bu nedenle söz konusu sözlük ve gramer kitapları incelendiğinde tespit ettiğimiz mutfak ve yemek kültürüne ait sözcüklerin bize işaret ettiği konu; Türklerin geçmişlerinden getirdikleri kültür yadigârlarının, bozkır yaşam tarzı ürünlerinin yeni coğrafyada karşılaştıkları bitkilerle veya yeni usüllerle birleşerek önce sarayda sonra da yerel Mısır-Suriye mutfağında ortaya çıkardığı etki olacaktır.

Tüm bu noktalardan hareketle tez çalışmamız 14. ve 15. yüzyıllarda Mısır-Suriye bölgesinde gelişen Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait sözlüklerdeki mutfak ve yemek kültürüne ait söz varlığını incelemeyi hedeflemiştir.

"Memlûk-Kıpçak Dönemi Türkçesi Söz Varlığı: Mutfak ve Yemek Kültürüne Ait İsimler" adlı çalışmamız, belirli bir korpus alanı ile sınırlandırılan tarihî ve çağdaş Kıpçak alanında ilgili söz varlığının leksik, semantik ve kökenbilgisi bakımından incelemesinden oluşmaktadır. Bu bağlamda Memlûk-Kıpçak Sahası söz varlığı içindeki mutfak ve yemek kültürüne ait isimlerden oluşan söz varlığı temelinde, bir taraftan Memlûk-Kıpçak Türk kültürünün bir boyutu incelenirken diğer taraftan Kıpçak Türkçesinin söz varlığı temelinde gelişimi ortaya konmaya çalışılmış, Genel Türk dili içindeki yeri belirlenmiş, Eski Kıpçak diyalekt alanı ile Modern Kıpçak diyalekt alanı arasındaki ilişki ve bunların boyutları dil ve kültür tarihi bağlamında incelenmeye çalışılmıştır.

1.2. Çalışmanın Yöntemi

Dil, tarihsel ve evrimsel bir süreç içerir. Dil, çağlar boyu sürekli biçimde değişime uğrayan bir kalıttır. Aynı zamanda da evrimsel süreçte içeriğini koruyan bir sisteme de sahiptir. Dil hem artsüremli hem de eşsüremli bir varlıktır.² Çalışmamızda bu yöntemsel yaklaşım ile artsüremli ve eşsüremli "Memlûk-Kıpçak Türkçesinin Söz Varlığındaki Mutfak ve Yemek Kültürüne Ait İsimler" ayrıntılı bir filolojik incelemeyle ele alınmıştır.

---

²Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, (İstanbul: Multilingual, 2001), 116.

Dilin söz varlığı, dildeki öğelerin biçim bilgisi açısından incelenmesi, kökenleri, tarihsel gelişimlerini inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanan sözcük bilimi; kimi dilcilerin anlam bilimi ve ad bilimini de içine kattıkları geniş bir dil bilimi dalıdır.³ Çalışmamızda sözcük bilimi (lexicologie, lexicology, Wortkunde) yöntemi kullanılarak “Memlûk-Kıpçak Türkçesinin Söz Varlığındaki Mutfak ve Yemek Kültürüne Ait İsimler” köken, şekil ve anlama dayalı gelişimleriyle incelenmiştir.

Tez çalışmamızda incelememize temel oluşturan ilgili isim malzemesi Memlûk-Kıpçak döneminde yazılmış sözlük ve gramer kitaplarının taranması ile elde edilmiştir. Bu kapsamda Ebû Hayyân Muḥammed b. Yūsuf b. ‘Ali b. Yūsuf b. ‘Hayyân al-Ġırnati (al-Endulusî), *Kitâbü’l-İdrâk li-Lisâni’l-Etrâk*, Mısır-Kahire, 20 Ramadan 712 (18 Aralık 1312); ? *Et-Tuhfetü’z-Zekiyyefi’l-Lügati’t-Türkiyye*, Mısır 829 (1425); ?, *El-Kavânînü’l-Küllîyye li-Zabti’l-Lügati’t-Türkiyye*, Mısır-Kahire (15. yy. başları); Konyalı Halil bin Muhammed bin Yusuf, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, 27 Şaban 743 (25 Ocak 1343); Hüsrev b. Abdullah, *Ed-Dürretü’l-Mudiyyefi’l-Lügati’t-Türkiyye*, Suriye(?) (14-15. yy.); Cemaledin Ebû Muhammed ‘Abdullah et-Türkî, *Kitab-ı Bulğatü’l Müştâk fi Lügati’t-Türk ve’l-Kıfçak*, Mısır-Suriye (15. yy. başları) adlı eserler taranmıştır. Bu sözlük ve gramer kitapları bir anlamda Araplara Türkçenin Arapça ile boy ölçüşebilecek zenginliğini gösterirken diğer taraftan da dönemin Türkçesine ait zengin örneklerle kültür hayatına ilişkin ipuçlarını da barındırmaktadır. Bu söz varlığının içerisinde günlük hayata dair mutfak ve yemek kültürü ile ilgili isim malzemesi belirli bir korpus dâhilinde belirlenen tarihî ve modern Türk dili alanında tarihî-karşılaştırmalı bir yöntemle incelenmiştir.

Memlûk-Kıpçak sözlüklerindeki mutfak ve yemek kültürüne ait isim malzemesi fişlenmiş ve ilk olarak yemek kültürü ile ilgili tüm terimler kendi içinde detaylı bir tasnife tâbi tutulmuştur. Her bir terim ayrı madde başı altında detaylı bir filolojik incelemeye tâbi tutulmuştur. Aynı terim için sözlüklerde farklı anlamlar varsa bunlar da madde başı açıklamalarda belirtilmiştir. Tez çalışmamızda tanımların yanı sıra sözcüklerin köken bilgisi ve semantik yapısı, Türk dili alanındaki yeri, art zamanlı ve eş zamanlı olarak incelenmiştir. Madde başı olarak belirtilmiş olan her bir terimin korpusta belirtilen eserlerden oluşan tarihî Türk dili alanındaki yeri

³ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 5. bs. (Ankara: TDK Yay., 2009), 31.

tanıklarıyla tespit edilmiş ve özellikle Modern Kıpçak dilleri içindeki durumu karşılaştırmalı olarak verilmeye çalışılmıştır. Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmen/Oğuz etkisi göz önüne alındığında incelenen terimin tarihî ve modern Oğuz Türkçelerindeki durumuna da yeri geldiğinde müracaat edilmiştir. Sözcüklerle ilgili kökenbilgisi açıklamaları da mevcut kaynaklara dayalı olarak verilmeye çalışılmış, kimi örnekler için de tarafımızdan kökenbilgisi önerileri yapılmıştır.

4. Bölüm’de filolojik temelde incelediğimiz söz varlığıyla ilgili ulaşılan bilgiler temelinde, tez çalışmamızın özellikle 3. Bölüm’ünde dil-kültür ilişkisi bağlamında Memlûk-Kıpçak Türklerine ait mutfak ve yemek kültürünün hem eş zamanlı hem de art zamanlı görünümü, Karahanlı, Asıl Kıpçak ve Oğuz sahalarıyla karşılaştırmaları yapılarak ilgili terminolojisi ile değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1.3. Konu Külliyatı (Korpus)

Memlûk-Kıpçak sahası söz varlığı içindeki mutfak yemek kültürüne ait isimler Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlük ve gramer kitaplarından yapılan taramalar neticesinde tespit edilmiştir. Bu temel korpus alanı içinde doğrudan mutfak ve yemek kültürü ile ilgili isimler tezde ele alınmıştır. Bu alanda daha önce Mustafa Safran tarafından yapılmış "*Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman/Kıpçaklar’da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış (1993)*" adlı bir çalışma vardır. Safran eserinde Kıpçakların sosyal hayatının içinde yemek ve mutfak kültürüne ait eşyaları ve besin maddelerini, iktisadî hayatın içinde ziraat ürünlerini, meslek gruplarını tanıtmıştır. Kıpçakların sosyo-kültürel hayatındaki mutfak ve yemek kültürüne ait günlük hayattaki temel söz varlığının sınırları çizilerek ilgili terimler kendi içinde sistematik olarak tasnif edilmiştir. Tez çalışmamızda da yararlandığımız bu eserde sözcüklerle ilgili ayrıntılı bir filolojik inceleme yapılmamıştır.

Tezimizdeki mutfak ve yemek kültürü ile ilgili söz varlığının tarihî-karşılaştırmalı incelenmesinde başlangıç noktası olarak Köktürk ve Uygur alanlarına ait Eski Türkçe dönemi eserleri esas alınmıştır. Eski Türkçe dil malzemesi için, esasen 13. yüzyıla kadarki Türk dilinin söz varlığını toplayan Sir Gerard Clauson’un Etimolojik Sözlüğünden yararlanılmıştır. Ayrıca Eski Türkçe söz varlığı için ED’de yer almayan, özellikle Uygur muhiti eserlerinin söz varlığını toplayan Marcel Erdal’ın "*Old Turkic Word Formation*" adlı eserindeki malzemen de istifade

edilmiştir. Ayrıca 11. yüzyıl Karahanlı sahası ile birlikte dönemin Türk dünyasına ait son derece zengin bir malzemeyi sunan DLT korpus alanı içine dâhil edilmiş, bunun yanında KB'ye de başvurulmuştur. Memlûk-Kıpçak sahası dil geleneği bakımından birleşen Harezmi-Altın Orda-Kıpçak sahası eserleri de konu külliyyatı içinde yer almaktadır.

Karşılaştırmalı çalışmamızın modern dönemdeki asıl alanını Kıpçak grubu oluşturmaktadır. Memlûk-Kıpçak Sahası söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait isimlerin Kıpçak grubu içinde yer alan Tatar, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Nogay, Karaçay-Balkar, Kumuk ve Karayim Türkçelerindeki durumu, bu lehçelere ait sözlüklerden yararlanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kırgızca da Kıpçak dillerine yakınlığından dolayı bu gruba dahil edilmiştir. Sözcük eğer Kıpçak alanında tanıklanmıyorsa, gerektiğinde diğer Türk dili alanlarına da müracaat edilmiştir. Özellikle etkileşim içinde olduğu Doğu Türk dili bu açıdan taranmıştır. Özellikle Memlûk sahasındaki Türkmen-Oğuz etkisiyle Memlûk sahası ile yakından kültürel ilişki içinde bulunan Anadolu ve Osmanlı sahasına ait temel eserlerle, Güneybatı Oğuz lehçelerinin sözlükleri de külliyyata alınmıştır. Bu açıdan incelemeye dâhil edilen eserler şunlardır:

AOYarlık Özyetgin, A.M., *Altın Orda, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme- Notlar- Dizin- Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yay., 1996.

ARGUNŞAH-GÜNER Argunşah, Mustafa, Galip Güner, *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yay., 2015.

ATA Bkz. KE

ADİL Orucovun, Əliheydər vd., *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, c. I-IV, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu, 1966-1987.

BaşkRSI. *Başkirsko-Russkiy Slovar*, Başkirskiy Filial İnstitut İstorii, Yazıka i Literatura, Moskva: Akademiya Nauk SSSR, 1958.

BaşkTHI. Ağışiv, M. İldus, Ğibat Biişev, Zinnur Uraksın vd., *Başkort Telenen Hüzlege*, I-II, Moskova: Russkiy Yazık, 1993.

- BERTA Berta, Árpád, *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakischen-Türkischen*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996.
- BM *Kitābu Bulġatu 'l Muştāk fi Luġati 't-Türk ve 'l-Ķifçak*; Zajączkowski, Ananiansz, *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulġat aş-Muştāq fi lüġat at-Turkwa 'l-Qifçaq, II-émepartie. Le verbe*, Warszawa 1954; Zajączkowski, Ananiansz, *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulġat al-Muştāq fi lüġat at-Turkwa 'l-Qifçaq, II-érepattie, Le nom*, Warszawa 1958.
- CC *Codex Cumanicus*, Bkz. ARGUNŞAH-GÜNER
- DLT *Dîvânü Luġâti 't-Türk*, Bkz. MK.
- DM Toparlı, Recep, *Ed-Dürretü 'l-Mudiyye Fi 'l-Lüġati 't-Türkiyye*, Ankara: TDK Yay., 2003.
- DS *Türkiye'de Halk Ağzından Derlemeler Sözlüğü*, XI, Ankara: TDK Yay., 1968.
- DTSI. Nadelyaev, M. Viladimir, D. Mihayloviç Nasilov, E. Rahimoviç Tenişev, A. Mihayloviç Şçerbak, *Drevnetyurskiy Slovar*, Leningrad: Nauka, 1969.
- DYBO Dybo, Anna, *Etimologičeskiy Slovar Tyurskiy Yazıkov*, Astana: Türkskaya Akademiya, 2013.
- ED Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford at the Clarendon Press 1972.
- EDAL Starostin, Sergei, Anna Dybo, Oleg Mudrak, *An Etimological Dictionary of Altaic Languages*, Handbook of Oriental Studies, Section Eight, edited by Denis Sinor and Nicola Di Cosmo, London-Boston: Brill Publications 2003.
- EHMETYANOV Ehmetyanov, Rifkat, Rafael Möhemmetdinov, Fenüze Nurieva, Fuat Ganiev, *Türkçe-Tatarca Sözlük*, Ankara: TDK Yay., 2014.

- ERDAL Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- EREN Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 2. bs. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999.
- ÈSTJa Severtjan, È. Vladimirovič (ed.), *Ètimologičeskij Slovar Tjurkskich Jazykov*, Moskva: Nauka, 1974.
- KANAR Kanar, Mehmet, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yay., 1998.
- KarayRPSI. Baskakov, N. Aleksandroviç, Ananiasz Zajaczkowski, Seraja M. Szapzal, *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar*, Moskva: İzdatelstvo Russkiy Yazık, 1989.
- KBalkRSI. Tenişev, E. Rahimoviç, X. İdrisoviç Süyünç, *Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar*, Moskva: Russkiy Yazık, 1989.
- KB-DİZİN Arat, R. Rahmeti, *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1969.
- KE Ata, Aysu, Rabguzî, *Qısaşü'l-Enbiya; Nâşirü'd-din Bin Burhânü'd-dîn Rabguzî, (Peygamberler Kıssaları) I Metin, II Dizin*, Ankara: TDK Yay., 1997.
- Kİ Caferoğlu, Ahmet, *Kitābu'l- İdrāk li Lisāni'l-Etrāk*, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.
- KK Toparlı, Recep, M. Sadi Çögenli, Nevzat Yanık , *El-Çavānīnu'l-Kulliye li zabṭi'l-luġati't-Türkiyye*, Ankara: TDK Yay., 1999.
- KONONOV Bkz. MN
- KzkTSI. Oraltay, H., N. Yüce, S. Pınar (Çev.), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları, 1984.

- KzkTTüTSl. Koç, Kenan, Bayniyazov, Ayabek, Başkapan, Vehbi, *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- LESSING Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*. 1-2. (Çev. Günay Karağaç) Ankara: TDK Yay., 2003.
- ME Yüce, Nuri, *Muḳaddimetü'l-Edeb*, 3. bs. Ankara: TDK Yay., 2012.
- MK Ercilasun, Ahmet B.- Akkaoyunlu, Ziyat, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 3. bas. Ankara: TDK Yay., 2018.
- MN Kononov, A. Nikolayeviç, *Muḳabbet-nāme*, Moskova: Armyanskiy, 1961.
- MUTÇALI Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yay., Aralık 1995.
- NF Ata, Aysu. *Nehcü'l-Ferādis Uştmahlarnîng Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) Maḳmūd Bin 'Ali Metin, Dizin-Sözlük*, Tıpkıbasım Birleştirilmiş Baskı, Ankara: TDK Yay., 2014.
- NogRSI. Baskakov, N. Aleksandroviç, *Nogasyko-Russkiy Slovar*, Moskva: İnostrannih İ Natsionalnih Slovarey, 1963.
- RKKİpSI. Baskakov, N. Aleksandroviç, *Russko-Karakalpakskiy Slovar*, Moskva: Sovetskaya Ensiklopediya, 1967.
- SEVORTYAN Bkz. ÈSTJa.
- ÖTİL Ma'rufov, Zokir v. d., *Özbek Tiliniñ İzahli Lûgati*, I-II, Moskva: Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin Namidagi Til ve Adabiyat İnstitüti, 1981.
- ÖZYETGİN Özyetgin, A. Melek, *Ebū Hayyān, Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fül: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Ankara: KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3, 2001.

- TA *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî;*
Toparlı, Recep; Çögenli, Sadi; Yanık, Nevzat h., Ankara: TDK Yay., 2000.
- TASL. Karaağaç, Günay, *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.
- TatRSI. *Tatarsko-Russkiy Slovar*, Moskva: Sovetskaya Ensiklopediya, 1966.
- TEKİN Tekin, Talat, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-Simurg yay., 1995.
- TEKİN 1988 Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yay., 1988.
- TENİŞEV Tenişev, E. Rahimoviç, *Grammatika Tyurkskih Yazıkov-Leksika*, Moskva: Roosiyskaya Akademiya Hayk İnstitut Yazıkoznaniya (Hayka), 2001.
- TİETZE Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati (Spracheschichtliches und Etymologisches Wörterbuch Des Türkei Türkischen) Cilt1, A-E*, Simurg Yayınları, İstanbul-Wien 2002.; Cilt2, F-J, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien: 2009; *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati Cilt 3, F-J*, TÜBA Yayını Editörü: Semih Tezcan, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2016; *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati Cilt 4, K-L*, TÜBA Yayını Editörü: Semih Tezcan, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2016; *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati Cilt 5, M-N*, TÜBA Yayını Editörleri: Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018; *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati Cilt 6, O-R*, TÜBA Yayını Editörleri: Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018.
- TMEN G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden: Frans Steiner Verlag GMBH, 1963-75.

- TrkmDDSl. *Türkmen Dilinin Düşündürüşli Sözlüğü*, c. I-II, Aşgabat: Türkmenistanın İlimler Akademiyası Magtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı, 2016.
- TrkmRSI. Baskakov, N. Aleksandroviç, B. Atalıyeviç Kariyeva, N. Ya. Hamzayeva, *Türkmensko-Russkiy Slovar*, Moskva: Sovetskaya Ensiklopediya Neşriyatı, 1968.
- TS *Tarama Sözlüğü*, 6 c., Ankara: TDK Yay., 1983.
- TTASl. *Tatar Teleney Anlatmalı Süzlege*, Kazan: Kazan Tataristan Kitap Neşriyatı, 1979.
- TTSI. *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan-Moskova: İnsan Yayınevi, 1997.
- TüSl. *Türkçe Sözlük*, 11. bs. Ankara: TDK Yay., 2011,
- TZ Atalay, Besim, *Et-Tuhfetu 'z-Zekiyyefi 'l-Luğati 't-Türkiyye*, İstanbul: TDK Yay., 1945.
- UWb. Röhrborn, Klaus, *Uigurische Wörterbuch*, 1-6, Wiesbaden, 1977-1998.
- VEWT Räsänen, M., *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1969.
- YUDAHİN Yudahin, K. Kuzmiç, *Kırgız Sözlüğü*, (çev. Abdullah Taymas), Birleştirilmiş 1. baskı, Ankara: TDK Yay., 2011.
- YUygTüSl. Emir Necipoviç Necip (çev. İklil Kurban), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay., 2008.
- YÜCE Bkz. ME
- ZAJACZKOWSKI Bkz. BM

2. KIPÇAK TÜRKLERİ VE DİLLERİ

2.1. KIPÇAK TÜRKLERİ

Macarların Palócs ve Kuni, Lehlerin Plauci, Çeklerin Plavci, Ermenilerin Harteş⁴, Bizanslıların Koman, Rusların Polovtzi, Almanların Falbe, Urfalı Mateos (Matthieu D'Edesse)'in Khartes adını verdikleri Kıpçak anlam itibarıyla "sarışınlar, sarı saçlılar" olarak adlandırılmıştır. Rus vakanüvisleri onların İdil havzasında görüldüklerini ve şimdiki Ukrayna içlerine doğru 1030-1049 yılları arasında yayıldıklarını kaydetmiştir. Kıpçak, Kanglı, Kimak, ve Kun geniş anlamıyla Kıpçakların farklı kollarını oluşturmaktadır.⁵

VIII. yüzyılda Köktürk Devleti'nin batısında yaşayan Kıpçakların adları ilk olarak, Uygur İl İtmiş Bilge Kağan'ın (747-759) mezarının bir parçası olduğu tahmin edilen Şine-Usu/ Selenga Anıtı yazıtındaki “türük kıpçak elig yıl olurmuş” ibaresi şeklinde Köktürk Kağanlığının bir parçası olduklarına işaret ederek⁶ geçer.⁷ Kıpçaklar, Kanglılar, Kimekler daima Sirderya'nın kuzeyinde ve Altay-Ural dağları arasında bulunmuştur. Fakat bunların Milat sıralarında Mâverâünnehir'de yaşamış oldukları Latin müellif Plinus tarafından kaydedilir. Plinus Amuderya havzasında Psakae (Peçenekler) ile aynı yerde Camacae ve Comanae yani Kimek ve Kumanların varlığından da bahseder. Kıpçakların ve Kumanların, eskiden Türkistan'ın güney kısımlarında yaşadığı, Çinlilerce Kang yani Kanglı diye adlandırıldıkları belirtilmiştir. Plinus da Kam diye adlandırılan bu boyun Kanglılar olması muhtemeldir.⁸

⁴ Ahmet Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi Notları II**, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları 187, 1943), 135.

⁵ A. Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş: Cild I En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, 3. bs. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları N0 1534, 1981), 159.

⁶ G. Ajdarov, Jazık orxonskix pamyatnikov drevnetjurskoj pis'mennosti VIII veka (Alma-Ata, 1971):'den aktaran Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu**, çev. Osman Karatay, 4. bs. (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2013-Ağustos), 281.

⁷ A. Azmi Bilgin-Necmettin Hacıeminoğlu, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c. 25: 421, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=250422>, [16.12.2018].

⁸ Togan, age, 159-160.

Kıpçak, Kun ve Kimek Türkleri orta çağlarda Orta Asya'nın kuzey bölgelerinde yaşamışlar fakat daha önceleri Batı ve Doğu Türkistan'ın güney kısımlarında bulunmuş olup daha sonra da Uzakdoğu'ya ve Doğu Avrupa'ya yayılmışlardır.⁹

*"Arap coğrafya eserlerinde İrtiş boyunda Kimek (Kemek) adlı bir kavmin yaşadığı ve bu kavmin Oğuzlar'ın kuzeyinde gayet geniş, ve batı'da idil ve Kama nehrine kadar yayılmış olduğu kaydedilmiştir. Kimek kavminin bir çok uruğa bölündüğü (İmi, İmek, "Yimek", Tatar, Bayandur Kıpçak, Nilhaz, Eclad) ve bunlar arasında en mühimlerini "Emek" ve Kıpçak'ların teşkil ettikleri anlaşılıyor."*¹⁰

*"Kıpçak Ülkesi: Kıpçakların, güney hudutlarında Peçenekler, bütün geri kalan kısımlarında kuzeyin gayr-i meskûn arazisi uzanır. Ve bu kuzeyde hiçbir canlı bulunmaz. Kıpçaklar Kimaklardan ayrılmış bir kavimdir. Bu bölgelerde yerleşmişlerdir. Fakat Kıpçaklar, Kimaklardan daha korkaktırlar. Başkanları Kimaklar adına tayin olunur."*¹¹

İrtiş Irmağı'ndan başlayarak Batı Sibirya'yı, Karadeniz'in kuzey bozkırlarını içine alan ve güneyde Kırım'dan Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmaklarına kadar, kuzeyde Orta İdil sahasına kadar uzanan alanlarda yaşayan Kıpçaklar, tarih boyunca çeşitli sebeplerle bağlı oldukları Türk ve yabancı kavimlerle ilişki içinde bulunmuş, yerleştikleri alanlardaki etnik kimliklerle karışarak kolonize bir toplum olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.¹² Kıpçaklar, siyasi hareketlilikleriyle birlikte yerleştikleri çeşitli coğrafyalar üzerinde karşılaştıkları milletler üzerinde katalizör bir etkiye sahip olmuşlar, çeşitli milletlerin etnik ve kültürel yapılanmasında önemli bir role sahip olmuşlardır. Saka (Yakut), Uygur, Kazak, Özbek, Kırgız, Azeri, Kazan ve Kırım Tatarları, Oğuzlar gibi Türk boylarının yanı sıra, Doğu Avrupa, Kafkaslar, Hindistan, Orta Asya, Gürcü, Ermeni, Rus, Bulgar, Macarların etnolojik gelişimlerinde mutlaka bir Kıpçak unsuru bulunmaktadır.¹³

Doğu Avrupa-Güney Sibirya'nın bozkırlarına yayılan geniş bir sahaya adını vermiş olan Kıpçaklar, bölgenin Deşt-i Kıpçak olarak anılmasına vesile olan ancak siyasi bir birlik oluşturup merkezî bir devlet kuramamışlardır. Bu kadar geniş

⁹ Togan, age, 162.

¹⁰ Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993), 8.

¹¹ Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001), 68.

¹² Ayşe Melek Özyetgin, **Ebû Hıyyân Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l Etrâk Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı bir Gramer ve Sözlük Denemesi**, (Ankara: Köksav Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3, 2001), 21.

¹³ Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, çev. Kürşad Yıldırım, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2009):10, 140, 182.

coğrafyada hüküm sürmelerine rağmen akıncılıktan ve göçebe kültürden kurtulamamış olmalarından dolayı güneydekiler gibi büyük bir devlet kuramamışlardır. Bu sebeple dağılmaları, asimilasyona uğramaları, yönetici unsurlar içinde erimeleri sonucu diğer milletlerle karışmışlardır.¹⁴ 13. yüzyılda tüm dünyanın sınırlarını değiştiren Moğol hareketinden etkilenerek 40000 kişilik orduyla Macaristan'a giden Kumanlar burada kalıp Macarlaşmışlardır. Moğolların önlerine kattıkları Kıpçakların bir bölümü Bulgar topraklarına gelerek burada Bulgarlarla karıştılar. Macaristan, Bulgaristan, Gürcistan, Rusya, Romanya, Bizans tarihinde önemli roller üstlendiler. Macarcada, Romencede, Rusçada Türkçe özellikle de Kıpçakça dil unsurlarına rastlamak mümkündür.¹⁵ Moğol hareketiyle birlikte Karadeniz'in kuzeyinde Cengiz Han'ın halefi Batu Han'ın Altın Orda Devletini kurduğunda bu devletin hakim unsuru olmuşlar, buraya gelen Moğolları Kıpçaklaştırmışlar, idari ve sosyal açıdan büyük bir rol oynamışlardır.

2.1.1. Altın Orda Hanlığı ve Kıpçak Türkleri

Türk-Moğol İmparatorluğunun kurucusu Cengiz Han'ın ölümünden sonra oğulları ve torunları onun bu devlet teşkilatını devam ettirmiş olup miras aldıkları geniş toprakları aralarında pay etmişlerdir. Cengiz Han'ın oğlu Cuci Deşt-i Kıpçak topraklarını devralmış, ardından Cuci Han'ın oğlu Batu Han Deşt-i Kıpçak bölgesinin tamamını ele geçirmiştir. Batu Han tarafından kurulan Altın Orda devleti, Kıpçak bozkırları ile Kırım ve Derbend'e kadar olan toprakları ve Kafkasya'nın kuzeyini kapsamaktadır. Bu devletin ahalisinin çoğunluğunu oluşturan Kıpçaklar, Altın Orda Devleti'nin siyasi, kültürel ve sosyal hayatında büyük bir etkiye sahiptirler.¹⁶

Batu Han'ın kardeşi Berke Han'ın İslamiyet'i kabul etmesiyle Altın Orda Devleti bünyesindeki Kıpçakların etkisiyle Türk-İslam Devleti hâline gelmiştir. Bu süreçten sonra Altın Orda Devleti, Berke Han'ın hükümdarlığı döneminde Büyük Moğol Kağanlığından ayrılarak 13-14. yüzyıllarda müstakil bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmıştır.¹⁷

---

¹⁴ Togan, age, 165.

¹⁵ Recep Toparlı, **İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâfîn**, (Ankara: TDK Yay., 1992), 3.

¹⁶ A. Melek Özyetgin, **Altın Orda, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi**, (Ankara: TDK Yay., 1996), 1-2.

¹⁷ Özyetgin, 1996, 2.

14. yüzyılda Altın Orda'nın başkenti Saray ve Kırım'da İslamî Türk Edebiyatı gelişim göstermiştir. Harezmi'den birçok bilgin, şair ve yazar bu bölgeye gelerek konuşulan Türk yazı dilinin yayılmasını sağlamıştır. Böylece eski ve yeni şekiller ile yerli ağız özellikleri karışmıştır.¹⁸ İslam kültürünün yaygınlaşmaya başlamasıyla Türk kültürünün en önemli merkezlerinden biri olan Harezmi bölgesi ile ticarî ve kültürel ilişkiler hız kazanmıştır. Altın Orda Devleti'nin, Mısır-Suriye sahası ile olan siyasi ve kültürel ilişkileri de bu dönemde güçlenmiş ve bu bölgedeki Kıpçak hâkimiyetinin, Kıpçak dilinin ve kültürünün yayılması sağlanmıştır. Memlûk Devletinin temelini oluşturan Türk köleler düzenli olarak Altın Orda tarafından temin edilmiştir. Kıpçak Türkü olan gönüllü askerler Türkistan menşeli olup Altın Orda toprakları idaresindeki Kırım limanlarından Mısır'a gönderiliyorlardı. Mısır ve Suriye'deki Eyyubî sultan ve emirlerinin himayesindeki Kıpçak askerler özel eğitilmiş olup atları, teçhizatları, askerî kıyafetleriyle imtiyazlara sahiptiler. Bu Türk asker köleler, askerî yetenekleri, idari zekaları ve cesaretleri sayesinde kısa süre içinde Eyyubî Devleti içinde hızla yükselmiş, yönetici konuma gelmişlerdir.¹⁹ 16. yüzyılın başlarında Cengiz Han'n soyundan gelen prenslerin taht kavgaları sebebiyle Altın Orda Hanlığının çöküşü gerçekleşmiş, yıkılan Altın Orda Devleti'nin varisleri olarak Kazan, Kırım, Astrahan, Sibiryaya gibi hanlıklar kurulmuştur.²⁰

2.1.2. Mısır-Suriye Alanı ve Kıpçak Türkleri

Arap kimliğinin dışında kalan unsurlara pek itibar etmeyen, önemli devlet görevlerine Araplardan başkasını getirmemeye özen gösteren Emeviler, saray muhafızlığı gibi önemli bir göreve azımsanmayacak sayıda Türk unsura yer vermişlerdir. Türklerin Emeviler döneminde tam olarak hangi halife döneminde saray muhafızlığı görevine getirildiği bilinmemekle birlikte halife Abdülmelik bin Mervan'ın (685-705) Fergana Türklerinden oluşan bir muhafız alayı kurduğu bilinmektedir.²¹

¹⁸ Aysu Ata, **Harezmi-Altın Orda Türkçesi**, (İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, 2002), 13.

¹⁹ Özyetgin, 2001, 23-24.

²⁰ Özyetgin, 1996, 6.

²¹ Zekeriyâ Kitapçı, **Ortadoğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru**, (İstanbul: TDAV Yayınları, 1987): 32-33 'den aktaran Bedrettin Aytaç, **Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler**, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994), 12.

Gazneli Devletini Samanî memlûkları kurmuşlardır. Temel askerî gücü sağlamışlar, teşkilat sistemleri ve iç siyasetleriyle Mısır-Suriye Memlûklarının öncülü olmuşlardır.²² Delhi Sultanlığının kökleri de Gurluların Türk kölemenleri olan, kölemen hükümdarlarıdır. Bunlar Hindistan'a Mısır köle pazarından gelen Orta Asyalı Öberli Kıpçaklarıdır.²³

Türkler Abbâsîler döneminde Mısır-Suriye bölgesinde askerî sahada varlıklarını gösteriyorlardı. Abbâsîler döneminde özellikle halife Me'mun Türkleri orduda sayı ve nüfuz bakımından önemli bir yere taşımıştı. Halife Me'mun'dan sonra halife Mutasım da ordu içinde Türklere özel bir önem veriyor ve onlara geniş haklar sunuyordu.²⁴

Türkler, savaşçılık, binicilik, zor şartlara dayanıklılık konusundaki maharetleri ile Arap komutanlarının dikkatini çekmiştir. Emevi döneminde halifelerin saraylarında, devlet yönetiminde dikkat çekmeye başlayan Türkler, Abbâsîler döneminde etkilerini arttırmışlardır. Devlet büyükleri ile halifeler arasındaki ilişkileri düzenleme görevi olan "hacib" rütbesi ile adlandırılan kişiler gibi önemli devlet görevlerinde tercih edilenler Türklere seçilir olmuştu.²⁵

Ordu içinde görev alır almaz önemli hak ve yetkilere sahip olan bu esir ve köle askerlerin aslında karşılıklı bir anlaşma sonucu Abbâsî Ordusu'nda görev aldıkları düşünülebilir.²⁶ Bunlardan önce de bölgede Tolunoğullarının, İhşîdîlerin, Atabeylerin varlığından söz edilmelidir. İhşîdîleri yıkan Fâtîmîlerin içinde de Türk hassa askerleri önemli bir role sahiptiler. Fâtîmîlerden sonra Atabeyler de Suriye ve Mısır'da hüküm sürmüşlerdir. Bu dönemde Türk nüfusunun artmasını ve yayılmasını sağlamışlardır. Türklerin yardımı sayesinde Mısır'ı ele geçiren Eyyûbîler Mısır bölgesinin hâkimiyken kendilerinden önce bu bölgeye hâkim olan diğer devletler gibi Türk Memlûk yetiştirme geleneğini sürdürmüşlerdir.²⁷

Başlangıçta Karadeniz'in kuzeyinden satın alınan memlûklar zamanla Moğol, Çerkez, Kürt, Rum ve bazen de Avrupalılardan olmuştur. Ancak Türk ve Çerkez

²² C.E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran*, (Edinburgh, 1963)'den aktaran András Róna-Tas, **Türkolojiye Giriş**, çev. İsa Sarı, Ankara: Nobel Yayınevi, 2013), 357.

²³ A. Habibullah, *The Foundation of Muslim Rule in India* (Allahabad, 1961); Peter Golden, *Cumanica II: The Ölberli (Ölperli), The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan*", *AEMAe*, V, 5-29; András Róna-Tas, **Türkolojiye Giriş**, çev. İsa Sarı, (Ankara: Nobel Yayınevi, 2013), 357.

²⁴ Safran, age, 22.

²⁵ Aytaç, age, 13-14.

²⁶ Safran, age, 22.

²⁷ Safran, age, 23-24.

grup çoğunluktadır. Bunlar idareci sınıfı oluşturmaktaydı. Bu yüzden Türkçe sultanlar ve devlet erkani tarafından konuşulan bir dildi. Arapça tercih edilmiyordu. Bu dönemde sadece Türklerin yönetici olabilecekleri görüşü hâkimdi. Bu yüzden XIV. yüzyılda Suriye doğumlu bir Memlûk kâtibi Araplara, tebaanın hor görmemesi için halkın anadili olan Arapçayı değil bir tercüman aracılığı ile Türkçeyi kullanarak konuşma gerçekleştirmiştir.²⁸

Eyyûbîler Döneminde Deşt-i Kıpçak ve Kafkaslardan satın alınan köleler Eyyûbî ordusu içinde önemli bir nüfusa sahipti. Ordu içindeki çoğunluğu Kıpçak, Oğuz, Çerkez olan bu paralı askerler oluşturuyordu. Eyyûbî saltanatında büyük bir nüfûza sahip olduktan sonra Memlûk Emiri Aybeg, yönetimi ele geçirdi. Ancak asıl devletin kurucusu ‘Ayn Câlût (1259 yılında) savaşında Moğollara galip gelen Sultan Baybars oldu. Moğollara, Haçlılara karşı önemli mücadeleler vermiş olan Memlûklerin sultanları, Roma konsülleri ve Bizans imparatorları gibi ordu ve generaller arasından çıkmışlar, daimî bir sülaleye mensup olarak hükümdarlık sürdürmemişlerdir.²⁹ 1250-1517 yılları arasında Mısır-Suriye bölgesinde hüküm sürmüş olan Müslüman-Türk devleti olan Memlûklar iki kola ayrılırlar:

1. Bahrî Memlûklar (1250-1382)
2. Burcî Memlûklar (1382-1517)³⁰

Memlûk Devleti, Yavuz Sultan Selim'in 1517 Ridaniye seferine kadar hüküm sürmüştür. Türk Memlûkların büyük bir çoğunluğu Kıpçak Türklerinden oluşup bir kısmı da Oğuz ve Harazm (Kanglı) Türklerindendi. İlk Türk Memlûk Hükümdarı Aybek Türkmendi. Birinci Baybars ise Borçalı kabilesindedi ki bu da bir Kıpçak koludur. Baybars'ın oğlu Nasireddin Berke ve onun halefi Seyfeddin Kalavun da Kıpçak Türkü idi. Kalavunların Memlûk dönemindeki hükümlerini yüzyıldan fazla ellerinde tutmaları da Kıpçak soyunun devamını bize gösterir. Bu dönemden sonra gelen Çerkes Memlûk hükümdarlarının yedisinin menşe itibariyle Çerkes olup geriye kalan ondokuzunun Türk olduğunu Togan eserinde dile getirmiştir. Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim Memlûklar hâkimiyetine son verdikten sonra Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemine kadar bu bölge yine Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bir yer olmuştur. 19. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı idaresinde kalmış olan bu bölge Kavalalı Mehmet Ali Paşanın hâkimiyet kurmak istemesi ve

---

²⁸ Aytaç, age, 15.

²⁹ Togan, age, 179.

³⁰ Janos Eckmann, **Harez, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, 2. bs. (Ankara: TDK Yay., 2003), 52.

sonrasında İngilizlerin eline geçmesinden sonra da Mısır Krallığı olarak kurulmuştur.³¹

Mısır-Suriye sahasında Memlûk Devleti döneminde Türklerin haricinde Moğollar da önemli bir nüfusa sahipti. Memlûk Sultanı Baybars döneminde İlhanlı ordusunda görev yapan Altın Orda Moğollarından bir grup asker Mısır'a göç etmiş ve yerleşmiştir. Sultan Baybars onlara Kahire dışında Lok diye adlandırılan bölgede bir mahalle inşa ettirmiştir. Bu dönemden sonra da Mısır'a Moğol göçleri devam etmiştir. Bu göçlerin şekilleri farklılık göstermektedir. Kimileri Altın Orda'dan ve Kafkaslardan gelen paralı asker statüsündeki Memlûk olarak; kimileri İlhanlılardan kaçarak; kimileri de Altın Orda hanları tarafından Memlûk sultanlarına gönderilen esirlerdi. İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın İslamiyet'i kabûlünden sonra ise aradaki ilişkinin mücadeleden çıkarak kültürel alana kaymasıyla Mısır ve Suriye bölgesini yurt edindiler. Hatta içlerinden Melik el-Adil Zeynüd'din Ketboga gibi devlet kademesinde sultanlığa yükselenleri bile oldu.³² Memlûk-Kıpçakçasına ait 1343 tarihli Kıpçakça sözlük olan *Kitâb-ı Mecmû'u Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Moğolî* adlı eserin adının içinde Moğol sözcüğünün geçmesi dönemdeki Moğol unsurlarının gündelik hayatta önemli bir yeri olduğunu göstergesidir.

"Memlûk" (الامم لوك) sözcüğü anlam itibariyle sözlükte "mâlik olmak" anlamındaki mülk kökünden gelip "mâlik olunan şey" demektir. "Esir veya köleler arasından seçilip özel eğitimden geçirildikten sonra hükümdarın muhafız birliğine alınan ve zamanla aristokrat bir sınıf oluşturan ücretli askerler." anlamına gelir.³³

Başlangıçta bir köle gibi satın alınarak veya karşılıklı para anlaşmasına binaen asker olarak gelen Memlûkler, ordu içinde yetiştirildikten sonra artık özgür bir insanın bütün haklarına sahip olabiliyorlardı. Saraydaki tabakalarda dinî ve askerî eğitimden geçiyorlardı. Eğitimini tamamladıktan sonra "ıtaka, küttabiye = anlaşmalı azadlı" gibi adlara sahip oluyorlardı. Bundan sonra törenle at, resmî kıyafet, silah sahibi olur ve maaş bağlanırdı. Hizmet ettiği alanda ilerlemesi olağandı. Hatta emîr olur ve ikta sahibi olurlardı. Artık satılamıyor, ağır işlerde çalıştırılmıyorlardı. Normal hayatlarını sürdürebiliyorlardı. Evlenip çocuk sahibi olabiliyorlardı. Mülk edinebiliyorlar, hatta emîr olarak yükseldikten sonra kendileri memlûk

³¹ Togan, age, 179-180.

³² Süleyman Özbek, "Memlûk Devletinin Siyasi ve Kültürel Hayatında Rol Alan Moğol Asıllı Bir Aile (Şâhin eş-Şeyhî ve Ailesi), **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**: 532-533.
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/258450> [19.11.2018]

³³ Süleyman Kızıltoprak, "**Memlûk**", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2004, c.29: 87
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c29/c290058.pdf> [19.1..2018].

alabiliyorlardı. Devlette yüksek makamlara atanabiliyorlar, sultan bile olabiliyorlardı.³⁴ Türklerin memlûk olarak buldukları sahalarda bile çok büyük bir önem taşıyarak siyasi, sosyal ve politik teşkilatlanmalarda önemli mevkilere gelerek yaşattıkları dilleri ile etkileycilikleri dikkate değerdir. Bu durum Mısır-Suriye sahasında da kendini göstermiş ve Kıpçakların memlûk olarak geldikleri devlet teşkilatı içinde önemli mevkilere yükselmeleri, zamanla sosyal hayat içinde büyük bir nüfusa ulaşmaları sebebiyle Türkçeyi öğrenmek Araplar için elzem bir durum hâline gelmiştir.

Memlûk Sultanlığı, Yavuz Sultan Selim'in Kahire'ye girdiği güne kadar, XV. yüzyıldaki yaşanan gerilemeye karşın, Akdeniz'in büyük bir devleti olmuştur. Mısır ve Suriye'yi büyük bir refaha ve gelişmiş bir medeniyete kavuşturmuşlardı. Kahire'nin 1340'lardaki nüfusu 500.000-600.000 civarında olup görkemli bir şehir görünümündeydi. Uluslararası baharat, ıtır ve aromalı bitkiler, fildişi, amber, inci, değerli taşlar, kabuklar, altın, kalay, sünger ticareti yapılıyordu. O dönemin değerli madenler ve taşlarla yapılmış sofra takımları, altın levhalarla kaplı duvarları, mermer kaplı evleri artık yok olmuş durumdadır.³⁵

2.2. KIPÇAK TÜRKLERİNİN DİLİ

2.2.1. Kıpçak Türkçesinin Şekillenmesi

Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bozkırlarda yaşayan Kumanlar zamanla buralardaki Peçenek, Oğuz kabilelerinin kalıntılarıyla birleşmiştir. Rusların Kumanları 1103 yılında büyük bir yenilgiye uğratmasından sonra yerlerini doğudan gelen yeni bir Türk dalgası olan Kıpçaklara bırakmışlardır. Kıpçak adı altında birleşen bu Türklerin adı artık genel olarak Kıpçak şeklinde anılmaya başlanacaktır. 12. yüzyıldan itibaren Kuman ve Kıpçak adları aynı halkı işaret etmektedir.³⁶

Kıpçakların önderliğindeki kavimler birliğinin içinde Kanglılar, Kimekler, Peçenekler gibi birçok Türk boyu bulunmakta idi. Çok geniş bir alana yayılmış olan bu kavimler birliği siyasi bir birlik meydana getirememişlerdir. 12. yüzyılın

---

³⁴ Ramazan Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler - Memlûklar (1193-1260)**, (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2007), 299-300.

³⁵ Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yılı**, 9. bs. (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013 Şubat), 297.

³⁶ Recep Toparlı, **İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin**, (Ankara: TDK Yay., 1992), 3.

ortalarından itibaren Moğol akınları sebebiyle büyük bir kısmı Macaristan olmak üzere Balkanlarda ve Kafkas halkları içinde erimişlerdir.³⁷

11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'un önemli eserinden de anlaşılabilir üzere Oğuz ve Kıpçak unsurlarının genellikle birlikte değerlendirilmesi bu iki boyun birbirine temas ettiğini ve lehçelerinin birbirlerine benzediğini göstermektedir.

13. yüzyıldan itibaren Harezmi bölgesinde Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli ağızlarının etkisi ile gelişen Karahanlı yazı dilinin devamı olan, Orta Asya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dili, Harezmi Türkçesi'dir. Harezmi Türkçesinde eski ve yeni şekiller bir arada bulunurken bölgenin ağız özellikleri de yaşar.³⁸ Bu döneme kadar tek bir yazı dili hâlinde ilerleyen doğu Türk dili, artık Harezmi-Altın Orda döneminde lehçe tabakalaşmalarının görülmeye başlanacağı, Oğuz-Kıpçak lehçelerinin etkilerinin eserlerde fark edebileceğimiz ve bunun haricinde de Kaşgar merkezli Uygur yazı dili geleneğini devam ettiren Türk dilinin doğu kolu birbirlerine paralel bir hâlde gelişme gösterecektir. Bu dönem, Karahanlı dönemi ile Çağatay Türkçesi dönemleri arasında bir geçiş dönemi özelliği gösterir. Harezmi Türkçesinin altın çağı edebî ve kültürel gelenek olarak Harezmi'e bağlı olan Altın Orda'nın kültür merkezlerinde ve özellikle de baş şehir Saray'da 14. yüzyılda yaşanmıştır. Tüm dünyayı etkileyen Moğolların bu bölge üzerindeki etkileri sebebiyle de Harezmi'den göçen Oğuzlar batıya, Kıpçaklar da kuzeye ilerlemişlerdir.

13. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkarak Türkleri etkileyen Moğol hareketi, Türk dillerinin hem birbirleriyle hem de Moğol diliyle karşılıklı etkileşim içerisine girmelerine sebep olmuştur. Bu etkileşim sonrasında Türk dili şekillenme sürecine girdi. Moğolcanın Türkçeye etkisi arttı. Türkçenin edebî dilleri son şekillerini alıp günümüze müstakil diller haline gelmesinde büyük bir etkisi olmuştur. Doğuda Harezmi dilini Çağatayca izlerken, Memlûk Türkleri, Kumanlar ya da Volga bölgesindeki Kıpçak grupları kendi edebî dillerini oluşturmaya başladılar.³⁹

Kıpçak Türkçesi Batı Türkçesinin coğrafi olarak kuzey koluna mensup olmasına rağmen asıl gelişme dönemini güney grubunun yaşadığı sahanın da güneyinde ön Asya'da ve Mısır-Suriye bölgesinde göstermiştir. Bunun sebebi 13-14. yüzyıllarda Altın Orda ve Harezmi bölgesinden asker köle olarak satın alınarak Mısır-

³⁷ A. Azmi Bilgin, Necmettin Hacıeminoğlu, Kıpçaklar, **İslam Ansiklopedisi**, c. 25, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2002) 422. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=250422>, [11.12.2018].

³⁸ Eckmann, age, 1.

³⁹ András Róna-Tas, **Türkolojiye Giriş**, (çev. İsa Sarı), (Ankara: Nobel Yayınevi, 2013), 48.

Suriye bölgesine yerleşen memlûkların oluşturduğu yoğunluktur. Bölgede hâlihazırda bulunan Türk boyları ile birleşen Kıpçaklar, yine Harezmi'den gelen Türkmen boyları ile birlikte Deşt-i Kıpçak bölgesinde kuramadıkları siyasi birliği burada kurarak devlet, medeniyet ve kültür merkezlerini yabancı bir bölgede oluşturmuşlardır.⁴⁰

Kıpçak dil yadigârları bugün üç grupta incelenmektedir:

1) Karadeniz'in kuzeyinde konuşulan Kuman diyalekti (Codex Cumanicus⁴¹)

2) Ermeni Kıpçakçası⁴²

3) Mısır ve Suriye'de yazılan Arap harfli metinler

Modern Kıpçak Türk dili alanı ise coğrafi tasnifte genellikle Kuzey Türkçesi olarak genel Türk dilinin içindeki bir grubu oluşturur. Tarihî ve kavmî sahadaki isimlendirme olarak da Kıpçak Türkçesi adı ile geçer. Bu grubun içine giren ve bugün yaşayan Türk dilleri: Tatarca, Başkurtça; Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kırgızca; Kumukça, Karaçay-Balkarca, Kırım Tatarcası ve Karayca'dır.

2.2.2. Mısır-Suriye Alanında Genel Türk Dili ve Kıpçak Türkçesinin Durumu

Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin, Doğu Anadolu, Kuzey Irak, Hicaz, Yemen topraklarında Tolunoğulları, İhşidiler, Sacoğulları, Zengiler, Eyyübîler ve Memlûklarla devamlı ve yoğun bir Türk nüfusu etkin olmuştur. Bu devletlerin toprakları, halkı, idarisi, teşkilatlanma sistemleri, kültürü değişiklik göstermez. Selçuklular döneminde doğudan batıya doğru olan bu yoğun Türk göçü Ortadoğu'da yoğun bir Türk nüfusa sebep olmuştur. Bu topraklara gelen Türkler buralarda

⁴⁰ Bilgin, Hacıeminoğlu, age, 422.

⁴¹ Aleksandr N. Samayloviç, "K istorii i kritike Codex Cumanicus", (Doklady Rossiyskoy Akademii Nauk, 1924), O. O. : 86-89; Vladimir Drimba, "Miscellanea Cumanica (IX): Quelques récupérations", (Rocznik Orientalistyczny: 1978), 40/1: 21-31; Annemarie von Gabain, "Die Sprache des Codex Cumanicus", **Philologiae Turcicae Fundamenta**, Tomus primus, (Wiesbaden: 1959) 46-51; Géza Kuun, **Codex Cumanicus**, Edited by G. Kuun, with the Prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti, MTA, (Budapest: 1981); Kaare Grønbech, **Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zum Codex Cumanicus**, Monumenta Linguarum Asiae Maioris, Edidit Kaare Grønbech, Subsidia Vol. 1, (Kopenhagen: 1942); Nicholas Poppe, "Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen", **Németh Armağanı**, (Ankara: 1962) 331-340; Jale Demirci, "Codex Cumanicus", *Türkler*, c. III, 699-703; Mustafa Argunşah-Galip Güner, **Codex Cumanicus**, (İstanbul: Kesit Yay., 2015).

⁴² Omeljan Pritsak, **Ermeni Kıpçakçası (Tarihî Türk Şiveleri)**, Ankara: Sevinç Matbaası, 1988), 123; Edward Tryjarski, **Dictionnaire Armeno-Kiptchak**, d'après trois manuscrits des collections Viennoises, Tome I, Fas. I-IV. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1968-1972; Edward Tryjarski, **On Dialectal Differentiation of Armeno-Kiptchak**, (Ankara: TDK Belleten Yay., 1987), 289-296; Aleksandr N. Garkavets, *Konvergentsiya armyano-kıpçakskogo yazıka k salvyanskim v XVI-XVIIvv.* (Kiev: Nauka Dumka 1979); Mustafa Öner, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, 2. bs. (Ankara: TDK Yay., 2013), XX.

devamlılık arz eden bir idari teşkilatlanmada bulunmuş ve devletler kurmuş veya kurulan devletlerde etkin roller üstlenmişlerdir.⁴³

Selçuklu devleti döneminde ve bundan sonraki süreçte Orta Asya'dan çoğunlukla Anadolu'ya ve Kuzey Irak, Suriye, Mısır bölgelerine dalga dalga Türkmen göçü olmuştur. Türkmenler, bu bölgede soydaşları Kıpçakların da memlûk sistemi üzerine yoğun bir şekilde Mısır, Suriye bölgelerine gelip yerleşmeleriyle bir araya gelmişlerdir. Bu birlikte yaşama durumu etkisini sosyal hayatta, ilimde, dilde, etnik durumda kendini göstermiştir.

Mısır-Suriye bölgesinde halkın büyük bir kısmı sokakta, sarayda, orduda Türkçe konuşuyordu. Daha Eyyûbîler döneminde annesi, eşi Türk olan çok sayıda sultan vardı.⁴⁴ Memlûk sultanları ve emirleri Türkçe konuşuyorlardı. Yönettikleri halk Arap olduğu için halka Türkçeyi öğretmek maksadıyla bu dönemde bir çok gramer kitabı ve sözlük yazılmıştır. Sultanların bir kısmı Arapça biliyor ve Arapçadan ve Farsçadan eserlerin Türkçeye çevrilmesini salık veriyorlardı. Altın Orda sahası ile geçmişten gelen siyasi ve ticari bağın ötesinde güçlü bir kültürel ilişki de bulunmaktaydı. Altın Orda'dan birçok alim, şair, sanatçı Mısır-Suriye bölgesine gelerek beraberlerinde Altın Orda muhitinin edebî eserlerini de getirmişler ve burada olgunlaşan Memlûk-Kıpçak edebiyatını önemli ölçüde etkilemişlerdir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi Altın Orda Türkçesine paralel bir gelişme göstermiş ve aynı zamanda ondan beslenmiştir.⁴⁵

Bir ortak dil, bölgesel konuşma farklılıklarının yanı sıra genel anlaşma aracı olarak kabul edilen bir ağza dayanır. Bunun sebepleri; ulaşımın ve yönetimin, edebiyatın ve bilimin etki alanlarının diyalekt bölgesinin sınırlarını aşması, siyasi yönetimi ve kültürel itibarıdır.⁴⁶ Uzun yıllar Orta Asya'da birlikte yaşayan Oğuzlar ve Kıpçaklar Mısır ve Suriye bölgesinde de Türkçenin farklı birer kolları olan dillerinin karışımına tanık olmuşlardır. Bu dönem eserlerinde bazı eserlerde Kıpçakçanın bazı eserlerde de Oğuzcanın ağırlıklı olduğuna tanık oluruz. 15. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu sahası ile ilişkilerinin gelişmesine dayanarak ve bünyesinde bulunan Oğuz unsurlarının da etkisiyle Memlûk-Kıpçakçasının

---

⁴³ Şeşen, age, 405.

⁴⁴ Şeşen, age, 412.

⁴⁵ Özyetgin, 2001, 33.

⁴⁶ Porzig, age, 165.

giderek Oğuzcalaştığını görürüz. Nihayetinde 15. yüzyılın sonlarına doğru Memlûk-Kıpçakçası yerini Anadolu Türkçesine bırakmıştır.⁴⁷

Memlûk-Kıpçakçası; Altın-Orda Harezmi temelinde şekillenen Kıpçakçanın, Anadolu Türkçesi ile karışması ile gelişim göstermiştir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi, lehçe tabakalaşmasının görüldüğü bir Türk dili dönemidir. Mısır-Suriye sahası Türk dili tarihî seyri içinde Kıpçakçanın ve Oğuzcanın müstakil birer kolu temsil etmelerinde önemli bir kesişme noktasını teşkil eder.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi Sözlük ve Gramer Kitapları

Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış olan bu sözlükler, bir dili temel alıp onu başka bir dildeki karşılıklarıyla açıklayan çok dilli sözlükler kategorisine sokar. Memlûk-Kıpçak sözlüklerinin tamamı Arap dil kurallarına göre yazılmış Türkçe-Arapça sözlüklerdir.⁴⁸ 13-14. yüzyıllarda Mısır-Suriye bölgesinde şekillenen Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlükleri, temelde Arapların Türkçeyi öğrenmesi için hazırlanmıştır. Sözlüklerin yazıldıkları bölgelere göre ağız farklılıkları taşımaları da diyalektik yapıyı aktarması bakımından önemlidir. Bölgede yerleşik olarak yaşayan Türkmen nüfusuna katılan ve giderek yoğunlaşan Kıpçakların dillerinin, bu yerleşim zamanlarına ve boysal farklılıklara göre çeşitlenmesi Memlûk-Kıpçak Türkçesinin içindeki ayrılıkların sebebidir. Bu sahada verilmiş olan ürünlerin bir kısmı sadece sözlük ya da gramer şeklinde teşkil edilmişken bir kısmı da hem sözlük hem de gramer şeklinde bir arada hazırlanmış eserler olarak günümüze ulaşmıştır. Her iki tür de zengin bir söz varlığını bugüne taşımıştır.

Araştırmamıza temel teşkil eden bu gramer ve sözlükler, bölgenin sosyal ve kültürel hayatında etkinliğini göstermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Genel Türk dilinin tarihsel seyri içinde sosyo-kültürel yapıyı vermeleri bakımından söz varlığı hazinesinin incelenmesi sözlükçülük geleneğinin şekillenmesine dair önemli bilgiler içermektedir.

Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk

Eserin müellifi Endülüs Ğirnatalı Ebü Ğayyân Muhammed-ibn Yûsuf-ibn 'Ali-ibn Yûsuf'tur. Yazar aslen Berberî'dir ve 1256 yılında İspanya'da Ğirnata'nın

---

⁴⁷ Eckmann, age, 68.

⁴⁸ Özyetgin, 2001, 39.

Matahşareş kasabasında dünyaya gelmiştir. Çocukluk ve gençlik dönemlerini Gırnata'da geçiren Ebū Ḥayyān, Velez, Malaga ve Almera gibi şehirlerde Arapça gramer, tefsir, usul-i fikh, kelim⁴⁹ ve hadis eğitimi aldıktan sonra 1278 yılında Endülüs'ten ayrılarak Afrika'da, İskenderiye, Kahire, Medine, Mekke, Bağdat, Dimaşk ve Kuzey Mısır'da bulunmuştur. Dolaştığı bu şehirlerde 450'den fazla alimden dersler almış, sonra da Mısır' gelerek burada dersler vermiş ve kitap yazmıştır. Türkçe, Farsça, Habeşçe, Himyer dillerine hakim olan Ebū Ḥayyān, Arap dili ve grameri konusunda ün yapmış ünlü bir filologtur.⁵⁰

Ebū Ḥayyān'a ait 65 civarında eseri olmasına rağmen⁵¹ bunlardan ancak 15 kadarı günümüze kadar ulaşabilmiştir.⁵² Ebū Ḥayyān'ın Kitābu'l-İdrāk dışında üç eseri daha vardır. Bunlar: Zehvu'l-Mulk fi nahvi't-Türk, Kitābu'l-Efal fi lisāni't-Türk, Tuḥfetu'l-musk fi sīra't-Türk.⁵³

Ebū Ḥayyān, Kitābu'l İdrāk'i Memlûkların hükmettiği dönemde Mısır'da Arapça olarak kaleme almıştır. Mısır-Suriye bölgesinde konuşulan Türkçe'nin farklı diyalektlerine dair önemli bilgiler içeren eserde, Kıpçakça ve Türkmençe diyerek Kıpçak ve Oğuz lehçe tabakalaşmasına işaret ederken aynı zamanda onun Tatar, Bulgar, Toksuba, Uygur, Türkistan gibi diğer Türk lehçelerine de göndermeler yapmasından Ebū Ḥayyān'ın bu Türk dilleri ve kültürleri hakkında bilgiye sahip olduğunu anlıyoruz.⁵⁴ Türkçeyi iyi bilen bir filolog olmasından dolayı Araplara Türkçe'yi öğretmek amacıyla Mısır-Kahire'de 20 Ramazan 712 (18 Aralık 1312)⁵⁵ perşembe günü yazımı bitmiştir. Eserin Ebū Ḥayyān tarafından kaleme alınan aslı mevcut olamamakla birlikte bugün üç nüshası vardır.

1. İstanbul Bayezid Umumî Kütüphanesi'nin Veliyüddin Efendi bölümünde (nr. 2896) bulunmaktadır. 15 Şaban 735 (13 Şubat 1335) tarihinde istinsah edilmiştir.

2. İstanbul Kütüphanesi'nin Arapça Yazmalar bölümünde (nr. 3856) bulunmaktadır. 4 Cumādā'l-avval 805 (30 Kasım 1402) tarihinde Ahmet ibni Sāfi'i tarafından Lazkiye'de istinsah edilmiştir.

---

⁴⁹ Safran, age, 35.

⁵⁰ Özyetgin, 2001, 35.

⁵¹ Özyetgin, 2001, 42.

⁵² Safran, age, 35.

⁵³ Özyetgin, 2001, 43.

⁵⁴ Ahmet Caferoğlu, *Abū Ḥayyān Kitāb al-İdrāk li-Lisān al-Atrāk*, (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931), IX.

⁵⁵ Özyetgin, 2001, 41.

3. Kahire'de Dar al-Kutup Kütüphanesi'nde bulunan bu nüsha, 4 Cumādā'l-evvel 805 (30 Kasım 1402) tarihinde Ladik şehrinde Ahmed al-Şafi'î tarafından istinsah edilmiştir.⁵⁶

Eser üzerine ilk çalışma Selanikli Mustafa Efendi'nin Veliyuddin Efendi nüshası üzerine 1895 yılında yaptığı yayın olmuştur. Eseri ilim dünyasına tanıtan ise L. Bouvat'tır.⁵⁷ Bouvat, 1905 yılında uluslararası bir kongrede eserin dili, ses ve şekil bilgisi özellikleri ile sentaksı hakkında örnekler vererek tanıtımını yapmıştır. İkinci neşir ise Ahmet Caferoğlu tarafından 1931 yılında Veliyüddin Efendi ve İstanbul Kütüphanesi nüshalarının karşılaştırmalı çalışma olmuştur. Bu çalışmada eserin orijinalini dizdirmiş, sözlük kısmının tercümesi yapılmış, sözlük alfabetik sıraya göre tertip edilmiş, karşılıklarına tarihî ve çağdaş Türk dili sahalarından örnekler verilmiş, gramer kısmında sözcüklerin yapıları hakkında bilgi verilmiştir.⁵⁸

Suzan Akkan tarafından Kitābü'l-İdrāk'in dil malzemelerinin tanzimi bir travay olarak yapılmıştır. Bir diğer çalışma ise İstanbul Bayezid Umumî Kütüphanesi'nin Veliyüddin Efendi bölümünde bulunan nüsha üzerinde yer alan derkenar lügatçe Veled İzbudak tarafından 1936 yılında *El-İdrak Haşiyesi* adı ile olan çalışmadır.⁵⁹

Kitābü'l-İdrāk'in söz varlığına dayalı olarak Selami Karacan tarafından hazırlanmış "Abu Hayyan'a Göre Memlûkler Devri Mısır Türklerinin Sosyal ve Kültürel Durumu" adlı yüksek lisans tezi mevcuttur.

Robert Ermers, *Arabic Grammars of Turkic* adlı eserinin son kısmında Kitābü'l-İdrāk'in gramer bölümünün İngilizce çevirisi ile bu bölümdeki Türkçe sözcük hazinesinin sözlükçesi bulunmaktadır.⁶⁰

Ayşe Melek Özyetgin, *Ebû Hayyân, Kitābu'l-İdrāk li Lisâni'l-Etrāk-Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav Yay., Ankara, 2001. Eserde Kitābu'l-İdrāk'in sözlük ve gramer kısımlarındaki fiil malzemesinin tarihî Türk dili ve çağdaş Kıpçak dilleri sahasındaki tarihî-karşılaştırmalı bir gramer ve sözlük denemesidir. Doktora tezi olan çalışma, 2001 yılında yayınlanmıştır.

---

⁵⁶ Özyetgin, 2001, 51-52.

⁵⁷ Safran, age, 35.

⁵⁸ Özyetgin, 2001, 52.

⁵⁹ Özyetgin, 2001, 53.

⁶⁰ Robert Ermers, *Arabic Grammars of Turkic, The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages & Translation of 'Abū Ḥayyān al-'Andalusī's Kitāb al-'İdrāk li-Lisā al-'Atrāk*, (Brill: Leiden.Boston.Köln, 1999), 299-435.

Kitâb-Mecmû‘u Tercumân-ı Türki ve ‘Acemî ve Moğolî

Mısır-Suriye sahasında hüküm sürmüş Memlûk Devleti döneminde yönetici kesimin Kıpçak Türklerinden oluşması sebebiyle bölgedeki Araplara Türkçeyi öğretim amaçlı sözlük-gramer kitapları yazılmıştır. Kitâb-Mecmû‘u Tercumân-ı Türki ve ‘Acemî ve Moğolî de bunlardan biridir. Eserin tek nüshası vardır. Hollanda'nın Leiden İlimler Akademisi Kütüphanesinde yer alan nüshanın yazarı Halil bin Muhammed bin Yusuf el-Konevî adlı Konyalı bir Türk tarafından Kadı Mevlana Kemalüddin adlı birinin kütüphanesi için hazırlanmıştır. Eser 76 yaprak olan ve her sayfasında 13 satır bulunan biri Arapça-Türkçe sözlük olan 63 yapraklık, diğeri Moğolca-Farsça 13 yapraktan oluşan bir sözlük olmak üzere iki bölümden oluşur.⁶¹ Eserin birinci kısmı önce kısa bir ses bilgisi verilmiş ardından isim ve fiiller ayrı bölümler olarak Arapça-Kıpçakça bir sözlük olarak yazılmıştır. Ayrıca Kıpçakça fiil çekimi, zamirler, isim çekimleri, edatlar ve ekler gramer bilgisi olarak anlatılmıştır.⁶² Eserin müellefine göre halis Türkçe olarak adlandırılan "Türk-Kıpçakça" 1200 civarı sözcük ve "Türkmence" 70 sözcük mevcuttur.⁶³

Eserin yazarı hakkında net bir bilgi yoktur. Leiden Kütüphanesindeki nüshanın asıl eser mi yoksa istinsah mı olduğu tam olarak bilinmemektedir.⁶⁴

Eserin birinci kısmını Utrecht Üniversitesi Doğu Dilleri bölümü profesörü Martin Theodor Houstma "Ein türkisch-arabisches Glossar" adı ile 1894 yılında Leiden'de yayımlamıştır. Ona göre bu eser h. 643 (28 Ocak 1245) yılında yazılmıştır. Ancak daha sonra Barbara Flemming, 27 Şaban 743 (25 Ocak 1343) tarihi şeklinde düzeltilmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁶⁵ Houstma, Almanca olarak yayımlanan eserin birinci kısmını içeren çalışmasında ilk olarak kısa bir gramer bölümü ile Arap harflerine göre düzenlenmiş Türkçe sözcüklerin dizini ve Arap harfli tıpkıbasımı verilmiştir.⁶⁶

Eser üzerinde çalışma yapan diğer kişi de A.K. Kurışjanov'dur. "*Issledovanie po leksike starokypcaskogo pijmennogo pamyatnika XIII v. 'Tjurkskogo-arabaskogo slovary'*" adlı eser Alma-Ata'da 1970 yılında Rusça olarak yayımlanmıştır. Bu yayımda Leiden nüshası temel alınarak Houstma'nın çalışması üzerindeki eksiklikler

⁶¹ Recep Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık, **Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugali**, (Ankara: TDK Yay., 2000), V.

⁶² Özyetgin, 2001, 56.

⁶³ Safran, age, 34.

⁶⁴ Safran, age, 34.

⁶⁵ Toparlı, Çögenli, Yanık, 2000, V-VI.

⁶⁶ Özyetgin, 2001, 56.

giderilmiş, diğer Kıpçak sözlüklerine de başvurularak sözcüklerin Arap harfli orijinaleri ile karşılaştırmaları yapılmıştır.⁶⁷

Recep Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık tarafından Leiden kütüphanesindeki yazma eser temel alınarak Houstma ve Kurişjanov yayınlarından yararlanılarak, Kitābü'l-İdrāk ve Zajaczkowski'nin Bulgat al- Muştak eserlerinden tanıklandırmalara başvurularak bir çalışma yapılmış ve eserin sonunda tıpkıbasımı verilmiştir.⁶⁸

Eserin Moğolca-Farsça sözlük olan ikinci bölümünü de Nicholas Poppe " Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift (İAN, 1927, 1009-1040, 1251-1274; 1928, 22-79) makale bölümlerinde çalışmıştır.⁶⁹

Et-Tuḥfetu'z-Zekiyye fi'l-Luġati't-Türkiyye

Memlûk-Kıpçakçasının Kitābü'l-İdrāk kadar öneme ve değere sahip olan eseri Et-Tuḥfetu'z-Zekiyye fi'l-Luġati't-Türkiyye, Türk dilinin birçok gramer kuralını ve başka hiçbir diyalekte görülmemiş sözcüklerini barındırması bakımından, eserin yazımında kullanılan yöntemin yeniliği bakımından, bir tek Arapça sözcüğe karşılık dört beş tane Türkçe sözcük karşılığı verilmesi açısından, Kıpçak ve Türkmen diyalektleri arasındaki ayrımları göstermesi yönüyle eserin üstünlüğünü gösterir.⁷⁰

Eserin tek nüshası İstanbul Bayezid Umumî Kütüphanesinde Veliyüddin Efendi Bölümünde 3092 numaralı 26×17.5 cm. ebadında 91 yapaktan oluşur. Ortalama olarak her sayfada 13 satır ve her satırda 7 sözcük bulunur. Kitapta Arapça sözcükler siyah, Türkçe sözcükler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.⁷¹ Eser iki kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısım sözlüktür. İkinci kısım ise gramer bölümüdür. Eserde 3000'e yakın sözcük vardır.

"Türk diline güzel kokulu armağan" anlamına gelen eserin kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Eserin yazıldığı tarih de bilinmemektedir. Ancak ilk sayfanın başındaki iki satırlık çıkartmadan H. 829 tarihinden önce yazıldığı anlaşılmaktadır.⁷²

Araplara Türk-Kıpçak dilini öğretmek amacıyla yazılan gramer-sözlük kitaplarının çoğu, Arap kurallarına göre tertip edilmiş ve Arapça sözcüklere Türkçe

⁶⁷ Safran, age, 34.

⁶⁸ Toparlı, Çögenli, Yanık, 2000, VII.

⁶⁹ Toparlı, Çögenli, Yanık, 2000, V.

⁷⁰ Besim Atalay, **Ettuhfet-üz Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye**, (İstanbul: TDK Yay., 1945), XI-XII.

⁷¹ Atalay, 1945, XII.

⁷² Atalay, 1945, XIII.

karşılıklar verilmek suretiyle düzenlenmişlerdir. Ettuhfet-üz-Zekiyye'yi yazan kişi isimleri ebced harfleri sırasına göre dizmiş, Arapça sözcükleri esas alarak bunlara Türkçe karşılıklar vermiştir. Eserde her harfte önce isimler, sonra fiiller yazılmıştır. Eserde fiiller emir kipi ile gösterilmiştir. Müellif, fiilleri çekimlerken eski Arap gramercilerinin yaptığı gibi üçüncü şahıstan başlamamış; bugünkü gramerciler gibi önce birinci, sonra ikinci, sonra üçüncü kişileri çekimlemiştir. Zamirleri birinci, ikinci, üçüncü şahıs olarak sıralamıştır.⁷³

Eseri ilk defa 1922 yılında Fuad Köprülü "Körösi Csoma Archivum" adlı Macar dergisinde tanıtmıştır. Eserin ilk neşri Besim Atalay tarafından gerçekleştirilmiştir. Besim Atalay, "Et-Tuḥfetu'z-Zekiyye fi'l-Luġati't-Türkiyye" adı ile tercümesi, tıpkıbasımı ve dizin bölümü olmak üzere bilim dünyasına sunmuştur.

Eser üzerinde çalışma yapan diğer kişi de Tibor Halasi-Kun'dur. Kun'un "Philologica I." A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.V. S.1, Ocak-Şubat, Ankara 1947, s. 1-37.'de yayımlanan makalesinde Besim Atalay'ın eserine tenkitleri vardır. Besim Atalay da bu tenkite ithafen "Et-Tuḥfetu'z-Zekiyye Çevirmesinin Tenkidi Dolayısıyla, A.ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.VI, S. 1-2, Ocak-Nisan, Ankara 1948, s. 87-126'da cevaplarının yer aldığı makalesi vardır. Kun daha sonra "Philologica II. A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,C.VII, S.2, Haziran-Ankara 1949, s. 415-465"te Besim Atalay'a yanıt vermektedir.

T. Halasi-Kun, Et-Tuḥfetu'z-Zekiyye'nin müellifinin eserin sözlük malzemesi bakımından ve eserin düzenleniş bakımından Kitābü'l-İdrāk'e büyük benzerlik taşımamasının müellifin Ebu Hayyan'ın ekolünden geldiğini ve Ebu Hayyan'ın dil okulunun mensuplarından olduğunu dile getirmiştir. Et-Tuḥfetu'z-Zekiyye'nin müellifinin kim olduğunun bilinmemesinin üzerine de Kun'un görüşü, onun kendi aktarmalarına ve Türk diyalektleri üzerine sahip olduğu bilgisine dayanarak Türk kökenli bir kişi olduğu yönündedir. Kun'a göre Arap ses sistemine uymayan /ç/ ve /s/ seslerinin dikkatli bir filologun ilgisinden kaçmayıp doğru ve yerinde gösterilmesi onun Türk menşeli olduğunun bir ispatı olabilir. Kun, Memlûk kökenli olup Ebu Hayyan'ın öğrencisi olan 13. yüzyılın sonunda Safad'da doğmuş olan Salahaddin Halil bin Aybek as-Şafādî'nin Safad, Halep, Kahire ve Rakba'da yaşamış bir kâtip

---

⁷³ Atalay, 1945, XVII.

olması ve 33 eser yazmış olan Aybek'in elyazmasına Et-Tuĥfetu'z-Zekiyye'nin çok benzemesinden dolayı müellifin o olabileceği düşünmüştür.⁷⁴

Kitābu Bulġat al-Muġtaġ fi Luġat at-Turk ve'l-Kıfġaġ

Eserin adından açıkça anlaşılacağı üzerine eser, Türk ve Kıpġak dilini öğretmeyi amaçlamaktadır. "Türk ve Kıpġak sözcüklerinin türevlerinin kitabı" anlamına gelen eserin yazarı Türk kökenli Cemaleddin Ebu Muhammed 'Abdullah et-Türkî'dir. Müellif eserin ismini kendisi "al-lüġat at-Türkiyya" olarak adlandırmıştır. Eserin gramer bölümü yoktur, yalnızca sözlükten oluşmaktadır.

Eserin istinsah tarihi bilinmemektedir. Ancak eser üzerine düşünmüş olan bir notta Ebu Bekir adlı bir okuyucunun bunu Hicri 855 (1451) tarihinde okunmasından dolayı daha önceki bir tarihte yazılmış olması gerektiği düşünülmektedir. Bu sebeple eser 15. yüzyılın başlarında daha da eskilere götürerek belki de 14. yüzyılın ortalarında yazılmış olabilir.⁷⁵

Eserin istinsah edildiği yer de tam olarak bilinmemekle birlikte eserin içinde geçen yer adı Erbil sözcüğüne dayanarak, bu bölgedeki denizcilik ile ilgili söz varlığından örneklerle (kırbat; kadirğa, uçan ; gemi, kerreb; gemi), Mısır ve Suriye bölgelerinde yetiştirilen tahıl ürünlerinin (susam, mercimek, darı, çemen vb.) ortak olmasının yanında Mısır'da farklı olarak pamuk da bulunmakla birlikte bu eserde pamuk'tan bahsedilmemesinin sebebini Suriye sahasında yazılmasına dayandırabilir, ayrıca dönemin Arapçası içindeki Suriye diyalekt özellikleri ışığında, Suriye sahasında yazılmış olabileceği söylenebilir.⁷⁶

Eserin müellifi Cemaleddin et-Türkî, eseri yazarken kitabın ön sözünde Alaaddin Beylik el-Kıfġakî'nin eseri al-'Anvār a-mudi'a ile İmadeddin Davud bin Ali bin Muhammed el-Varak el-Mısırî'nin Eş-Şahîh Min ad-Durre al-mudi'a adlı eserlerden yararlandığını Ebū Ĥayyān'ın Kitābü'l-İdrāk adlı eserini görüp ondan istifade ettiğini belirtmiştir.⁷⁷

Bulġat al-Muġtaġ'ın tek nüshası Paris Biblioth que Nationale'de Supple. Turc 293 numaralı kayıttadır. 88 varaktan oluşan eser, 21 cm × 15 ½ ölçülerinde kaleme

⁷⁴ T. Halasi-Kun, "Kıpġak Türkçesi Filolojisi X*: Et-Tuĥfe ve onun Müellifi" çev. Musa Salan, **Dil Araştırmaları**, Sayı: 1 1 (Güz 2012):185-195.

⁷⁵ Ananiasz Zaj czkowski, **Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l' poque de l'Etat Mamelouk, Bulġat al-Muġtaġ fi luġat at-Turk wa'l Qıfġaġ**, II- re partie Le nom, (Warszawa: Polska Akademia Nauk Komitet Orientalistyczny, 1958), XIV.

⁷⁶ Zaj czkowski, age, XIV-XV.

⁷⁷ Zaj czkowski, age, XI-XII.

alınmıştır. Eser zikzaklı baklava dilimi biçiminde yazılmıştır. Sözlükte isimler ve fiiller ayrı olarak sınıflandırılmıştır. İsimler kendi içinde bir tematik sınıflandırma yolu ile kavram alanlarına göre tasnif edilmiştir. Fiiller ise Arapça sıraya göre dizilmiştir.

Eser üzerinde en kapsamlı çalışmayı gerçekleştiren Zajączkowski'dir. Bulgat al-Muştaq'ı Lehçe (Polonya dili) iki cilt halinde çalışmıştır. *Mauel Arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks*, Warszawa, 1938 yayınında isim bölümünün incelemesi, metin ve tıpkıbasım bulunur. Bu bölüm daha sonra *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque l'État Mamelouk, Bulgat al-Muştaq fî Lugat at-Turk wa'l-Qifçâq*, adıyla Warszawa 'da 1958 de tekrar basılmıştır. Fiillerin incelendiği ikinci bölüm ise *Slovník Arabsko-Kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego, Bulgat al-Muştaq fî Lugat at-Turk wa'l-Qifçâq*, Czezc II Verba, Warszawa'da 1954 'te yayımlanmıştır.

Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye

Mısır-Suriye sahasında başta Kıpçaklar olmak üzere yoğun bir Türk hakimiyetinin etkin olduğu dönemde Türkçenin öneminin artması üzerine müellif "*Değerli arkadaşlar -Allah kendilerini yüceltin- rehber anlamında Türk dilinin temel kurallarını ortaya koymam hususunda ısrar ettiler.*"⁷⁸ söylemiyle dile getirmiştir.

Eserin müellifi, telif yeri ve tarihi bilinmemektedir. Müellifin "*çünkü ben ne Türküm, ne de Türk oğullarıdanım, onların ülkelerine de gitmedim. Benim bilgim; onlarla çok düşüp kalkmam ve birlikte olmam sebebiyle kendilerinden duyduklarıma dayanmaktadır.*"⁷⁹ sözlerinden dolayı onun Türk asıllı olmadığını çıkarabiliyoruz.

Eserin büyük bir ihtimalle 15. yüzyılın başlarında Kahire'de yazıldığı tahmin edilmektedir. "Timur'la birlikte yola çıkıp Kahire'ye gelen Türklerden işittim..." söylemi ile Timur'un Şam istilasını sırasında yani 15. yüzyılın ilk dönemlerinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle müellifin o sırada Kahire'de yaşamakta olduğu veya eserini orada kaleme aldığı anlaşılıyor.⁸⁰

Eserin bilinen tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Şehid Ali Paşa bölümünde 2659 numaralı kayıttadır. 169 sayfa olan eser sadece gramer şeklinde düzenlenmiştir.

⁷⁸ Toparlı, Çögenli, Yanık, 1999, VII.

⁷⁹ Toparlı, Çögenli, Yanık, 1999, VII.

⁸⁰ Safran, age, 40.

Arap gramer unsurları esas alınarak hazırlanan eserin ön sözünde Türkçe'nin sesleri verilmiş ve bu seslerin dışındaki sesleri (ث) (ح) (ذ) (ظ) (ف) (ه) kullanıyorsa "halis Türkçe" konuşmadığını belirtmiştir. Birinci bölümde fiilleri aktarırken Türkmençe'nin Türkçe olmadığını ve onu konuşanların hakir görüldüğünü söylemiştir. Buradan hareketle "halis Türkçe'den kastedilene Kıpçakça olduğunu çıkarabiliyoruz. Türkmencenin ise 15. yüzyıl döneminde yoğun bir Oğuz etkisi ile birlikte konuşulduğunu çıkarabiliyoruz. Eser bir mukaddime, üç bölüm ve bir de sonuç bölümlerinden oluşur. Mukaddimededen önceki bölümde yazar, kendisini bunu yazma konusunda teşvik eden sebepleri, Türklerle aynı sosyal muhitte bulunmasından dolayı bu dile ilgi duyduğuna bağlamaktadır. Ayrıca Türk olmamasından dolayı bunu yazarken yanlışlarının hoşgörüsü ile karşılanmasını istemiştir. Eserin birinci bölümünde fiilleri, ikinci bölümünde isimleri, üçüncü bölümünde edatları işlemiştir. Sonuç bölümünde ise emir kipi ile çekimlenmiş fiil listesi bulunmaktadır.

Eser üzerine çalışma yapanlar;

Kilisli Rıfat Bilge, *El-Kavaninü'l-Külliyeye li-Zabt'l-lugati't-Türkiyye*, İstanbul, Türkiyat Enstitüsü, 1928. (Fuat Köprülü'nün önsözüyle eski yazıyla yayımlanmıştır.)

Szigmand Telegdi, *Eine Türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV.Jhdt.*, Körösi Csoma-Archivum, c.1/3, 1937, 282-329.

Recep Toparlı, Sadi Çöğenli, Nevzat H. Yanık, *El-Kavâninü'l-Külliyeye li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara, 1999. (Çeviri metin, dizin ve tıpkıbasım yer almaktadır.)

Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye

Eserin adı "Türk dilinin parlayan incisi" anlamına gelmektedir. Türkoloji alanında en son tanınan Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlüğüdür. Eserin müellifi, yazıldığı yer ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Ancak eserin yazım özelliklerinden hareketle Oğuz-Kıpçak karışık dilli malzeme dolayısıyla 14.-15. yüzyıllar dönemlerinde yazıldığını çıkarmak mümkündür.

Eserin tek nüshası Floransa'daki Medicea Bibliotheca Laurenziana'da Orient 130 numaralı kayıttır. 24 varaktan oluşan eserin her sayfasında 15-16 satır

bulunmaktadır. Arapça bölümler genellikle siyah, Türkçe kısımlar ise kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Eserin müstensihî Hüsrev bin Abdullah'tır.⁸¹

Düzenleş ve şekil bakımından diğer Memlûk-Kıpçak sahası sözlüklerine büyük benzerlik gösteren eserde isimler ve fiiller ayrı olarak tematik bir gruplandırma içerisinde verilmiştir. Kitabın mukaddimesinde hamd ve sena ile başlanıp kitabın yazılış sebebi verilmekte olup ilk 23 bölümde; Yüce Allah, gök ve yerde bulunanlarla yer ve yerde bulunanlar, sular, güzel kokulu bitkiler, meyveler, ağaçlar, hububatlar, yiyecekler, evcil hayvanlar, yabani hayvanlar, binek hayvanları, koşum aletleri, renkler, sürüngenler ve böcekler, aletler, savaş aletleri, kuşlar, giyim eşyaları, vücut organları, insanların nitelikleri ve renkleri, Türkçe sayılar, meslek adları, Türk erkek adları, Türk kadın adları bulunur. 24 bölümden oluşan eserin son bölümünde konuşma cümlelerinin bulunması Memlûk-Kıpçak Türkçesinin sentaks incelemesi açısından hacim olarak küçük olmakla birlikte büyük bir önem taşımaktadır. Burada karşılıklı konuşmalar, soru-cevaplı diyaloglar, emir kipi ile kurulmuş cümleler günlük hayatta sosyal yaşam içinde Araplar ve Türkler arasındaki iletişimi kurma amacıyla Türkçeyi öğretmeyi amaçlamaktadır.

Eser ilk defa Ananiasz Zajaczkowski tarafından isimler ve fiiller ayrı olmak üzere makaleler hâlinde yayımlanmıştır. "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-Kiptchak 'ad-Durrat al-Mudîa fi'l-lugat at-Turkiya", *Rocznik Orientalistyczny*, XXIX/1, Warszawa, 1965, 39-98.; "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-Kiptchak 'ad-Durrat al-Mudîa fi'l-lugat at-Turkiya-II", *Rocznik Orientalistyczny*, XXIX/2, Warszawa, 1965, 67-116.; "Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-Kiptchak 'ad-Durrat al-Mudîa fi'l-lugat at-Turkiya- III", *Rocznik Orientalistyczny*, XXXI/I, Warszawa, 1968, 67-116.; *Material kolokwialny arabsko-kipczacki w Słowniku "ad-Durra' al- mudîa fi-l-lugat at-turkiya"*, *Rocznik Orientalistyczny*, XXXII/II, Warszawa, 1969, 19-62.

Türkiye'de ise Recep Toparlı A. Zajaczkowski'nin incelemeye dâhil etmediği 22. ve 23. Türk erkek ve kadın adları bölümlerini de ekleyerek, Memlûk-Kıpçakçasının diğer sözlükleriyle de karşılaştırmalı olarak çeviri metin, dizin ve tıpkıbasım ile eseri Türkoloji dünyasına kazandırmıştır.⁸²

⁸¹ Recep Toparlı, **Ed-Dürretü'l-Mudîyye fi'l-Lügati't-Türkiyye**, (Ankara: TDK Yay., 2003), V-VI.

⁸² Toparlı, 2003, VI-VII.

3. MUTFAK VE YEMEK KÜLTÜRÜ

3.1. Dünyada Mutfak ve Yemek Kültürü

Toplumların beslenme şekilleri, yaşanılan coğrafyanın özelliklerine, iklime, tarım ve hayvancılık uğraşlarına, din ve inanışlarına, hayat pratiklerine⁸³, sosyo-ekonomik koşullara bağlı olarak oluşur.⁸⁴ Yiyeceklerin üretilmesi, taşınması, saklanması, kullanımı sürecinde bulunan işlemler beslenme ve yemek konusunu kültüre dahil eder.

İnsanlar doğadan çiğ olarak topladıkları besinleri, mutfakta işler, yemekler yapar, sezonları ve hayatın çeşitli dönemlerine özgü yemek çeşitleri geliştirirken yemek konusunda ahlak kurallarını da oluştururlar. Yemek ve etrafında gelişen kültür, toplumun yapısı hakkında önemli ipuçları da vermektedir. Üzerinde anlaşmaya varılmış gelenekler silsilesine dönüşmüş olan yemek ve mutfak kültürü içinde birçok kültürel unsuru barındırır. Yemek; temel beslenme ihtiyacının dışında, insanların kültürel kimliğini oluşturan hayat tarzı, inanış biçimleri, nizâm, töre, statü, sosyal ilişkileri de karşılar.

Bir dili konuşan insanların yaşayış biçimi, inançları, gelenekleri, dünya görüşü, o milletin tarih boyunca en çok ilgi gösterdiği sözcük öbeklerinin yoğunluğu ile ölçülebilir. Türklerde hayvancılığın ve tarımın önemi ilgili döneme ait kaynaklardan, belgelerden yararlanılarak ortaya konulabilir. Toplumun söz varlığı, o toplumun mutfağına ait olan sözcüklerin, yiyecek-içeceklerinin adları beslenme düzenini gösterir. Bu söz varlığında bulunan sözcükler, etkileşimde buldukları kültürler hakkında da önemli ipuçları verirler.⁸⁵

Yiyecek insanların sadece besin kaynağı değildir. Aynı zamanda yiyecekler kültürde bir çok göreve sahiptir. Yemek, kültürün sosyal, dinî ve ekonomik

---

⁸³ Hayati Beşirli, "Yemek, Kültür ve Kimlik", **Millî Folklor Dergisi**, s. 87, (2010): 160.

⁸⁴ Ayşe Baysal, "Türk Mutfağında Köfte, Sarma ve Dolmalar: Türleri, Özellikleri, Besin Değerleri", **Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi**, Türkiye, 25-30 Eylül 1986 (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988): 50.

⁸⁵ Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, 5. bs. (Ankara: TDK Yay., 2009), 65.

dinamiklerini yansıtır. İnsanın varoluşsal yapısı ile çevresiyle ve inandığı dinî görüş ile yakından ilgilidir. Bu açıdan yemek kültürü toplumların kendilerini oluşturma, düzenleme ve dünyayı algılama biçiminin bir parçasıdır. Yiyeceğin yetiştirilmesi, toplanması, hazırlık süreci, sunumu, yenilecek bölümü gibi unsurlar toplumlara göre farklılık gösterir.⁸⁶ Yiyecek sosyal düzeni oluşturmada kilit bir role sahiptir. Toplum ilişkilerinde bunlar belirli kurallar ve düzen içinde gerçekleşir. Yiyeceğin, kim tarafından hazırlanacağı, kime ikram edileceği ve bunu kimin sunacağı; tek olarak mı grupla mı tüketileceği, yiyeceklerin nerede kim tarafından yeneceği, yemek düzeni, kurallar önemli bir yere sahiptir. Yiyecek tüketiminin davranış kalıpları toplum tarafından genel kabul görmüş ve o kültür tarafından belirlenmiştir. Bu bakımdan yiyecek sınıflandırmasına bakarsak bunlar: yiyecek olanlar ve yiyecek olarak kabul görmeyenler, kutsal ve günah yiyecekler, sosyal yiyecekler, paralel yiyecek sınıflandırmaları, ilaç olarak kullanılan yiyecekler olarak gruplandırılır.⁸⁷

Yemeğin bireysel nitelikte fonksiyonu yanında toplumsal nitelikte fonksiyonları da vardır. Bunlar: statü simgesi; dostluk, arkadaşlık ve iletişim; hediyelerle paylaşma; festivaller, ziyafetlerde ve eğlence aracı görevi; törenlerde yiyecekler; toplumsallaştırma aracı olarak yiyecekler; ailenin yüceltilmesi, üstün tutulması; turizm yoluyla ülkelerin yakınlaşmasıdır.⁸⁸

Yemek aynı zamanda siyasi bir araç olup toplumsal hayattaki güç dengesini de belirler. Hükümdar veya yönetici kadrosu halkının refahını sağlamak onları doyurmak ve korumakla görevlidir. Ancak bunun karşılığında halkın itaatini ve sadakatini kazanabilir. Çeşitli uygulamalı ve içeriği ile yemek, toplum içindeki statüyü, dayanışmayı, birlikteliği, samimiyet ve resmiyeti, aidiyeti ve dışlanmayı ifade eder.⁸⁹ Yemeğin tüketilmesi ve paylaşılması konusundaki güç ilişkilerine baktığımızda toplumun sosyal yapısı hakkında bilgi ediniriz. Grup üyelerinin yiyeceklerin temini konusundaki iş bölümü, statüleri, sosyal rolleri paylaşımında

---

⁸⁶ Zafer İlbars, "Kültür ve Beslenme", **Dördüncü Milletlerarası Yemek Kongresi**, (Konya: Kombassan A.Ş., 1993), 137.

⁸⁷ İlbars, age, 138.

⁸⁸ Mahmut Tezcan, "Yemeklerin Toplumsal Fonksiyonları", **Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar**, ed. Kamil Toygar, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları No:3, 1993): 55.

⁸⁹ Artun Ünsal, "Siyasi Güç, Statü, Meşruiyet, İtaat ve Otorite Mücadelesinin Göstergesi Olarak Yemeğin Sembolizmi", **Türk Mutfacı**, ed. Arif Bilgin, Özge Samancı, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2015), 181-192.

büyük rol oynamaktadır. Yemeğin elde edilmesinde veya avlanmada üzerlerine düşen görevlerin zorluğu ve cesaretleri karşılığında alacakları paylar belirlenir.⁹⁰

İnsanların tüketim alışkanlıkları ve miktarları ekonomik durumlarıyla ilgilidir. Bireylerin tükettikleri besinler ve ne kadar tükettikleri buldukları sosyal sınıf ile de ilgilidir. Yemeğin hazırlığı, pişirilmesi sırasında kullanılan materyaller ile pişirilme tarzı da sosyal sınıf göstergesidir. Toplumların mutfaklarında görülen farklılaşmanın altında yatan temel etken budur.⁹¹

Mutfak sözcüğü Arapça "matbah"tan dilimize geçmiştir. Ateşin keşfedilmesi ile başlayan yemek pişirme serüveni önceleri tek odalı hanelerde yaşamlarını sürdüren insanların daha sonraları artan hane nüfusu ve çok miktarda ve farklı yemeklerin pişirilmesi ile birlikte ayrı bir oda olarak geçmeye başlamıştır. Böylelikle farklı yemeklerin pişirilmesine dayalı olarak araç-gereçlerin çeşitlenmesi ile yemek çeşitlerinin farklılaşması mutfak kültürünü oluşturmuştur.⁹² İnsanlığın ilk dönemlerinden itibaren ateş, evin merkezinde ısınma, aydınlatma, yabani hayvanlardan korunma ve pişirme gibi işlevleri sebebiyle hayatî bir önem taşımaktadır. Bünyesinde ateşi barındıran mutfak, konutun beslenme ile ilgili bütün gereksinimlerinin karşılandığı mekânıdır.⁹³ Eski Türklerde her evin bir odası günümüzdeki gibi mutfak olarak düzenlenir ve yemek pişirilen yer anlamında "aşlık" ismini alırdı. Bu Türkçe ad zamanla yerini Arapçadan dilimize giren "mutfak" ismine bırakmıştır.⁹⁴

Paleontologlara göre kemik bulguları ışığında insanlık tarihinin başlangıcı beş yüz bin yıl öncesine kadar gidebilmektedir. Tarih öncesi bu *erectus* denilen ilk insanlar yabanî hayvanların etini çiğ olarak tüketmişler, ateş bulunduktan sonra yedikleri etleri pişirmeye başlamışlardır. Yani yaklaşık olarak dört yüz bin yıldan beri ateşi kullanarak pişirme işleminin yapılması mutfak kültürünün ne kadar köklü olduğunu bize gösterir. Pişirme işlemi sayesinde daha yumuşak ve kolay sindirilebilir, lezzetli gıdalar tüketmeye başlayarak lezzet kalitesinde gün ve gün

---

⁹⁰ Beşirli, age, 162.

⁹¹ Beşirli, age, 163.

⁹² Sinem Sırış, "Türk Kadınının Elektrikli Küçük Mutfak Aletleriyle İlişkinin Tasarım ve Kullanım Beklentileri Bağlamında Değerlendirilmesi" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Endüstri Ürünleri Tasarımı Anabilim Dalı Endüstri Ürünleri Tasarımı Programı, İstanbul 2014), 2.

⁹³ Sırış, age, 3.

⁹⁴ Reşat Genç, "IX. Yüzyılda Türk Mutfağı", **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1 Kasım 1981, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982):58.

artışlar görülmüştür. Pişirme işlemleri toplumların çevreleri, gelenekleri ile yakından ilgili olduğu için besin hazırlama tarzı ve sanatı ortaya çıkmıştır.⁹⁵

1961 yılında Çatalhöyük'te yapılan kazılar sonucunda insanlık tarihi adına büyük buluşlara imza atıldı. İnsanoğlunun M.Ö. 8000 yıl civarında taş ve topraktan duvarlarla çevrili, yırtıcı hayvanlardan, düşmanlardan korunmak amacıyla basit yapılı odalarda yaşadıkları ortaya çıktı. Bu odalarda M.Ö. 6500-7000 yıllarını kapsayan zaman diliminde yabanî koyun, yabanî domuz, pars, geyik, keçi, kurt, tilki, kaplumbağa kemikleri bulundu. Evcilleştirilmiş koyun ve keçi kemikleri, mısır, fasulye, buğday ve hayvan yemi olan fiğ kireçlenmiş olarak bulundu. Toroslardan gelme elma, badem, fıstık, kızılıçık, çilek fide ve tohumlarının bu eski insanlar tarafından yetiştirildiği anlaşılıyor. M.Ö. 8000'de tuz kullanıldığı bilinmektedir. Evcilleştirilen koyun ve keçilerin sütlerinden yağ elde edildiği, ayrıca yoğurt, peynir yapıldığı biliniyor. Çatalhöyük insanı tarıma başlamış, yiyecek temin etmiş, bunları depolamış, ilk yerleşik ev düzeni içinde kileri bulmuş ve hayatını devam ettirebilmiştir. Odalardan birinde mutlaka tandır ve ocak vardı. Çatalhöyük bu bakımdan uygarlığın ilk mutfak örneğini bize sunar.⁹⁶

Çatalhöyük'ten daha eski bir yerleşim yeri olan Göbeklitepe, modern zamanların en önemli arkeolojik keşfi olmuştur. Göbeklitepe üzerine yapılan araştırmalar hâlen devam etmektedir. Dünyanın en eski tapınağı olarak değerlendirilen anıtsal yapılardan oluşur ve tarihi 12.000 yıl öncesine kadar gider. Anıtsal yapıların inşası sırasında gereksinim olarak insan gücünün beslenme ihtiyacını karşılama ile birlikte medeniyetin doğuşu ortaya çıkmıştır. Bu dönemde avcı-toplayıcı toplumdan tarım toplumuna geçişin özellikleri görülür. M.Ö. 10.000 yılına giden çanak-çömleksiz toplumun Neolitik çağında taş kap parçaları, öğütme taşı parçaları bulunmuştur. Bölgeye özgü yabanî hayvanlarla (yaban öküzü, ala geyik, yaban eşeği, yaban domuzu, tilki, yaban tavşanı, av kuşları)⁹⁷ beslendikleri ortaya çıkmıştır. Göbeklitepe'de hayvan kemikleri ve bitki kalıntılarında evcilleştirmeye rastlanmamıştır.⁹⁸ Göbeklitepe'nin bir tapınak özelliği taşıması şölenler için büyük hazırlıklar gerektirmesi, insan nüfusunun yoğunlaşacak

⁹⁵ Mine Arlı, "Türk Mutfağına Genel Bir Bakış", **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1 Kasım 1981, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982):19.

⁹⁶ Feyzi Halıcı, "Neolitik Çağdan Günümüze Anadolu Mutfağı ve Bu Mutfağın İnancımızdaki Kutsal Yeri", **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1 Kasım 1981, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982):133-134.

⁹⁷ "Göbekli Tepe Uygarlığın Doğusunda Neolitik Şölenlerin İzleri", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, (İstanbul: 01.08.2015): 11.

⁹⁸ **age**, 66.

olmasından kaynaklanan besin ihtiyacının karşılanması, tarıma geçilmeye başlandığı için kullanılacak hayvanların gereksinimi olan bitkilerin yetiştirilmesi açısından yeme-içme kültürünün nasıl başladığına dair önemli bilgiler verir. Fıçı ve oluk biçimli kaplar, alkollü içecek üretiminin başlaması, tahılların fermente edilmesi ve mayalanması işleminde ortaya çıkan oksalat maddesinin bulunması malt ve bira üretimine işaret eder.⁹⁹ Odanın içinde ocak bulunması, basit pişirme ekipmanları bulunması, kaplar, bira yapımı için kullanılmış olabilecek tahıl işleme ekipmanları ile mayalama gereçleri bulunması bunun "mutfak" olarak kullanıldığının bir göstergesidir.¹⁰⁰

3.2. Türk Mutfağı ve Yemek Kültürünün Gelişimi

Türk mutfağı, Türk tarihinden ayrı düşünülemez. Bir millet yemek alışkanlıklarını kolay değiştiremeyeceği için binlerce yıldan beri var olan damak tadını korur. Mutfakta başlıca role sahip olan kadın da muhafazakar olarak bu eski atalardan kalma gelenekleri korur. Mutfak kültürünün en temel dayanağı ekonomik nedenlerdir. Hayvancılık da Türklerin tarihinin başından beri en önemli dayanak noktasıdır.¹⁰¹

Türklerin yaşadıkları İç Asya aşırı karasal iklimin hâkim olduğu bozkır ve çöl kuşağının büyük bir alanı kapladığı bir bölge olması sebebiyle arazinin önemli bir bölümünde tarımsal faaliyetler gerçekleştirilememiştir. Sulu tarımın yapılabildiği yerler Batı ve Doğu Türkistan bölgeleridir. İç Asya'nın engin bozkırları hayvan yetiştiriciliği için uygun bir ortam sunmuştur. Bölgenin tarihsel sürecindeki gelişimi toprak işleyici-hayvan yetiştirici bir üretim şeklinden sonra gerçekleşmiştir. Bölgenin ekonomisinin oluşumunda Yeni Taş Çağında (neolitik) başlayan ve Bronz çağında (M.Ö. 25-8. yüzyıllar) gelişme gösteren bir göçebe kültür söz konusudur. İç Asya göçebeliğinde en çok bulunan hayvanlar at, sığır, koyun ve keçidir.¹⁰² Çin kaynaklarında Türkler için, bu yüzden suyun ve otun peşinden gitmelerinden

---

⁹⁹age, 66.

¹⁰⁰Oliver Dietrich, Manfred Heun, Jens Notroff1, Klaus Schmidt, Martin Zarnkow, "The Role of Cult and Feasting in the Emergence of Neolithic Communities. New Evidence from Göbekli Tepe, " South-Eastern Turkey", <https://pdfs.semanticscholar.org/8d84/9c7d794e947b16943741e9d09750c76bc866.pdf> [20.07.2020] .

¹⁰¹Bahaeddin Ögel, "Türk Mutfağı'nın Gelişmesi ve Türk Tarihi Gelenekleri", **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1 Kasım 1981, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982):15.

¹⁰²István Vásáry, Eski İç Asya'nın Tarihi, çev. Dr. İsmail Doğan, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 28.

bahsedilmiştir. Türklerin uğraştıkları hayvancılığın temelinde beslenme kültürleri ete dayalıydı.¹⁰³

Türklerin İç Asya'da eti temel gıda olarak tükettiklerini, Çinli Budist Xuanzang'ın Köktürkleri ziyareti sırasında onun şerefine verilen bir ziyafette misafirlerin önüne konan bir parça koyun eti ve dana butlarının ikram edildiğini öğreniyoruz.¹⁰⁴ Uygurlarla ilgili olarak da Elçi Wang Yen-Te zengin insanların at eti yediklerini, diğerlerinin sığır ve yaban kazlarının etini tükettiklerini belirtmiştir. 8. yüzyılda Türkleri İslamiyet'e davet için giden bir Emevi elçisi "eti çok fakat ekmeği az" olan bir evde misafir edilmiştir.¹⁰⁵ Köktürk yazıtlarında da geyik ve tavşan eti yendiğinden bahsedilir.¹⁰⁶

Türk toplulukları geniş Asya topraklarının çeşitli bölgelerinde mevsimlere göre değişiklik gösteren otlak bulma macerasında geniş hayvan sürülerini beslemek için uygun toprak arayışına girerlerdi. Bu sürüler sahipleri için önemli bir servet değeri taşırdı. Büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, atlar, develerin yanı sıra yabanî hayvanlardan geyik, tavşan, kuş çeşitlerini de sürekle avları düzenleyip tükettiklerini öğreniyoruz.¹⁰⁷

Sonbaharın sonunda kesilen hayvanların etleri, kışın donmuş toprakta saklanırdı. Et yemeklerine genellikle doğada bulunan bitki kökleri veya *kömürken* denen "soğan" genellikle eklenirdi.¹⁰⁸

Kesilen bir hayvanın etinden başka, başı, ayakları, işkembesi, bağırsağı göçebeliğin bir etkisi olarak Türk mutfağında kendisini göstermiştir.¹⁰⁹

Türkler arasında süt ve süt ürünlerinin beslenme kültüründe tek başına olduğu gibi yemeğin malzemesi olarak da büyük bir yeri vardır. Tereyağı, don yağı, iç yağı, yoğurt, kurut başlıca malzemeler arasındaydı.¹¹⁰

---

¹⁰³ Mehmet Alpargu, "12. Yüzyıla Kadar İç Asya'da Türk Mutfak Kültürü", **Türk Mutfağı**, ed. Arif Bilgin, Özge Samancı, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2015),17.

¹⁰⁴ Louis Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, çev. Sadettin Karatay, Ankara: TDK Yay., 1986): 88'den aktaran Alpargu, age, 18.

¹⁰⁵ Özkan İzgi, **Kutluk Bilge Kül Kağan - Böğü Kağan ve Uygurlar**, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1986), 68.

¹⁰⁶ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Tonyukuk Abidesi Güney Cephesi, (İstanbul: Boğaziçi Yay., 1992), 53.

¹⁰⁷ Doğan Aksan, **Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü**, 2. bs. (Ankara: Bilgi Yayınevi, Kasım 2011), 110.

¹⁰⁸ Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, 9. baskı, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013 Şubat), 141.

¹⁰⁹ Mahmut Tezcan, "Türkler'de Yemek Yeme Alışkanlıkları ve Buna İlişkin Davranış Kalıpları", **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1 Kasım 1981, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982):117.

¹¹⁰ Alpargu, age, 18.

Türklerin genel olarak göçebe bir hayat sürmesinin yaygın inancının yanında ziraatle de uğraştıklarını gösteren önemli deliller mevcuttur. Altay yöresinde yapılan arkeolojik buluntulara göre arklar açarak tarım yaptıkları, çapa ile işlenen toprağın bronz çağıdan itibaren izlerine rastlanmıştır.¹¹¹

Yemek kültürünün şekillenmesinde coğrafi imkânların elverişliliği de bu çeşitlenmeye büyük ölçüde etki etmiştir. İç Asya'da hayvancılığa olduğuna kadar tarıma elverişli olmayan topraklarda yetiştirilen ürünler: buğday, çavdar, darı, arpa, pirinç, sebzelerden kabak, pancar, havuç, soğan, patlıcan, dağ ıspanağı, ışgun, salatalık, bezelye, burçak (bakla anlamında); erik (kayısı, zerdali, şeftali, erik, zerdali anlamında genel bir tâbir olarak kullanılmış), elma, kavun, karpuz, şeftali, iğde, dut, armut, üzüm. Bu meyvelerden bazıları hem yaş olarak hem de kurutulmuş olarak tüketilirdi. Pekmez, şarap ve sirke üzümünden yapılırdı.¹¹²

Tarihte Türk ekonomisinin ikinci temelini başta buğday olmak üzere hububat oluşturmuştur. Buğday ekemeyenler veya bulamayanlar, her iklimde yetişebilen arpa ve darı ekmişlerdir.¹¹³

Türklerin beslenme kültüründe buğday ve arpa büyük bir öneme sahiptir. Her iki besin de M.Ö. 2000 yılında Mezopotamya uygarlıklarında görülmektedir. Neolitik çağın ilk yerleşimlerinde ve Hitit tarihinde emmer buğdayı ve arpa birlikte görülür. Bunlar un ve ekmek yapımında olduğu gibi bira yapımında da kullanılmıştır. Dinî ayinlerde önemli bir yere sahiptir.¹¹⁴

Türkler temel geçim kaynakları hayvancılık olması sebebiyle et ve süte dayalı bir yeme-içme kültürüne sahiptiler. Bunun yanısıra İç Asya bozkırlarının elverdiği koşullarda buğday ve darı ağırlıklı olmak üzere tarımla da uğraşmışlardır. Türk kültüründe bu beslenme düzenine dair izleri bulmak mümkündür:

"Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya, Balkanlar'a, Afrika'ya kadar dağıldıkları dünya coğrafyasında, eski yemek alışkanlıklarını, yenileriyle birleştirerek devam ettirmişlerdir. Bu arada bazı yemeklerin detayları unutulmuş, parçaları günün şartlarına göre değişikliklere uğrayarak bugüne kadar ulaşmıştır. Orta Asya'da yaşayan Türkler göçebe hayatın bir gereği olarak hayvancılıkla uğraştıkları için daha çok et, süt, yağ ve peynir gibi hayvansal gıdalarla

¹¹¹ A.G. Maksimova, "EpoXa Brozı Vostoçnogo Kazaxtana", Trudı İİAE, 7 (1959), 86-161'den aktaran Tuncer Baykara, "Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler", Tarih İncelemeleri Dergisi 6/1 (Haziran 1991): 7.

¹¹² Alpargu, age, 19-21.

¹¹³ Ögel, 1981, 15.

¹¹⁴ Sevinç Yücecan, "Türkler'de Beslenme Kültürü", **Dördüncü Milletlerarası Yemek Kongresi Bildiriler Kitabı**, (Konya: Kombassan A.Ş. Konya Kültür ve Turizm Vakfı Yayınları, 1993): 291.

ve tahıllarla besleniyorlardı. Geyik, tavşan, koyun, deve, at eti yerlerdi. Atın eti, sütü çok sevilirdi, ısısından faydalanarak bastırma yapılırdı. Akdari en çok kullanılan tahıldı."¹¹⁵

Mutfak malzemeleri ağaç, toprak, bakırdan yapılırdı. Toprak kaplar uygun malzeme ile kolaylıkla yapılabilirdi. Ancak göçebe bir toplum olan Türklerin sosyal hayatında kolaylıkla kırılması da mümkündür. Türklerin yaşadıkları coğrafyada kullanılan yemek kapları, mutfak aletleri genellikle bakırdan oluşuyordu. Bakır zaten Türk ülkelerinde sıklıkla çıkarılan bir maden olduğundan erişimi kolay ve kullanımı Türkler arasında yaygındı.¹¹⁶

Bahaeddin Ögel "Yemek Türklerde, sosyal düzeni kuran bir sembol gibiydi." demiştir. Ögel, Türklerin tarihte var oldukları andan itibaren belirli bir düzen ve disiplin içinde hayatlarını sürdürdüklerini söylemiştir. Türkler, kendilerini koruyabilmek ve devamlılıklarını sağlayabilmek adına "askerî birlik" olarak gelişim göstermişlerdir. Bu birliğin her bir üyesi olan halkın bir araya geldiği yerlerde toylar ve ziyafetler olmuştur. Hanların veya beylerin halkının karnını doyurma zorunluluğu vardır. Bu bir gelenektir. Halk, kendisine ziyafet çekmeyen beyden şikâyet etme hakkına sahiptir. Aralarında sınıfsal bir ayrım olmasa da bu toylarda ve ziyafetlerde "ülüş" töresine göre herkesin kızartılmış koyunun neresinden yiyeceği hizmet ve bahadırılık derecesine göre önceden belirlenmişti. Bu atalardan kalma bir mirastı. Ancak bu üleş ve pay hakkı bahadırılık veya hizmet ile yükseltilebiliyordu, sabit değildi. Törelere aykırı davranışta bulunanlar cezalandırılıyor ve üleş ve paylarını kaybediyorlardı. Bu aynı zamanda mera ve otlakların da kaybı idi. Yemek, topluluk içindeki düzeni koruyan, topluluğu kuran sosyal bir düzen idi.¹¹⁷

Türk yemekleri dinsel, toplumsal, kişisel alanlarda çeşitli sebeplerle düzenlenen bir organizasyondur. Bunlar: bağbozumu törenleri, doğum törenleri, düğünler, evlilik törenleri, Hacca gidiş ve dönüş törenleri, Hıdrellez törenleri, Kardeller, kazalar ve kaza karşılımları, kaç katımı törenleri, dinî bayramlar, misafir ağırlama törenleri, nevruz törenleri, ölüm törenleri, sıra gezme töresi, yağmur duası, ev sahibi olma törenleri, üleş törenleri gibi...¹¹⁸

---

¹¹⁵ Ziyat Akkoyunlu, "Türk Mutfağından Kaybolan Kerkük Yemekleri", **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi** / 2012-2 (Temmuz-Aralık) (Balkan Özel Sayısı-II): 326.

¹¹⁶ Tuncer Baykara, **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009), 107.

¹¹⁷ Ögel, 1982, 16.

¹¹⁸ Nezihe Araz, "Türk Yemek Töresi", **İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi**, (Ankara: Güven Matbaası, 1989): 31.

Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeleri mutfak kültürlerinde belli bir takım kuralları da benimsemelerini beraberinde getirmiştir. Kuran'ın yiyecek üzerindeki hükümlerinden; leş, kan, domuz eti ve sahte tanrılara kurban edilen hayvanların etlerinin yenmesi haram kılınmıştır. Kuran'da sıkça tekrarlanan yiyecek maddeleri: zeytin, hurma, nar, üzüm, mısır ve tahıl ürünleridir. Genel olarak Allah bütün her şeyi ekendir. Bu sebeple insanlar, rızık olarak yaratılan iyi şeyleri yemelidir. Cennette değişik meyve, hurma, zeytin, nar, süzme bal, kuş ve kümes hayvanlarının etleri gibi yiyeceklerin bulunduğu bahsedilir. Bu ayetler maddî düşünceden ziyade bu dünyada bile Allahın verdiği rızıklardan yararlanmanın bir çeşit ibadet hükmünde olduğuna işaret eder.¹¹⁹ Deve eti yasak olmamasına rağmen Türklerce pek makbul sayılmaz. Tatarların at etini severek tükettiklerini biliyoruz. Bazı kuşlar ile av hayvanlarının etlerinin yenilmesi yörelere göre popülerlik gösterir. Yine göçebelik kültürüne bağlı olarak balığın yenildiğini ancak bazı deniz yöreleri hariç çok da popüler olmadığını görürüz. Suda yaşayan balık hariç diğer deniz mahsüllerinin (midye, ıstakoz, karides, salyangoz, yengeç, deniz aygırı vb.) İslamiyet'in yasaklarından dolayı yenmesi caiz değildir.¹²⁰

Yusuf Has Hacıp 10. yüzyılda ziyafetlerde uyulması gereken sofrâ kurallarını şöyle sıralamıştır:

"Senden büyükler başlamadan yemeğe başlama. Yemeğe besmele ile başla ve sağ elin ile ye. Başkalarının önündeki lokmalara dokunma, kendi önünden ye. Sofrada bıçak çıkarma ve kemik sıyırma. Çok obur olma ve pek de sünepe oturma. Fakat, ne kadar tok olursan ol, ikram olunan yemeğe haz ve arzu ile elini uzatıp ye ki, o yemekleri hazırlayan evin hanımı memnun olsun. Böylece, zahmet edip sana ziyafet hazırlayanların bu zahmetini de boşa çıkarma. Ağzına aldığı ısı ve ufak ufak çiğne. Sıcak yemeği ağızla üfleme. Yemek yerken sofrâ üzerine sürünme ve etrafındaki insanların huzurunu kaçırma. Yemeği ölçü ile ye, zira insan her vakit az yeyip az içmelidir."¹²¹

Sofra hazırlama konusunda da Kutadgu Bilig'te bilgiler geçer:

"Evin-barkın, sofran ve tabakların temiz olsun. Odan minderlerle döşenmiş, yiyecek ve içeceklerin de seçkin olsun. Yine, gelen misafirlerin arzu ile yiyebilmeleri için, yiyecek ve içecekler temiz ve lezzetli olmalıdır. Misafirin içeceği asla eksik tutulmamalı ve biri biter bitmez diğeri hemen hazır bulundurulmalıdır. Çeşitli içeceklerden ister fuka', ister mîzâb, istersen cülengbîn (gül balı=reçel) ve cülâb (gül şerbeti) ikram et. Yemek ve içecek faslı bittikten sonra ise çerez ve meyve ver. Kuru ve yaş meyvenin yanında çerez olarak simiş de

¹¹⁹ Ayla Esen Algar, "Bektaşilikte Yemeğin Yeri", **İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi** Türkiye 3-10 Eylül 1988, (Ankara: Konya Kültür ve Turizm Vakfı, 1989), 20.

¹²⁰ Tezcan, age, 119.

¹²¹ Genç, age, 59.

*bulunmalıdır. Ayrıca, halin vaktin yerinde ise ziyafete gelenlere hediyeler ver. Gücün yeterse ipekli kumaşlar armağan et. Mümkün ise diş kirası da ver ki gelenlerin ağız kapansın.*¹²²

Türk yemek kültürüne baktığımızda sütlü ve yoğurtlu yemeklerin hayvancı-yaylacı Türkler tarafından; etli-hamurlu yemeklere bakarsak da köylü-yaylacı Türkler tarafından bulunan yemeklerdir.¹²³

Türklerin geleneksel sofraya düzeni iki türdür:

1. Aile sofrası

2. Toplu sofraya (asker ocağı, imarethane, tekke ve dergahlar, yatılı okullar, han ve kervansaraylarda yenilen toplu yemekler): Sofraya ya meslekî ya da manevî rütbe sırasına göre oturulur. Sessiz, saygılı, edipli bir şekilde yemek yenirdi. Sofraya her daim besmeleyle başlanır, herkes birbirine "afiyet olsun" der, yemek bitiminde sofranın en büyük rütbelisi sofraya duasını okurdu. Toplu sofralarda o günün koşullarına göre sadece erkekler otururdu. Yemekler yerde büyük bir sofraya örtüsünün üstüne konan süslü alçak bir sehpanın veya hamur tahtasının büyüğü alçak masanın üstüne konan bakır siniler ile sunulurdu. Kalabalık sofralarda yer kazanmak için sağ el sofraya doğru uzatılır, yan yana oturulur, ortak bir havlu yemek dökülmesine karşı dizlere serilirken ağız silmek için de "yağlık" kullanılırdı.¹²⁴

Geleneksel bir davranış olarak yemek hızlı yenir. Yemeğini çabuk yiyen kişinin işinde de becerikli ve başarılı olur inancı vardır. Bunun sebebi, tek kaptan yemek yenen Türk yeme kültüründe herkes kaşıklarken sofrada yavaş yiyen kişinin aç kalmamasıdır. Ayrıca iş sırasında yemekte fazla kaybetmeden bir an önce yemeği bitirip işi tamamlamak fikri yatmaktadır. Yemek yemek bir görev olarak değerlendirilir. Yemekler belli bir düzen ile sırayla sofraya gelmez. O gün ne varsa, ne pişirilmişse o sofraya getirilir. Tek kaptan ortaklaşa yenir. Genellikle bakır tabak, tas, çanak kullanılır. Tahta kaşıklar sofraya dizilir. Oğuzlarda yemekler "kendürük" denen bir deri yaygı üzerine serilir. Türkler tabağındaki yemeğin hepsini mutlaka yemelidir. Tabağın dibi sıyrılır. Bu israfı engellemek için günahattan kaçınma yoludur. Oburluk hoş görülmeleyen bir davranıştır.¹²⁵

Osmanlı mutfağı belli bir felsefî temeli olan bir sanat olarak değerlendirilebilir. Ayrıca İslamiyet'in yasaklarından olan ölü hayvan etini, domuzu, kanı yemeyi yasaklaması da bunlara dâhildir. Et ve süt ürünleri geleneksel Türk

¹²² Genç, age, 59.

¹²³ Ögel, age 1982, 17.

¹²⁴ Nezihe Araz, "Türk Yemek Geleneği", **Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi**, Türkiye, 25-30 Eylül 1986 (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988): 31-32.

¹²⁵ Tezcan, age, 120-125.

mutfağının vazgeçilmez ürünleri olmasının yanında Anadolu'ya yerleşen Türkler bu bölgenin nimetlerinden olan sebze ve bakliyatları da mutfağımıza dahil etti. Zamanla et başlıca besin ögesi olmasının yerini sebze yemeklerinin besin değerini arttırmada kullanılan bir malzemeye bırakarak sulu yemek kültürünü de mutfağımıza dâhil etti. Türkler mevsimlere saygılı davranmışlar ve buna uygun olarak da genellikle kurutulmuş veya işleme tâbi tutularak yazdan hazırlanan yiyecekler zorunlu şartlar altındayken imdatlarına yetişmiştir.¹²⁶

Fatih dönemi Osmanlı mutfağı açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Fatih döneminden 20. yüzyılın başına kadar günde iki öğün yemek yeme adeti mevcuttu. Sabah yemeği bugünkü kahvaltıdan çok daha doyurucu ve tok tutucu özelliğe sahipti. Akşam yemeği ise ikindiden sonra yenilirdi. Sadece Fatih değil saraydaki amirler, memurlar ve diğer çalışanlar da iki öğün yemek yerlerdi. Ancak aralarda atıştırılabilir olarak şerbetle birlikte, meyve ve kuru yemiş tüketilmiş olmalıdır.¹²⁷

Türk Mutfağı dünyanın sayılı mutfaklarından Çin ve Fransız mutfağı ile birlikte anılır.¹²⁸ Türklerin kültür hayatında yemek büyük bir öneme ve göreve sahiptir. Bu yüzden ki yemek ile ilgili atasözleri ve deyim zenginliği söz konusudur. Türklerin mutfak kültürü ustadan çırağa öğretilerek günümüze kadar geldiği için literatürü hemen hemen yok gibidir. Oysaki mutfak kültürümüz, Budin'den Irak'a Mısır'a kadar fethedilmiş uzak diyarlardan gelmiş tatları ve zevkleri bünyesinde barındıran kendi kültür varlığını süzgecinden geçiren rafine bir hazine niteliğindedir.¹²⁹

3.2.1. Memlûk-Kıpçak Türklerinin Mutfak ve Yemek Kültürü

Kültürün içinde çok özellikli bir konuma sahip olan yemek kavramı, Türk kültürünün de kilit taşlarından biridir. Dünyanın en zengin mutfaklarından birine sahip olan Türkler bunu çeşitli ve geniş bir coğrafi alana yayılmalarına borçludur.

¹²⁶ Tuğrul Şavkay, **Osmanlı Mutfağı**, (İstanbul: Şekerbank-Radikal Yayınları, 2000), 11.

¹²⁷ Şavkay, age, 25-26.

¹²⁸ Necip Ertürk, "Türk Mutfağı" Milliyet, 4 Aralık 1972, (Abdi İpekçi ile söyleşi)'den aktaran Nevin Halıcı, "Türk Halk Mutfağı", **Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi**, Türkiye, 25-30 Eylül 1986 (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988):123.

¹²⁹ Fuat Bayramoğlu, "Türk Mutfağı ve Yazılı Kaynaklar", **Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi**, Türkiye, 25-30 Eylül 1986 (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988): 38.

Türklerin konargöçer yapılarından dolayı da birçok kültürle etkileşimde bulunarak bünyesine kattığı meyve, sebze ve baharatlar ile yemek çeşitliliğini oluşturmuştur.

Orta Asya konar-göçerlerinin et ve mayalanmış süt ürünleri, Mezopotamya'nın tahılları, Akdeniz çevresinin sebze ve meyveleri, Güney Asya'nın baharatı zengin bir Türk yemek kültürünün oluşmasını ve dünyanın sayılı mutfakları arasında ilk sıralarda olmasını sağlamıştır.¹³⁰ Memlûk mutfağının şekillenmesinde Türklerin Orta Asya'dan beraberlerinde getirdikleri belli bir kültürel birikimle İslam medeniyetinin etkisi ve yeni yerleştikleri Mısır-Suriye coğrafyasının katkıları etkili olmuştur. Göçebe bir hayat tarzına sahip olan Kıpçakların başlıca besin öğelerini hayvansal ürünlerden oluşturmaları kaçınılmaz olmuştur. Ancak bunların dışında yerleşik hayat tarzını benimsemiş olanların ürettikleri ziraî ürünler de çok büyük önem taşımaktadır. İşte bu ziraî tarım ürünlerinin başında gelen buğday ve darı yiyecek kültürünün ana maddesidir. Buğday ve darının öğütülerek un hâline getirilmesiyle başta ekmek olmak üzere çeşitli gıda ürünleri elde edilmiştir. Orta Asya'nın en soğuk ve kurak bölgelerinde yaşayan Türk kabilelerinin bile yetiştirdiği bir tahıl olan buğday, başlangıçtan beri tüm Türk kabileleri arasında bu ad ile anılagelmektedir. Darı ise Doğu ve Batı Türkleri için buğdayın ağırlıklı olarak kullanılmasından sonra sadece kuzeylerde oturan fakir Türkler ve Moğollarca kullanılır olmuştur.¹³¹

Oldukça sağlıklı bir vücut yapısına sahip olduklarını bildiğimiz Kıpçakların yiyecek ve içeceklerine büyük önem verdiği çıkarımında bulunmamız yanlış olmayacaktır. Onların yiyecek ve içecekleri hakkında Memlûk-Kıpçak sahası eserlerinden bulabildiğimiz malzeme doğrultusunda toplumsal hayatları hakkında bilgiler elde etmek mümkündür.¹³² Memlûk Devleti ve onun saray hayatı hakkındaki çeşitli kaynaklardan ulaştığımız bilgiler ile ziyafet sofraları ile ilgilenen pek çok çalışan olmasından mutfağa verdikleri önemi çıkarabiliriz.

İbn Haldun'a göre gıda ve beslenme bakımından insanlar üç gruba ayrılırlar¹³³:

---

¹³⁰ Ayşe Baysal, "Türk Yemek Kültüründe Değişmeler, Beslenme ve Sağlık Yönünden Değerlendirmeler", **Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar**, (Ankara: Türk Halk Kültürü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları No: 3, 1993): 12.

¹³¹ Safran, age, 123.

¹³² Safran, age, 118.

¹³³ İbn-i Haldun, **Mukaddime**, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları 2. bs. Nisan 2020): 270-272.

1. Kır, kurak ve çorak arazide, verimsiz topraklarda yaşayan halk: İklim ve arazi yüzünden beslenmek için çok büyük çaba gösterip mücadeleye ettiklerinden vücutları çevik, zinde, canlı ve hareketlidirler. Bu yüzden renkleri daha parlak, vücutlarının şekli düzgün, yakışıklı; huy açısından anormallikten uzak, bilgi ve idrâkte zihinleri keskindir. Bunu az yiyip çok çalışmaya borçludurlar.

2. Verimli ovalarda, verimli düzlüklerde ve ürünü bol topraklarda yaşayan halk: Topraklarının verimliliği sebebiyle az çalışıp yeterli gıda elde ederler. Aldıkları gıda miktarı arttıkça vücutlarında yağ ve et birikerek şişmanlığa sebep olur. Bunların rengi uçuk, soluk, donuk ve mat, vücutları şekilsizdir.

3. Şehir ve kasaba halkı: Bu grup ikinci grup gibi yiyecekleri elde ederler ancak onlardan farklı olarak yiyecekleri saklama kültürleri vardır. Yiyecekleri pişirme, tuzlama, saklama, salamura etme, kurutma gibi terbiye usullerini uygularlar. Huy ve davranış açısından kibar, ince ve zarif olurlar.

İbn Haldun'un açıklamaları doğrultusunda Kıpçakları incelemeye alırsak birinci gruba girerler. Deşt-i Kıpçak bölgesinin çoraklığında yetişmiş Memlûk-Kıpçaklarının çevik, güçlü, başarılı ve akıllı olmaları bunu açıklar niteliktedir. Mısır-Suriye bölgesine yerleşen ve burada siyasi bir birlik meydana getiren Memlûk-Kıpçakları, şehir ve kasaba hayatının örneklerinden olan yiyecekleri saklama, tuzlama, salamura etme koşullarını da yerine getirmişlerdir. Bu özellik konar-göçer Türk kültürünün bir devamı olarak da kendini gösterir. Türklerin süt ve süt ürünlerini taşınabilir hâle getirmeleri yüzyıllar süren bir süre içinde devam edegelmiştir. Bu durumda Memlûk-Kıpçaklarında hem birinci grubun hem de üçüncü grubun etkilerini görürüz. Yerli halkın Arap olması onların ikinci gruptan olamayacağını bir kanıtı olarak düşünülebilir.

Memlûk Devleti'nin yemek düzeni ve sunumu için ilk olarak incelenecek yer "ziyafet sofraları"dır. Yönetici kesimin Türklerden oluşması sebebiyle devletin yönetim kurulunun etrafında gelişen bir Memlûk yemek kültürü söz konusudur. Saray ve çevresinin yemek âdetleri evlerin sofralarına da benzerlik gösteren bir şekilde düzenlenmektedir.

Eski Türklerin toplantı ve ziyafetleri toy şeklinde düzenlenirdi. Bu toy esnasında Türk devlet anlayışına uygun olarak kabile teşkilatı içindeki boylarından her birinin, devlet adamlarının ve hanedan üyelerinin hayvanın etinden alacağı hissenin belli olmasına da *ülüş* denir. Eski Türk devletlerine Ordagâhta en yüksek mevki ve rütbe sahibi olan hükümdarın otağı orun yeridir, *orun* da tahtın olduğu

yerdeki protokol düzenidir. Bu kurultayda her boyun, devlet adamının veya komutanların oturacağı yer orun olarak adlandırılırdı.¹³⁴ Memlûk sultanları sofranın yüksek ucuna otururdu. Emirler de sultanın kendilerine gösterdiği teveccüh derecelerine göre sağına ve soluna otururlardı. Sultan sofradan kalktıktan sonra sofa kaldırılırdı.¹³⁵

Tatların çeşitli yiyeceklerle ilişkilendirilebileceği çok sayıda ismi bulunur: acı, tatlı, ekşi, tuzlu, vb... Biber, pekmez, bal, erik, limon, tuz, zeytin ... Tat duyusunun iletişimin içerisindeki rolüne değinecek olursak psikolojik olarak en çok etkileyeciliğe sahip olan öğrenme türlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Tat duyusu iletişim içinde kısıtlı bir kullanıma sahip olan bir iletişim türüdür. Ancak doğru ve yerinde kullanıldığında çok etkileyici olur. Memlûk yöneticilerinin devletin refâhı, bolluk-bereketi, zenginliğini gösterebileceği en önemli fırsatlarından biri de Kal'atü'l-Cebel'de kurulan sofralardır. Kutlamalarda ve ziyafetlerde hazırlanan mükemmel sofralar maddî güçlerini ve zenginliklerini gösterme yöntemi idi. Bu durum da Memlûkların insanları etkileme yöntemlerinin çeşitliliğini gösterir. Özellikle Sultan Kal'atü'l-Cebel'de emirler için günde beş kez sofa kurdurturdu. Memlûk toplumunda çeşitli vesilerle (doğum, sünnet, düğün, yeni ev, hacdan dönüş vb...) kutlamalar yapılır ve misafirlere bol harcamalar sonucu hazırlanan simatlarda tatlılar, meyvelerin de olduğu zengin sofralar kurulurdu. Memlûk Sultanları bostanlara sahip olup, buralarda misafirlerini ağırlardı.¹³⁶

Kal'atü'l-Cebel'de gerçekleşen sünnet merasimleri, düğün törenleri, kurban bayramı, ramazan bayramı, hac dönüşü, taziye gibi vesilelerle ziyafetler düzenlenirdi. Özellikle ikramın bol olduğu bu ziyafetlerde halka evlerinden tencerelerini alıp gelmeleri ve yemekle doldurmaları söylenirdi. Toplumun en yüksek mertebesinden en düşük tabakasına kadar herkese izzet-ikramda bulunulurdu.¹³⁷

Kal'atü'l-Cebel'de görev yapan "çaşnigâr başı" sultanın yiyecek ve içeceklerini tatmakla görevlidir. Seferlerde sultanada eşlik eden "Nâzıru'l-hass" sultanın ihtiyaç duyacağı kapkacaklarla ilgilenir; bakla, pırasa, kişniş otu, nane,

¹³⁴ Abdülkadir İnan, "Orun' ve 'Ülüş' Meselesi", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, I (1931) :133'den aktaran Kürşat Koçak, "İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Orun ve Ülüş (Mevki ve Pay)", **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi** y. 2, s.3 (Haziran 2011): 32-33.

¹³⁵ Hatice Güler Özkara, *Memlûk Sultanlarının Alayları (1250-1517)*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Orta Çağ) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009): 60-61.

¹³⁶ Samira Kortantamer, "Memlûk Toplum Hayatında Meyve", **Meyve Kitabı**, (İstanbul: Kitabevi Yay., 2006), 485-487.

¹³⁷ Özkara, age, 81.

reyhan ve diğer baharatları ile içeceklerini temin ederdi.¹³⁸ Sarayda "üstadar"ın görevi; mutfak, şaraphane vs. gibi yerlerdeki işleri düzenlemektir.¹³⁹ Üstadar, sultana ait dairelerle (el-büyûtâtü's-sultâniyye) ilgilenirdi. Sultana has olan her türlü içecek, ilaç vb. nin bulunduğu şarabhâne ile mutfak malzemelerinin bulunduğu bölümlerden sorumlu idi. Ayrıca buralar sadece mekân olarak değil bir müesseseyi ifade eden havâichâne ve ona bağlı el matbahu's-sultânî de üstadarın sorumluluğunda idi.¹⁴⁰

Eğlence hayatını seven Memlûklar, kutlamalarda ve ziyafetlerde et, sebze yemeklerinden sonra meyve yerlerdi. Bu meyvelerden elde edilen meyve sularını (*sukker*'i ve *leymun suyu*'nu) bolca tüketirlerdi. Ziyâfet sofraları zenginliğin bir göstergesiydi. Bu sofralar *simât* adı ile anılırdı ve özellikle altın, gümüş kaplarda, Çin porseleni tabaklarla sunum yapılırdı. Bir devlet geleneği olarak Kaletül Cebel'de günde beş kere yemek verilirdi.¹⁴¹ Memlûklar sofralarında altın, gümüş, bakır gibi metaller ve ağaçtan yapılmış sunum aletleri kullanırlardı.

Devlet büyüklerinin sultanı ağırladığı sofralara lüks ve gösteriş hâkimdi. Bu sofralar için 700 dinar harcandığı olurdu. Tarihçi İbn İlyas'ın aktardığına göre 500 dinar tutarındaki simâtta, 40 tane kızarmış koç, 500 kutu tatlı, peynir, balık çeşitleri, şekerle tatlandırılmış kavun-karpuz, ananas, muz vardır. Suriye'nin başkadısının hediyeleri arasında 1000 kızarmış koyun başı, 1000 tabak meyve, 3000 kutu helva mevcuttu.¹⁴² Memlûkların et ve et ürünlerine çok düşkün olduklarını sofralarının en önemli unsuru olmasından anlıyoruz. Et ve et ürünlerinden yapılmış olan yiyecekler: *et, kaç et, kavurma, kovurdak, kıyma, sırdak, sökrük, sucuk, süret, söglence, söklenmiş et, şişlik, yahni*.

Türkler gelenek olarak besinlerini hayvanlar ve bitkiler olmak üzere iki temel kaynaktan sağlamaktaydılar. Etten elde edilen ürünler ile süt ve süttten elde edilen yağ, yoğurt, ayran, peynir, kaymak ve bunların haricinde bal ve yumurta temel besin kaynaklarıydı.

---

¹³⁸ Özkara, age, 70.

¹³⁹ Özkara, age, 102.

¹⁴⁰ Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb, VIII, 221-228; Kalkaşendî, Subhu'l-a'sâ, IV, 9-13; Garsüddin Halil İbn Şahin ez-Zâhirî, Zübdetü Keşfi'l-memâlik ve beyâni't-turuk ve'l-mesâlik (nşr. Paul Ravaisse), Paris 1894, s. 124-126; Abdülmun'im Macid, Nüzum, II, 15-41; aktaran Fatih Yahya Ayaz, Çerkez Memlûklar Döneminde Üstâdârlık (Saray Ağalığı), **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 22, s. 1, (2013): 300.

¹⁴¹ Kortantamer, age, 486.

¹⁴² Kortantamer, age, 487.

14. yüzyılda Anadolu'da başlıca besin maddelerini inceleyecek olursak et ile başlamak gerekir. Özellikle koyun eti Orta Asya'dan göç etmiş Türkler arasında önemli bir yere sahipti. Suriyeli alim Al-Umarî, bahar aylarında sütün alınıp satılmadığını çünkü Anadolu'da herkesin koyun sahibi olduğunu belirtmiştir.¹⁴³ Bu aktarıma dayalı olarak Anadolu'nun doğusunda ve güneyinde toprakları olan Memlûkların da aynı yaşam tarzına sahip olması kaçınılmazdır.

Türkler, besinleri hem taze olarak hem de çeşitli muhafaza teknikleri ile işlenmiş şekilde tüketmişlerdir. Yaşadıkları Orta Asya coğrafyasının topraklarında mevsimlere uygun olarak besinleri yaz için ve kış için kullanılmak üzere kendilerine göre düzenlemişlerdir. Türkler, mutfak kültüründe besinleri uzun süre saklama konusuna önem vermiş ve kadim dönemlerden itibaren kullanmışlardır. Bunun için çeşitli teknikler geliştirmiş ve uygulamışlardır. Yazın yetişen sebze ve meyveleri kış için güneşte kurutarak hazırlamış; etleri de güneşte, ateşte, dumanda kurutma yöntemleriyle saklamışlardır.

Memlûk-Kıpçak sözlüklerinden DM ve BM'de tamlamalı yapıda yer alan *kuru yet/kuru et, kuru üzüm, kuru hurma, kuru incir* tarihsel sahada başka metinlerde geçmemektedir. *kuru et* tamlaması, tarihsel ve modern Türk lehçelerinde varlığı muhtemelen, sözlük ve dizinlere alınmamış olmalıdır. Çağdaş Kıpçak sahasında *kuru et* tamlaması sözlüklerde yer almazken *kuru/kori/kuru/kurğak/k'uru* ve *et/it, üzüm/üzüm, hurma, incir* deyişikleri sözlüklerde ayrı maddelerde bulunmaktadır.

Eski Türkçedeki *kuruğ* > *kuru* değişimiyle gelen *kuru* sıfatı, *kuru-* fiilinden türemiş, küçük fonetik farklılıklarla ve metaforik yeni anlamlarla tarihsel ve modern Türk lehçelerinin büyük çoğunluğunda yaşamaktadır. (ED 652b). Modern sahada -g > Ø değişimi sistemli bir Oğuz özelliğidir. Bununla birlikte Kâşgarlı Mahmud -g > Ø değişiminin Oğuz ve Kıpçaklarda görüldüğünü nakletmiştir.¹⁴⁴ Memlûk-Kıpçak sahasında görülen *kuruğ* > *kuru* gelişimi, Kâşgarlı Mahmud'un kayıtlarını destekler niteliktedir. *kuruğ* ya da *kuru*, Eski Türkçeden itibaren genel olarak Türk dillerinde yaygın olarak kullanılan sıfat görevinde yiyeceklerin durumunu bildiren bir sözcüktür. Türkiye Türkçesinde "kuru" sözcüğünün *kuru fasulye, kuru erik, kuru*

¹⁴³ Masalik al-Absar fi Mamalik al-Amsar, 10 'dan aktaran, Nicolas Trépanier, "14. Yüzyıl Anadolu'sunda Yemek Kültürü", **Türk Mutfağı**, ed. Arif Bilgin, Özge Samancı, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2015), 57.

¹⁴⁴ Akartürk Karahan, **Dīvānu Luğāti't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi**, (Ankara: TDK Yay., 2013), 155-157.

incir, kuru nane, kuru patlıcan, kuru biber, kuru bamya vb. meyve ve sebzelere sıfat olarak yeni yiyecek türleri için kullanıldığını görmekteyiz. Memlûk-Kıpçak sözlüklerinde geçen mutfak ve yemek kültürüne ait isimlere bakıldığında etlerin en yaygın kullanımı kurutulmuş malzemeden oluşurlardır. *kağ et* "miğso suszone (krajane na cienkie kawalki) viande coupée en longues tranches et sechée au feu ou au soleil (uzun dilimler hâlinde kesilip ateşte veya güneşte kurutulmuş, pişirilmiş et)" (BM, 38), *kağ* "pastırma" (Kİ, 71), *kovurdağ* "kakırdak" (TZ, 205), *kağırdağ* "kakırdak" (TZ, 182), *ğuru et* "mieso suszone" (BM, 42), *ğuru yet* "kuru et" (DM, 97), *sökrük* "miğso suszone (krajane na kawalki)" (ateşte veya güneşte kurutulmuş et)" (BM, 47), *süret* "rüzgârda kurutulmuş et" (TZ, 243) örnekleri bize kurutulmuş et ürünlerinin çeşitliliğini sunar. Buradan hareketle bunların Memlûk sahasında Türklerin aşına oldukları gıda malzemelerinden oldukları anlaşılmaktadır. Hem Kıpçak ve hem de Türkmen unsur olarak kaydedilen bu yiyecekler askerî teşkilatın kolayca taşıyabileceği bir erzak türü olarak kullanılmış olmalıdır. Bu kurutma yönteminin enerji ihtiyacını karşılamak için özellikle kullanılan meyveler için de uygulanmış olması da mümkündür: *ğuru incir* "kuru incir" (DM, 97), *ğuru yüzüm* "kuru üzüm" (KK, 117; DM, 97), *ğuru ğurma* "kuru hurma" (DM, 97) gibi ürünler meyvelere de kurutma işleminin uygulanıp kışa veya zorlu zamanlara hazırlık olarak yapıldığını gösterir.

Türklerin beslenme şekilleri söz konusu olduğunda genellikle et ve süt ürünlerinden bahsedilir. Ancak yerleşikliğin ispatı olan tahıl ürünleri ve sebzeler de Türklerin beslenme alışkanlıkları arasında önemli bir yere sahiptir. Memlûk-Kıpçak sahası sözlüklerinin mutfak ve yemek kültürü isimlerinin içindeki tahıl çeşitliliği göze çarpmaktadır. Buğday başlığı altında topladığımız *aşlık* "buğday" (Kİ, 7; TZ, 143; DM, 72; BM, 9), *bogday* "buğday" (Kİ, 20), *buday* "buğday" (TZ, 157; TA, 97), *buğday* "buğday" (TZ, 157; DM, 78; TA, 97; BM, 14), *buyday* "buğday" (Kİ, 24; TZ, 159), *bürtük* "ziarno (zbowe), zboze" (BM, 15; Kİ, 25), *kepek* "kepek" (Kİ, 69; Kİ, 43; BM, 28; TZ, 195; DM, 90), *yarma* "yarma, bulgur" (TZ, 280); darı başlığı altında topladığımız *tarı* "darı" (DM, 81; Kİ, 97; TA, 142; BM, 50), *şorata* "kukurydza" Türkiye buğdayı, mısır (BM, 46; *şarı oğ* "sorat" (BM, 44), *sorat* "darı" (DM, 107), *tükü* "darı" (Kİ, 109); *arpa* "arpa" (DM, 71; KK, 101; TA, 88; TZ, 141); *birinç* "pirinç" (KK, 104; TZ, 229), *tuturğan* "pirinç" (Kİ, 108; TZ, 266), *ğuturğan* "pirinç" (DM, 116; KK, 127; TA, 148), *ğuturğan* "ryż" (BM, 53); *bercimek* "mercimek" (TZ,

150), *mercemek* "mercimek" (KK, 118; BM, 34), *mercümek* "mercimek" (TA, 128), *mercimek* "mercimek" (Kİ, 58; DM, 99); *burçaç* "nohut" (TA, 97; "wyza" (BM, 15); *leblebü* "leblebi, nohut" (Kİ, 57; TZ, 216); *nohut* "nohut" (TZ, 220; BM, 35; DM, 100; KK, 119); *künci* "susam" (TZ, 214; DM, 93; BM, 33); *bakla* "bakla" (TZ, 147; DM, 73; KK, 102; TA, 91); *burgul* "bulgur, yarma, köçe" (TZ, 158), *burgun* "bulgur, yarma, köçe" (TZ, 158); *köçe* "bulgur" (TZ, 206). Tahıl türlerindeki bu çeşitlilik bize Memlûk-Kıpçak Türklerinin yerleşik kültür düzenleri için önemli bir göstergedir.

Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki sebze isimlerinin çokluğu da bize yerleşik hayatın izlerini verir. Mısır-Suriye coğrafyasındaki Nil nehrinin bereketli toprakları ile Suriye ovalarının tarıma elverişli yapısı ve iklimi göz önüne alındığında burada yaşayan Memlûkların tarıma uzak olmadıkları ilgili zengin söz varlığından anlaşılmaktadır. Her ne kadar asıl meslekleri olan bürokratik ve askerlik gereği tarım ile içli dışlı olmasa da Orta Asya köklerinden getirdikleri birikimi sebze isimlerindeki çeşitlilik yansıtır. Genel Türk dili alanında da birçoğu tanıklanan sebze isimleri şunlardır: *çamğur* "havuç" (TA, 99), *çomar* "havuç" (TA, 101), *çemru* "havuç" (Kİ, 28), *çükündür* "çükündür denen bitki" (TZ, 163), *erenge* "şalgam" (TA, 105), *açı erenge* "turma, turp" (TA, 85), *itrib* "turp" (DM, 86), *keşir* "havuç" (DM, 91), *keşür* "havuç" (Kİ, 46; KK, 114; TA, 117; TZ, 196), *şalgam* "şalgam, turpa benzer yuvarlak sebze" (DM, 108; Kİ, 95; TZ, 245), *şalkam* "şalgam" (KK, 124), *turma* "turp" (TA, 148), *saramsak* "sarımsak" (*sarımsak* Kİ, 87; *sarımsak* TZ, 233; *sarımsak* TA, 135; DM, 103; *sarımsak* BM, 44; KK, 121), *soğan* "soğan" (Kİ, 91; TZ, 239; TA, 138; DM, 107; *soğan* BM, 46; *soğan* KK, 123), *yava* "soğan" (*yu* Kİ, 28; TZ, 281; *yova* TA, 159), *kabak* "kabak" (TZ, 181; KK, 110; TA, 111), *turp* "turp" (Kİ, 108; TZ, 265; DM, 116), *kağan* "hindiba otu" (Kİ, 72), *kağan* "hindiba" (TA, 114), *kelem* "lâhana" (KK, 113), *marul* "marul" (TZ, 216), *seklebe* "pazı" (TA, 136), *tere* "tere" (TZ, 256), *işkun* "hoş kokulu bir ot" (Kİ, 41), *kozu kulakı* "kuzukulağı denilen bir bitki" (Kİ, 80), *topalak* "topalak otu, tomalan" (TZ, 261), *tobalak* "hoş kokulu bir ottur ki nohut tanesi kadar olup Su'ud ismini taşımaktadır, bilhassa ilaç için istimal edilir. (Kİ, 104), *tovlak* "galgan (roslina), souchet (plante). Lat. cyperus; galanga. (BM, 51), *yarpuz* "yarpuz, su nanesi" (TZ, 280), *yavşan* "bir tür ot, yavşan otu" (TA, 155; TZ, 282), *yelmük* "bir nevi ot" (Kİ, 124), *biber* "biber" (TZ, 152; DM, 76), *elestek* "salatalık" (TA, 104), *kabak* "kabak (sebze)" (KK, 110; TA, 111; TZ, 181) *pürşe* "biber" (TZ, 230), *kenger* "enginar" (TA, 116), *karbuş* "karpuz" (KK, 111; DM, 88), *karpuş* "karpuz" (Kİ, 71; TZ, 186; TA, 113), *yeşil*

karpuş "yeşil karpuz" (DM, 124), *ķavun* "kavun" (DM, 89; Kİ, 73; KK, 112; TA, 114; TZ, 188), *ķovun* "kavun" (TZ, 205), *şarı ķavun* "sarı kavun" (DM, 103), *culbān* "bezelye" (DM, 80), *ķurķuman* "bezelye" (DM, 97).

Verimli toprakları olan Suriye'de yetişen meyveler (portakal, limon, narenciye, muz, elma, kayısı, erik, armut, incir, üzüm, hurma, nar, keķiboynuzu, şeftali, karpuz, kavun) Memlûk devletinin merkezine gönderilirdi. Bu meyveler, bozulmadan gelebilmesi için Suriye dağlarından kar ile gönderiliyordu.¹⁴⁵ Mısır'da da yetişen çeşitli meyveler (elma, armut, şeftali, nar, ayva, limon, portakal, hurma, kayısı, üzüm, kavun, karpuz, dut, erik, muz, hünnap, incir) tüketilirdi. Bunlar Mısır'daki ünlü bostanlarda (Bustān Olcay, Bustān ez-Zāhir, Bustān İbn Kureyş) yetiştirilirdi. Buralarda Memlûk Sultanları ve diğer insanlar eğlenir, buralarda yetişen meyvelerden misafirlerine ikramda bulunurlardı.¹⁴⁶ Memlûklarda bazı meyveler ilaç olarak değerlendirilirdi. Örneđin karpuzun vebaya iyi geldiğine inanılırdı.¹⁴⁷ Memlûk-Kıpçak sahası sözlüklerinde geğen meyve isimlerinin çeşitliliğinde sert çekirdekli meyvelerin ağırlıkta olduğu görülür. Bunlar: *ālu* "şeftali" (TA, 87), *çiye* "Baelbek yemişi (vişne)" (Kİ, 29), *erük* "erik" (DM, 83; TZ, 178; "erik, sarı erik, şeftali" (Kİ, 12), *ķiraz* "ķiraz" (DM, 93), *köken* "şeftali" (TA, 122; "erik" Kİ, 51; kögem/kögen "gövem eriği" TZ, 206), *şeftālū* "şeftali" (DM, 108), *şeftelū* "şeftali" (KK, 124), *şefteli* "şeftali, tülü, hülü, tüylü erik" (TZ, 246), *yigde* "iđe, yaban iğdesi" (TA, 157), *zerdālū* "kayısı, sarı erik" (DM, 126; "erik" TA, 161), *zerdeli* "kayısı, zerdali" (KK, 132). Diđer meyveler de yumuşak çekirdekli olanlar: *alma* "elma" (DM, 70; Kİ, 3; KK, 100; TA, 86; TZ, 168), *alçu* "Türk ellerinde biten ağaçlardan birisinin yemişidir" (Kİ, 3), *armūd* "armut" (DM, 71; TZ, 141), *armuť* "armut" (KK, 101, TA, 88), *ayva* "ayva" (TA, 91; Kİ, 13), *ķayvā* "ayva" (DM, 84; TZ, 173; KK, 109), *öküz alması* "ayva" (Kİ, 65), *tüklü alma* "ayva" (Kİ, 109), *kertme* "elma" (Kİ, 46); *kertme alması* (D nüshasında), *kertme* "armut" (TA, 117), *ķürt* "ayva" (Kİ, 56). Üzümsü meyveler grubundan olanlar: *borla* "üzüm" (Kİ, 21; TA, 96), *ķoruķ* "olgunlaşmamış üzüm veya meyve" (DM, 94; TA, 121; TZ, 205), *ilek* "incir" (Kİ, 38), *incir* "incir" (DM, 85; KK, 110; TA, 109; TZ, 178), *yüzüm* "üzüm, üzüm salkımı" (DM, 126; KK, 132, TA, 161; TZ, 291). Sert kabuklu meyve isimlerinden şunlar tespit edilmiştir: *ayman* "ceviz" (Kİ, 8), *bādām* "badem" (TA,

¹⁴⁵Samira Kortantamer, "Memlûk Toplum Hayatında Meyve", **Meyve Kitabı**, (İstanbul: Kitabevi Yay., Ekim 2006), 484.

¹⁴⁶ Kortantamer, age, 485.

¹⁴⁷ Kortantamer, age, 489.

91), *bayam* "badem" (DM, 75; Kİ, 16; TA, 93; TZ, 229), *funduk* "findık" (DM, 83), *çetlevük* "fıstık" (DM, 80; "bir nevi findık" (Kİ, 28), *çetlevik* "fıstık, findık ve bütün kabuklu şeyler" (TA, 99), *şetlevük* "findık" (TZ, 247), *şetlegen* "fıstık" (DM, 109), *koz* "ceviz" (DM, 94; Kİ, 80; TA, 121; TZ, 206), *koz işi* "ceviz içi" (DM, 94), *kozak* "çam fıstığı" (Kİ, 80), *kestene* "kestane" (DM, 91; TZ, 196), *şāh bellūṭ* "kestane" (TA, 141). Akdeniz meyveleri olan turunçgillerden ise şunlar mevcuttur: *leymū* "limon" (DM, 98), *limon* "limon" (TZ, 216), *enār* "nar (meyve)" (TA, 105), *nār* "nar" (DM, 99; KK, 119; TA, 129), *nardan* "pestka granatu, granat (owoc) "nar, nar tanesi" (BM, 34), *hurmā* "hurma, hurma ağacının yemişi" (TA, 107; DM, 85; TZ, 173), *kurma* "hurma, hurma ağacının yemişi" (KK, 117; TA, 125; TZ, 211; "daktyl" BM, 41), *işke münüzü* "keçi boynuzu denen yemiş" (TZ, 179), *keşi boynuzu* "keçi boynuzu" (DM, 91).

Genel Türk dili içindeki *erik* "her türlü sert çekirdekli meyvelere" verilen genel bir ad olduğu için bunların ayırt edecek adlandırma ancak renk (sarı erik, kara erik, kızıl erik), hayvan türleri (öküz alması 'ayva', tüklü alma 'ayva') gibi unsurlarla genişletilir. *köken* de "TA 122" de "şeftali", "Kİ, 51"de "erik", "TZ, 206"da "gövem eriği"ni karşılması bakımından genel bir adlandırma olduğunu bize gösterir.

Selçuklular dönemi, Anadolu coğrafyasında varlığını sürdürürken Mısır-Suriye bölgesinde yerleşik hâlde bulunan Türkleri ve bunların ardılları Memlûkları da büyük ölçüde etkilemiş olmalıdır. Birbirlerine çok yakın bir zamanda ve coğrafyada varlıklarını sürdürmüş olmaları, onların yeme-içme kültürlerinin de birbirine paralellik göstermiş olmasına sebep olmuştur. Türklerde İslamiyet'ten önce kırmızı başta olmak üzere sarhoş edici içkilerin, şarabın kullanımı Selçuklular döneminde de çokça vardı.¹⁴⁸ Mısır-Suriye sahasında yazılan sözlük ve gramer kitaplarının hazinesinden ortaya çıkan şarap adlarına baktığımızda bu geleneğin büyük ölçüde korunduğunu ve devam ettirildiğini görürüz. Memlûklarda meyvelerden şarap elde edilir ve yıl boyunca satılırdı. Memlûk emirlerinin adları ile bilinen (Demirboğa, Beştâk) şarapları vardı. Baybars ve en-Nasır şarabı yasaklamış olsa da şarap içiminin devam ettiği bilinirdi. Şarap içmek, özellikle halkın arasında yaygın bir durumdu.¹⁴⁹ Memlûklar döneminde tüketilen şarap isimleri: *bor*, *çakır*, *komlak*, *sarı*, *süçü*, *şüşüş*'tür. Yine bu bağlamda Selçuklular döneminde en sevilen

¹⁴⁸ Mehmet Altay Köymen, "Selçuklular Zamanında Beslenme Sistemi", **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1 Kasım 1981, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982):45.

¹⁴⁹ Kortantamer, age, 489.

etlerin başında gelen *at eti*'nin, misk gibi koktuğundan bahsedilmekte ve atın karnından çıkan yağın da Türkler tarafından çok sevildiğinden bahsedilmektedir.¹⁵⁰

Bedrettin Aytaç'ın "Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler" adlı kitabında kendi tabiriyle XVI.-XIX. yüzyıllar arasında Mısır-Suriye, Kuzey Afrika 'da hüküm süren Osmanlılardan etkilenen Arapların kültürlerine giren Türkçe sözcükler listelenmiştir. Ancak çalışmamızdan hareketle biliyoruz ki Emevîler Dönemi'nden başlayarak yoğun bir Türk askerî tebanın bu bölgeye gelip yerleşmeleri ve zaman içinde etkilerini arttırmalarıyla bu etkileşim çok daha eskilere gitmektedir. Türkçeden Arapçaya geçen yiyecek-içecek adları şunlardır: *armut, ayrınbuz, azık, boza, börek, bulgur, burma, buz, büryan, caneriği, çavdar, çevirme, çilek, çorba, çörek, dereotu, dolma, dondurma, ekmek, enginar, güllaç, gülbeşeker, hoşaf, istiridye, işkembe, kahvaltı, kapama, karpuz, katmer, kavun, kavurma, kayısı, kaymak, kaymaklıbuz, kervanaşı, kıyma, kızılıçık, köfte, kuşkonmaz, külbastı, lahana, lakerda, lapa, leblebi, pancar, pastırma, pekmez, peksimet, pırasa, pilaki, pilav, pirinç, pırzola, poğaç, revani, somun, sucuk, şalgam, şekerleme, sıra, şişbörek, şişkebabı, taskebabi, tatlı, turşu, vişne, yahni, dolma, yemek, yemiş, yenedünya, yoğurt, zerde*. Yine bu çalışmada geçen araç-gereç isimlerinden mutfakla ilgili olanlar: *bardak, bakraç, bıçak, bileği, çatal, fırın, kap, kapak, kaşık, kevgir, leğen, mangal, maşa, ocak, şiş, tas, tava, tencere, tepsi, torba*.¹⁵¹

Memlûk-Kıpçak Sahası sözlükleri mutfak mimarisi ve mutfak gereçleri ile ilgili de zengin bir söz varlığına sahiptir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığında mutfak ile ilgili doğrudan bir tanımlama yoktur. Eski Türklerin bu kavram için *aşlık* (DLT 561) dediğini Kâşgarlı Mahmud'dan öğreniyoruz. Memlûk-Kıpçak sahası sözlüklerinde ne bölgede konuşulan Arapçanın etkisiyle *mutfak* terimi ne de Eski Türk geleneğinin izi *aşlık* ismi geçmemektedir. Bunun sebebinin yerleşik hayat tarzı geleneğinin ürünü olarak ayrı bir oda şeklinde mutfak bölümü olmayıp çadırın bir kısmının bu amaç doğrultusunda kullanılmış olabileceğine bağlayabiliriz. Köle olarak askerî teşkilatın içinde bulunan Kıpçakların özgürlüklerini satın alacakları zamana kadar kendilerine ait evleri bulunmadığından sarayda var olan mutfak onların gereksinimlerini karşılamış olmalıdır.

Memlûk Saray mutfağında; *ķazan* "kazan" (KK, 102; DM, 90; Kİ, 74; TA, 115), *keli* "havan" (TA, 116), *ķepçe* "büyük kaşık" (Kİ, 45), *ķömçe* "ķepçe" (Kİ, 31;

¹⁵⁰ Köymen, age, 36.

¹⁵¹ Aytaç, age, 146-147, 152-153.

DM, 80; TA, 101; TZ, 163), *bıçak* "bıçak" (DM, 76; Kİ, 20; TZ, 151), *bışak* "bıçak" (DM, 76; KK, 104), *tepsi* "tepsi" (TZ, 256) gibi pek çok mutfak aleti mevcuttu. Bu mutfak aletlerinin ham maddelerinin altın ve gümüş olması dönemin sosyal hayatındaki zenginliğin de bir göstergesidir. *altın ayak* "altın kadeh" (DM, 70) ve *kümiş ayak* "gümüş kadeh" (DM, 97) kullanılması sunumdaki ihtişama ve saray kültürüne bir örnektir. Diğer mutfak aletlerinin malzemeleri tahta, bakır, demir olmak üzere işlenmiş eşyalardır. Süslemeler ve işçilik özellikleri ile dönemin estetik zevkine de ışık tutar. Bugün İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda sergilenen Memlûk çanak ve kapları bu estetiği gözler önüne serer.

Eski Türklerin mutfak malzemelerinin konar-göçer hayata uygun tarzda yükte hafif olmaları tercih sebebi olmuştur. Deri torbalar (*kap, dolkuç, tulum*), hem saklama gereçleri olarak da hem de *sucuk, maya* yapımında olduğu gibi fermantasyon amaçlı kullanılmıştır. Ağır madenlerden yapılan gereçler Türklerin en eski dönemlerinden itibaren özellikle avcılığa hizmet eden *bıçak, kama* ile madenî kaplar, kazanlardan oluşmuştur. Bu durumda kazan kullanılması örneği bize toplu bir beslenme şeklinin olduğunu da gösterir. Memlûk-Kıpçak sahasına baktığımızda kullanılan mutfak araç gereçlerinin malzemelerinin temelini; deriden, ahşaptan, pişmiş topraktan yapılmış kaplar ile madenî kaplar oluşturur. Mutfak aletlerindeki bu çeşitlilik bize yerleşik bir kültürün de izlerini verir. Kesici aletlerden sunum aletlerine kadar bir çok farklı adlandırma ile karşılaştığımız malzeme yerleşik bir hayata sahip olmanın bir getirisidir. Eski Türklerin geleneksel taşınabilir malzemelerinin yanında pişmiş topraktan yapılmış veya ağır madenden üretilmiş kaplar şehirli bir kültüre ait unsurlardır.

Ahşap ürünler yiyecekleri hazırlama ve saklama amacıyla kullanılır. Kolay ulaşılan bir malzeme olması bakımından ahşap ürünler mutfak için vazgeçilmez ürünler olmuşlardır. Sağlıklı olmaları, kolay temin edilmeleri, taşınabilir olmaları bakımlarından mutfakta en çok kullanılan malzemelere kaynaklık eder. Memlûk-Kıpçak sahasında da mutfak gereçlerinin en çok ahşaptan elde edilen ürünlerden yapıldıklarını görürüz. Bunlar: *çömçe* "kepçe" (Kİ, 31; DM, 80; TA, 101; TZ, 163), *kamuç* "kepçe" (Kİ, 68), *kepçe* "kepçe" (Kİ, 45), *dögüç* "sarımsak havanı" (DM, 82; TA, 103), *çanak* "çanak" (Kİ, 26; DM, 80; TA, 99; KK, 106), *ilgevür* "raf, mutfak dolabı rafı" (TZ, 177), *ıavluç* "kap konacak şey" (Kİ, 73), *kersen* "ağaçtan hamur teknesi" (Kİ, 45), *ıova* "kova" (DM, 94), *legün* "leğen" (DM, 98), *sagraç* "kâe" (Kİ, 85), *senek* "küp, damacana" (DM, 105; Kİ, 90), *sergen* "raf, sergen" (TZ, 235),

tumnu "büyük çanak" (Kİ, 107), *kaşık* "kaşık" (DM, 98; Kİ, 72; TZ, 187; DM, 89; KK, 111; TA, 114), *dirgi* "tepsi" (Kİ, 35), *ayman* "elek" (TZ, 145), *bazu* "oklava" (Kİ, 16), *elek* "elek" (Kİ, 10; TZ, 168; TA, 104; *yelek* DM, 122), *kalbur* "kalbur" (TZ, 182), *oklağı* "oklava" (TA, 130), *senit* "yastağaç, hamur tahtası" (TA, 136), *bardağ* "bardak" (Kİ, 15; TZ, 148; DM, 74; KK, 103; TA, 92), *kertek* "kiler" (TZ, 195), *küvelek* "sütün sağıldığı kova" (Kİ, 56).

Ahşaptan yapıldığını bildiğimiz *dögüç* "sarımsak havanı" (DM, 82; TA, 103) Memlûk-Kıpçak sahası sözlüklerinde Oğuz-Türkmen özellikli bir isim olarak yer alırken Kıpçakça olarak da karşılığında *keli* "buğday havanı" (TA, 116) bulunmaktadır. İkisi de ağaçtan yapılmış malzemeler olup iki farklı sahaya ait isimlerdir. Ancak aralarında anlam farkı da bulunur. *dögüç* daha küçük bir havan çeşidi olmalıdır. Çünkü *keli* "buğday havanı" olarak geçtiğine göre büyük tekerlek gibi bir şekle sahip bir ürün olmalıdır. Buna ek olarak *dögüç*'ün tam karşılığı olarak birleşik bir yapı olan *bakırkeli* ismi de Memlûk-Kıpçak sahasında kullanılmıştır.

Kova isminin anlam dairesi içinde ele alacağımız isimler yukarıda anlattığımız açıdan ilgi çekicidir. Bunlar Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca olarak belirttiği *koğa* "kova" (DM, 94) ve aynı anlamda çağdaş Kıpçak dillerinde yaygın bir kullanıma sahip olan *sapçak* "bakır kuplu kova" (Kİ, 86) ismidir. Bunun yanında kova anlamında *küvelek* "sütün sağıldığı kova" (Kİ, 56) ve *sançık* "kova" (DM, 103) da Oğuz sahasına ait isimlerdir. Memlûk-Kıpçak sahasında sıvı malzemeleri taşımaya yarayan kova için kullanılan kavramların çoğunlukla Oğuz temelli isimler olduğu görülür. Bu da *sapçak*'ın Kıpçak sahasına ait olduğunu kanıtlar niteliktedir. *bazu* "oklava" (Kİ, 16) ve *oklağı* "oklava" (TA, 130)'da da aynı durum geçerlidir. *bazu* Oğuz dil grubuna aitken *oklağı* Kıpçak dil özelliğine sahiptir.

Eski Türklerden itibaren çanak-çömlekçiliğin bir zanaat olarak yapıldığına ilişkin örneklere Köktürk Dönemi'nde rastlamak mümkündür.¹⁵² Pişmiş topraktan yapılmış olan kaplar, kilden yapılan pişirilen, cilalanan eşyalardır. Isıyı uzun süre koruyan çanak-çömlekler pişirme işleminin yanı sıra saklama amacıyla da özellikle küplerin içinde yağ, yoğurt, peynir, et gibi ürünlerin muhafazasında kullanılmışlardır. Bunlar: *bitek* "un ve diğer şeyler için altı delik olarak çamurdan yapılan kap" (Kİ, 19), *çanak* "çanak" (Kİ, 26; DM, 80; TA, 99; KK, 106), *çömlek* "çömlek" (Kİ, 31; TA, 101; TZ, 163; DM, 80), *küp* "küp" (Kİ, 55; TZ, 214; TA, 127), *sagrağ* "kâse"

¹⁵² Ferhad Maksudov, "Göktürk Döneminde Orta Asya'nın Maddî Kültürü", **İpekYolu'nda Türk Kültür Mirası**, (Ankara: Türk Ocakları Basın, Yayın ve Eğitim Hizmetleri İşletmesi 2014), 449.

(Kİ 85), *tumnu* "büyük çanak" (Kİ, 107), *piyele* "cam kadeh" (TZ, 229), *sarça* "sırça, cam, çanak" (DM, 103), *sarnaşa* "kâse, kadeh" (DM, 103), *tekçek* "kadeh" (Kİ, 101), *bardağ* "bardak" (Kİ, 15; TZ, 148; DM, 74; KK, 103; TA, 92).

Geleneksel Türk mutfağında özel bir yere sahip olan bakır kaplar, Türklerin maden ve demircilik ile eski dönemlerden itibaren uğraştıklarının da bir nişanıdır. Köktürlere yapılan elçilik ziyaretlerinde kağanın çadırının ortasında altın güğümler, ibrikler ve çeşitli kaplar görülmüştü.¹⁵³ Çin kaynaklarında bir Hunlu ile evlenen Çinli prensese bakır kap içinde sunulan süttten bahsedilmektedir.¹⁵⁴ Memlûk-Kıpçak döneminde madenlerden yapılan mutfak gereçleri şunlardır: *bıçağ* "bıçak" (Kİ, 20; DM, 76; TZ, 151), *ķavuş* "rende" (TA, 114), *bakırgeli* "havan" (TZ, 147), *keli* "havan" (TA, 116; TZ, 193), *döğüç* "sarımsak havanı" (DM, 82; TA, 103), *ķazan* "kazan" (Kİ, 74; KK, 112; DM, 90; TA, 115; TZ, 190), *ķođa* "kova" (DM, 94), *legün* "leğen" (DM, 98), *senek* "küp, damacana" (DM, 105; Kİ, 90), *ayağ* "kadeh" (DM, 72), *altın ayağ* "altın kadeh" (DM, 70), *kümiş ayağ* "gümüş kadeh" (DM, 97), *sapçak* "bakır kulplu kova" (Kİ, 86), *ķaşığ* "kaşık" (DM, 98; Kİ, 72; TZ, 187; DM, 89; KK, 111; TA, 114), *dirgi* "tepsi" (Kİ, 35), *tepsi* "tepsi" (TZ, 256), *süzgüş* "süzgeç" (TZ, 244), *bardağ* (Kİ, 15; TZ, 148; DM, 74; KK, 103; TA, 92), *ķumđan* "ibrik" (TZ, 211), *kükevür* "ibrik" (TZ, 213), *küvelek* "sütün sağıldığı kova" (Kİ, 56), *baylavuğ* "tava" (TZ, 149), *saç* "üstünde yufka pişirilen saç" (Kİ, 84; TA, 134), *saç ayağı* "ateş üstündeki tencerenin altına konulan demir" (TA, 134), *tava* "tava" (TZ, 253).

Temel geçim kaynakları hayvancılık olan Türkler, en eski dönemlerden itibaren hayvanların çeşitli özelliklerinden yararlanmayı bilmişlerdir. Bozkır hayatı yaşayan Türkler kızımlarını deri kaplar içinde hazırlardı. Deri torba içine konan taze kısrak sütüne üçte bir oranında maya konarak ılık bir yerde fermantasyon gerçekleştirilirdi.¹⁵⁵ Türkler, hayvanların etinin yanı sıra çeşitli organlarını kullanabilmeleri sayesinde taşıma, saklama, fermantasyon, ısınma amaçlarına hizmet eden malzemeler üretmişlerdir. Kâşgarlı Mahmud'un lüğatinde *sanaç*, *sarnıç*, *tulķuk* gibi deri eşyaların Memlûk-Kıpçak Türkçesi döneminde de kullanılması Türklerin mutfak eşyalarında kültürü muhafaza ettiklerini gösterir.¹⁵⁶ Türkler, hayvanların derisinden ve yününden mutfak kültüründe malzeme temini bakımından da yararlanmışlardır. Bunlardan *dolķuk* (Kİ, 35), *ķap* (TA, 112), *ķođa* (DM, 94), *sançık*

¹⁵³ Alpargu, age, 22.

¹⁵⁴ Alpargu, age, 17.

¹⁵⁵ Alpargu, age, 22.

¹⁵⁶ Alpargu, age, 22.

(DM, 103). Keçelerden elde edilen *keviiz* (Kİ, 47) de hayvanlardan elde edilen bir malzeme olup mutfakta üzerine oturmak için veya yemek yerken yere serilen örtü, sofra bezi olarak kullanılmış olmalıdır. Buna benzer kullanım olarak çeşitli bezlerden elde edilmiş olan yoğurt süzmek için kullanılan *süzme* (TZ, 245) örneğini verebiliriz. Özellikle ekmek, hamur işi yiyecekleri saklamak amacıyla Anadolu'da hâlâ yaygın olarak kullanılan beze sarma örneği için Memlûk-Kıpçak sahasında *çıkın* (Kİ, 30; TZ, 162) ismi karşımıza çıkar.

Dünyada farklı kültürlere özgü sepet örme teknikleri vardır. Bunlar kültürlerine özgü çeşitli stillerde yapılır. Öruldükleri malzemeye göre, tekniğe göre, amaçlarına göre farklılık gösterirler. Türkler de taşıma, muhafaza etme veya süzme işlemi için sepetler örmüş ve bunları kullanmışlardır. *çavlı* (TA, 99) "ince çubukla örülüp kepçe şeklinde yapılan tutmaç süzgeci (DLT 634/530)" ve *çatan* (Kİ, 29) "sepet" bunlara örnektir.

3.2.2. Memlûk-Kıpçak Mutfak ve Yemek Kültürü ile ilgili Söz Varlığı:

"Yiyecek ve İçecek" Kavramına Ad Olan Genel Terimler

- **Yemek**

Türk mutfak ve yemek kültüründe "yemek" sözcüğü genel bir anlamda teknik bir terim olarak Eski Türkçe döneminden itibaren sosyal hayatın içindeki düzeni sağlayan önemli bir yere sahiptir.

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde DM ve TZ'de geçen *yemek* "yemek" (DM, 123; TZ, 284) adı Türkçe *yē-* fiilinden türetilmiş bir sözcük olup -mAk eki fiilden kalıcı isimler yapan bir ek alarak adlaşmıştır. *yemek* "Speise" Doerfer'e göre *ye-* fiilinden türetilmiş olan ve Türkçeden Sırpçaya ve Kafkas Dillerine geçmiş olan bir kültür sözcüğüdür (TMEN IV, 1897). *yé-(?d-)*"to eat" Clauson, bu fiilden türetilmiş bir çok metaforlu sözcük ve genişletilmiş anlamlara sahip türetilmiş sözcüklerin mevcut olduğunu dile getirmiştir. Clauson da *yemek* sözcüğünü ED'de Memlûk-Kıpçakçası örnekleri ile vermiştir (ED 869b-870a). Tarihsel metinlerden hareketle Memlûk-Kıpçakçasından itibaren *yemek* isminin kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz. Genel Türkçe içinde *yemek*'in yanında *aş* da tercih edilen bir isimdir. Çağdaş Kıpçak dillerinden Karaycada *yemek* "eda, piş; kuşan'e, blyudo" (KarayRPSI. 271) ve

Oğuzcada *yimecük* "yiyecek" (TS, VI, 4602); *yimek* "yemek" (DS, XI, 4278) şekillerinde yaşamaya devam etmektedir.

- **Aş**

Eski Türkçeden itibaren kullanılan bir isimdir. Halkın doyurulması konusunda yöneticilerin üzerine düşen sorumluluklarını ifade ederken kullanılan bir sözcük olan *aş*, insanlığın ilk dönemlerinden itibaren yemeğin sadece fiziksel bir ihtiyaç olmayıp sosyolojik bir olgu olduğunun da altını çizmiştir. *aş* sözcüğünün kökeni konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlük ve gramer kitaplarında *aş* "yemek, yiyecek, aş" (DM, 72; Kİ, 6; KK, 101;TA, 89; TZ, 143, BM, 9) tespit edilmiştir. Temel besin maddelerinden elde edilen *aş*'a çok miktarda ihtiyaç duyulduğunda bunları üretecek bilgi ve teknolojiye sahip, özellikle de bunu görev edinmiş kişileri karşılamak üzere *aşçı* "aşçı" (KK, 101) terimi de mutfak kültürüne dahil olmuştur. Memlûk-Kıpçak sahasına *aş bolsun* "sağlık olsun, yarasın" anlamlarında bir deyim olarak geçtiğine de tanık oluyoruz. TA'da "aş bolsun" maddesi karşılığında "yiyip içen bir adama denilir, yarasın anlamındadır. At ve bineği gönderen adama da bu sözcük söylenir." (TA, 20) sözlükteki bu açıklamaya göre "yemek esnasında güç kuvvet versin, yarasın" anlamının yanında bir de uğurlama terimi olarak bolluk-bereket getirsin anlamlarında kullanılmış olmalıdır. TZ'de ise *aş bolsun* maddesinin karşısında Arapça "sıhhat" sözcüğü yazılmıştır. Sayfa kenarında iki satırlık Arapça açıklamada ise: "aş bolsun sözü her zaman yemek içmekten sonra ve hamamdan çıktıktan sonra söylenir." (TZ, 43) sözleriyle yemekten sonra sıhhat bulma inancına dayalı olan bir kullanım ile ilk defa Memlûk Türkçesinde geçer. Ayrıca banyodan sonra kullanılması da "sağlık versin, sıhhatler olsun" karşılığında kullanılan bir nezaket sözcüğüdür, deyimdir.

Moğolca *alisun* "des pois fauchés" (<*ali 'grain), Korece *al* "seed, garin, corn", Farsça *āş* "meat, victual, viands, soup, broth, gruel, pottage" biçimleri ile karşılaştırılmıştır (EREN 23-24). Kökeni konusunda tam bir netlik olmasa da Türkçenin eski dönemlerinden itibaren kullanılan bir kültür sözcüğü olup tüm Türk dillerinde yaygın bir kullanıma sahiptir. *āş/as/aş* gibi fonetik farklılıklarla karşımıza çıkan bu sözcük Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında "pişmiş yemek" anlamında kullanılmaktadır.

aş sözcüğü tahıllardan elde edilen "çorba, pilav, lapa" anlamlarında çeşitli Türk dillerinde geçmesi yanında, soyut bir anlamla Kazakça, Kırgızca gibi dillerde ölülerin ruhlarını yad etmek için pişirilen bir çeşit yemek olarak da geçer: Tat. *aş* "aş, yemek" (TTSl. 37), *aş* "1. sup, pervoe blyoko. 2. eda, pişça, kuşanye, yastva" (TatRSI. 47), Başk. *aş* "pişça, kuşane" (BaşRSI. 63), Kırg. *aş* "1. gıda. 2. yemiş, mahsul (yalnız bazı bitkiler hakkında). 3. ölüyü anmak üzere verilen ziyafet , yoğ aşı.4 . pilav." (YUDAHİN 53), Kzk. *ac* "1. aş, yemek. 2. ölen kişinin 40'ında ve 1 yıl sonrasında verilen yemek. 3. gıda." (KzkTSl. 52), Kklp. *as* "propitanie" (RKKIpsI. 807), Nog. *as* "1. pişça, 2. eda, 3. kuşan'e" (NogRSI. 49), KBalk. *aş* "pişça, eda" (KBalkRSI. 102), Kum. *aş* "1. pişça, 2. kuşan'e, 3. hleb" (KumRSI. 55), Karay -. Ayrıca krş. Anad. ağ. *aş* "(I) 1. bulgur pilavı. 2. pirinç pilavı. 3. bulgurdan yapılan sulu pilav. 4. çorba. 5. nişasta, şeker ve su ile yapılan bir çeşit tatlı. 6. tarhana. 7. buğday unundan yapılan erişte. 8. fırınlanmış mısır kırıklarından yapılan bir çeşit yemek. 9. zeytin tanesinin mengenede sıkıldıktan sonra kalan posası." (DS, I, 348). Osmanlı Tü. *aş* "yemek, çorba, yiyecek şey." (TS, I, 254) olarak kullanılmıştır.

- **Azık**

Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlüklerinden TZ'de geçen *azık* "azık" (TZ, 146) ile BM'ta geçen *azık* "prowiant, żywność; provision, aliments, vivres." (BM, 10) sözcüğü yiyecek maddesinin en temel şekillerinden birini ifade için kullanılır. Ancak bu sözcüğün semantik yapısı itibariyle Eski Türklerin yaşam şekli olan konar göçerliğe işaret etmesi bakımından kültürel bir değeri de vardır. Genel Türkçede "yolluk, yiyecek" anlamlarını taşıması bakımından *azık*, yaşamlarını büyük ölçüde at üstünde sürdüren Türklerin kolay yiyecek anlamında kullanıkları "taşınabilir gıda"yı anlatmaktadır. Türk dili araştırmacılarının ortak görüşü olarak da Eski Türkçeden itibaren Türkçenin tarihsel dönemlerinin eserlerinde geçen *azık* ismi "yol yiyeceği, yiyecek" anlamında kullanılmıştır.

āzūk "azık, yiyecek" (TEKİN 1995, 172); *āzūka* "marschproviand" (TMEN 475); *azūk* "pişça, prodovol'stviye, proviant, korm" (DTSl. 73); *azuk* "mundvorrat" (VEWT 33); *azuk/azık* "yolluk, yiyecek" (TİETZE I, 251); *azık* "1. syestniye pripası, prodovostviye, proviziya, produktı, proviant. 2. dorojniy zapas, 2. dorojnaya proviziya. 3. korm 4. produktsiya" (ĖSTJa, c.1, 98).

Türk dilinin en eski yazılı belgelerinden Kül Tigin Anıtı'nın Doğu yüzünün 39. satırında ilk defa *azık* sözcüğü geçer: (KT D39) sogd(a)k: bod(u)n : it(e)yin tiy(i)n : yinçü : üg(ü)z : k(e)çe : t(e)mir k(a)p(i)gka : t(e)gi : sül(e)d(i)m(i)z : (a)nta kisre : k(a)ra türg(i)ş : bod(u)n : y(a)gı bolm(ı)ş : k(e)ñ(e)r(e)s t(a)pa : b(a)rdı : biz(i)ñ sü : (a)tı : toruk : **(a)zuku** : yook (e)rti y(ab)l(a)k kişi : (e)r [.....] (TEKİN 1995, 34) - (KT D9) Soğdak halkını düzene sokayım diye İnci (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer ettik. Ondan sonra Türkiş avam halkı (yine) düşman olmuş, Kengeres'e doğru gittiler. Bizim askerimizin atları zayıf(tı), **yiyecekleri** (de) yok idi. Kötü kişiler...(TEKİN 1995, 35).

Uygur Türkçesinde ilk defa Manichaca III'te şu cümlelerle geçer: *eliti kälmiş azuk+ı alkanmalı ärsär...* (eğer getirdiği yiyecekler tükenmemişse..." ve Dunhuang metinlerinde de geçmektedir: "aşı **azuk+ı bultukmaz...**(yemeği yok)"¹⁵⁷ Karahanlı Döenmi Türkçesinde Kutadgu Bilig'de "Yüz utru turur bu uzun yol sefer / ukuşluğ bu yolka **azuk** keđ iter " (KB, 1417), "yazuk kılsa kul küng keçür ol yazuk / bu yazuk keçürmiş muyan kıl **azuk**" (KB, 3435), "halal yigli kılmaz bayatka yazuk / halal yi halal kıl yarınlık **azuk**" (KB 5350). Kâşgarlı Mahmud'un eserinde **azuk** "azık, yiyecek" (5/3, 12/7, 45/31, 191/164), **azukluk** "azık için, yiyecek için hazırlanan şey" (DLT 86/77, 140/123), **azuklug** "azıklı, azığı olan azıklı" (DLT 85/76) maddeleri ile geçer.

azık sözcüğü Clauson'a göre "insan veya hayvan için yolculukta kullanılacak yiyecek" anlamına gelmektedir. Ancak sözcüğün kökeni ile ilgili bir açıklamada bulunmaz (ED 283a). *āzūka* "Marschproviand" sözcüğünün anlamı "yolculuk süresinde kullanılacak yiyecek" olarak Doerfer tarafından dile getirilmiştir ve Türkçeden Urducaya, Rusçaya, Kürtçeye geçtiği belirtilmiştir (TMEN 475). Sevortyan sözlüğünde sözcüğün gelişimini Tahsin Banguoğlu'nun azılık > azılık > azzı izahı ile verirken; Radlof'un da *azuka*'nın *azu-* fiilinden türediğini aktarmıştır (ÈSTJa, I , 98). Eski Türkçeden itibaren kullanılan genel bir ifade ile tüm yiyeceklere ad olmuş *azık* ismi, Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz Türkçesinde kullanılmaya devam eden bir kültür sözcüğüdür. Oğuz sahasında Osmanlıcada *azık* (*azuğ*, *azuk*) "yiyecek, yol yiyeceği, erzak." (TS, I, 344) geçmektedir. Çağdaş Kıpçak dillerinde: Tat. *azık* "azık" (TTSI. 22), *azık* "pişa, prodovol'stvie, provyant, probyziya, produktı pitaniya; korm; prodovol'stvenny; kormovoy" (TatRSI. 27), Başk. *azık* "1. pişa, eda.

¹⁵⁷ Klaus Röhrborn, **Uigrisches Wörterbuch**, (Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Wiesbaden, 1977), 327.

2. 2.1. prodovol'stvennyy, pişevoy 2.2. kormovoy" (BaşRSl. 24), *azık* "1. tuglanıwga fayzalanılğan neme; aşamlık, rizık. 2. kunelde kenegetlendererlek neme." (BaşTHI. 30), Kırg. *azık* "1. yiyecek, erzak. 2. mahsul, istihsalat." (YUDAHİN 74), Kzk. *azık* "1. yiyecek, gıda, yemek 2. ot, yem, hayvan yiyeceği." (KzkTSl. 29), Kklp. *azık-avkat* "pişa" (RKKlpSl. 669), Nog. *azık* "pişa, pitaniye, provizya, prodovol'stviy, proviant; s'estniye pripası; korm; 1. prodovol'stvennyy, pişavoy 2. kormovoy" (NogRSl., 28-29) , KBalk. *azık'* "provizya, provol'stviye, s'estniye pripası" (KBalkRSl. 29), Kum. *azık'* "1. pişça, prodovol'stviy, proviziya, s'estniye pripası 2. korm 3. pişça, istoçnik" (KumRSl. 31-32), Karay. *azık'* "azılı prodovol'stviye, s'estniye pripası" (KarayRPSl., 51). Ayrıca krş. Anad. ağ. *azzık* "azık." (DS, I, 444).

• **Katık**

Bu sözcük, Türklerin hayvancılıkla yoğun bir şekilde ilgilendiklerinin göstergesi olarak süt ve süt ürünlerinin bolluğuna ve çokça tüketildiğine bir örnektir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi döneminde de süt ve yoğurt gibi ürünlerin temel besin maddeleri olarak sıkça kullanıldığını *katık* ismi kanıtlar. Sözcüğün Memlûk-Kıpçak sahasında geçen temel anlamı "ekmekle beraber yenilen süt, yoğurt gibi şeyler; katık." (Kİ, 72; TZ, 188)

Türkçe bir sözcük olan *katık*, *kat-* fiiline eklenen *-(ı)k* isim yapım eki ile türetilmiştir. *katık*, *kat-* fiilinden hareketle "bir şeyin içine karıştırılan, sos, terbiye" anlamında kullanıldığını Clauson dile getirmiştir (ED 598a). *katık* sözcüğünün "karıştırmak, eklemek" fiilinden geldiğini "ı" vokalinin açıklanamayan bir durumu olduğunu; *katık* sözcüğüne benzediğini ancak içerik olarak farklı olduklarından kolayca ayırt edilebildiğini açıklar. *katık*, nesnenin adı olmuş durumdadır (ERDAL I, 234).

Tenişev *katık* "kisloye moloko" sözcüğüne yiyecek maddelerini ele aldığı hayvansal gıdaların anlatıldığı bölümde süt maddesinin içinde yer vermiştir. *qatyq* "moloko presnoye i kisloye kak priprava" açıklamasıyla "mayalanmamış ekşi süt" anlamında geçtiğini parantez içinde "sos" olarak kullanıldığını Clauson'dan alıntı yaparak örneklendirmiştir (TENİŞEV 449). Ebū Ḥayyān da bir etimolog gibi sözcüğün kökeniyle ilişkin düşüncesini Kİ'te ileri sürmüş ve *katık* sözcüğünün kökeninin "*katı*"dan geldiğini ifade etmiştir (Kİ, 72).

Eski Türkçeden itibaren görülen sözcük "yiyeceklerin içine katılan, karıştırılan nesne" anlamında kullanıla gelmiş olup Türklerin temel besin maddesi olan süt ve ürünleri anlamında yayılarak çeşitli yiyeceklerin yanında kullanılan veya içine karıştırılan madde anlamına geçmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz.ED 598a, DTSI. 435, TMEN 1373, TENİŞEV 449, EREN 217, TİETZE IV, 173).

Eski Türkçeden itibaren kullanılan bir isim olan *katık*, Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde "bir şeye karıştırılan nesne; *katık* tutmaca katılan sirke ve yoğurt gibi çeşni" (DLT 192/164) olarak geçer. Türklerin yaşam tarzlarının içinde mutfak ve yemek malzemelerine ait isimleri de veren DLT'te "bir şeye karıştırılan nesne" olarak bunu aktarmıştır. Süt ve süt ürünlerinin bol kullanılmasına dayanarak bugün hâlâ Anadolu'da yemeklere ve özellikle de çorbalara süt ve yoğurtla yapılan sosun katıldığını biliyoruz. Yüzerce yıllık geleneğin temellerini Eski Türkçeye kadar dayandırabiliyoruz. Kutadgu Bilig'de *katık* "katılmış, karıştırılmış" (KB-DİZİN 228) olarak geçmektedir. Harezmi Türkçesi döneminde ise ME'de *katık* "baharat" (YÜCE 136) olarak ifade edilmiştir.

Çağdaş Kıpçak dillerinde *katık*; Tatarcada *katık* "yoğurt" (TTSI. 143), *katık* "katık" (natsuonalniy sort kefiru, prugotovlenniye iz toplenogo moloka s dobavleniyem brodilniyh veşestv-süt kaynatılınca içine maya atılıp bekletilerek elde edilir)(TatRSI. 242), *katık* "oytık salıp, mahsus eşetilgen, oytılğan söt" (süt bekletilip uyutulup katık oluyor)(TatTASI. II, 73), Başkurtçada *katık* "katık" (raznovitnost' varentsa) (BaşRSI. 331), *katık* "1. höttö kaynatıp, oyotko halıp hoyotop yahalgan azık. 2. aşka halına torgan oyotolğan höt korot hem başka höt aştarı. (çorbaya konulan terbiye)" (BaşTHI. 656), Kırgızcada *katık* "ekşimiş süt, yoğurt. 2. *katık* kol katık, ele yapışan hamurdur, ki bunun oğup düşürdükten sonra toplayıp küçük bir pide şeklinde pişirirler (adet olduğu üzere, gelinlik kıza bu gibi ekmeği vermezlerdi; çünkü verildiği takdirde beceriksiz olacağını zannederlerdi)" (YUDAHİN 417), Kazakçada *katık* "1. ayran 2. süzme yoğurt. 2. *katık* yemeğin lezzetini arttırmak için katılan et, yağ, süt vb. maddeler." (KzkTSI. 301-302), Karakalpakçada *katık* "prostokvaşa" (RKKIPI. 813), Nogaycada *katık* "moloko (presnoe i kisloe, kak priprava k çayu, supu i t.d.)" (NogRSI. 155), Karaçay-Balkarcada *k'atik'* "moloçnie produktı" (KBalkRSI. 400), Kumukçada *k'atik'* "1. priprava 2. zakuska" (KumRSI. 196), Karaycada *k'atik'* "kisloe moloko" (KarayRPSI. 366) olarak kullanılır. Ayrıca krş. Anad. ağ. *katıh* "yemek"; *katık* "yağı alınmış yoğurt, ayran" (DS, VIII, 2682).

Genel Türk dili içinde *katık*, "yoğurttan üretilen bir yiyecek veya yoğurtlu sos" olarak geçer. Türk hayat tarzında konar göçerliğin bir gereği olarak taşınabilir ürünlerin sıkça kullanıldığını söylemek mümkündür. *katık* da sütün ağırlığından yani suyundan arındırılarak bir ürüne dönüştürülmüş, taşınabilir hâle gelmiş bir türüdür. Dayanıklı bir ürün olmasından dolayı yolculuklarda kullanılan bir yiyecek olduğunu söylemek mümkündür.

- **Avra**

Memlûk-Kıpçak sahasında tek veri (hapax) bir unsur olarak sadece *Kitabu'l İdrâk'te* tanıklanan *avra* "pişmiş yemek" (Kİ, 7) sözcüğü tarihî ve modern Türk dili alanında tespit edilememiştir. Tarihî sahada Kİ'te geçen bu sözcük, MK'da geçen *awruzi* "buğday ve arpanın ununu karıştırıp yapılan ekmek vb. karışık yiyecek." (DLT 84/75) karşılığındaki sözcük ile fonetik ve morfolojik açıdan ilişkili olabilir.

Anadolu ağızlarında yine fonetik ve morfolojik açıdan benzerlik gösteren *avran* "obur" (DS, I, 390), *avrana* "büyük tencere, leğen" (DS, I, 390), *arvana* "pekmez kaynatılan büyük tencere, kazan" (DS, I, 337) sözcükleri de Kİ'teki sözcükle karşılaştırmak mümkündür. Ancak sözcüklerin kökeni açık değildir.

- **Yemiş**

Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlük ve gramer kitaplarından (DM, 123; KK, 131; TA, 156; Kİ, 124; TZ, 284)'de geçen *yemiş* "yemiş, meyve" sözcüğü Eski Türkçeden itibaren kullanılır. Sözcük Eski Uygurcada geçer: *yemiş* "fruit" (ED 938b). Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig'de *yimiş* "yemiş, meyva" (KB-DİZİN 545) ve Kâşgarlı Mahmud *yemiş-yimiş* "meyve" (DLT 131/135, 136/118, 209/180, 270/236, 316/259, 340/274, 393/307, 449/353, 519/417) olarak geçer.

Räsänen sözcüğün *ye-* fiilinden türetildiği görüşündedir (VEWT 197). Clauson sözcüğün Macarcada geçen *gyümölcs* şeklinin Proto-Bulgar döneminden bir alıntı olduğu görüşündedir (ED 938b). Tenişev *yemiş* sözcüğünün 6 farklı anlamını vermiştir: 1. meyve 2. kırmızı orman meyveleri 3. yemek, yiyecek 4. ürün 5. düğünde üzümün ikram edildiği bir an. 6. çekirdek, kuru yemiş. Ayrıca *ye-* fiilinden türemiş olduğunu Clauson ve Räsänen'in görüşleriyle birlikte belirtmiştir (TENİŞEV

114). Zeynep Korkmaz, *ye-miş*, *ye-* fillinden duyulan geçmiş zaman ekinin kalıplaşmasından ortaya çıkan kalıcı ad olduğunu söylemiştir.¹⁵⁸ Ancak Hasan Eren *ye-miş* sözcüğünün açıklanmaya muhtaç bir türev olduğunu dile getirmiştir. Bu ekin Türk diyalektlerinde yaygın olarak kullanılmadığını söyler. Buna dayanarak Çuvaşçadaki simes şeklinin de dikkat çeken bir unsur olduğunu belirtir. Bu durumda Çuvaşçada *yemiş*'in *simēl*'e dönüşmesi gerektiğini söyler.¹⁵⁹

Eski Türkçeden itibaren kullanılan meyvelere verilen genel bir ad olarak karşımıza çıkan *yemiş* sözcüğü Çağdaş Kıpçak Türkçelerinde de "meyve" anlamında yaygın bir kullanıma sahiptir.

Çağdaş Kıpçak Türkçelerinde; Tat. *cimeş* "yemiş" (TTSI. 485), *cimeş* "1. plod, frukt, plodoviy, fruktoviy 2. plod, produkt, sliv" (TatRSI. 765), *cimeş* "1. orlıktan urçı torgan üsemleklernen çeçegen koygannan son barlıkka kile torgan orlığı yakı orlıklığının gomumu ataması. 2. kayber ağaç hem kuak üsemleklernen aşarga yaraklı susıl, itleç orlık tışçası. 3. nindi de bulsa tirelek, şartlar teisirende yakı terbiye netijece bularak varlıkka kılgen küreneş turında" (TTASI. 775), Başk. *emeş* "1. plod, plodı, frukt, fruktı" (BaşkRSI. 183), *emeş* "uçemlekten seske emşenenen uçken, esende orlogo bulgan ölöşö. 2. kusum. berey eş, herden hözöntehe" (BaşkTHI. 321), Kırg. -, Kzk. *jemis* "meyve, yemiş" (KzkTSl. 174), KKlp. *cemis* "plod" (RKKlpSI. 674), Nog. *emis* "1. fruktı 2. plod" (NogRSI. 106), KBalk. *cemiş* "yagodı, fruktı" (KBalkRSI. 241), Kum. *emiş* "fruktı, plodı" (KumRSI. 131), Karay. *yemiş* "frukt" (KarayRPSI. 271). Krş. Osm. Tü. *yimiş* "yemiş" (TS, VI, 4602). Ayrıca krş. Anad. ağ. *yemiş* "1. incir. 2. kuruyemiş. 3. söğüt ağacı meyvesi. 4. kavun." (DS, XI, 4242).

• İçmek

Yemek kültürünün içinde özellikli bir konuma sahip olan içecekler, hayatın özünü oluşturan su temelinde başlayıp beslenmeyi de içine alan süt ile daha geniş bir anlama ulaşır. Memlûk-Kıpçak sözlüklerinde *iç-* fiilinden -mek mastar ekiyle türetilmiş *içmek* sözcüğü geçer: *içmek* "1. içecek şey. 2. eritilmiş şeker şerbeti (KK, 109) ve *işmek* "içilecek şey" (DM, 86). DM'de geçen *işmek* sözcüğü, Kıpçakçada sıkça görülen -ç- > -ş- değişimi sonucunda oluşmuştur: *içmek* "içecek şey, içki" < iç-

¹⁵⁸ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, (Ankara: TDK Yay., 2003), 168.

¹⁵⁹ Hasan Eren, "Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğüne Yeni Katkılar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (Ankara: TDK Yay., 2002):104.

+ fiilden nomen concretum yapan -mek eki (TIETZE II, 367); *içmāk* "piece, napój", "boire, boisson" (BERTA 151).

Sözcük, tarihî Türk dili alanında ilk defa Memlûk-Kıpçak eserlerinden KK ve DM'de karşımıza çıkmaktadır. Çağdaş Kıpçak sahasında Başkurtçada fonetik ve semantik olarak değişime uğramış şekli ile görülür. Başk. *işme* "kömöş menen uratıp işelgen belezek." (BaşkTHI. 418). Karaycada ise *içmyak* "1. napitok, 2. pit'yo" (KarayRPSI. 211) gerçek anlamını muhafaza etmiş "içecek, içki" anlamını korumuştur.

• İçki

Memlûk-Kıpçak sahasında TZ'de geçen içki, "içecek" için kullanılan genel adlardan biridir. *içki* "içki" (TZ, 167) sözcüğü de *iç-* fiilinden türetilmiş "sert içecek, alkollü, sarhoş edici içecek" anlamlarında kullanılmaktadır (ED 24b). Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılan *içki* sözcüğü, *iç-* fiilinden alet, yer ve nesne isimleri yapan -gU ekini alarak içki < iç-gU şeklinde oluşmuş bir yapıdır.¹⁶⁰ Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahası Türk dillerinde mevcut olmakla birlikte zamanla anlam genişlemesine uğramış, önce içilecek ürünlerin hepsini karşılarken bugün "sarhoş edici içecek" türü için kullanılmaktadır.

Eski Türkçe döneminde Uygurcada sözcük geçer: Manichaica III'de *aş içgü* ikilemesi ile "food and drink" anlamında geçer. Uigurca IV ve Türkische Turfantexte VII, I, yine *içgü* ismi geçer. (ED 24b). Karahanlı sahasında yazılmış Kutadgu Bilig'de *içgü* "içki" (KB-DİZİN 186) ve Kâgarlı Mahmud'un sözlüğünde *içkü* "içilen şeyler" (DLT 77/64) geçer. Altın Orda sahasında HŞ'de de geçer. *içgü* (içkü) "napój", *içkü* "napój, trunek" (ZAJACZKOWSKI 56).

Çağdaş Kıpçak dillerinde *içki* sözcüğü Nogaycada. *işki* "1. napitok" (NogRSI. 121), KaraçayBalkarcada *içki* "ispirtnoe" (KBalkRSI. 308), Kumukçadaiçki "napitok" (KumRSI. 156), Karaycada *içki* "pit'yo" (KarayRPSI. 210) olarak geçer.

Çağdaş Kıpçak dillerinde *içki* sözcüğünün türevleri de mevcuttur: Kırgızcada *içkilik* "1. içecek; içki; 2. ayyaşlık." (YUDAHİN 365), Kazakçada *işkilik* "içki, alkol" (KzkTSI. 673), KaraKalpakçada *işkilik* "napitok" (RKKIpsI. 472), *işkilik* "pit'yo" (RKKIpsI. 669).

---

¹⁶⁰ Korkmaz, age, 81.

- **Müyün**

Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait zengin söz varlığı içinde eskicil unsurlar önemli bir yer tutar. Bu türden söz varlığına örnek olarak yemek kültüründeki başlangıcı sembolize eden "çorba" için kullanılan *müyün* sözcüğünü verebiliriz. *müyün* "çorba" (TA, 129) Memlûk-Kıpçak Türkçesinde sadece Tercüman'da tanıklanır. Eski Türkçe döneminde ilk olarak Uygur Türkçesinde geçer: *bün* "soup, broth" *mün birle içgü ol* "he should drink it with soup" (ED, 347 b). Karahanlı sahasında da Kâşgarlı Mahmud sözlüğünde *bün* "çorba" (DLT 26/12), *mün* "çorba" (DLT 26/12, 30/16, 50/35, 92/85, 108/98, 113/102, 123/109, 129/113, 171/147, 495/397, 556/458) açıklamasıyla sözcüğü verir.

Memlûk-Kıpçak sahası ile yakın ilişkisi olan Altın Orda sahasından MN'de *büyün sunmak* "podçinyatısyä, pokoryatısyä" (KONONOV 176) kullanımı dikkat çeker.

Sözcüğün kökeni ile ilgili olarak Eren, Türkçe *bün ~ mün* adının Korece *mjæn* "soup" biçimiyle birleştirildiğini aktarır. Ayrıca *çorba*'nın Türkçeden Balkan dillerine de geçtiğini belirtir (EREN 98).

- **Şorba**

Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlüklerinden KK'de geçen *şorba* "bilinen yemeğin adı ve her türlü et suyu" (KK, "124) ve DM'de ve TA'da *şorba* "çorba" (DM, 110; TA, 141) olarak fonetik farklılıklarla bulunur. Farsça bir alıntı sözcük olan *çorba* konusunda araştırmacılar görüş birliğindedir. *çorba* "suppe, brühe", şürbe < pers. şörbä < şör "Salz" (G.D.) (VEWT 116, TMEN1134, TIETZE 530, < şör 'salt, brackish + bā, ābā 'a kind of gruel or other species of spoon-meat') (EREN 98). Sözcük, tarihî Türk dili sahasında ilk defa Memlûk-Kıpçak sahasında tanıklanmıştır. Çağdaş Kıpçak sahasında fonetik farklılıklarla temel anlamıyla kullanılmaya devam eder: Tat. *şulpa* "çorba" (TTSI. 416), *şulpa* "1. bulyon 2. sup" (TatRSI. 665), *şulpa* "1. aşnın siek öleşe, it, berenge h.b. peşken sieklik. 2. aş." (TTASl. 521), Başk. *hurpa* "sup" (BaşRSI. 638), Kırg. *sorpo* "çorba, et suyu" (YUDAHİN 661), Kzk. *sorpa* "çorba." (KzkTSl. 488), KKlp. *şorpa, sorpa* "sup" (RKKlpSI. 987), Nog. *şorpa* "sup c pşenom" (NogRSI. 415), KBalk. -, Kum. *şorpa* "sup" (KumRSI. 370), Karay. -. Krş. Osm. Tü. *çopra* "çorba" (TS, II, 942). Ayrıca krş. Anad. ağ. *çora* "1. çorba. 2. her türlü yemek." (DS, III, 1270).

- **Turçı**

Türklerin bir yaşam tarzı olarak, bol ve bereketli yaz aylarından kıt ve kurak kış aylarına geçiş sürecinde ihtiyaçları olacak yiyecek malzemelerini bolluk döneminde özellikle tuz ve sirke kullanarak saklama metodları hayata bir uyum sağlama yöntemi idi. Bu açıdan bakıldığında sözcük olarak her ne kadar Farsçadan alıntı olsa da kullanım yönü bakımından Türklerin yaşadıkları coğrafya ve iklim koşullarına uyum sağlama süreçlerine çok uygun bir saklama yöntemi ve ürünü olarak *turşu* kullanılmıştır. Tarihî Türk dili sahasında ilk defa Memlûk-Kıpçak sahasında TZ'de geçen *turçı* "turşu" (TZ, 265), çağdaş Kıpçak sahasından Karakalpakçada *turşlı* "kışlı" (RKKİpSl. 337), Kumukçada *turşu* "kışlı" (KumRSl. 323), Karaycada *turşu* "solyoniy" (KarayRPSl. 548) olarak yaşamaya devam eder. Sözcük, *turşu* anlamı yanında Karakalpakçada, Kumukçada "ekşi"; Karaycada ise "tuzlu" anlamlarında da geçer. Oğuz Türkçesinde de *turşı* "turşu" (DS, X, 3995) yaygın bir biçimde kullanılan, yemeklere eşlik eden bir yiyecek malzemesinin adıdır.

- **Şerez**

Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlükler içinde asıl Kıpçak ağız özelliklerini taşıması bakımından önemli bir eser olan TZ'de geçen *şerez* "çerez, yemek dışında yenilen şeyler" (TZ, 246) ismi ç > ş ses değişimi ile mevcuttur. Tarihî Türk dili sahasında ilk kez Memlûk-Kıpçak Türkçesinde karşımıza çıkan *şerez* sözcüğü Farsçadan Türkçeye giren alıntı bir sözcüktür. Sözcük, Çağdaş Kıpçak dillerinde geçmemektedir. Bugün Türkiye Türkçesinde yaşayan *çerez*: (< Fa. çaras): "1. yemek öncesi yenilen veya yemeğe, içkiye eşlik eden zeytin, peynir, meyve, kuruyemiş gibi yiyecekler. 2. yemek dışı yenilen her türlü kuruyemiş, taze meyve gibi şeyler." (TASl. 226) anlamındadır.

Sözcük, Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmence söz varlığına ait olmalıdır. Eren, sözcüğün Türkçede yaş veya kuru yemiş, peynir, zeytin, havyar gibi yiyeceklere bu adın verildiğini aktarmıştır. Sözcüğün gelişimini ise şu şekilde verir: *çereş > *çeres > *çerez (EREN 86). Tietze de Eren'le aynı görüşte olup Farsça kökenli Fa. çaras "sadaka" sözcüğünden geldiğini belirtir (TİETZE 498).

3.2.3. Memlûk-Kıpçak Sahası Söz Varlığındaki Mutfak ve Yemek Kültürü ile ilgili Sözcüklerin *Divan-ı Lügat'it Türk* ile Karşılaştırılması

Memlûk-Kıpçak sahası söz varlığında mevcut olup Eski Türkçe döneminden itibaren kullanıldığına tanık olduğumuz mutfak ve yemek kültürüne ait sözcüklerin 24 tanesi mutfak aletleri ile ilgiliyken 78 tanesi de doğrudan yemek adları veya yemeğe malzeme olan nesnelere adıdır. Memlûk-Kıpçak söz varlığına ait bu özellikli malzemenin 11. yüzyıl Türk dünyasının söz varlığını zengin örneklerle bize sunan *Divan-ı Lügat'it Türk* ile uygunlaştığı sözcükleri şu şekilde sıralayabiliriz: *ķamuç* "kepçe" (Kİ, 68) ~ *ķamuç* "kepçe, kaşık" (DLT 38/25, 181/154, 306/253), *bıçak* (Kİ, 20; *bıçak* TZ, 151; DM, 76) ~ *bıçek* "bıçak" (DLT 193/166, 238/236, 354/283, 364/289, 382/300, 396/309, 398/309, 402/312, 412/324, 420/329, 423/332, 427/334, 452/355, 478/383, 482/386, 556/459, 563/464, 575/473, 598/488), *çavlı* "erişte kesen alet" (TA, 99) ~ *çowlı* "ince çubukla örülüp kepçe şeklinde yapılan tutmaç süzgeci" (DLT 634/530), *çanak* "çanak, kap" (Kİ, 26; TA, 99; DM, 80; KK, 106; *şanak* TZ, 205) ~ *çanak* "ağaçtan oyulan tuzluk vb. eşya" (DLT 192/164), *çömlek* "küçük tencere" (Kİ, 35; TZ, 163; TA, 101; DM, 80) ~ *çönek* "Çiğil lehçesinde kutu, kap" (DLT 411/322), *ķap* (TA, 112) ~ *ķāp* "kap, tulum, çuval, torba" (DLT 107/97, 332/269, 349/280, 351/281, 375/296, 381/299, 477/381, 507/407, 508/407), *ayaķ* "kadeh" (DM, 72) ~ *ayaķ* "kap, çanak, sahan, Türk kabı; kadeh" (DLT 53/38, 54/40, 99/91, 136/119, 146/126, 150/130, 163/141, 188/161, 249/218, 354/283, 389/305, 436/340, 506/406, 574/472, 578/475, 617/512), *ķaşıķ* "kaşık" (DM, 98)/ *ķaşuķ* (Kİ, 72; TZ, 187; DM, 89; KK, 111; TA, 114) ~ *ķaşuķ* "kaşık" (DLT 192/165, 595/488), *ķoĝa* "kova" (DM, 94) ~ *ķova* "Oğuz lehçesinde kova" (DLT 85/76, 549/449), *sarça* "sırça, cam, çanak" (DM, 103) ~ *sırıçĝa* "cam, sırça" (DLT 245/214), *küp* "küp" (Kİ, 55; TZ, 214; TA, 127) ~ *küp* "küp" (DLT 85/76, 88/79, 494/396, 555/458, 587/481), *legün* "kap" (DM, 98) ~ *laĝun* "içinden süt, ayran vb. şeyler içilen, kile gibi yulmuş kap" (DLT 207/177), *saĝraķ* "kase" (Kİ, 85) ~ *saĝraķ* "içmek için kullanılan çamçak ve kadeh" (DLT 63/49, 235/205, 237/206), *senek* "testi" (*siņek* Kİ, 90; DM, 105) ~ *seņek* "su içilen testi ve küp" (DLT 604/496), *dirĝi* "tepsi" (Kİ, 35) ~ *tirĝi* "sofra" (DLT 106/96, 216/186, 294/248), *tepsi* "tepsi" (TZ, 256) ~ *tewsi* "tepsi, sofrası" (DLT 213/183, 466/370), *ķumĝan* "ibrik" (TZ, 211) ~ *ķumĝan* "güğüm, ibrik" (DLT 217/187, 221/190), *ocak* "fırın, ocak, saçak" (TZ, 220; DM, 100; KK, 119) ~ *oçak* "ocak" (DLT 44/31), *saç* "tava" (Kİ, 84; TA, 134) ~ *sāç*

"kızartma kabı, sac" (DLT 508/408), *yağ* (Kİ, 117; *yağ* TA, 152; *yağ - yav* TZ, 275; *yağ* DM, 119; *yağ* BM, 23; *yağ* KK, 128) ~ *yāğ/yağ* "yağ" (DLT 101/93, 112/101, 121/107, 164/142, 268/235, 313/257, 330/268, 341/275, 344/277, 360/287, 361/287, 366/290, 369/292, 371/294, 381/299, 382/300, 386/303, 389/305, 412/324, 418/328, 440/344, 471/377, 477/381, 515/413, 525/426, 543/444, 555/458, 578/476, 584/479, 628/524, 629/524, 632/527), *et* "et" (Kİ, 12; TZ, 170; TA, 106; DM, 83; KK, 108; BM, 10) ~ *et* "et" (DLT 29/15, 30/16, 94/87, 96/89, 102/93, 113/102, 118/106, 119/106, 142/124, 170/146, 190/162, 200/171, 216/186, 223/192, 233/202, 241/209, 242/211, 243/211, 248/217, 265/234, 308/254, 319/261, 329/267, 331/268, 332/269, 338/273, 345/278, 353/282, 372/294, 375/296, 378/297, 381/300, 386/303, 388/304, 390/305, 392/307, 407/317, 407/318, 412/323, 412/324, 429/336, 434/339, 437/341, 451/354, 454/357, 480/384, 490/392, 497/398, 500/401, 502/402, 506/406, 515/413, 525/427, 546/446, 560/462, 565/466, 566/466, 569/469, 572/471, 573/472, 580/477, 581/477, 581/478, 583/478, 585/479, 587/481, 591/484, 600/492, 601/493, 620/516), *kaç et* "pastırma" (Kİ, 71; BM, 38) ~ *kaç et* "kurutulmuş et" (DLT 407/318), *ağız-ovuz* "ilk süt" (Kİ, 2; *avuz* TZ, 145; *avuz* BM, 9; *öz* TZ, 228) ~ *ağuj/ağuz* "ağız (ilk süt)" (DLT 39/26), *katık* "ekmekle beraber yenilen süt yoğurt gibi şeyler" (Kİ, 72; TZ, 188) ~ *katık* "tutmaca karıştırılan sirke ve yoğurt gibi çeşni" (DLT 192/164), *kımız* (Kİ, 75; TZ, 198; DM, 72) ~ *kımız* "kımız" (DLT 184/157, 270/236, 531/432), *süt* "süt" (Kİ, 95; BM, 48; TZ, 244; TA, 141; DM, 108; KK, 123) ~ *süt* "süt" (DLT 66/52, 89/80, 97/91, 99/92, 100/92, 105/96, 117/105, 200/171, 225/195, 284/244, 288/245, 292/247, 298/249, 301/251, 305/252, 319/261, 330/268, 337/272, 348/279, 417/328, 495/396, 499/400, 524/426, 531/432, 560/462), *ürün* "süt" (TA, 151) ~ *ürün* "beyaz" (DLT 29/15, 79/68, 166/144, 192/164, 269/236), *yumur* "maya" (TZ, 289) ~ *yumur* "hayvanın körbağırsağı" (DLT 448/352), *kurut* "kurutulmuş yoğurt" (Kİ, 83; TZ, 212; TA, 125; BM, 42) ~ *kurut* "keş" (yağsız, kuru peynir)" (DLT 179/153, 271/237, 309/255), *süzme* "süzülmüş yoğurt" (*süzmeli* TZ, 244; Kİ, 95) ~ *süzme* "keş (yağsız kurutulmuş yoğurt)" (DLT 218/187), *yağurt* "yoğurt" (Kİ, 117; DM, 119; TA, 153; *yağurt* BM, 23; *yoğurt* KK, 131; *yavurt* TZ, 282) ~ *yuğrut* "mayalanmış süt, yoğurt" (DLT 100/93, 112/101, 361/287, 391/306, 517/415, 528/429), *sağ yağ* "tere yağı" (Kİ, 85; *şa yağ* TA, 136; *şarı yağ* DM, 103; *şayağ* BM, 44; *şarı yağ* KK, 121) ~ *sağ yağ* "tereyağı" (DLT 512/410, 515/413), *kaymak* "kaymak" (Kİ, 74; TZ, 189; DM, 90; KK, 112) ~ *kanak* "sütün üzerindeki kanak" (DLT 193/165), *bal* "bal" (Kİ, 14; TZ, 147; TA, 91; *ağ bal* DM, 69; BM, 11; KK,

102) ~ *bal* "bal" (DLT 343, 487/389, 513/411, 400/311, 592/485), *yamurtuğa* "yumurta" (Kİ, 118; *yumrutka* TZ, 289; *yumurda* TA, 159; *yamurtka* DM, 120; *yamurtuğa* BM, 24; *yamurda* KK, 129) ~ *yumurtğa* "yumurta" (DLT 631/526), *ķavut* "kavrulmuş buğday" (Kİ, 73; TZ, 188) ~ *ķavut* "kavut, darıdan yapılan bir çeşit yemek" (DLT 516/415), *aşlık* "buğday" (Kİ, 7; BM, 9; DM, 72; TZ, 143) ~ *āşlık/aşlık* "Oğuzlarda buğday" (DLT 70/55, 187/160, 369/292), *boğday* "buğday" (Kİ, 20; *buday* TZ, 157; 97; TA, *buğday* DM, 78; *buğdaj* BM, 14) ~ *buğday* "buğday" (DLT 86/77, 384/301, 424/332, 444/347, 446/350, 475/380, 551/451, 556/459, 587/480), *kebek* "kepek" (Kİ, 43; BM, 28; DM, 90; TZ, 195) ~ *kepek* "kepek" (DLT 196/168, 420/330, 483/386, 486/388), *yarma* "yarma, bulgur" (TZ, 280) ~ *yarmaş* "iri döğülmüş bulgur ve buna benzer şeyler" (DLT 462/366), *țarı* "darı" (Kİ, 99; TZ, 252; *țarı* TA, 142; DM, 81; *țaru* BM, 50) ~ *țarığ* "Türklerin çoğunda buğday; bilhassa Oğuzlarda ise akdarı tahıl; tohum; ekin" (DLT 14/7, 44/30, 82/72, 88/79, 93/86, 94/87, 103/94, 106/96, 108/98, 110/99, 112/101, 114/103, 119/106, 133/116, 149/129, 153/132, 187/160, 254/223, 256/225, 291/247, 306/253, 310/255, 322/262), *tügü* "darı" (Kİ, 109) ~ *tügi* "Oğuz lehçesinde akdarının kepeği alındıktan sonra kalan esas kısmı" (DLT 547/447), *arpa* "arpa" (TZ, 141; TA, 88; *arfa* DM, 71; KK, 101) ~ *arpa* "arpa" (DLT 74/62, 329/267, 423/331), *tuturğan* "pirinç" (Kİ, 108; TZ, 266; *tuțurğan* TA, 148; DM, 116; BM, 53; KK, 127) ~ *tuturkan* "pirinç, döğü" (DLT 259/227), *burçak* "nohut, bezelye" (BM, 15; TA, 97) ~ *burçak* "börülce (lubiya-Vigna sinensis)" (DLT 234/203), *un* "un" (Kİ, 112; TZ, 269; TA, 150; DM, 117; BM, 54; KK, 127) ~ *ün* "un" (DLT 36/23, 125/111, 130/114, 132/116, 136/119, 138/120, 145/126), *çörek* "çörek" (Kİ, 31; *şörek* TZ, 248; TA, 101) ~ *çörek* "yuvarlak ekmek" (DLT 195/167), *etmek* "ekmek" (Kİ, 12; *ötmek* TZ, 227; TA, 106; KK, 108; BM, 10; *ötmek* DM, 101) ~ *etmek* "ekmek" (DLT 42/29, 64/50, 93/86, 102/94, 107/97, 110/99, 114/102, 129/114, 135/118, 166/143, 241/209, 278/242, 279/242, 317/260, 325/264, 336/272, 384/301, 483/386), *çamğur* "havuç" (çemru Kİ, 28; TA, 99) ~ *çağmur* "şalgam" (DLT 13/7, 230/199), *keşür* "havuç" (Kİ, 46; TZ, 196; TA, 117; *keşir* DM, 91; KK, 114) ~ *geşür* "Oğuzlarda havuç" (DLT 217/187), *turma* "turp" (TA, 148) ~ *turma* "turp" (DLT 184/157, 217/187), *saramsaķ* "sarımsak" (*sarımsaķ* Kİ, 87; *sarımsaķ* TZ, 233; *sarımsaķ* TA, 135; DM, 103; *sarımsaķ* BM, 44; KK, 121) ~ *samursak* "sarımsak" (DLT 263/229), *soğan* "soğan" (Kİ, 91; TZ, 239; TA, 138; DM, 107; *soğan* BM, 46; *şoğan* KK, 123) ~ *sōğan* "soğan" (DLT 206/176), *yava* "soğan" (*yu* Kİ, 28; TZ, 281; *yova* TA, 159) ~ *yava*

"yenilen, sıkılmış suyu ile tutmacı renklendiren ve ilaç olarak kullanılan bir bitki" (DLT 54/40, 455/359), *ķabak* "kabak" (TZ, 181; KK, 110; TA, 111) ~ *ķabak* "kabak" (DLT 192/164), *ķavun* "kavun" (DM, 89; Kİ, 73; KK, 112; TA, 114; TZ, 188) ~ *kāgun* "kavun" (DLT 12/6, 56/43, 97/90, 115/103, 137/120, 138/121, 199/170, 507/407, 632/527), *alma* "elma" (Kİ, 3; TZ, 168; TA, 86; DM, 70; KK, 100) ~ *alma* "Oğuzcada alma" (DLT 77/65), *armut* "armut" (TZ, 141; TA, 88; DM, 71; KK, 101) ~ *armut* "armut" (DLT 60/46, 408/318), *ayva* "ayva" (*āyvā* Kİ, 13; *ķayva* TZ, 173; TA, 91; *ķayva* DM, 84) ~ *awya* "ayva" (DLT 70/56, 421/330), *erük* (Kİ, 12; irik TZ, 178; TA, 135; DM, 88) ~ *erük* "şeftali, kayısı, siyah erik türünün genel adı" (DLT 47/33, 160/139, 407/318), *yigde* "iğde" (TA, 157) ~ *yigde* "iğde" (DLT 26/12, 457/361), *yüzüm* "üzüm" (DM, 126; KK, 132; TA, 161; TZ, 291), *yüzüm* "üzüm, üzüm salkımı" (DM, 126; KK, 132; TA, 161; TZ, 291) ~ *üzüm* "üzüm" (DLT 50/35, 56/43, 100/92, 102/93, 144/125, 147/128, 178/151, 181/154, 256/225, 272/238, 273/238, 321/262), *ayran* "ayran; yoğurttan yapılan içki" (Kİ, 8; DM, 73; TA, 90; TZ, 145; BM, 6) ~ *ayran* "ayran" (DLT 73/59), *sirke* "sirke" (Kİ, 90; TZ, 239; DM, 106; KK, 122) ~ *sirke* "sirke" (DLT 100/92, 112/101, 113/101, 216/186, 432/338, 495/397, 555/458, 569/468), *bor* "şarap, içki" (TA, 95) ~ *bor* "şarap" (DLT 494/396, 495/397), *ķaķır* "şarap, içki" (TA, 99; *ķaķır* TZ, 245; *ķaķır* DM, 108) ~ *ķaķır* "1. meyve ve sebze suyu. 2. şarap" (DLT 183/156), *ķomlak* "şarap" (TA, 120) ~ *ķumlak* "sarmaşığa benzer bir bitki" (DLT 239/207), *süçü* "üzümden yapılan şarap" (TA, 140; DM, 107) ~ *süçig* "şarap" (DLT 89/80, 144/125, 205/176, 362/288, 617/512, 629/524), *burç* "karabiber" (Kİ, 23; TA, 97; DM, 79; BM, 15) ~ *murç* "biber" (DLT 173/149, 359/286), *ķıç* "hardal" (TZ, 198) ~ *ķıçı* "hardal" (DLT 550/450), *tuz* "tuz" (Kİ, 109; TZ, 266; *tuz* TA, 148; DM, 116; BM, 20) ~ *tüz* "tuz" (DLT 273/238, 321/262, 331/268, 415/326, 457/361, 496/398, 525/427), *bulamaç* "bulamaç, un çorbası" (*bulgamaç* Kİ, 22; TZ, 157; BM, 14; DM, 78) ~ *bulgama* "yağı ve şekeri olmayan bulamaç" (DLT 246/216), *ķuymaķ* "1. un ve süt ile yağda pişirilmiş bulamaç. 2. bir nevi helva" (Kİ, 84; BM, 40) ~ *ķuyma* "bir çeşit yağlı ekmek" (DLT 521/420), *tutmaç* "et suyuna atılan hamur parçaları" (Kİ, 108; BM, 53) ~ *tutmaç* "Türklerin tanınmış yemeği" (DLT 218/188, 227/197, 228/197, 383/301, 438/341, 494/396, 497/399, 570/470), *söklençi* "kebab" (*sövlünçü* Kİ, 93; *söğlençe* DM, 107; *söklençi* TA, 139; BM, 47; *sölençü* TZ, 247) ~ *söglünçü* "kebab" (DLT 420/329, 552/453), *pekmez* "pekmez" (TZ, 229; *bekmeş* TA, 93; *bekmes* DM, 75; BM, 12; *bekmās* KK, 103) ~ *pekmez* "Oğuzcada pekmez" (DLT 221/191, 231/200), *üz*

"yemek kaynarken üzerine çıkan yağ" (Kİ, 66) ~ *üz* "yağ" (DLT 30/16, 34/21), *boy* "buy çiçeği tohumu" (BM, 13) ~ *boy* "yenen çemen otu" (DLT 505/405), *işkun* "hoş kokulu bir ot" (Kİ, 41) ~ *işgun* "ışkın, ravent, karabuğdaygillerden otsu bir bitki" (DLT 13/7, 67/53), *topalak* "topalak otu, domalan" (*tobalak* Kİ, 104; TZ, 261; *tovlak* BM, 51) ~ *topulgak* "topalak otu" (DLT 251/220), *yarpuz* "yarpuz, su nanesi" (TZ, 280) ~ *yarpuz* "yarpuz" (DLT 461/365), *yavşan* "bir tür ot, yavşan otu" (TZ, 282; TA, 155) ~ *yabçan* "yavşan otu" (DLT 460/364).

3.2.4. Memlûk-Kıpçak Sahası Söz Varlığındaki Mutfak ve Yemek Kültürü ile ilgili Sözcüklerin *Codex Cumanicus* ile Karşılaştırılması

Memlûk-Kıpçak sahası sözlük ve gramer kitapları temelinde yaptığımız karşılaştırmalı incelemeye, Memlûk sahası dışında asıl Kuman-Kıpçak Türkçesiyle yazılmış en eski tarihli sözlük olan *Codex Cumanicus* da dâhil edilmiştir. Aynı geleneğe bağlı olan bu iki Türk çevresinde yazılmış olan sözlükler arasında ortak geçen sözcükler tespit edilmiştir. Her iki sahada 61 tane sözcük ortaklığı söz konusudur. Bunlardan 15 tanesi mutfak aletlerinin adı olmakla birlikte 51 tanesi yemek ve yemeğe malzeme olan yiyecek maddelerinin adlarıdır: *çömçe* "kepçe" (Kİ, 31; DM, 80; TA, 101; TZ, 163) ~ *çömiç* "çömçe, kepçe" (ARGUNŞAH-GÜNER, 459), *bıçaq* "bıçak" (Kİ, 20; TZ, 151; DM, 76; KK, 104) ~ *bıçaq* "bıçak" (ARGUNŞAH-GÜNER, 459), *keli* "havan" (TZ, 193; TA, 116) ~ *keli* "havan tokmağı, havaneli" (ARGUNŞAH-GÜNER, 440), *çanak* "kap" (Kİ, 26; TA, 99; DM, 80; KK, 106; TZ, 245) ~ *çanak* "kâse, çanak" (ARGUNŞAH-GÜNER, 456), *dögüç* "sarımsak havanı" (DM, 82; TA, 103) ~ *tövgüç* "1. havan. 2. havan tokmağı, havaneli." (ARGUNŞAH-GÜNER, 582) *çömlek* "çömlek" (Kİ, 31; TZ, 163; TA, 101; DM, 80) ~ *çömlek* "çömlek" (ARGUNŞAH-GÜNER, 459), *kazan* "kazan" (Kİ, 74; TZ, 190; TA, 115; KK, 112; DM, 90) ~ *kazan* "kazan" (ARGUNŞAH-GÜNER, 497), *piyale* "cam kadeh" (TZ, 229) ~ *piyala* "bardak, kadeh" (ARGUNŞAH-GÜNER, 541), *sağrak* "kase" (Kİ, 85) ~ *savraq* "kafatası" (ARGUNŞAH-GÜNER, 807), *kaşık* "kaşık" (Kİ, 72; TZ, 187; TA, 114; DM, 89; KK, 111) ~ *kaşık* "kaşık" (ARGUNŞAH-GÜNER, 494), *dirgi* "tepsi" (Kİ, 35) ~ *tirki* "üzerinde yemek yenilen yaygı, sofrası" (ARGUNŞAH-GÜNER, 844), *tepsi* "tepsi" (TZ, 256) ~ *tepsi* "tepsi" (ARGUNŞAH-GÜNER, 571), *elek* "elek" (Kİ, 10; TZ, 168; TA, 104; DM, 122) ~ *elek* "elek" (ARGUNŞAH-GÜNER, 465), *bardak* "büyük testi, fiç, bardak" (Kİ, 15;

TZ, 148; TA, 92; KK, 103; DM, 74) ~ *bardağ* "su testisi" (ARGUNŞAH-GÜNER, 434), *ocak* "fırın, ocak, saçak" (TZ, 220; DM, 100; KK, 119) ~ *oçak* "ocak" (ARGUNŞAH-GÜNER, 531), *yağ* "yağ" (Kİ, 117; TA, 152; TZ, 275; DM, 119; BM, 23; KK, 128) ~ *yağ* "yağ" (ARGUNŞAH-GÜNER, 596), *et* "et" (Kİ, 12; TZ, 170; TA, 106; DM, 83; KK, 108; BM, 10) ~ *ét* "et" (ARGUNŞAH-GÜNER, 471), *sucuk* "sucuk" (Kİ, 93; TZ, 242; BM, 47; DM, 107) ~ *sucuğ* "iç organlar, bağırsaklar" (ARGUNŞAH-GÜNER, 557), *süt* "süt" (Kİ, 95; BM, 48; TZ, 244; TA, 141; DM, 108; KK, 123) ~ *süt* "süt" (ARGUNŞAH-GÜNER, 559), *yağurt* "yoğurt" (Kİ, 117; DM, 119; TA, 153; BM, 23; KK, 131; TZ, 282) ~ *yuğurt* "yoğurt" (ARGUNŞAH-GÜNER, 611), *bal* "bal" (Kİ, 14; TZ, 147; TA, 91; DM, 69; BM, 11; KK, 102) ~ *bal* "bal" (ARGUNŞAH-GÜNER, 432), *yumurta* "yumurta" (Kİ, 118; TZ, 289; TA, 159; DM, 120; BM, 24; KK, 129) ~ *yumurtka* "yumurta" (ARGUNŞAH-GÜNER, 898), *aşlık* "buğday" (Kİ, 7; BM, 9; DM, 72; TZ, 143) ~ *aşlık* "buğday" (ARGUNŞAH-GÜNER, 426), *buğday* "buğday" (Kİ, 20; TZ, 157; TA, 97; DM, 78; BM, 14) ~ *buğday* "buğday, tahıl" (ARGUNŞAH-GÜNER, 449), *bürtük* "tane" (Kİ, 25; BM, 15) ~ *bürtük* "küçük tane, kum tanesi" (ARGUNŞAH-GÜNER, 677), *kebek* "kepek" (Kİ, 43; BM, 28; DM, 90; TZ, 195) ~ *kébek* "kepek" (ARGUNŞAH-GÜNER, 497), *tarı* "darı" (Kİ, 99; TZ, 252; TA, 142; DM, 81; BM, 50) ~ *tarı* "darı" (ARGUNŞAH-GÜNER, 566), *tügü* "darı" (Kİ, 109) ~ *tüv* "darı" (ARGUNŞAH-GÜNER, 859), *arpa* "arpa" (TZ, 141; TA, 88; DM, 71; KK, 101) ~ *arpa* "arpa" (ARGUNŞAH-GÜNER, 423), *pirinç* "pirinç" (TZ, 229; KK, 104) ~ *birinç* "buğdaygillerden, kökleri bol su içinde yetişen bir bitki, pirinç" (ARGUNŞAH-GÜNER, 442), *tuturğan* "pirinç" (Kİ, 108; TZ, 266; TA, 148; DM, 116; BM, 53; KK, 127) ~ *tuturğan* "pirinç" (ARGUNŞAH-GÜNER, 485), *nohut* "nohut" (TZ, 220; BM, 35; DM, 100; KK, 119), *un* "un" (Kİ, 112; TZ, 269; TA, 150; DM, 117; BM, 54; KK, 127) ~ *un* "un" (ARGUNŞAH-GÜNER, 589), *etmek* "ekmek" (Kİ, 12; TZ, 227; TA, 106; KK, 108; BM, 10; *ötmek* DM, 101) ~ *étmek* "ekmek" (ARGUNŞAH-GÜNER, 473), *çükündür* "pancar" (TZ, 163) ~ *çügündür* "kırmızı pancar" (ARGUNŞAH-GÜNER, 460), *şalgam* "şalgam" (Kİ, 95; TZ, 245; DM, 108; KK, 124) ~ *şalgam* "şalgam" (ARGUNŞAH-GÜNER, 560), *turp* "turp" (Kİ, 108; TZ, 265; DM, 116) ~ *turbut* "turp" (ARGUNŞAH-GÜNER, 583), *topalak* "topalak otu, tomalan" (TZ, 261; Kİ, 104; BM, 51) ~ *tobalak* "toparlak, yuvarlak" (ARGUNŞAH-GÜNER, 845), *saramsak* "sarımsak" (Kİ, 87; TZ, 233; TA, 135; DM, 103; BM, 44; KK, 121) ~ *sarmısak* "sarımsak" (ARGUNŞAH-GÜNER, 548), *soğan* "soğan" (Kİ, 91; TZ, 239;

TA, 138; DM, 107; BM, 46; KK, 123) ~ *soğan* "soğan" (ARGUNŞAH-GÜNER, 167), *yava* "soğan" (Kİ, 128; TZ, 281; TA, 159) ~ *yova* "soğan" (ARGUNŞAH-GÜNER, 611), *marul* "marul" (TZ, 216) ~ *marul* "marul" (ARGUNŞAH-GÜNER, 525), *kabak* "kabak" (TZ, 181; KK, 110; TA, 111) ~ *kabak* "sürüngen gövdeli, sarı çiçekli, birçok türü olan bir bitki, kabak" (ARGUNŞAH-GÜNER, 488), *kavun* "kavun" (DM, 89; Kİ, 73; KK, 112; TA, 114, TZ, 188) ~ *kovun* "kavun" (ARGUNŞAH-GÜNER, 510) *alma* "elma" (Kİ, 3; TZ, 168; TA, 86; DM, 70; KK, 100) ~ *alma* "elma" (ARGUNŞAH-GÜNER, 419), *armut* "armut" (TZ, 141; TA, 88; DM, 71; KK, 101) ~ *armut* "armut" (ARGUNŞAH-GÜNER, 423), *erik* "erik" (Kİ, 12; TZ, 178; TA, 135; DM, 83) ~ *erik* "erik" (ARGUNŞAH-GÜNER, 468), *kiraz* "kiraz" (DM, 93) ~ *kiras* "kiraz" (ARGUNŞAH-GÜNER, 506), *şeftali* "şeftali" (DM, 108; KK, 124; TZ, 246) ~ *şaftalu* "şeftali" (ARGUNŞAH-GÜNER, 560), *incir* "yemiş" (DM, 85; TZ, 178; KK, 110; TA, 109) ~ *incir* "incir" (ARGUNŞAH-GÜNER, 485), *üzüm* "üzüm" (DM, 126; KK, 132; TA, 161; TZ, 291) ~ *yüzüm* "üzüm" (ARGUNŞAH-GÜNER, 615), *badam* "badem" (Kİ, 16; TZ, 229; TA, 91; DM, 75) ~ *badam* "badem" (ARGUNŞAH-GÜNER, 430), *çetlevük* "findık, fıstık" (Kİ, 28; TZ, 247; DM, 80; TA, 99) ~ *çatlavuk* "findık" (ARGUNŞAH-GÜNER, 456), *koz* "ceviz" (Kİ, 80; TZ, 206; TA, 121; DM, 94) ~ *koz* "ceviz" (ARGUNŞAH-GÜNER, 511), *kestene* "kestane" (TZ, 196; DM, 91) ~ *kastana* "kestane" (ARGUNŞAH-GÜNER, 493), *limon* "limon" (TZ, 216; *leymü* DM, 98) ~ *limon* "limon" (ARGUNŞAH-GÜNER, 523), *nardan* "nar" (TA, 105; BM, 34; KK, 119; DM, 99) ~ *nardan* "nar" (ARGUNŞAH-GÜNER, 529), *sirke* "sirke" (Kİ, 90; TZ, 239; DM, 106; KK, 122) ~ *sirke* "sirke" (ARGUNŞAH-GÜNER, 815), *bor* "şarap, içki" (TA, 95) ~ *bor* "şarap" (ARGUNŞAH-GÜNER, 447), *çağır* "şarap" (TA, 99; TZ, 245; DM, 108) ~ *çağır* "şarap" (ARGUNŞAH-GÜNER, 455), *burç* "karabiber" (Kİ, 23; TA, 97; DM, 79; BM, 15) ~ *burç* "biber" (ARGUNŞAH-GÜNER, 450), *tuz* "tuz" (Kİ, 109; TZ, 266; TA, 148; DM, 116; BM, 20) ~ *tuz* "tuz" (ARGUNŞAH-GÜNER, 585).

3.2.5. Memlûk-Kıpçak Sahası Söz Varlığındaki Mutfak ve Yemek Kültürü ile ilgili Sözcüklerin Çağdaş Kıpçak Türkçeleri ile Karşılaştırılması

Tez çalışmamızda Memlûk-Kıpçak sahası sözlüklerinde yer alan mutfak ve yemek kültürüne ait isim söz varlığının çağdaş Kıpçak dillerinde durumu incelenmiştir. Çağdaş Kıpçak dilleri veya Kuzey-Batı (Kıpçak) grubu olarak adlandırılan grubun içinde Tatarca, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Karaçay-Balkarca, Kumukça ve Karayim Türkçeleri bulunur. Coğrafi yakınlık bakımından etkilenme ile Kırgızca da bu gruba dahil edilmiştir.

Çağdaş Kıpçak dil grubu içinde fonetik ve morfolojik özellikler bakımından birbiriyle yakın ilişkisi olan alt gruplar vardır. Karşılaştırmalı söz varlığı çalışmamızda bu alt gruplar tespit edilebilmektedir. Tatarca ve Başkurtça ayrı yazı dilleri olmalarına rağmen birbirinden çok az fonetik ve morfolojik farklılıklar gösterirler. Benzer gruplaşma örneğine Kazakça, Kırgızca, Karakalpakça ve Nogaycada da rastlanır. Karaçay-Balkar ve Kumukçada kendi aralarında bir grup oluşturur, birbirine yakın özellikler gösterir. Kumukça ayrıca Oğuz Türkçesi unsurlarını da gösteren bir dildir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait sözcüklerin Türkmen özellikli olan büyük bir bölümünü Kumukçada da tespit ediyoruz. Bilindiği gibi Kumuk Türkçesinde Oğuz tesiri vardır. Memlûk-Kıpçak Türkçesi mutfak ve yemek kültürüne ait söz varlığı ile Karayim Türkçesi karşılaştırıldığında ortaklıklar görülmektedir.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait isim malzemesinin çağdaş Kıpçak sahasında genel olarak korunduğu görülmektedir. Bu sözcüklerde temel anlamın korunduğu veya yan anlamlar kazanarak varlığını dilde sürdürdüğü tespit edilmiştir.

Özellikle Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlük ve gramer kitaplarında "Türkmen" unsuru olarak kaydedilmemiş, ancak bugün sadece Oğuz grubu Türk dillerinde yaşayan isimler, Çağdaş Kıpçak dillerinin özellikle Oğuz sahası ile etkileşimli olduğu alt gruplarda tespit edilebilmektedir. Özellikle Karayim Türkçesinde bu durum belirgindir.¹⁶¹

Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait isim malzemesinin en çok Karayim Türkçesi ile eşleştiği görülmektedir. Bu durumu

---

¹⁶¹Ayşe Melek Özyetgin, 2001, 302.

en eski Kıpçak dil yadigârı olan *Codex Cumanicus*'un söz varlığı ile çağdaş Karayim Türkçesinin söz varlığının büyük ölçüde uygunlaşması destekler.¹⁶²

Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait sözcükler ile çağdaş Kıpçak dillerinden Karayim Türkçesinde eşleşen sözcük sayısı, 24'ü mutfak aletleri olmak üzere 93'tür. Memlûk-Kıpçak sözlüklerinde tanıklanıp Kıpçak grubundan sadece Karayim Türkçesinde yaşayan isimler ise şunlardır:

1. **çanak** "çanak, kap" (Kİ, 26; DM, 80; TA, 99; KK, 106) ~ Karay. *çanak'* "tarelka, blyudo" (KarayRPSl. 623).
2. **tapa** "tıpa, fiçı tıpası" (BM, 50) ~ Karay. *tapa* "zatiçka, probka" (KarayRPSl. 513).
3. **çıkıt** "peynir" (TZ, 162; TA, 100) ~ Karay. *çığıt* "tvorog" (KarayRPSl. 635).
4. **bakla** "bakla" (TZ, 147; DM, 73; KK, 102; TA, 91) ~ Karay. *bakla* "fasol, bob" (KarayRPSl. 99).
5. **bulgur** "bulgur, yarma, köçe" (TZ, 158) ~ Karay. *bulgur* "pşenitsa grubogo pomola" (KarayRPSl. 138).
6. **biber** "biber" (TZ, 152; DM, 76) ~ Karay. *büber* "perets" (KarayRPSl. 144).
7. **kiraz** "kiraz" (DM, 93) ~ Karay. *kiraz* "çereşniya" (KarayRPSl. 322).
8. **yahni** "yahni, pişmiş et" (BM, 23; TZ, 276; KK, 128; Kİ, 120) ~ Karay. *yahni* "nazvanie myasnogo blyuda" (KarayRPSl. 241).
9. **kurtis** "sağrı yağı" (TZ, 199) ~ Karay. *kurtış* "potkojnyy sloy jira na ıspine jivotnogo / padskórna warstwa ttuszczu na grzbiecie zwierzecia." (KarayRPSl. 387).

Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait isimler ile çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada eşleşen isim sayısı 21'i mutfak aletleri olmak üzere 93'tür. Başkurtçada eşleşen isim sayısı 12'si mutfak malzemeleri olmak üzere 54'tür. Bu isimler her lehçenin kendi ses özelliklerini taşırlar. Semantik olarak bu lehçelerde büyük ölçüde Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait isimlerin korunduğu görülmekle birlikte anlam genişlemesine uğrayanlar da mevcuttur. Tatar ve Başkurtçanın Aral-Hazar grubu Türkçeleriyle de eşleştiği örnekler de vardır.

Aral-Hazar grubu olarak adlandırılan Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinin de Memlûk-Kıpçak sahası mutfak ve yemek kültürüne ait isimler temelinde birleştiği görülür. Bu grupta özellikle Kazakçada eşleşen isim sayısı 25'i mutfak malzemelerine ait olmak üzere toplam 94'tür. Memlûk-Kıpçak söz varlığında

¹⁶² A.Fehmi Karamanlıoğlu, "Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XII, (İstanbul, 1963): 178-179.

geçip çağdaş Kıpçak lehçelerinden sadece Kazakçada görülen isimler şunlardır: M.Kıpç. *çavlı* "erişte kesen alte" (TA, 99) ~ Kzk. *şevli* "uzun saplı, yayvan, delikli kepçe, kevgir" (KzkTSl. 635), M.Kıpç. *çatan* "sepet" (Kİ, 27) ~ *şeten* "sepetçi söğüdünün dallarından yapılan çit vb. nesne." (KzkTSl. 638), M.Kıpç. *koğa* "kova" (DM, 94) ~ Kzk. *kavğa* "1. deriden vb. maddelerden yapılan kuyu kovası." (KzkTSl. 302), M.Kıpç. *ķayırtamaķ* "süt" (Kİ, 74; mleko wielbladzie (deve sütü) (BM, 39) ~ Kzk. *koyırtpak* "1. süt karıştırılmış yoğurt veya kımız." (KzkTSl. 312), M.Kıpç. *çamğur* "havuç" (TA, 99) ~ Kzk. *şomır* "turp" (KzkTTüTSl. 643).

Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait sözcükler ile Kırgızcada eşleşen sözcük sayısı 18'i mutfak aletleri olmak üzere 79'dur. Memlûk-Kıpçak söz varlığında geçip sadece Kırgızcada yer alan isimler ise şunlardır: *çuğrat* "yoğurt" (Kİ, 31) ~ Kırg. *cuurat* "halis (su karıştırılmamış ve üstü alınmamış) yoğurt" (YUDAHİN 235), *işkun* "hoş kokulu bir ot" (Kİ, 41) ~ Kırg. *işkın* "ravend kökü" (YUDAHİN 361).

Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait isimler ile çağdaş Kıpçak dillerinden Karakalpakçada eşleşen isim sayısı, 15'i mutfak malzemeleri olmak üzere toplam 73'tür. Bu gruptaki Nogaycada eşleşen isim sayısı, 18'i mutfak malzemeleri olmak üzere toplam 68 adettir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığında yer alıp ancak çağdaş Kıpçak dillerinden sadece Nogaycada geçen isimler şunlardır: M.Kıpç. *tekçek* "kadeh" (Kİ, 101) ~ Nog. *teşek* "tarelka" (NogRSI. 346), *çırlama* "smazone ciasto nadziewane miesem (kızarmış, kıymalı hamur)" (BM, 18) ~ Nog. *şırlama* "1. blinçiki 2. şırlama (natsional'noe blyudo iz oçişçelnovo pşena, sbarelnovo v toplyonom masle)" (NogRSI. 423), *şüşüş* "kuru üzümünden yapılan bir tür şarap" (KK, 124) ~ Nog. *şu'ş* "vina" (NogRSI. 418).

Karaçay-Balkar Türkçesi ve Kumuk Türkçesi bugün Kafkasya'da değişik bölgelerde konuşulan dil özellikleri ve söz varlığı bakımında birbirine yakınlık gösteren çağdaş Kıpçak grubunun bir diğer alt grubunu oluşturur. Kumuk Türkçesinin Oğuz sahasına ait özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu grubun Karayim Türkçesiyle de uyum gösterdiği sözcük karşılaştırmamızda dikkati çekmiştir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait isimler ile çağdaş Kıpçak dillerinden Karaçay-Balkarcada eşleşen isim sayısı, 14'ü mutfak aletleri olmak üzere toplam 74'tür. Kumukçada ise eşleşen isim sayısı, 18'i mutfak aletleri olmak üzere toplam 78'dir.

3.2.6. Memlûk-Kıpçak Sahası Söz Varlığındaki Mutfak ve Yemek Kültürü ile ilgili Sözcüklerin Çağdaş Oğuz Türkçeleri ile Karşılaştırılması

Memlûk-Kıpçak söz varlığında "Türkmence" kaydıyla geçen sözcükler yanında, sözlükte herhangi bir kayıtle geçmeyen ancak çağdaş Türk dili alanında sadece Oğuz Türkçelerinde tanıklanabilen, dolayısıyla Memlûk-Kıpçak Türkçesinin Türkmen/Oğuz söz varlığına dâhil edebileceğimiz bir malzeme de vardır.

Mısır-Suriye bölgesinde yerleşik Türkmen unsurunun ve daha sonraki tarihlerde siyasi nedenlerle Osmanlı Türkçesinin etkisi, Memlûk-Kıpçak sahasındaki Oğuz etkisinin boyutlarını ortaya koymaktadır. Çağdaş Kıpçak sahasında geçmeyen, bugün sadece Oğuz Türkçelerinde yaşayan, Oğuz dili özellikli sözcükler şunlardır:

1. **ķamuç** "kepçe" (Kİ, 68) ~ Anadolu ağ. *kamus* "1. kevgir, bakır süzgeç. 2. kepçe" (DS, VIII. 2616).
2. **ķepçe** "büyük kaşık" (Kİ, 45) ~ TTü. *ķepçe* "1. sulu yiyecekleri karıştırmaya ve dağıtmaya yarayan, uzun saplı, yuvarlak ve derince kaşık." (TüSl. 1391).
3. **dögüç** "sarımsak havanı" (DM, 82; TA, 103) ~ TTü. *döveç* "ağaçtan yapılmış havan." (TüSl. 718), Anad. ağ. *dögeç* "1. sert taneleri ezmeye yarayan ağaç tokmak, 2. çamaşırı döğerek yıkamaya yarayan ağaç tokaç, 3. üzerinde et kıyılan döğülen kütük." (DS, IV, 1569), Az. Tü. *döyec* "1. keçmişde: kelağayı ve ya bezi üzüsüğallı daş üstünde ağac çekikle döyeçleyib şax ve sığallı hala salma işi. 2. döymek, döyeçlemek için alet, yaxud çekic, gürz. (AzDDSl. I, 693).
4. **bitek** "un ve diğer şeyler için altı delik olarak çamurdan yapılan kap" (Kİ, 19) ~ Anad. ağ. *bitek* "1. tahılın saklanmasına yarayan büyük sepet. 2. gübre ve tahıl karıştırılarak yapılan tahıl ambarı."; *bitek* "pekmez konulan küçük küp." (DS, II, 708-709).
5. **çatan** "sepet" (Kİ, 27) ~ Anad. ağ. *çatan* "[çatgı] saman taşımağa yarayan büyük sepet, küfe." (DS, III, 1088), TTü. *çiten* "1. saman taşımak için arabalara konulan ince dallardan örölmüş büyük sepet veya çit." (TüSl. 551), Az. Tü. *çeten* "kargıdan, ağac çubuğlarından hörölmüş çeper, hörgü." (ADİL I, 470).
6. **ķavluķ** "kap konacak şey" (Kİ, 73) ~ *ķaplık* "kap konulan yer, raf." (DS, VIII, 2634). (DS, VIII, 2384).
7. **ķoğa** "kova" (DM, 94) ~ TTü. *kova* "genellikle su ve sulu şeyler taşımaya, kuyudan veya denizden su çekmeye yarayan üstünden kulplu kap." (TüSl. 1490),

Anad. ağ. *kofa* "kova" (DS, VIII, 2899), Az.Tü. *koğa* "bir şeyi tutub çekmek için ucu kırmaklı ağac, kırmak." (ADİL II, 719).

8. **sağrak** "kâse" (Kİ, 85) ~ Anad. ağ. *sağrak* "1. ağaçtan yapılmış yağ kabı. 2.tahıl ölçeği, şinik. 3. bardak, kadeh." (DS, X, 3514), TTü. *sagar* (< Fa. sāger < Tü. çakır) "içki bardağı" (TASl. 696), Trkm. *sagra* "mey kesesi, mey jürdegi." (TrkmDDSl. 227).

9. **senek** "küp,damacana" (DM, 105); *sişek* "testi" (Kİ, 90) ~ Anad. ağ. *senek* "1. çam ağacından oyularak yapılan su kabı, tahta testi. 2. toprak su testisi, küp. 3. bakır güğüm." (DS, X, 3581), Az. Tü. *senek-seheng* "su daşumak için misden ve ya kilden kayırılmış kulplu, kırıklı, darboğaz kap, güyüm." (ADİL 73).

10. **sergen** "raf, sergen" (TZ, 235) ~ Anad. ağ. *sergen* "1. mutfak rafı. 2. odalarda tavana yakın konulan raf. 3. mutfak dolabı, teldolap", *sergen* "II tahıl, meyve sebze serip kurutmaya yarayan yer." (DS, X, 3587-3588).

11. **tapa** "tıpa, fiçı tıpası" (BM, 50) ~ Anad. ağ. *tapa* "depoların su deliği tıkacı" (DS, X, 3822).

12. **dirgi** "tepsi" (Kİ, 35) ~ Anad. ağ. *tirki* "1. küçük bakır leğen ya da büyük yemek kabı, karavana. 2. çamaşır leğeni. 3. derin bakır tepsi. 4. ağaçtan yapılmış hamur teknesi. 5. un, yağ vb. şeyler konulan yarayan ağaç çanak. 6. kısa saplı yuvarlak ağaç kaşık. 7. ağaç havan. 8. ekmek kabı." (DS, X, 3939).

13. **bazu** "oklava" (Kİ, 16) ~ Anad. ağ. *bazu* "(II) dokuma tezgâhlarının alt ve üstünde bulunan ve ipliklerin sarıldığı silindir biçiminde ağaç. 2. tezgâhta çubukların yan tarafına geçirilmiş olan ve çubukları döndürmeye yarayan kol. 3. Sahtiyanları parlatmaya yarayan yuvarlak ağaç. 4. kağnıda dingil vazifesini gören ağaç." (DS, II, 586-587).

14. **senit** "yastağaç, hamur tahtası" (TA, 136) ~ TTü. *senit* "hamur tahtası" (TüSl. 2066), Anad. ağ. *sinit* "üstünde et kesilen ya da ekmek açılan tahta." (TS, X, 3642).

15. **süzme** "süzgeç" (TZ, 245) ~ Anad. ağ. *süzme* "torba" (DS, X, 3730).

16. **bardak** "büyük testi, fiçı, bardak" (Kİ, 15; TZ, 148; DM, 74; KK, 103;TA, 92) ~ TTü. *bardak* "1. su vb. şeyleri içmek için kullanılan, genellikle camdan yapılan kap. 2. bu kabın alacağı miktarda olan. 3. boduç, çamçak. 4. toprak testi." (TTüSl. 254), Anad. ağ. *bardak* "1. toprak testi, küçük testi. 2. çamdan yapılmış su testisi. 3. toprak, çam veya madenden yapılmış ibrik. 4. sürahi. 5. toprak çömlek, toprak kavanoz. 6. kiremit." (DS, II, 528), Az. tü. *bardak* "su ve ya başka mayeler tökmek,

yahut içinde piti bişirmek için saxsıdan, çiniden ve s.-den kayırılmış kulplu ve ya kulpsuz darboğaz kab, seheng, cürdek." (ADİL I, 220).

17. **çıkın** "çıkım, bohça" (Kİ, 30; TZ 162) ~ TTü. *çıkın* "bir beze sarılarak düğümlenmiş küçük bohça, çıkı." (TTüSl. 532), *çıkı* "1. bohça, çıkı. 2. sofrası bezi. 3. para kesesi. 4. içinde kıymetli şeyler bulunan paket." (DS, III, 1166).

18. **küvelek** "sütün sağıldığı kova" (Kİ, 56) ~ Anad. ağ. *kulek* "su kovası" (DS, VIII, 2995), *külek* "tahta kova" (DS, VIII, 3028), *küvlek* "1. ağaçtan yapılmış su kabı. 2. tahta yağ kutusu." (DS, VIII, 3056).

19. **furun** "fırın" (TA, 107), **ot urnu** "fırın" (TZ, 224) ~ Anad. ağ. *furun* "fırın" (DS, V, 1880), TTü. *fırın* "1. içinde genellikle odun yanan, her yanda aynı derecede ısı oluşturarak ekmek, pasta vb. pişirmeye yarayan, tavanı tonoz biçiminde, önünde tek açıklık bulunan ocak. 2. bu ocakta pişirilmiş. 3. ekmek, pasta vb.nin pişirildiği ve satıldığı dükkan. 4. elektirik, tüp gaz ve doğal gazla çalışan, yiyecekleri pişirmeye veya ısıtmaya yarayan alet." (TüSl. 868).

20. **saç** "üzerinde yufka ekmek pişirilen saç" (Kİ, 84), **şaç** "üzerinde yufka ekmek pişirilen saç" (TA,134) ~ TTü. *sac* "1. yassı demir çelik ürünü. 2. bu üründen yapılan. 3. bu nesneden yapılmış, üzerinde yufka yapılan dışbükey pişirme aracı." (TTüSl. 1998), Az. Tü. *sac* "üzerinde lavaş, yuxa, bozlamaç, kutab ve s. bişirmek için ortası kalxık, daire şekilli çukun veya demir lövhe." (ADİL IV, 7), Trkm. *saç* "içinde gutap, et, heygenek ve ş.m. zat gowrulyan, bişirilyan tegelek yalpak yalpak gap." (TrkmDDSl. 224), *saç* "skovoroda" (TrkmRSl. 569).

21. **saçak** "ocak" (TZ, 231), **şaç ayağı** "ateş üstündeki tencerenin altına konulan demir" (TA,134) ~ TTü. *sacayağı* "1. üzerine tencere, tava vb. koymaya yarayan, ateş üzerine oturtulan, üç ayaklı çember veya üçgen biçiminde demir destek, sacayak.", *sacayak* "sacayağı" (TüSl. 1998), Anad. ağ. *saca* "sacayak" (DS, X, 3507), *saçak* "sacayak" (DS, X, 3558), Az. Tü. *sacayak/sacayağı* "açık havada xörek ve s. bişirmek için üstüne kazan koyulan üçayaklı demir çenber." (ADİL IV, 8), Trkm. *saçak* "1. nahay iyende yazılıyan, içine çörek dolanyan yörite tutulan mata, supra, deserhan." (TrkmDDSl. II, 224) .

22. **kuyruk yağ** "kuyruk yağı" (DM, 97; TA, 126; KK, 117) ~ TTü. *kuyruk yağı* "koyun kuyruğunun eritilmesiyle elde edilen yağ." (TüSl. 1550), Az. Tü. *kuyruk yağı* "koyun kuyruğunu eridilmesinden çıkan yağ." (ADİL III, 226).

23. **örkeç yavı** "koyun, keçi gibi hayvanlardan çıkarılan yağ" (TZ, 226) ~ TTü. *erkeç* "iğdiş edilmiş, üç yaşından büyük erkek keçi." (Tü.Sl. 810), Anad. ağ. *erkeç* "1. üç ya da dört yaşında olan enenmiş erkek keçi. 2. Keçi sürüsünün başından giden iri ve güzel yapılı, erkek keçi." (DS, V. 177), Az. Tü. *erkeç* "erkek keçi, teke" (ADİL II, 31), Trkm. *erkeç* "geçinin bir yaşına yeten erkek jınslısı." (TrkmDDSl. I, 358).
24. **turak** "yoğurttan yapılmış baharatlı bir yemek" (TA, 148), **turak** "koyulaşmış süt" (Kİ, 107) ~ Anad. ağ. *dorak* "kekik", *dorak* "yumuşak taştan yapılan ve yoğurt süzmekte kullanılan bir çeşit süzgeç 2. içine yoğurt konan oyuk taş.", *dorak* "1. yoğurt ve kaymaktan yapılan bir çeşit yağlı peynir. 2. yağı alınmış süttten yapılan peynir.", *dorakçılık* "yoğurt süzmek için taştan süzgeç yapma işi", *dorakotu* "dereotu" (DS, IV, 1563), *durak* "taştan yapılmış süzgeç" (DS, IV, 1604), *torak* "yağı alınmış süt yada yoğurdun kaynatılmasıyla elde edilen katık yada çökelek." (DS, X, 3967), *turah* "kaynatılarak koyulaştırılmış ayran" (DS, X, 3994), Trkm. *dorak* "ayrandan edilen yagsız süzme." (TrkmSl. I, 298).
25. **ürün** "süt" (TA, 151) ~ Anad. ağ. *ürün* "(II) süt ve süt ürünlerine verilene genel ad. 2. Sağmal hayvan." (DS, XI, 4071).
26. **yumur** "hazırlanmış maya" (TZ, 289) ~ Anad. ağ. *yumur* "hayvanlarda midenin bir parçası." (DS, XI, 4317).
27. **beynir** "peynir" (Kİ, 17-Türkmence ibaresi ile; DM, 102; KK, 121) ~ Anad. ağ. *pinir* "peynir" (DS, IX, 3456), TTü. *peynir* "maya ile süttten karıştırılarak süttten yapılan ve birçok türü olan besin." (TüSl. 1920), *peynir* (< Fa. penīr) "peynir mayası ile katılaştırılarak süttten yapılan ve birçok türü olan besin." (TASl. 643), Az. Tü. *pendir* "maya vurulmuş südden xüsusi suretde hazırlanan berk ve ya yarı berk kütle şeklinde gıda mehsulü." (ADİL III, 536), Trkm. *peynir* "dowar süydünden yörite uyadılıp, sıkılan tayyarlanyan iymit." (TrkmDDSl. II, 202), *peynir* "vrınza, sır, sırok; sırnıy" (TrkmRSI. 521).
28. **lor** "keçi veya koyun doğurduktan sonra üç gün zarfında onun süttünden yapılan peynir" (Kİ, 57) ~ Anad. ağ. *lor* "kaymağı alınmış süttten yapılan yağsız peynir 3. eriyip çok yumuşamış duruma gelmiş, parçalanmış peynir. 4. çökelek. 5. peynir suyu." (DS, IX, 3087-3088), TTü. *lor* (< Fa. lor): bir tür taze, yumuşak, tuzsuz beyaz peynir.(TASl. 494), *lor* "bir tür taze, yumuşak ve tuzsuz beyaz peynir." (TüSl. 1593), Az. Tü. *lor* "pendir tutulan zaman onun suyunu kaynatıp süzmekle hazırlanan ağartı." (ADİL III, 269).

20. *kereyav* "tereyağ" (TZ, 195), *kere yağ* "tereyağı" (TA, 116) ~ Anad. ağ. *kereyağ* "tereyağı" (DS, VIII, 2754).
30. *sağyağ* "sadeyağ, yani süttten çıkan yağ." (Kİ, 85), *şayağ* "maslo" (BM, 44), *şa yağ* "tereyağı" (TA, 136) ~ TTü. *sağyağ* "tereyağı" (TüSl. 2008).
31. *ķavut* "kavut, karuk" (TZ, 188), *ķavut* "kavrulmuş buğday" (bir nevi yemek) (Kİ, 73) ~ Anad. ağ. *kavut* (kavut/kavat/kavıt/kavruk/kavunt/kavus)"1. kavrulmuş ve dövölmüş tahıl ununun şeker veya tatlı yemişle karışımı, helva 2. kavrulduktan sonra öğütölen tahıl unu. 3. kurutulmuş armuttan çekilerek elde edilen un. 4. ince bulgur. 5. kavrulmuş buğday. 6. bulgur kepeğı." (DS, VIII, 2694), TTü. *kavut* "1. kavrulmuş ve dövölmüş tahıl ununa pekmez, şeker veya tatlı yemiş katılarak yapılan yiyecek." (TTüSl. 1360), Az. Tü. *ķovut* "ķovrulmuş buğda, noxud ve s. unundan hazırlanan ve bazen şeker tozu ve s. ile ķarıştırılıb yeyilen çerez." (ADİL III, 192).
32. *ķavurğa* "kavrulmuş hububat" (Kİ, 73) ~ Anad. ağ. *gavurga* "kavrulmuş buğday, mısır, arpa." (DS, VI, 1942), *kavurga* "1. ateşte kavrulmuş tahıl. 2. kabuğı alınmış ve dövölmüş buğdaydan yapılmış yiyecek. 3. kurutulmuş ekmek. 4. meyve kurusundan yapılan un." (DS, VIII, 2694), TTü. *kavurga* "buğday, mısır vb. tahılların kuru yemiş gibi yenilmek için ateşte kavrulmuşu." (TTüSl. 1359), Az. Tü. *ķovurga* "Trkm. *gowurga* "gowrulan bugday denesi, gowrulan buday we kūnji gatişdirilip tayınlanıyan taam." (TrkmDDSl. I, 462), *govurga* "jarenaya pşenitsa" (TrkmRSl. 182).
33. *şoraf* "kukurydza" Türkiye buğdayı,mısır (BM, 46; *şarı ot* "sorat" (BM, 44), *sorat* "darı" (DM, 107) ~ Anad. ağ. *sarot* (sariot) "havuç" (DS, X, 3548).
34. *bercimek* "mercimek" (TZ, 150), *mercemek* "mercimek" (KK, 118; BM, 34), *mercümek* "mercimek" (TA, 128), *mercimek* "mercimek" (Kİ, 58; DM, 99) ~ Anad. ağ. *mürdümek* "mercimek" (DS, IX, 3229), TTü.*mercimek* "1. baklagillerden, beyaz çiçekli bir tarım bitkisi (Lens culinaris) 2. bu bitkinin besin değeri yüksek, ufak, kırmızı, sarı veya yeşil, yuvarlak ve yassıca tohumu, yasmık." (TüSl. 1656), *mercimek* (< Fa. merdumek) "1. baklagillerden, beyaz çiçekli bir tarım bitkisi. 2. bu bitkinin, besin değeri yüksek, ufak, yeşil veya kahverenkli, yuvarlak ve yassıca tohumu, yasmık." (TASl. 529), Az. Tü. *merci* "1. paxlalılar fesilesinden denli bitki. 2. hemin bitkinin xörekde işledilen toxumu." (ADİL III, 343), Trkm. *merjimek* "kösökliler maşgalasına değışli ösümlüklerinğ bir uruğı." (TrkmDDSl. 91).

35. **burğul** "bulgur, yarma, köçe" (TZ, 158), **burğun** "bulgur, yarma, köçe" (TZ, 158) ~ Anad. ağ. *bulgurcuk* "küçük bulgur tanesi." (DS, II, 788), TTü. *bulgur* "1. kaynatılıp kurutulduktan ve kabuğu çıkarıldıktan sonra kırılan buğday." (TüSl. 409).
36. **köçe** "bulgur" (TZ, 206) ~ Anad. ağ. *köcek* "1. topraktan bir karış kadar yükselmiş ekin. 2. sonbaharda ekilmiş ekin." (DS, VIII, 2947), TTü. *göce* "1. tarhana, bulgur yapmak için kullanılan kabuğu soyulmuş ve kırılmış buğday. 2. yarılmış ve kırılmış bulgurdan yapılan çorba." (TüSl. 954).
37. **bazlamaç** "rodazaj cienkiego placka (sacda pişirilen kalın yufka)" (BM, 12) ~ Anad. ağ. *bazlama* "mısır, arpa, darı ve buğday unlarından yapılan, mayalı, mayasız, yağlı, yağsız, şekerli, şekersiz, ince ve kalın pişirilen saç ekmeği." (DS, II, 587), *pazlama* "1. sac üstünde pişirilen ekmek, bazlama. 2. mısır ekmeği. 3. Yufka ekmeğine yağ, yoğurt sürüp pişirerek yapılan bir çeşit börek." (DS, IX, 3417), TTü. *bazlama* "1. sacda pişirilmiş yuvarlak ekmek, bazlamaç. 2. tatlısı bol, kalın gözleme, bazlamaç." (TüSl. 290).
38. **bişi** "yufka" (Kİ, 19) ~ Anad. ağ. *bişi* "çörek, bayramlarda yapılan yağlı, tatlı ekmek, saç ekmeği" (DS, II, 705), *pişi* "1. mayalı hamuru kızgın yağa kaşıkla döküp kızartarak yapılan bir çeşit yiyecek. 2. mayalı hamurdan yapılan lokma. 3. yağda kızartılmış peynirli börek. 4. gözleme. 5. yağda kızartılmış ekmek. 6. unu pekmezle yoğurup, zeytinyağda kızartarak yapılan bir çeşit tatlı." (DS, IX, 3462), TTü. *bişi* "çörek, tatlı bir tür ekmek." (TüSl. 362), *pişi* "mayalı hamurdan yapılan, yağda kızartılarak pişirilen bir yiyecek türü." (TüSl. 1928), Az. Tü. *bişi* "yağlı şirin xemirdenpişirilen nazik қоғал növü." (ADİL I, 322).
39. **kete** "bir nevi ekmek-pirinç unundan yapılmış bir nevi pasta." (Kİ, 46) ~ Anad. ağ. *kete* "1. yağlı, mayalı ya da mayasız hamurdan yapıp külde pişirilen çörek. 2. şekersiz kurabiye." (DS, VIII, 2773), TTü. *kete* "yağlı, mayalı veya mayasız hamurdan yapılan çörek." (TüSl. 1403), Az. Tü. *kete* "göyerti kutabı" (ADİL II, 697).
40. **kevrek** "suchary (jako prowiant podczas podróży morskiej) peksimet, gevrek" (BM, 30) ~ Anad. ağ. *gevrek* "mısır ya da buğday ununun kaymakla yoğurulmasıyla yapılan bir çeşit ekmek." (DS, VI, 2014), TTü. *gevrek* "1. kolayca kırılıp ufalanan. 2. ağzın içinde kolayca parçalanıp dağılacak biçimde hazırlanmış bir çörek türü" (TüSl. 938).
41. **külşe** "çörek" (TZ, 214) ~ Anad. ağ. *külür (külçe)* "1. külde, tepside, sacda pişen, mayasız çörek, mısır ekmeği. 2. saç ya da taş üzerinde pişirilen bazlama gibi ufak ekmek. 3. simit biçiminde adak ekmeği. 4. lokma. 5. çocuklara yapılan çörek." (DS,

VIII, 3033), Az. Tü. *külçe* "yasda halva ile paylanan çörek." (ADİL II, 775), Trkm. *külçe* "un, yağ, yumurtga goşulup, süyde yugrulup, yörite bişirilyen kiçijik tegelek çörek, köke." (TrkmDDSl. II, 56), *külçe* "kuliça (nevolşaya sdoynaya lepeşka) (TrkmRSl. 421)

42. *somun* "somun, çörek" (TZ, 240) ~ Anad. ağ. *somun* "1. fırın ekmeği 2. iki okkalık buğday ekmeği." (DS, X, 3663), TTü. *somun* (< Yun. psomin) "yuvarlak ve şişkin biçimli ekmek." (TASl. 731), *somun* "yuvarlak ve şişkin ekmek." (TüSl. 2136).

43. *çirkeme* "içine kıyma konulmuş ve yağda kızdırılmış hamur" (Kİ, 29) ~ Anad. ağ. *cırklama* "fasulye, bulgur ve soğanla yapılan bir çeşit yemek." (DS, III, 931), *şirik* "susam yağı" (DS, X, 3784).

44. *kelem* "lâhana" (KK, 113) ~ Anad. ağ. *kelem* "lahana" (DS, VIII, 2727), TTü. *kelem* "lahana." (TüSl. 1381), Az. Tü. *kelem* "yarpaqları xöreye işlenen bostan bitkisi." (ADİL II, 672), Trkm. *kelem* "1. öziniñ daşına yaprakları dolanıp, kellep hasil getiryen biryillik gök ekin. 2. şol ekiniñ hasılı." (TrkmDDSl. 18), *kelem* "kapusta" (TrkmRSl. 389).

45. *marul* "marul" (TZ, 216) ~ TTü. *marul* "birleşikgillerden, geniş ve uzun olan yeşil yaprakları taze olarak yenilen bir bitki (Lactuca sativa)" (TüSl. 1629).

46. *tere* "tere" (TZ, 256) ~ TTü. *tere* "turpgillerden, yaprakları salata olarak yenen baharlı bir bitki." (TüSl. 2329), Trkm. *tere* "dağıñ derelerinde ağaçlarıñ arasında yaz waktı bityen, uzun-inçe yaşıl yapraklı, boyı 20-25 sm, baldakı ak gülli iyilyen ot." (TrkmDDSl. II, 363).

47. *biber* "biber" (TZ, 152; DM, 76) ~ Anad. ağ. *büber* "biber" (DS, II, 511), TTü. *biber* "1. patlıcangillerden, yurdumuzda çok yetişen ve çeşitli türleri bulunan bir bitki (Capsicum annum). 2. bu bitkinin tazeyken sebze olarak yenilenürünü. 3. bu bitkinin kurutulup baharat olarak yararlanılan ürünü." (TüSl. 330), *biber* (< Yun. piperi) "biber" (TASl. 200), Az. Tü. *biber* "dadı acı, uzunsov terevez bitkisi; istiot." (ADİL I, 295).

48. *culbān* "bezelye" (DM, 80) ~ Anad. ağ. *culban* "yabanî bezelye, burçak" (DS, III, 1012).

49. *kürt* "ayva" (Kİ, 56) ~ Anad. ağ. *kürt* "(I) dağlık ve kayalık yerlerde yetişen, siyah üzüm gibi meyveleri olan sağlam kerestelik bir çeşit ağaç." (DS, VIII, 3046).

50. **kiraz** "kiraz" (DM, 93) ~ Anad. ağ. *kirez* "kiraz" (DS, VIII, 2877), TTü. *kiraz* "1. gülgillerden, ılıman iklimlerde yetişen bir meyve ağacı (Cerasus avium). 2. bu ağacın kırmızı veya beyaz renkte, etli, sulu, tek çekirdekli meyvesi" (TüSl. 1445).
51. **köken** "şeftali" (TA, 122; "erik" Kİ, 51), **kögem/kögen** "erik" (TZ, 206) ~ TTü. *gövem eriği* "alıç" (TüSl. 976), Trkm. *göven* "daglık yerlerde bityen we sakız önümü alınyan tikenli ösümlük." (TrkmDDSl. 476).
52. **zerdālū** "kayısı, sarı erik" (DM, 126), **zerdālū** "erik" (TA, 161), **zerdali** "kayısı, zerdali" (KK, 132) ~ *zerdali* "1. kayısı ağacının Akdeniz ülkelerinde yetiştirilen küçük meyveli bir tütü (Armeniaca vulgaris). 2. bu ağacın sarı, etli ve tadı acı, çekirdekli meyvesi." (TüSl. 2651), Az. Tü. *zerdalı* "sarı erik, kayısı (ağacı ve meyvesi)" (ADİL IV, 665), Trkm. *zerdalı* "erik (ağacı we miwesi)" (TrkmDDSl. II, 530).
53. **koruk** "olgunlaşmamış üzüm veya meyve" (DM, 94; TA, 121; TZ, 205) ~ Anad. ağ. *koruk* "yemeklere ekşilik vermek için limon tuzu yerine kullanılan ekşi pekmez." (DS, VIII, 2928), TTü. *koruk* "1. henüz olgunlaşmamış ekşi üzüm. 2. içi boş (kabuklu meyve)." (TüSl. 1485), *qora* "üzümün deymemişi, kalı." (ADİL III, 181), Trkm. *gora* "bişmedik, turşu (üzüm hakkında)" (TrkmDDSl. I, 454).
54. **şah bellüt** "kestane" (TA, 141) ~ Az. Tü. *şabalıd* "1. koz, fındık cinsinden kabıklı meyve ve bu meyvenin ağacı." (ADİL III, 180).
55. **işke münüzü** "keçi boynuzu denen yemiş" (TZ, 179), **keşi boynuzu** "keçi boynuzu" (DM, 91) ~ TTü. *keçi boynuzu* "1. baklagillerden, kerestesi marangozlukta, kabukları tabaklıkta kullanılan bir ağaç, harnup (Ceratonia siliqua). 2. bu ağacın baklaya benzer, şekerli yemişi, harnup." (TüSl. 1376).
56. **sücü** "üzümden yapılan bir şarap" (TA, 140), **süçi** "üzümden yapılan şarap,içki" (DM, 107) ~ Anad. ağ. *süci* "şarap" (DS, X, 3704).
57. **çörekoti** "czarnuszka, kakol (çörek otu)" (BM, 17) ~ TTü. *çörekotu* "1. düğün çiçeğigillerden, çiçekleri sapının ucunda bulunan otsu bir bitki, karacaot, çörekotu (Nigella damascena). 2. bu bitkinin hamur işlerine lezzet ve koku vermek için ekilen, susam iriliğindeki siyah tohumu, çörekotu." (TüSl. 567).
58. **bulamaç** "bulamaç, un çorbası" (TZ, 157; DM, 78), **bulğamaç** "bulamaç, un çorbası" (Kİ, 22; "rodzaj gesteż zupy z maki; zur" (BM, 14) ~ Anad. ağ. *bulama* "[bulamaç; bulama çorbası] 1. koyunun, ineğin ilk koyu sütü, ağız. 2. ağızı kaynatarak yapılan yemek. 3. ağızın bitip sütün başladığı sırada ineğin alınan koyu süt. 4. ayran. 5. kaynamış ve çökmüş süte yumurta konularak yapılan yemek. 6.

ayranla döğme buğdaydan yapılan çorba. 7. çorba yapılmak üzere hazırlanan yarma, nohut, fasulye taneleriyle karıştırılmış ve torbada süzölmüş ayran. 8. süt, kara ekşi, taze patlıcan ve biberle yapılan salata." (DS, II, 785), TTü. *bulamaç* "1. sulu, cıvık hamur. 2. bu koyulukta yapılan çeşitli hamur yemekeleri." (TüSl. 407), Az. Tü. *bulamac* "südde bişirilen un sıyığı." (ADİL I, 357), Trkm. *bulamak* "yaga un jazlanıp bişirilyen goyu nahar, yegesi." (TrkmDDSl. I, 174).

59. **tarhana(h)** "tarhana" (DM, 112; TZ, 252; "danie z kwasnego mleka"/ espede de mets fait avec du lait aigre (ekşi süt ile yapılmış yiyecek) (Ar. el-kişk)(BM, 50) ~ Anad. ağ. *tana* "tarhana" (DS, X., 3818), TTü. *tarhana* (< Fa. terhāne < Mo. talhan) "1. içine domates, biber, soğan, kokulu otlar, süt veya yoğurt katılan, bulgurdan veya mayalanmış ve kurutularak ufalanmış hamurdan yapılan çorba malzemesi. 2. bundan yapılan çorba" (TASl. 774), TTü. *tarhana* "1. içine domates, biber, soğan, kokulu otlar, süt veya yoğurt katılan, bulgur, mayalanmış ve kurutularak ufalanmış hamur vb.nden yapılan çorba. 2. tarhana çorbası." (TüSl. 2270).

60. **yahni** "potrawaza z miğsa smażonego" (BM, 23); "yahni, pişmiş et" (TZ, 276; KK 128), **yağni** "yahni, diğer telaffuzu yaxni" (Kİ, 120) ~ Anad. ağ. *yahni* "1. soğanlı et yemeği. 2. etli fasulye. 3. sulu ve etli sebze yemeği. 4. sulu köfte. 5. tas kebabı." (DS, XI, 4126), TTü. *yahni* "kavrulmuş soğan ve salça ile pişirilen, sade veya sebzeli et yemeği." (TüSl. 2503), *yahni* (< Fa. yaħnī) "kavrulmuş soğan ve salça ile pişirilen, sade veya sebzeli et yemeği." (TASl. 835), Trkm. *yahna* "gaynadılan etden sowadılıp tayyarlanyan nahar." (TrkmDDSl. II, 450).

61. **kezen** "keven, kudret helvası, havadan yağın yumuşak bir madde ki helvaya benzer" (Kİ, 48) ~ Anad. ağ. *keven* "sakız, kitre zamk çıkarılan ve yakacak olarak da kullanılan dikenli bir bitki." (DS, VIII, 2775), *keven* "bir çeşit kahve" (DS, VIII, 2775), *gezen* "sonbaharda ağaç yaprakları üzerinde meydana gelen tatlı madde." (DS, VI, 2022), *gezengevi* "kudret helvası" (DS, VI. 2022).

62. **bekmās** "pekmez" (KK, 103; DM, 75; "syrop (winogronowy), moszcz przegotowany" (BM, 12), **bekmeş** "pekmez" (TA, 93), **pekmez** "pekmez" (TZ, 229) ~ Anad. ağ. *bekmez* "pekmez" (DS, II, 604), TTü. *pekmez* "genellikle üzüm, dut vb. meyvelerin kaynatılarak koyulaştırılmış biçimi." (TüSl. 1907), Az. Tü. *bekmez* "bezi şirin meyvelerin suyundan çekilen şire; doşab." (ADİL I, 271).

63. **boy** "rodzaj trawy, siano greckie (buy çiçeği tohumu)" (BM, 13) ~ Anad. ağ. *boy* "1. yem olarak kullanılan çemen yapımında burçağa benzer bir tahıl çeşidi. 2. Çökeleğe yakın kokulu bir ot." (DS, II, 744), TTü. *poy* "tohumları kırmızı bibere

benzeyen, 10-50 santimetre yüksekliğinde, karabiberle karıştırılarak pastırma çemeninde kullanılan bir bitki (*Trigonella joenumgraecum*).\" (TüSl. 1943), Az. Tü. *buy* \"iy, koxu.\" (ADİL I, 366), Trkm. *boy* \"cövenin bir görünüşü.\" (TrkmDDSl. I, 166).

64. ***işkun*** \"hoş kokulu bir ot\" (Kİ, 41) ~ Anad. ağ. *ışgın* (ıçgın, ıçkın, ışkın) \"1. bir yıllık ağaç sürgünü. 2. kayalık yerlerde ve dağlarda yetişen, yenilebilir bir çeşit ot. 3. karabuğdaygillerden, hekimlikte kullanılan bir çeşit bitki.\" (DS, VII, 2494-2495), TTü. *ışkın* \"1. kayalık yerlerde ve dağlarda yetişen, yenilebilir bir tür ot. 2. filiz.\" (TüSl. 1134), Trkm. *ışgın* \"gumda bityen tegelek hem yası yapraklı ösümlük\" (TrkmDDSl. II, 444).

65. ***kenger*** \"enginar\" (TA, 116) ~ Anad. ağ. *kengel* (kengi otu, kenker, kepre) \"eşek dikenini denilen, kırlarda biten, kökünden süt çıkan dikenli bir ot, kenger.\" (DS, VIII, 2743), *kenger* (< Fa. kenger) \"birleşikgillerden, yaprakları dikenli yaban bir bitki, eşek dikenini.\" (TASl. 430), TTü. *kenger* \"birleşikgillerden, yaprakları dikenli yaban bir bitki, eşek dikenini, kengel (*Cynara cardunculus*).\" (TüSl. 1391).

66. ***kozukulağı*** \"kuzukulağı denilen bir bitki\" (Kİ, 80) ~ Anad. ağ. *kurtkulağı* (kuzubaşı, kuzukemirdi, kuzukişnişi, kuzukulağı) \"geniş yapraklı, kalın köklü yenilen bir bitki\". (DS, VIII, 3010), TTü. *kuzukulağı* \"karabuğdaygillerden, nemli yerlerde yetişen, yaprakları salata olarak kullanılan, çiçekleri iki evcikli ve kırmızımtırak bir bitki, ekşikulak (*Rumex acetosa*)\" (TüSl. 1552), Az. Tü. *kozukulağı* \"dadı turş ve uzunsov yaprakları olan, yeyilen terevez bitkisi, turşeng.\" (ADİL III, 229).

67. ***topalak*** \"topalak otu , tomalan\" (TZ, 261), ***tobalak*** \"hoş kokulu bir ottur ki nohut tanesi kadar olup Su'ud ismini taşımaktadır, bilhassa ilaç için istimal edilir. (Kİ, 104), ***tohlak*** \"galgan (roslina), souchet (plante). Lat. cyperus; galanga. (BM, 51) ~ Anad. ağ. *topalak* \"kökü ufak ve salkım biçiminde yumrulardan oluşan, yazın darı ve bostan tarlalarında biten, çiğdeme benzer bir çeşit bitki. 2. kökü kokulu, ak çiçekli bir çeşit kır bitkisi. 3. ucu püsküllü, bataklıkta yetişen bir çeşit saz. 4. ceviz büyüklüğündeki yumru kökü yenilen bir çeşit bitki.\" (DS, X, 3962), TTü. *topalak* \"hünnapgillerden, yapraklarından yeşil boya çıkarılan bir bitki (*rhamnus clorophorus globosus*).\" (TüSl. 2366), Az. Tü. *topalak* \"kökü xalk tebabetinte işedilen soğanaklı bitki.\" (ADİL IV, 354), Trkm. *topalak* \"suwluk yerlerde ösyen düybi garaca kösükli haşal ot.\" (TrkmDDSl. II, 375).

68. ***yelmük*** \"bir nevi ot\" (Kİ, 124) ~ Anad. ağ. *yelmük* (yelmik, yélmih, yelmük, yemliyh, yimlik) \"ekin aralarında biten bir çeşit asalak ot.; yemlik (yemlük)

İlkbaharda yetişen, uzun ve sivri yapraklı toplanıp yenilen bir yabancı ot." (DS, XI, 4243), Az. Tü. *yemlik* "zemilerde, çöllerde biten dar uzun yapraklı, südlü, yeyilen çokillik ot bitkisi." (ADİL IV, 578), Trkm. *yelmik* "yere yayrap, yazgın ösyen, inçe yapraklıca iyilyen meydan otu." (TrkmDDSl. II, 483).

Yukarıdaki isimlere bakıldığında Memlûk-Kıpçak Türkçesi mutfak ve yemek kültürüne ait söz varlığı ile en çok uyuşan Oğuz Türkçesinin Anadolu ağızları ile birlikte Türkiye Türkçesi olduğu dikkati çekmektedir. Bu isimlerin Türkiye Türkçesi ile tarihî sahada Osmanlı Türkçesinde de yer almaları bakımından Oğuz özellikli isimler olduğu desteklenmektedir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi mutfak ve yemek kültürüne ait isimlerin içindeki 68 tane isimden 66 tanesi Anadolu ağızlarıyla Türkiye Türkçesinde, 30 isim Azerî Türkçesinde ve 19 isim de Türkmen Türkçesinde yer almaktadır. Bu isimler özellikle Oğuz Türkçesinin etkisi olan Karayim Türkçesi ile Kumuk Türkçesinde kullanılan isimlerdir.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi mutfak ve yemek kültürü söz varlığı üzerine yaptığımız karşılaştırmada kimi zaman Çağdaş Kıpçak sahasında geçmeyen isimler diğer Türklük sahasında taranmış, özellikle Türkmen özellikli isimlerin hem Oğuz grubu lehçelerinde hem de Güney-doğu Türk lehçelerinde (Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri) geçtiği tespit edilmiştir. Bu sözcükler şunlardır:

1. **örkeç yavı** "koyun, keçi gibi hayvanlardan çıkarılan yağ" (TZ, 226) ~ YUyg. Tü. örkeç "hörgüç, kanbur" (YUygTüSl. 306).
2. **ekin** "ekin, tahıl" (Kİ, 10; TZ, 167; DM, 82; KK, 108; TA, 104; BM, 10) ~ YUyg. Tü. ékin "ekin" (YUygTüSl. 123).
3. **birinç** "pirinç" (KK, 104) ~ Özb. birinç "guruç" (ÖTİL I, 119).
4. **külşe** "çörek" (TZ, 214) ~ külçe "çörek" (YUygTüSl. 211).

Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığının içinde Oğuz ve Kıpçakların haricinde diğer Türk lehçelerinden de izler vardır. Mısır-Suriye sahasına köle olarak getirilen Türk nüfusun içinde her ne kadar Kıpçak ve Oğuz grupları baskın olsa da Horasan bölgesinden gelen başka Türk dilli gruplar da mevcuttur. Peçeneklerin atası olan Kençekler, birlikte yaşadıkları Soğdların fonetik ve leksik etkilerini dillerinde yaşatmışlardır. İki dilli topluluklardan biri olarak zikredilen Kençeklerin sözvarlığından bir sözcük olan *çavlı*, Divan-ı lügati't-Türk'te de geçer (DLT, 617). Memlûk-Kıpçak Türkçesinde de rastladığımız bu Kençekçe kökenli sözcük, "çavlı: erişte kesen alet" ile "çovlı: tutmaç süzgeci" arasındaki fonetik ve semantik ilişki bunun yüzyıllardır İç Asya'dan çok uzak bir coğrafya olan Mısır-Suriye

coğrafyasında ve Anadolu coğrafyasında bugün Derleme Sözlüğünde "*çoğlu* 1. kepçe şeklinde balık ağı. 2. uzun saplı süzgeç." devam ettiğini gösterir. Çiğiller, Karlukların bir kolu olarak yaşamışlar ve bir müddet sonra müstakil bir halde varlıklarını sürdürmüşlerdir. DLT'te Oğuz lehçesinden sonra verilen en çok sözcük Çiğilceye aittir. Çiğilce kökenli alıntı sözcük "*çönäk > çömlek*", Memlûk-Kıpçak Türkçesi içinde varlığını göstermiştir.

3.2.7. Mutfak ve Yemek Kültürü Söz Varlığındaki Alıntı Sözcükler

Dil ve toplum arasındaki sıkı ilişki; toplumların yaşadığı coğrafya, iklim koşulları, beslenme şekilleri, inanç sistemleri gibi kültürel meselelerle ilgilidir. Dil, kültürü oluşturan öğelerin en başında yer alır. Bir toplumdaki kültür değişimleri başka toplumlarla olan etkileşimlerle ortaya çıkmaktadır. Toplumlar arasındaki ilişkilerin de en belirgin kanıtları sözcüklerde saklıdır. Uluslararası ilişkilerin tarihini kadim zamanlara kadar götürmek sözcük hazinelerinin karşılaştırılmasıyla mümkün olabilir. Özellikle dinî etkiler, edebiyat etkilenmeleri, ticari ilişkiler, siyasi ilişkiler sebebiyle sözcük alışverişinde bulunulmaktadır.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığında farklı kültürlerle olan ilişkiler sebebiyle alıntı sözcükler mevcuttur. Bunlar arasında en fazla alıntı yapılan diller şunlardır: Farsça, Arapça, Moğolca, Yunanca, Çince, İtalyanca, Ermenice.

1. *çömçe* "kepçe" (Kİ, 31; DM, 80; TA, 101; *çömçi* "kepçe" (TZ, 163), *çāmçe* "küçük bardak" (TA, 98) < Fa. *çamça* "Tahta kaşık; tahtadan oyulmuş kepçe."
2. *ķamuç* "kepçe" (Kİ, 68) < Fa. *çamça*
3. *kepçe* "büyük kaşık" (Kİ, 45) < Fa. *kabça/ kapça/ kafça* "uzun saplı, yuvarlak ve derin kaşık"
4. *bıçak* "bıçak" (DM, 76; Kİ, 20, TZ, 151, *bışak* "bıçak" (DM,76; KK, 104) <bi + çak (Çin. + Tü.).
5. *çānaķ* "çanak" Çin. çan (zhân) + -(a)k küçültme eki.
6. *tava* "tava, tıva" (TZ, 253) < Fa.tâbe.
7. *piyele* "cam kadeh" (TZ, 229) < Fa. piyâle < peygâle.
8. *sarça* "sırça,cam,çanak" (DM, 103) < Fa. sırça.
9. *tepsi* "tepsi" (TZ, 256) < Çin. *tieh tzu*.
10. *ķalbur* "kalbur, iri gözlü elek" (TZ, 182) < Ar. ğirbâl.

11. **kersen** "ağaçtan hamur teknesi" (Kİ, 45) < Fa. kersen.
12. **senit** "yastağaç, hamur tahtası" (TA, 136) < Rum. σαπίδι "Brett".
13. **küp** "küp" (Kİ, 55; TZ, 214; TA, 127) < Fa. *küp*.
14. **legün** "fiçı" (DM, 98) < Fa. *lağun*.
15. **tapa** "tıpa, fiçı tıpası" (BM, 50) < İt. *tapa*.
16. **furun** "fırın" (TA, 107), **ot urnu** "fırın" (TZ, 224) < Lat. fırın.
17. **süret** "rüzgârda kurutulmuş et" (TZ, 243) < Ar. *ḡura* (جُر) +Tü. et.
18. **beynir** "peynir" (Kİ, 17-Türkmençe ibaresi ile; DM, 102; KK, 121), **penir** "peynir" (Türkmençe ibaresi ile) (TA,133), **penir** "peynir" (Kİ, 67; TA, 133), **peynir** "peynir" (TZ, 229; DM, 102; BM, 37 ~ **yaş peynir** "swezy ser, twarog" (taze peynir, süzme peynir)" (BM, 25) < Fa. penir.
19. **çikıt** "peynir" (TZ, 162) ~ **çigıt** "peynir" (TA, 100) ~ **çiet** "peynir" (Kİ, 28) < Osetçe *suğut*.
20. **lor** "keçi veya koyun doğurduktan sonra üç gün zarfında onun sütünden yapılan peynir" (Kİ, 57) < Fa. *lor*.
21. **maya** "kuzu midesinden yapılan peynir mayası; her nevi maya" (TZ, 217) < Fa. *maya*.
22. **kereyav** "tereyağ" (TZ, 195), **kere yağ** "tereyağı" (TA, 116) < Fa. kere + yağ.
23. **bal** "bal" (Kİ, 14; KK, 102; TA, 91; TZ, 147; BM, 11), **ağ bal** "arı balı" (DM, 69), **aru balı** "arı balı" (KK, 101) < Sans. bal.
24. **birinç** "pirinç" (KK, 104), **pirinç** "pirinç" (TZ, 229) < Fa. birinç.
25. **bercimek** "mercimek" (TZ, 150; **mercemek** "mercimek" KK, 118; BM, 34, **mercümek** "mercimek" TA, 128, **mercimek** "mercimek" Kİ, 58; DM, 99. < Fa. merdumek.
26. **leblebü** "leblebi, nohut" (Kİ, 57; TZ, 216) < Fa. leblebü.
27. **nohut** "gatunek grochu" (BM, 35, **nohūt** "nohut" DM, 100; KK, 119, **nohut** "nohut" TZ, 220. < Fa. nohut.
28. **kinci** "susam" (DM, 93, **künçi** "sezam" BM, 33, **künçi** "susam" TZ, 214. < Toh. *künçit*.
29. **bağlā** "bakla" (DM, 73, **bağla** "bakla" KK, 102, **bāğlā** "bakla" (TA, 91; TZ 147. < Ar. bakla.
30. **kete** "bir nevi ekmek-pirinç unundan yapılmış bir nevi pasta." (Kİ, 46) < Erm. kete.

31. **külşe** "çörek" (TZ, 214) < Fa. kulī + -çe.
32. **somun** "somun,çörek" (TZ, 240) < Yun. psomin.
33. **çükündür** "çükündür denen bitki" (TZ, 163) < Fa. çugundur.
34. **keşir** "havuç" (DM, 91), **keşür** "havuç" (Kİ, 46; KK, 114; TA, 117;TZ, 196) < Fa. geşür.
35. **şalgam** "şalgam, turpa benzer yuvarlak sebze" (DM, 108; Kİ, 95; TZ, 245), **şalkam** "şalgam" (KK, 124) < Fa. şalgam.
36. **yava** "pırasa" (TZ, 281; "soğan" (TA, 159), **yu** "soğan" (Kİ, 128) <Sansk.
37. **kelem** "lâhana" (KK, 113) < Fa. kelem.
38. **marul** "marul" (TZ, 216) < Yun. maruli.
39. **tere** "tere " (TZ, 256) < Fa. tara.
40. **işkun** "hoş kokulu bir ot" (Kİ, 41) < Fa. aşxuwān.
41. **biber** "biber" (TZ, 152; DM, 76) <Yun. biber.
42. **kenger** "enginar" (TA, 116) < Fa. kangar.
43. **karbuş** "karpuz" (KK, 111; DM, 88), **karpuz** "karpuz" (Kİ, 71; TZ, 186; TA, 113), **yeşil karbuş** "yeşil karpuz" (DM, 124) < Fa. ħarbüz.
44. **alçu** "Türk ellerinde biten ağaçlardan birisinin yemişidir" (Kİ, 3) < Fa. alū+ Tü. -ç- (i.i.y.e).
45. **armūd** "armut" (DM, 71; TZ, 141), **armuţ** "armut" (KK, 101, TA, 88) < Fa. emrūd.
46. **ayva** "ayva" (TA, 91; Kİ, 13), **hayvā** "ayva" (DM, 84; TZ, 173; KK, 109) < Fa. ābia.
47. **ālū** "şeftali" (TA, 87) < Fa. alū.
48. **kiraz** "kiraz" (DM, 93) < Yun. kerasi.
49. **şeftālū** "şeftali" (DM, 108), **şeftelū** "şeftali" (KK, 124), **şeftali** "şeftali, tülü, hülü, tüylü erik" (TZ, 246) < Fa. şeft-ālū.
50. **zerdālū** "kayısı, sarı erik" (DM, 126), **zerdālū** "erik" (TA, 161), **zerdali** "kayısı, zerdali" (KK, 132) < Fa. zerd + Fa. ālū.
51. **incir** "incir" (DM, 85; KK, 110;TA, 109; TZ, 178) < Fa. encir.
52. **bādām** "badem" (TA, 91), **bayam** "badem" (DM, 75; Kİ, 16; TA, 93; TZ, 229) < Fa.bādām.
53. **funduķ** "findık" (DM, 83) < Ar. findık < bunduķ.
54. **koz** "ceviz" (DM, 94; Kİ, 80; TA, 121; TZ, 206), **koz işi** "ceviz içi" (DM, 94) < Fa. gavz.

55. *kestene* "kestane" (DM, 91; TZ, 196) < Yun. kástana.
56. *şah bellüt* "kestane" (TA, 141) < Fa. şâh belût.
57. *leymü* "limon" (DM, 98), *limon* "limon" (TZ, 216) < Rum. *limon*.
58. *enâr* "nar (meyve)" (TA, 105), *nâr* "nar" (DM, 99; KK, 119; TA, 129), *nardan* "pestka granatu, granat (owoc)" nar,nar tanesi" (BM, 34) < Fa. nâr.
59. *hurmâ* "hurma, hurma ağacının yemişi" (TA, 107;DM, 85; TZ, 173), *kurma* "hurma,hurma ağacının yemişi" (KK, 117; TA, 125; TZ, 211; "daktyle" BM, 41) < Fa. hurmâ.
60. *ças* "Mo. tuz" (Kİ, 27) < Mo. ças < çagasi.
61. *çeker* "şeker" (Kİ, 27; "cukier" (BM, 16), *şeker* "şeker" (DM, 109) < Fa. şeker.
62. *kişniç* "koledra, koriander (Kişniş otu)" (BM, 31) < Fa. kişniş.
63. *yahni* "potrawaza z mięsa smażonego" (BM, 23); "yahni, pişmiş et" (TZ, 276; KK 128), *yaĭni* "yahni, dięer telaffuzu yaxnı" (Kİ, 120) < Fa. yahni.
64. *halvâ* "helva" (DM, 84), *halvâci* "helvacı" (DM, 84) < Ar. ħalwâ`.

Farsçanın Türkçe üzerindeki etkisi özellikle edebiyat yoluyla başlamıştır.¹⁶³ Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kullanılan, bugün dilimizde de mevcut olan ve dilimize Farsçadan geçen mutfak aletleriyle ilgili alıntı sözcükler isimler şunlardır: *küp* "küp" (Kİ, 55; TZ, 214; TA, 127) < Fa. *küp*, *legün* "fiçı" (DM, 98) < Fa. *laĭun*, *kersen* "ağaçtan hamur teknesi" (Kİ, 45) < Fa. kersen, *tava* "tava, tıva" (TZ, 253) < Fa. tâbe, *piyele* "cam kadeh" (TZ, 229) < Fa. piyâle < peygâle, *sarça* "sırça,cam,çanak" (DM, 103) < Fa. sırça, *çömçe* "kepçe" (Kİ, 31; DM, 80; TA, 101; *çömçi* "kepçe" (TZ, 163), *çāmçe* "küçük bardak" (TA, 98) < Fa. *çamça* "tahta kaşık; tahtadan oyulmuş kepçe.", *kamuç* "kepçe" (Kİ, 68) < Fa. çamça, *kepçe* "büyük kaşık" (Kİ, 45) < Fa. *kabça/ kapça/ kafça* "uzun saplı, yuvarlak ve derin kaşık".

Memlûk-Kıpçak Türkçesi döneminde kullanılan Farsçadan alıntı sözcükler Türklerin erken dönemlerden itibaren İranî kavimlerle olan ilişkileri sebebiyle çoğunluktadır. Bu alıntı sözcüklerden yiyecek isimler şunlardır: *çeker* "şeker"(Kİ, 27; "cukier" (BM, 16), *şeker* "şeker" (DM, 109) < Fa. şeker, *kişniç* "koledra, koriander (Kişniş otu)" (BM, 31) < Fa. kişniş, *yahni* "potrawaza z miğsa smażonego" (BM, 23); "yahni, pişmiş et"(TZ, 276; KK 128), *yaĭni* "yahni, diğer telaffuzu yaxnı" (Kİ, 120) < Fa. yahni, *enâr* "nar (meyve)" (TA, 105), *nâr* "nar" (DM, 99; KK, 119; TA, 129), *nardan* "pestka granatu, granat (owoc)" nar,nar tanesi" (BM, 34) < Fa. nâr,

¹⁶³ Doğan Aksan, age, 138.

ḥurmā "hurma, hurma ağacının yemişi" (TA, 107; DM, 85; TZ, 173), *ḳurma* "hurma, hurma ağacının yemişi" (KK, 117; TA, 125; TZ, 211; "daktyle" BM, 41) < Fa. ḥurmā, *ṣāh bellūṭ* "kestane" (TA, 141) < Fa. ṣāh belūṭ, *ḳoz* "ceviz" (DM, 94; Kİ, 80; TA, 121; TZ, 206), *ḳoz işi* "ceviz içi" (DM, 94) < Fa. gavz, *ṣeftālū* "şeftali" (DM, 108), *ṣeftelū* "şeftali" (KK, 124), *ṣeftali* "şeftali, tülü, hülü, tüylü erik" (TZ, 246) < Fa. ṣeft-ālū, *zerdālū* "kayısı, sarı erik" (DM, 126), *zerdālū* "erik" (TA, 161), *zerdeli* "kayısı, zerdali" (KK, 132) < Fa. zerd + Fa. ālū, *incir* "İncir" (DM, 85; KK, 110; TA, 109; TZ, 178) < Fa. encīr, *bādām* "badem" (TA, 91), *bayam* "badem" (DM, 75; Kİ, 16; TA, 93; TZ, 229) < Fa. bādām, *kenger* "enginar" (TA, 116) < Fa. kangar, *ḳarbuṣ* "karpuz" (KK, 111; DM, 88), *ḳarpuz* "karpuz" (Kİ, 71; TZ, 186; TA, 113), *yeşil ḳarpuṣ* "yeşil karpuz" (DM, 124) < Fa. ḥarbūz, *alçu* "Türk ellerinde biten ağaçlardan birisinin yemişidir" (Kİ, 3) < Fa. alū+ Tü. -ç- (i.i.y.e), *armūd* "armut" (DM, 71; TZ, 141), *armuṭ* "armut" (KK, 101, TA, 88) < Fa. emrūd, *ayva* "ayva" (TA, 91; Kİ, 13), *ḥayvā* "ayva" (DM, 84; TZ, 173; KK, 109) < Fa. ābia, *ālū* "şeftali" (TA, 87) < Fa. alū, *tere* "tere" (TZ, 256) < Fa. tara, *işkun* "hoş kokulu bir ot" (Kİ, 41) < Fa. aṣxuwān, *kelem* "lâhana" (KK, 113) < Fa. kelem, *çükündür* "çükündür denen bitki" (TZ, 163) < Fa. çugundur, *keşir* "havuç" (DM, 91), *keşür* "havuç" (Kİ, 46; KK, 114; TA, 117; TZ, 196) < Fa. geşür, *şalgam* "şalgam, turpa benzer yuvarlak sebze" (DM, 108; Kİ, 95; TZ, 245), *şalkam* "şalgam" (KK, 124) < Fa. şalgam, *külşe* "çörek" (TZ, 214) < Fa. kulī + -çe, *birinç* "pirinç" (KK, 104), *pirinç* "pirinç" (TZ, 229) < Fa. birinç, *bercimek* "mercimek" (TZ, 150; *mercemek* "mercimek" KK, 118; BM, 34, *mercümek* "mercimek" TA, 128, *mercimek* "mercimek" Kİ, 58; DM, 99, < Fa. merdumek, *leblebü* "leblebi, nohut" (Kİ, 57; TZ, 216) < Fa. leblebü, *noḥuṭ* "gatunek grochu" (BM, 35, *noḥuṭ* "nohut" DM, 100; KK, 119, *noḥut* "nohut" TZ, 220. < Fa. nohut, *lor* "keçi veya koyun doğurduktan sonra üç gün zarfında onun sütünden yapılan peynir" (Kİ, 57) < Fa. lor, *maya* "kuzu midesinden yapılan peynir mayası; her nevi maya" (TZ, 217) < Fa. maya, *kereyav* "tereyağ" (TZ, 195), *kere yağ* "tereyağı" (TA, 116) < Fa. kere + yağ, *beynir* "peynir" (Kİ, 17-Türkmence ibaresi ile; DM, 102; KK, 121), *penir* "peynir" (Türkmence ibaresi ile) (TA, 133), *penir* "peynir" (Kİ, 67; TA, 133), *peynir* "peynir" (TZ, 229; DM, 102; BM, 37 ~ *yaş peynir* "swiezy ser, twarog" (taze peynir, süzme peynir)" (BM, 25) < Fa. penir.

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde yemek kültürü ile ilgili söz varlığında 37 tane Farsça alıntı isim yer almaktadır. Bu isimlerin büyük çoğunluğunun yiyecek isimleri olduğunu tespit ettik. Buradan hareketle Türklerin Orta Türkçe döneminde yeme

içme kültürü üzerinde de Farsların etkileri olduklarını söylemek mümkündür. Özellikle tahıl ürünleri ve meyve türlerinde Farsça alıntılar söz konusudur. Bunun yanında aynı tür için hem Türkçe hem Farsça terimler Türkçenin söz varlığında bir arada geçer. Örneğin yumru gövdeli sebzelerden havuç için Türkçe *çamgur*, *çomar*, *çemru* isimleri yanında Farsça *keşür* de kullanılır. Türkçede tahıl ürünlerinin çokluğu yerleşik kültürün durumunu göstermesi bakımından da önemlidir. Türklerin eski dönemlerden itibaren *buğday*, *arpa*, *aşlık*, *darı*, *tükü*, *burçak*, *bürtük*, *tuturğan* sözcüklerini kullanmaları yerleşik düzende tarımla olan ilişkilerini gösterir. Öte yandan tarım kültürünün çeşitlenmesinde mevcut söz varlığına bakıldığında Fars kültüründen de etkilendiklerini gösterir. Nohut, mercimek, pirinç gibi tahıl ürünleri bunlara örnektir. Bunun yanında *ayva*, *armüd*, *nar*, *koz*, *şah belüt*, *bâdem* gibi meyvelerinin isimleri de Farslardan alınmıştır.

İranî bir kavim olan Tohar'lardan geriye kalan sözcük izlerinden biri: **kinci** "susam" (DM, 93, **künce** "sezam" BM, 33, **künçi** "susam" TZ, 214.< Toh. *künçit*.

Tarihî dönemlerde Türklerin ilişki içinde bulunduğu bir başka dil olan Çince'den de sözcükler Türkçeye geçmiştir: **tepsi** "tepsi" (TZ, 256) < Çin. *tieh tzu*, **bıçak** "bıçak" (DM, 76; Kİ, 20, TZ, 151, **bışak** "bıçak" (DM,76; KK, 104) < bi+çak (Çin. + Tü.), **çānaq** "çanak" < Çin. çan (zhân) + -(a)k küçültme eki.

Türklerin yaşadıkları İç Asya bölgesinde iletişime geçtikleri, büyük ihtimalle İranî bir kavmin etkisiyle Türkçeye giren Sanskritçe kökenli alıntı sözcükler: **yava** "pirasa" (TZ, 281; "soğan" (TA, 159), **yu** "soğan" (Kİ, 128) < Sansk., **bal** "bal" (Kİ, 14; KK, 102; TA, 91; TZ, 147; BM, 11), **ağ bal** "arı balı" (DM, 69), **aru balı** "arı balı" (KK, 101) < Sansk. bal.

İç Asya'da yoğun ve güçlü bir etkileşim içinde olunan Moğollar ile sözcük alışverişi de kültürel iletişimin bir sonucu olarak kendini göstermiştir. Özellikle hayvanların ve insanların bozkır hayatında büyük öneme sahip olan *tuz*, Moğolcadan aldığımız aynı anlamdaki bir diğer sözcük ile birlikte varlığını göstermiştir: **ças** "tuz" (Kİ, 27) < Mo. ças < çagasi. Bir diğer Moğolca alıntı sözcük de **kükevür** "ibrik" (TZ, 213)'dür. Türklerle eski dönemlerden itibaren komşu olup hayat şekli açısından büyük benzerliklere sahip olan Moğollardan hayvancılıkla birlikte ortaya çıkmış olabilecek bir sözcük alışverişine tanık oluruz. < Mo. köke-gür. **bursağ** "Tatar ekmeği" (TZ, 158) < Mo. bogursug da ekmeğin çeşitlerine bir örnektir.

Mısır-Suriye sahası Akdeniz iklimine sahip olan ve bu sebeple ılıman-orta kuşağın mümkün kıldığı Akdeniz meyve ve sebzelerinin yetiştiği bölgedir. Bu bölgede yaşayan Memlûk-Kıpçak Türklerinin mevcut olan bu meyvelerden istifade etmeleri kaçınılmaz olmuştur. Memlûk-Kıpçak sahası sözlüklerinin sözcük hazinesinde Arapçadan giren isimler: *funduk* "fındık" (DM, 83) < Ar. fındık < bunduk, *baqlā* "bakla" (DM, 73, *baqla* "bakla" KK, 102, *bāqlā* "bakla" (TA, 91; TZ 147. < Ar. bakla. Ancak Türklerin bunları daha eski dönemde, Harezmde yaşarken İranlılar aracılığıyla da öğrendikleri bilinmektedir.

Tatlı kültürümüze de özellikle dinî toplantılar ve özel günlerde yenilen Arapça kökenli "halvā" ismi girmiştir. *halvā* "helva" (DM, 84), *halvāci* "helvacı" (DM, 84) < Ar. halvā` Memlûk-Kıpçak sözlüklerinde yer almıştır. Dilimize Orta Türkçe döneminde Arapçadan giren helva tatlısı ve geleneği de Türklerde eski dönemlerden beri vardır. Çağdaş Kıpçak dillerinde helva/hälwā/kalba/haluva/halva/haliva gibi fonetik farklılıklarla yaşamaya devam eden bir sözcüktür.

Latineden Arapçaya Ar. furn < Yun. (furnos) < Lat. furnus. şeklinde gelişim gösteren furun sözcüğü Memlûk-Kıpçak sahasında da mevcuttur: *furun* "fırın" (TA, 107), *ot urnu* "fırın" (TZ, 224) < Lat. fırın. Aynı yoldan giren bir başka sözcük, *kalbur* "kalbur, iri gözlü elek" (TZ, 182) < Ar. ğirbāl. "ğirbal 'kalbur' < Ar. ğirbāl < Lat. cribrum" için de söz konusudur.

Mısır-Suriye, Güney ve Doğu Anadolu'da kurulan Memlûk-Kıpçak Devleti'nin sınırları içinde yaşayan, birbirlerini etkileyen halklardan biri olan Rumlardan aldığımız sözcükler: *limon* "limon" (TZ, 216) < Rum. *limon*, *senit* "yastağaç, hamur tahtası" (TA, 136) < Rum. σαβίδι "brett".

Memlûk-Kıpçak söz varlığında Ermeniceden alıntılama olan *kete* "bir nevi ekme-pirinç unundan yapılmış bir nevi pasta." (Kİ, 46) < Erm. kete. de vardır.

Memlûk-Kıpçak Türkçesinin mutfak ve yemek kültürü ile ilgili söz varlığında geçen Yunanca sözcükler şunlardır: *kestene* "kestane" (DM, 91; TZ, 196) < Yun. kástana. *leymū* "limon" (DM, 98), *kiraz* "kiraz" (DM, 93) < Yun. kerasi, *biber* "biber" (TZ, 152; DM, 76) < Yun. *biber*, *marul* "marul" (TZ, 216) < Yun. maruli, *somun* "somun, çörek" (TZ, 240) < Yun. psomin.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığında bir diğer alıntı sözcük İtalyancadan geçen *tapa* "tıpa, fiçi tıpası" (BM, 50) < İt. *tapa*. "dır.

4. MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİNE AİT MUTFAK VE YEMEK KÜLTÜRÜ İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI İNCELEMESİ

4.1. MUTFAK ALETLERİ

4.1.1. Karıştırma Aletleri

1. **M. Kıpç.** *çömçe* "kepçe"(Kİ, 31; DM, 80; TA, 101; *çömçi* "kepçe" (TZ, 163)

çāmçe "küçük bardak" (TA, 98)

< Fa. *çamça* "tahta kaşık; tahtadan oyulmuş kepçe" Bkz. ED 422a *çömçe* , TIETZE 534 *çömçe* , EREN 99 *çömçe* , TMEN 1121 *çumça*; VEWT 117 *çömçü*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *çömçe* "ladle, scoop" (ED 422a), KB-, MK *çömçe* "Oğuz lehçesinde kepçe" (DLT 210/180); **Harezmi** ME-, NF *çömçe* "kepçe" (ATA 2014, 105), KE-, **Kıpçak** CC *çömiç* "çömçe, kepçe" (ARGUNŞAH-GÜNER 459); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm.-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *çümëç* "çömçe, kepçe" (TTSI. 406), *çümëç* "1. sıyıklıknı, sunı, aşnı, hem başka sosıp, çumırıp alu öçen saplı savıt. 2. kayber mehanızmnarda nersene de bulsa sosıp, çumırıp ala torgan caylanma." (TTASI. 478), *çümëç* "1. kovş. 2. koreş, çerpak." (TatRSI. 652), Başk. *sümes* "kovş, kovşık; metall koyoy sümese liteynıy kovş" (BaşkRSI. 486), *sümes* "1. aşlıw hoça torgan totkalı hawıt 2. sumırıp nimeneler hoçop ala yeki esene nimeler koya torgan hawıt reweşendege törlö koral. 3. ijaw." (BaşkTHI. 247), Kırg. *çömüç* "kepçe, çömçe, çömçek" (YUDAHİN 283), Kzk. *şömiş* "çömçe, kepçe" (KzkTTüTSl. 645), KKİp. *şömiş* "polovnik" (RKKİpSl. 720), Nog. *şömiş* "polovnik, kovşık" (NogRSI. 416), KBalk. *çömüç* "çaşka" (KBalkRSI. 733), Kum. *çomuç* "1. polovnik, çerpek 2. kovş" (KumRSI. 360), Karay. *çömüç* "razlivatel'naya lojka" (KarayRPSI. 628).

Ayrıca krş. TTü. *çömçe* "tahta kepçe, çemçe" (TüSl. 565), Anad. ağ. *çamça* "ağaçtan oyularak yapılmış büyük kaşık, kepçe" (DS, III, 1064), *çömçe* "1. kepçe, büyük tahta kaşık, 2. kaşık şekline getirilmiş yufka parçası." (DS, III. 1285), Trkm. *çemçe* "lojka" (TrkmRSI. 728), *çemçe* "nahar iymek için ulanylýan we şol maksat

bilen yörrite ýasalýan saply gural, kaşyk, galam. 2. öýüň tüýnüginde çemçä meñzeş edilip goýulân agaçlar." (TrkmDDSl. 1, 204), Az. Tü. *çömçe* "uzun destekli kaşık, abgerden" (ADİL I, 497), YUyg. *çömüç* "kepçe" (YUygTSl. 86), Özb. *çümiç* "suyuk ovkatnı şopırış va suzış uçun işlatıladıgan uzun dastalı ruzgor asbobi; yoglogı." (ÖTİL II, 386).

Clauson, *çömçe* (kepçe, kevgir) sözcüğünün Farsça kökenli *çamça* ile aynı anlamda kullanıldığını söyler. Ev malzemeleri listesinden kamaç ile aynı anlamda kullanıldığını ve "tahtanın oyulmasıyla veya pirinçten yapılmış, çorba karıştırmak ve tencereden yiyecekleri çıkarmak için kullanılan geniş kaşık" anlamında olduğunu belirtir. Ayrıca *çemçe/çömüç* olarak da kullanıldığını söyler (ED 422a). Doerfer ise *çömçe* sözcüğünün "kaşık, kepçe" anlamında olduğunu, farklı Türk lehçelerinde *çömçe*'nin birkaç farklı formu (*çömüç/çömçe/çömçi*) olduğunu belirtir. Ayrıca bu sözcüğün kökeninin *çöm-* "daldırmak" fiilinden türediğini söyler. Bunun yanısıra benzer anlamlı bir sözcüğün kökünden türetilmiş olabileceğine dair görüşü de vardır. Ona göre "çam, ladin ağacı, büyük tekne" sözcüğünün etkisiyle de ortaya çıkmış olabileceğini belirtir. Sözcüğün kökenine bakıldığında Türkçe ve Farsça farklı vokallerle kullanılmış olduğunu bunun ayrıca üçüncü bir dilden alıntı bir sözcük de olabileceği görüşünü öne sürmüştür. Sözcüğün son zamanlara kadar Türkçe kökenli olarak düşünülmesine rağmen Farsça olma ihtimalinin ağır bastığını belirtir. Tarihi zamanda hâlâ üretken olarak Farsçada +ça/+çâ soneki olmasının bunun bir kanıtı olduğunu söyler (TMEN 1121). Räsänen ise *çömçe* sözcüğünü "çoj" "dökme demir" kökü ile ilgisine dikkat çekmek istemiştir (VEWT 117). Tietze *çömçe* sözcüğünün bir çok ev eşyası örneğinde olduğu gibi bunun da Farsçadan alınmış olabileceğini ve üzerine Farsça küçültme ki -çe geldiğinden dolayı da güçlü bir kanıt olduğunu ileri sürmüştür (TIETZE 534). Eren de aynı görüşte olup *çömçe*'nin Farsça bir alıntı olduğunun anlaşıldığını söyler. Sözcüğün Türkçeden Suriye Arapçasına da geçtiğini belirtir (EREN 99).

Tatarcada 2 farklı anlamda kullanılmaktadır. İlk anlamı genel Türkçe içinde yer alan mutfak aletlerinden biri olan *kepçe*'dir. 2. anlamı da günlük hayatta sıvı malzemeleri aktarmak amacıyla ve ölçme işlevi ile kullanılan bir alet adıdır. Maşrapa göreviyle kullanılmaktadır. Başkurtçada da ilk anlamı mutfak aleti olarak *kepçe* ile eş anlamlı iken 2. anlamı genel olarak sıvı malzemeleri aktarmaya yarayan maşrapa türüne verilen addır. 3. anlamı da sadece kıymız içmek için kullanılan bir alet olan *ijaw* tanımıyla geçmektedir. Bu durumda *kıymız*'a özgü bir alet adı olarak

kullanıldığına tanık oluyoruz. *çömçe* Eski Türkçeden itibaren kullanılan ve Çağdaş Kıpçak dillerinde ve mutfak kültürüyle ilgili bir sözcük olarak mevcuttur. DLT'te de ifade edilen şekliyle Oğuz lehçesine ait bir sözcüktür.

2. M. Kıpç. *kamuç* "kepçe" (Kİ, 68)

< *kamuç*. Bkz. ED 626a, TMEN 1121 *kamcha* "laddle, skimmer".

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *kamuç* "kepçe, kaşık" (ED 626a), KB -, MK *kamuç* "kepçe, kaşık" (DLT 38/25, 181/154, 306/253); **Harezmi** ME -, NF -, KE -, **Kıpçak** CC -; **Altın Orda** HŞ -, MN -, AOYarlık -.

Çağdaş Kıpçak: Tat. -, Başk. -, Kırg.-, Kzk. - , KKlp. -, Nog. -, KBalk. -, Kum. -, Karay. -. Anadolu ağ. *kamus* "1. kevgir, bakır süzgeç. 2. kepçe" (DS, VIII, 2616).

Clauson, *kamuç* "ladle" sözcüğünün "çömçe" sözcüğünden küçük fonetik değişikliklerle ayrıldığını ve kullanıldığını belirtmiştir (ED 626a). Doerfer de *kamuç*sözcüğünü ayrı bir başlıkta ele almaz "çömçe" maddesi içinde değerlendirir. Doerfer, "kamcha" (kaşık) sözcüğünün "kapça" (kepçe, kevgir) sözcüğüne benzerlik yönüyle "çömçe" sözcüğünden türetilmiş olduğunu dile getirir (TMEN 1121). Tarihî Türk lehçelerinden Uygur ve Karahanlı Dönemlerinde karşımıza çıkan *kamuç* sözcüğü inceleme sahamız olan Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinden Kitâbu'l-İdrâkî Lisâni'l-Etrâk adlı eserde tanıklanmış olup günümüz Kıpçak dillerinde tespit edilememiştir. Öte yandan *kamuç* çağdaş Oğuz grubu lehçelerinden Anadolu sahasında da tanıklanmıştır. Sözcük Kİ'nin Türkmen özellikli söz varlığına dâhildir.

3. M. Kıpç. *kepçe* "büyük kaşık" (Kİ, 45)

< Fa. *kabça/ kapça/ kafça* "uzun saplı, yuvarlak ve derin kaşık" Bkz. TIETZE c. 4 197, VEWT 254, EREN 231.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *kepçe* "sulu yiyecekleri karıştırmaya ve dağıtmaya yarayan, uzun saplı, yuvarlak ve derince kaşık"(TüSl. 1391).

Räsänen "büyük bir kaşık, kepçe" anlamında kullanılan *kepçe* sözcüğünün Farsça *kapça* sözcüğünden geldiğini belirtir (VEWT 254). Tietze de sözcüğün Farsçadan alıntı olduğunu "kabça/kapça/ kafça"nın "uzun saplı, yuvarlak ve derin

kaşık" olduğunu belirtmiştir (TİETZE c.4, 197). *kepçe* sözcüğü tarihî sahada tanıklanamamıştır. Günümüzde Türkiye Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir. Çağdaş Kıpçak dillerinde tanıklanamamıştır. Sözcük hem tarihî hem de modern alanda Oğuz söz varlığına aittir.

4.1.2. Kesici Aletler

4. M. Kıpç. bıçak "bıçak" (DM, 76; Kİ, 20, TZ, 151)

bışak "bıçak" (DM,76; KK, 104)

< bi+çak (Çin. + Tü.). Bkz. ERDAL 47, ED 293b-294a, TİETZE 331, TMEN 721, EREN 50, DTSI. 98.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *bıçak/biçek* "bıçak" (ED 293b-294a), KB *bıçak* "bıçak"/*biçek* "bıçak" (KB-DİZİN76), MK *biçek* "bıçak" (DLT 193/166); **Harezmi** *bıçak* "bıçak" (YÜCE 102), NF *bıçak* "bıçak" (ATA 2014, 60), KE *bıçak* "bıçak" (ATA 1997, 98), *biçek* "bıçak" (ATA1997, 99), **Kıpçak** CC *bıçak* "bıçak" (ARGUNŞAH-GÜNER 440); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *pıçak* "bıçak" (TTSI. 250), *pıçak* "noj" (TatRSI. 442), *pıçak* "eybir kisü turaw öcen ber başına sap kovılgan ütken yası metall kisege" (TTASI. 565) Başk. *bısak* "noj" (BaşkRSI. 128), *bısak* "kırkıw, turaw, telew ösön kulanılğan kıçka haplı, yoka yözle ütker koral." (BaşkTHI. 190), Kırg. *bıçak* "bıçak" (YUDAHİN 115), Kzk. *pışak* "bıçak" (KzkTTüTSl. 447), KKlp. *pışak* "noj" (RKKlpSI. 529), Nog. *pışak* "noj, nojik" (NogRSI. 273), KBalk. *bıçak* "noj" (KBalkRSI. 175), Kumuk. *bıçak* "noj" (KumRSI.78), Karay. *bıçak* "noj" (KarayRPSI. 146). Ayrıca krş. TTü. *bıçak* "bir sap ve çelik bölümden oluşan kesici araç" (TüSl. 326), Anad. ağ. *pıçak* "bıçak" (DS, IX, 3438), Az. Tü. *bıçak* "kesmek için alet" (ADİL I, 293), Trkm. *pıçak* "bir zat kesmek için metaldan yasalan gezlik, sowuk yarag" (TrkmDDSI. II, 212), *pıçak* "noj, nojevoy" (TrkmRSI. 541), YUyg. *pıçak* "bıçak" (YUyg. TSl. 322), Özb. *pıçok* "dastaga urnatılğan yassı va uzun tıglı ruzgor asbobı." (ÖTİL II, 589).

bıçak kökeni olan *bî* Çince olup "bıçak, bıçak yüzü" anlamında geçer. Ayrıca bkz. *bî*, *mî*. (TEKİN 1995, 183; VEWT 75). Räsänen, Türk dillerinde yaygın bir kullanıma sahip olan *bıçak* sözcüğü *bıç-* filinden türetildiğini söyleyerek bu sözcüğün kökeni olan *bî*, *mî*'nin Tunguzcada, Fin-Ugor dillerinde yer alan Ural-Altay dillerinde ortak bir sözcük olduğunu da belirtir (VEWT 75). Doerfer'e göre *bıçak*

sözcüğü, bıç- "kesmek" fiilinin bir türevidir (TMEN 721). Erdal, sözcüğün bıç- kökünden değil bî sözcüğüne eklenen +çak eki ile sözcüğün türemiş olduğunu belirtir (ERDAL 47).

5. M. Kıpç. *çavlı* "erişte kesen alet" (TA, 99)

< çoğlğ (?), *ço:vlı* "ince çubuklar yapmaya yarayan bir alet" Bkz. ED 397a.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *çowlı* "ince çubukla örülüp kepçe şeklinde yapılan tutmaç süzgeci" (DLT 634/530); **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk. *şevli* "uzun saplı, yayvan, delikli kepçe, kevgir" (KzkTSl. 635), KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *çavlu* "meyve toplamak için bezden yapılmış sepet" (DS, III, 1094), *çoğlu* "1. kepçe şeklinde balık ağı. 2. uzun saplı süzgeç." (DS, III, 1257).

Clauson sözcüğü "ince çubuklar yapmaya yarayan bir alet" olarak tanımlamıştır (ED 397a). Osman Fikri Sertkaya'ya göre "tutmaç süzgeci" olarak geçen bu sözcük, Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde "Kençekçedir." açıklamasıyla verdiği sözcüklerin dışında kalan Hint-Avrupa kökenli olduğu tahmin edilen sözcüklerdendir.¹⁶⁴ Güner ise sözcüğün 1. *çawlı* "kendisiyle ateş yakılan kayısı ve ceviz kabukları" (DLT, 138); 2. "*çowlı* tutmaç süzgeci" (DLT, 157) sözcükleri köken itibari ile *çoğ* "eşya konan heybe, bohça" (DLT, 155) ile ilgili olduğunu belirtir. Ona göre, semantik yapıdan bakıldığında her iki sözcüğün de kavram alanı temelinde "taze dal, ağaç kabuğu" anlamlarını taşır. Ayrıca sözcüğün Anadolu ağızlarında yaşayan biçimlerinin, Türkçe dışında hiçbir dille ilişkilendirilemeyeceğinin bir kanıtı olduğunu belirtir. Sözcüğün etimolojik açılımını şu şekilde açıklamıştır: çoğlğ > çowlğ > çowlı/çawlı. /ğ/'nin sızıcılaşarak /w/ olması ve birden çok heceli sözcüklerin sonundaki /ğ/'ların düşmesi Türkçede görülen ses olaylarından olduğu için açıklamak mümkündür.¹⁶⁵ +IIk/+IUk eki "tahsis" işlevi ve "bir şeyin toplu olarak konulduğu yer" anlamıyla mekân, yer adları oluşturur.¹⁶⁶ Bu açıdan bakıldığında Güner'in sözcüğün kökeniyle ilgili yaptığı açıklaması destekleniyor. DLT'te geçen "çovlı" adlı âlet Memlûk-Kıpçak sahası eserlerinden Tercümân adlı sözlükte geçer.

¹⁶⁴ Osman Fikri Sertkaya, "Divânü Lügati-t Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmud'un Divânü Lügati-t Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler", **Dil Araştırmaları**, s. 5. (Güz 2009): 32.

¹⁶⁵ Galip Güner, "Divânü Lügati't-Türk'te Kençekler ve Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine Düşünceler", **Bilig**, s. 48, (Ankara: Kış 2009): 83.

¹⁶⁶ Zeynep Korkmaz, age, 56.

Kazakçada ç > ş değişimi ile yaşar. İncelediğimiz tarihî eserlerden sadece Divân'da karşılaştığımız sözcük günümüz Kıpçak sahasında ve Oğuz sahasında "süzgeç" anlamında geçer. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde sözcüğün son sesteki -ğ'yi düşürmesi nedeniyle *çavlı* biçimi Oğuzca söz varlığına ait olmalıdır.

6. M. Kıpç. *ķavuş* "rende" (TA, 114)

< ? *ķavuş*"rende"

Tarihî: KökTü.-; Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF-, KE *ķavuş* "içi boş, kevek" (ATA 1997, 306), **Kıpçak** CC -; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, *fakat kırş. k'ıravuç* "tyorka" (KumRSI. 214), Karay.-.

KE adlı eserde geçen *ķavuş* "içi boş, kevek" sözcüğünün kökeni açıklanmaya muhtaçtır. Ancak *ķavuş* "rende" sözcüğü ile semantik olarak yakınlığından söz edebiliriz. Memlûk-Kıpçak sahasında sadece Tercüman lügâtinde geçen *ķavuş* "rende" sözcüğünün kökeni açık değildir. Öte taraftan çağdaş sahada geçen *k'ıravuç* "tyorka" (KumRSI. 214) sözüyle şekil ve anlam ilişkisi kurulabilir. Kıpçak sahası içinde Kumuk Türkçesinde *rende* anlamı ile geçen *kıravuç* Eski Türkçedeki *kır-* "kazımak, koparmak, yolmak" anlamındaki sözcükten türemiş bir isim olmalıdır (DLT 712). Sözcüğe fiilden alet ismi türeten -gUç eki gelmiştir. Bu ek, ses değişimlerinden sonra (-g- > -v-) Kıpçak Türkçesinde -gUç > -vUç şekline geçmiştir. Sözcüğü Kıpçakça ses özelliklerinden biri olan -g- > -v- değişimine örnek olarak verebiliriz. *kır-* (a)vuç "kesip koparacak alet" adı olarak isimlendirilmiş bir eşyaya ad olmuştur. Marcel Erdal -çUk(-çug)/-gUç ekinin alet adı yapan bir ek olduğunu belirtir. -çUk yapısının metatezle -gUç şekline girdiğini söylemiştir (ERDAL 58-359). *kıravuç* sözcüğü çağdaş Kıpçak dillerinden Kumukçada geçer.

4.1.3. Dövücü Aletler

7. M. Kıpç. *baķırgeli* "havan" (TZ, 147)Bkz. *keli*

< bakır "copper" (ED 317b) + *kāli* "mörserkeule" (VEWT 249).

Sözcük çok kullanılan madenlerden biri olan *bakır* ile yapılmış bir ev eşyasıdır. Kıpçak sahasının bugün söz varlığında yaygın olarak yaşayan *keli* sözcüğü

ile birleşik yapı oluşturmuştur. Ancak *bakır keli* kullanımını bugünkü Kıpçak sözcüğünde veya Oğuz grubu Türk dillerinde tespit edilememiştir. Bununla birlikte Çağdaş Kıpçak dillerinde *keli* "havan" geçer.

8. M. Kıpç. *keli* "buğday havanı" (TA, 116; "dibek" TZ, 193) Bkz. *bakırgeli* "havan" *ilki* "havan" (Kİ, 39)

< keli. Bkz. EDAL 773, VEWT 249.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. -, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *keli* "havan tokmağı, havaneli" (ARGUNŞAH-GÜNER 498); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *kilē* "havan, dibek" (TTSl. 149), *kile* "stupa, stupka" (TatRSI. 252), *kile* "ere börtikle nerselerne töep vaklay öçen ağaç yeki metallıdan mahsus formada yasalgan savıt"(TTASl. 94), Başk.-, Kırg.-, Kzk. *keli* "havan, dibek" (KzkTTTüSl. 226), KKlp. *keli* "stupa" (RKKlpSl. 984), Nog. *keli* "nojnaya, stupka" (NogRSI. 159), KBalk. *keli* "stupa, stupka" (KBalkRSI. 319), Kum. *keli* "stupa" (KumRSI. 164), Karay. *keli* "stupka" (KarayRPSI. 390).

keli EDAL'da Proto Türkçe *keli "mortar" "havan tokmağı" olarak açıklanmıştır. Sözcüğün Proto Tunguz *xeñli biçimi de bulunur, Proto Japonca *kinái olan sözcük Altay dillerinde yaygın bir kullanımdadır (EDAL 773). *keli* Eski Çuvaşça yoluyla Macarcaya geçmiştir. Macarcada kölyü "der mösser, die stamphe, die mörserkeule, ders stössel" olarak kullanılmaya devam eder.¹⁶⁷ *keli* sözcüğü bugün Çağdaş Kıpçak dillerinde leksik ve semantik yapısını koruyarak kullanılmaya devam eder. Kİ'te geçen *ilki* şekli metatezli bir yapıdır. TZ'de geçen *bakırgeli* "havan" yapıldığı malzemenin adı ile birlikte birleşik unsur oluşturmuştur. Muhtemelen TA ve Kİ'teki şekiller eksiltili kullanımdır. Çağdaş Kıpçak dillerinde de eksiltili şekli kullanılır. Sözcüğü Kıpçakçaya özgü sözcük olarak değerlendirebiliriz.

Mutfak malzemelerinin ham maddesi olan tahta, taş ve bakırdan yapılan havanların kullanıldığını Memlûk-Kıpçakların sosyal hayatından öğreniyoruz. TZ'de geçen *keli* sözcüğü Arapça "curn" karşılığındadır. *keli*'nin "dibek" anlamında, taş havuz olarak kullanılan içinde hububat dövülen madde olduğu anlaşılıyor. Ahşap havanın da o dönem kullanılmış olması çok muhtemeldir. Yukarıda daha önce

¹⁶⁷ Bülent Gül, Eski Türk Tarım Terimleri, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004), 237.

zikrettiğimiz bakırgeli de ana malzemesinin bakır olduğu bir aletin adıdır. Buradan hareketle Memlûk-Kıpçak döneminde mutfakta özellikle işlenecek malzemenin miktarı ve yapısına göre değişiklik gösteren dövücü aletler mutfakta yer almıştır. Bu bize aletlerin ham maddelerinin kullanılan malzemelere tat vermesi bakımından da etkili olduğunu ve belirli bir aromayı yakalamaya özen gösterildiğini de ifade eder. Çünkü ahşabın malzemesi yaşanan coğrafyanın özelliğine göre suyu tutması, nemi emmesi veya ahşabın özel aroması olup olmadığına göre yemeğin tadının değişiklik göstermesine sebep olur. Bu da taş dibekte farklı, ahşap havanda farklı, bakır kelide farklı tatların yakalandığını ve bu farkındalığın olduğunu gösterir.

9. M. Kıpç. *dögüç* "sarımsak havanı" (DM, 82;TA, 103)

< Tü. tög-güç. Bkz. ERDAL 357, *döğëç/döveç* "havan eli" TIETZE I, 649; EREN 122.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak CC tövgüç** "1. havan. 2. havan tokmağı, havaneli." (ARGUNŞAH-GÜNER 582); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. *döğëç* "havan, havan eli." (TS, IV, 239).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *döveç* "ağaçtan yapılmış havan." (TüSl. 718), Anad. ağ. *döğëç* "1. sert taneleri ezmeye yarayan ağaç tokmak, 2. çamaşırı döğerek yıkamaya yarayan ağaç tokaç, 3. üzerinde et kıyılan döğülen kütük." (DS, IV, 1569), Az. Tü. *döyec* "1. keçmişde: kelağayı ve ya bezi üzüsüğallı daş üstünde ağac çekikle döyeçleyib şax ve sığallı hala salma işi. 2. döymek, döyeçlemek için alet, yaxud çekic, gürz. (AzDDSl. I, 693).

M. Erdal, *tövgüç* < *töv-güç "aşçının kullandığı tokmak, havan" sözcüğünü *tög-* "ezmek, dövmek" fiilinden -guç (eşya adı yapan ek) eki ile türetilen bir sözcük olduğunu, "havan, havaneli" anlamında geçtiğini belirtir. Erdal, tarihî sahada Codex Cumanicus'ta *tövgüç* sözcüğüne işaret eder (ERDAL 357). Eren, sözcüğün "ağaçtan yapılmış havan" için kullanıldığını söylemiştir. Sözcüğün şekil olarak gelişimini de şöyle verir: < döv-(< döğ-)+-(e)ç (EREN 122). Tietze de sözcüğün gelişimini şekil yönünden açıklarken Eren ile aynı görüştedir (TIETZE, I, 649). Sözcük *tög-* "dövmek" fiiline gelen -gIç/-gUç eki ile türetilmiş bir isimdir. Sözcük, fiilin gösterdiği işi yapanı veya yapılan işten etkileneni gösteren adlar türeten ekin gelmesiyle oluşmuştur.

DM ve TA'da geçen *dögüç*, Oğuzca karakteristik özelliklerden olan t- > d- değişimine uğramış biçimiyle geçer. Buna göre de söz konusu sözcük Memlûk-Kıpçak söz varlığının "Türkmence" özellikli unsurlarındandır. Sözcüğün modern sahada sadece Oğuz Türkçelerinde geçmesi de bunu kanıtlar.

Anadolu ağızlarında geçen 1. anlamında *döğeç* "sert taneleri ezmeye yarayan ağaç tokmak", ekmeğin hammaddesi olan buğdayın, yulafın, arpanın un hâline gelmesi için kullanılan bir çeşit ev aletinin adı olmuştur. Yapıldığı malzemenin de ağaçtan olduğunu ve bunun yüzyıllardır değişmeden şekil olarak da aynı olduğunu çıkarabiliriz. 2. anlamı ev eşyası olup konumuz dâhilinde olmayan çamaşır yıkamak ile ilgilidir. 3. anlamı ise yine bir mutfak aleti olarak kullanılmış olduğunu bize gösterir. *döğeç* "Üzerinde et kıyılan döğülen kütük." açıklaması ile verilen bu bilgi bize Türklerin en sık tükettikleri yiyeceğin malzemesi olan etin işlenmesi sürecinde kullanılan bir eşya olduğunu gösterir. Mutfakta kullanılan malzemeler içinde en çok tercih edilenin ağaçtan yapılan malzemeler olduğunu görüyoruz ki kolay temîn edilmesi, bunun başlıca sebebi olmalıdır. Dayanıklılığı, taşınabilir olması, kullanışlılığı, işlenebilirliği, sesi emmesi, yankıyı önlemesi bakımından ahşap bir malzeme ile *döğeç* yapılmıştır. Ayrıca sağlıklı bir malzeme oluşundan dolayı ahşap tercih edilmiş ve çeşitli mutfak eşyaları için yüzyıllarca kullanılmıştır. Etin işlenmesi, dövülmesi, kıyılması sürecinde üzerinde üzerine bakteri buldurmamayan bir eşya olarak ahşap *döğeç* kullanılması Türk medeniyetinin mutfak ve beslenme konusunda gösterdiği hassasiyetin örneğidir.

4.1.4. Kaplar

10. M. Kıpç. çanak "çanak, kap" (Kİ, 26; DM , 80; TA, 99; KK, 106)

şanak "çanak, kap" (TZ, 245)

ağaç çanak "ağaç kap" (DM, 69)

< *çānak* "çanak" Çin. çan (zhân) + -(a)k küçültme eki. Bkz.ERDAL 40, TEKİN 1995 172, TIETZE 472, TMEN 1125*čanāk*, ED 425 b, DTSI. 138, VEWT 111*çyn* + *ayak* "Napf".

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *çanak* "içi boş bir konik nesne, un değirmeni haznesi" (ED 425b), KB-, MK *çanak* "ağaçtan oyulan tuzluk vb. eşya" (DLT 192/164/ çanak "Oğuzlarda çanak" (DLT 54/40, 192/164, 458/361, 489/391); **Harezmi** ME *çanak* "kadeh, bardak" (YÜCE, 110), NF *çanak* "çanak, kap, kase" (ATA 2014, 100), KE

çanak "çanak, kap" (ATA 1997, 157), **Kıpçak** CC *çanak* "(< Çin. çan + T.) kâse, çanak (Lat. scutella, Fa. kâsa)"(ARGUNŞAH-GÜNER, 456); **Altın Orda** HŞ *çanak* "misa, talerz, naczynie" (ZAJACZKOWSKI, 40), MN-, AOYarlık-.Ayrıca krş. Osm. Tü. *çanacuk* "çanakçık" (TS, II, 821),

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, *fakat* krş. *çara* "1. büyük çanak, 2. kabir çukuru." (YUDAHİN 252), Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *çanak*' "tarelka, blyudo" (KarayRPSl. 623). Krş. TTü. *çanak* "toprak, metal vb. bir maddeden yapılmış yayvan, çukurca kap." (TüSl. 492). Ayrıca krş. Anad. ağ. *çanak* "1. üç okkalık bir çeşit tahıl ölçeği. 2. fincan. 3. ağaçtan ve madenden yapılmış kap." (DS, III, 1067), Az. Tü. *çanak* "1. içi oyulmakla ağacdan (taxtadan) hazırlanan kab növü." (AzDDSl. I, 443), Trkm. *çanak* "ullakan ağaç tabak." (TrkmDDSl. I, 192), *çan* "suw we beyleki suwuk önümleri saklamak için äpet demir kap." (TrkmDDSl. I, 192), *çanak* "derevyannaya miska, çaşka" (TrkmRsl. 721).

Eski Türkçeden itibaren *çanak* sözcüğünün kullanıldığına tanık oluyoruz. *çānak* "çanak" (TEKİN 1995, 172); Clauson, Tietze, G.Doerfer sözcüğü "ortası çukur kap" olarak tanımlamışlardır. Clauson bir de bunun "değirmen kabı" olarak da kullanım alanının farklılığına göndermede bulunmuştur. Ancak G. Doerfer de Clauson da *çanak* sözcüğünün kökeninin açık olmadığını belirtir (TMEN 1125,ED 425b). Erdal sözcüğün kökeni hakkında bilgi vermiştir. Bunun Çince *zhân* "a cup" *çanak* "a little bowl" sözcüğüyle ilişkili olduğunu söyler (ERDAL, 40). Räsänen de sözcüğün kökeni hakkında bilgi verir. Ancak onun yaklaşımı farklıdır. Räsänen sözcüğün *çin* + *ayak* şeklinde bir birleşimden müteşekkil olduğunu dile getirmiştir. Ona göre çyn-ajak > çanajak > çanak şeklinde bir gelişim gösteren sözcük etimolojik kökeni olarak Çince "zhân"(çan) değil de *çin* (China) + *ayak* (kadeh) birleşiminden ortaya çıkmıştır (VEWT 111). Sözcük başındaki ç sesinin genel olarak korunduğunu ve Tuhfetüz-Zekiyye'de sadece ç > ş değişiminden hareketle *şanak* biçimi Kıpçak özellikli bir şekil olarak Memlûk-Kıpçak söz varlığı içinde dikkati çeker. Sözcük, bugün Çağdaş Kıpçak Türkçelerinde Karaycada, Oğuz grubu Türk lehçelerinde mevcuttur.

11. M. Kıpç. çömlek "küçük tencere"(Kİ, 31; TA, 101; TZ, 163; DM, 80)

çölmek "çömlek" (DM, 80)

şölmek "çömlek" (TZ, 248)

çemlek "çömlek" (Kİ, 28)

< *çöjek* "küçük tencere". Bkz. ED 426a, VEWT 117-118, TİETZE 534, EREN 100.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *çöjek* "Çiğil lehçesinde kutu, kap" (DLT 411/322); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *çömlek* "çömlek (Lat. pignate, Fa. dēgān, deg)" (ARGUNŞAH-GÜNER 459); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık -. Krş. Osm. Tü. *çölmek* "çömlek" (TS, II, 949).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *çülmek* "çömlek" (TTSI. 406), *çülmek* "1.söt-katık hem başka salıp kuyu öçen balçıktan yandırıp yasalgan, töbe tarrak tügerek savıt. 2. savıt. 4. balçıktan yandırıp yasalgan." (TTASl. 478), Başk. *sülmek* "höt, katık hem başka halır ösön suyn yeki balsıktan yandırıp yahalgan töpke taban taraya bargan yomro süm haut" (BaşkTHI. 247), Kırg. *çölmök* "çömlek" (YUDAHİN 283), Kzk.-, KKlp.-, Nog. *şölmek* "gorşok" (NogRSI. 416), KBalk.-, Kum.-, Karay. *çömlek* "gorşok" (KarayRSI. 632). Krş. TTü. *çömlek* "toprak tencere" (TüSl. 565), Anad. ağ. *çölmek* "1. çömlek 2. bir çeşit bakır kap." (DS, III, 1283), *çemlek* "su gibi sıvı maddeler koymak için tahtadan yapılmış kap." (DS, III, 1131), Az. Tü. *çölme* "gilden kayrılmış kazan, kap, dopu" (AzDDSl. I, 497), YUyg. *çölmek* "çömlek, saksı" (YUyg. TSl. 86).

Killi topraktan yapılan fırınlama işlemine tâbi tutulan çömlekler, doğal bir eşya olarak yaklaşık 10.000 yıldır kullanılan bir eşyadır. Düşük ısıda uzun süre çömlek içinde pişen yemeklerin lezzeti daha fazla olur. Çömlek, yemek pişirme gereci olarak kullanılmasının yanı sıra yiyecekleri saklama işlevi ile de kullanılmaktadır. Doğayı kendine göre kullanmayı bilen Türk insanı çevresinin elverdiği ölçüde özellikle sıvı malzemeleri sızdırmazlık özelliğinden dolayı saklayabileceği kapları yüzyıllardır üretmektedir. Öyle ki bu üretim zamanla gelişim göstermiş çeşitli motiflerle bezenmiş ve geleneksel Türk sanatlarından biri olmuştur. Memlûk-Kıpçak Döneminde çanak-çömlek sanatının toplumun ihtiyacına yönelik olarak geliştiğini söyleyebiliriz. Bu suretle mutfak malzemesi imalatçıları olarak çanak-çömlek üreten ve tamir eden kişilere de çanakçı deniliyordu (KK, 106).

Mutfak kültürü ile ilgili kullanılan bir kavram olan *çömlek* sözcüğünün farklı biçimleri Memlûk-Kıpçak sahasında bir arada geçer: *çömlek* ~ *çölmek* ~ *şölmek* ~

çemlek. Kitâbu'l- İdrâk'in D nüshasında sonradan bir *çömlek* yazımı vardır ancak V nüshasında *çemlek* olarak geçer. *çemlek* kullanımına tarihî Türk dili alanında rastlanmaz. Anadolu ağızlarında *çemlek* "su gibi sıvı maddeler koymak için tahtadan yapılmış kap." (DS, III, 1131), biçimi geçer. Tietze sözcüğü metatezli bir kullanımı (*çölmek/çömlek* "toprak tencere") olduğundan bahseder ancak kökeni ile ilgili bir bilgi vermemiştir. (TİETZE 534). Eren de metatezli bir kullanımı olduğunu özellikle Anadolu ağızlarında *çölmek* şeklinin de yaygın bulunduğunu belirtir. DM'da, TZ'de metatezli şeklinin geçtiğini söyler (EREN 100). Räsänen sözcüğün kökeni konusunda soru işareti kullanarak Çiğilce olabileceğini yazmıştır. Sözcüğü iki madde başı şeklinde ele almıştır: 1. madde başı *çelek* "Gefäss, Eimer" *çömläk, çölmek* çönek "Eimer" (Kap, kova)(VEWT 104), 2. madde başı ise *çömlek, çölmek* "ein irdener Topf" (toprak tencere) açıklamalarıyla vermiştir (VEWT 117-118). Clauson bu hapaks sözcüğün Çiğilce *çönek* "a leather milking pail" (süt sağma kovası) olduğunu ileri sürmüştür (ED 426a). Kıpçak özellikli ç > ş değişimi ile *çömlek* sözcüğünün Tuhfetüz-Zekiyye'de *şömlek* biçiminde geçer. *çömlek* sözcüğü Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Kırgızcada, Nogaycada, Karaycada ve Oğuz grubu Türk lehçelerinde varlığını devam ettirmektedir.

12. M. Kıpç. *kap* "kap" (TA, 112)

< Tü. *kāp*. Bkz. TEKİN 1995, 173, ERDAL 40, ED 578b *kab*, VEWT 233, VEWT 214ka, ka *kaça*, DTSI. 399 *ka*, DTSI. 420, TİETZE IV, 25.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *kab* "properly 'a leather bag, water-skin, sack'; sometimes more vaguely 'vessel, container'. S.i.a.m.l.g., usually as *kap*, with some extended meanings like 'the cover, or binding (of a book)'(ED 578b), KB *ka* "kap, tabak" (KB-DİZİN 211), MK *kā* "kap" (DLT 205/175, 537/439); *kāp* "kap, tulum, çuval, torba" (DLT 107/97); **Harezmi** ME *kap* "çanak, kap" (YÜCE 134), NF-, KE *kap* "1. kap, zar; çanak" (ATA 1997, 295), **Kıpçak** CC *kapuç* "kese, küçük torba (Lat. sacheti, Fa. kīsa)" (ARGUNŞAH-GÜNER 491); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık *kap* "kap" (ÖZYETGİN 1996, 219).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *kap* "1. kap, savıt" (TTSI. 134), *kap* "1. gadette kalın kagaziden, çıptadan yasalğan zur kapçık." (TTASl. 44), Başk. *kap* "1. kul' 2. çehol 3. koropka" (BaşkRSI. 321), *kap* "nizer halırğa yeteşlep işlengen hawıt, kumta"(Tabak) (BaşkTHI. 631), Kırg. *kap* "1. yanlarında iki tane kulağı olan geniş çuval (karş. zumbal); 2. kutu; zar; kın" (YUDAHİN 400), Kzk. *kap* "1. çuval 2. kılıf 3. zar,

kabuk" (KzkTTüTSl. 287), KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum. *k'ap* "meşok (çuval)" (KumRSl. 188), Karay.-. Ayrıca Anad. ağ. *kap* "1. yufka. 2. ekmek kabuğu." (DS, VIII, 2629), *kab kacağ* "tencere, tava vb. mutfak eşyası." (DS, VIII, 2584), *kap* "1. içi gaz, sıvı veya katı herhangi bir maddeyi alabilen oyuk nesne. 2. kap kakak. 3. türlü şeylerin taşınması veya saklanması için kullanılan torba, kılıf, çanta, sepet, sandık vb." (TüSl. 1302), Az.Tü. *kab*" 1. içerisine şey koymak ve ya içerisinde şey saklamak için meişet avadanlığı. 2. içerisine yemek koyulan, yemek dökülen boşkab, metbeh eşyası ve s." (ADİL III, 5) .

Eski Türkçeden itibaren *kap* sözcüğü tanıklanmaktadır. Räsänen, sözcüğü iki ayrı madde başında ele almıştır. İlk madde başında *ka*, *ka kaçaile* "sıvıların içine konduğu kap." anlamında verir (VEWT 214). İkinci madde başında *kāp*'ın "tulum, kap" anlamlarında kullanıldığını aktarır. Ayrıca bu sözcüğün Moğolca "çıkın, bohça" anlamında ve Korecede "kapak" anlamında bulunduğunu belirtir (VEWT 233). Clauson *kap* sözcüğünün "deri çanta, kırba, çuval, şarap tulumu, kazan, kılıf" olarak geçtiğini belirtir. *kap kakak* ikilemesinde *kakak*'ın tek başına kullanılmadığını ancak *kap* sözcüğünün tek başına bir anlama sahip olarak kullanımda olduğunu dile getirmiştir (ED 578b). Doerfer, *kāp* sözcüğünün "kase, kap, tulum" anlamlarında kullanıldığını belirtir. Türkçeden Kafkas dillerine, Rusçaya geçtiğini ifade eder (TMEN 1364). Erdal da sözcüğün "şarap vb. sıvı türlerinin içine konduğu kap" anlamında ele almıştır (ERDAL 40). Sözcüğün Genel Türkçe içinde yaşayan eski sözcüklerden biri olduğunu söylemek mümkündür. İlk olarak "sıvıların içine konduğu nesne" olarak kullanılan kap anlam genişlemesine uğrayarak "diğer nesnelere de içine alan nesne" anlamında kullanılmıştır. Eski Türkçeden itibaren kullanılan *kaps* sözcüğü Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Kazakçada, Başkurtçada, Kırgızcada, Kumukçada ve Modern Oğuz dillerinde yaşamaya devam eder.

13. M. Kıpç. *tumnu* "büyük çanak" (Kİ, 107)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Tarihî Türk dili alanında tek veri (hapax) olarak sadece Kİ'te tespit edilen sözcüğün kökeni açık değildir.

14. M. Kıpç. *ķazan* "kazan" (KK, 112; DM, 90; *ķazan* "bakırdan mamûl büyük tencere" Kİ, 74; *ķazan* "bakır kap, kazan" TA, 115; *ķazġan* "kazan, bakır kap" TA, 115; *ķazan* "kazan" TZ, 190)

< *kāzgan*. Bkz. TEKİN 1995, 173, ED 682a *ķazġan*, TMEN 1390 *qāzġān*, VEWT243, TİETZE, c.4, 194 *ķazgan/ķazan*, EREN 223.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF *ķazan* "kazan, büyük tencere" (ATA 2014, 210)/*ķazgan* "kazan" (ATA 2014, 210), KE *ķazan* "kazan, büyük tencere" (ATA 1997, 309)/*ķazġan* "kazan" (ATA 1997, 310), **Kıpçak** CC *ķazan* "kazan (Lat. calderonus, Fa. ġazġan)" (ARGUNŞAH-GÜNER 497); **Altın Orda** HŞ *ķazan* "kociol" (ZAJACZKOWSKI 137), MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *ķazġan* "kazan" (TS, IV, 2392).

Çaġdaş Kıpçak: Tat. *ķazan* "kazan" (TTSl. 128), *ķazan* "1. aş peşerü hem su kaynatu öçen kullanıla torgan astı yarım tügerek çuen savıt. 2. sudan par alı yeki başka maksatlar öçen kullanıla torgan zur yavık savıt. (sudan buhar almak için kullanılan kapalı büyük tabak)" (TTASl. 20-21), *ķazan* "kotel, 2. kotelnıy" (BaşRSI. 311), *ķazan* "kotel, kazan, kazanok; kotelnıy, kotlovıy." (TatRSI. 207), Başk. *ķazan* "1. açtına ut yağıp, aş-hıw ezerley torgan yeyenke awızlı, yomro töplö sôm hawıt. 2. törlö maksatta hıwzan par alıwı ösön hezmet itken yabık hawıt (buhar kazanı)" (BaşkTHzl. 605), Kırg. *ķazan* "büyük tencere, kazan" (YUDAHİN 426), Kzk. *ķazan* "1. büyük tencere, kazan. 2. metal eritmeye yarayan büyük kazan. 3. suyun kışın buz tutmayan, derin, balıkların çokça bulunduğu yeri." (KzkTTüTSl. 271-272), KKİp. *ķazan* "kotıyol" (RKKİpSl. 367), Nog. *ķazan* "kotıyol" (NogRSI. 135), KBalk.-, Kum. *k'azan* "kotıyol, kazan" (KumRSI. 178), Karay. *k'azan* "kotıyol" (KarayRPSI. 281). Ayrıca krş. TTü. *ķazan* "çok miktarda yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarayan büyük, derin kap." (TüSl. 1371), Anad. ağ. *ķazançe* "yaġ tavası" (DS, VIII, 2610), Az.Tü. *ķazan* "içinde xörek bişirmek, su ķaynatmak ve s. için böyük girde metal ķab." (ADİL III, 86).

Türkler bakır madenini ev eşyaları için demir madenini de silahlar için üretmişler ve kullanmışlardır. Köktürk Dönemine ait Altay bölgesinin Tuyahat Kurganlarında gümüş plakalı kovaya benzer bir kazan bulunmuştur.¹⁶⁸ Clauson, *qazan* "kazan" sözcüğünün kaz- fiilinden türemiş bir isim olduğunu belirtmiş ve

¹⁶⁸ Erkin Ekrem, "Eski Türklerde Demircilik ve Bakırcılık", **Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezî Yayınlar Bilge Dergisi**, (1997 Kış): 8.

Çuvaşça kaynaklarda da yer alması bakımından eski bir sözcük olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca sözcüğü DLT'te ve Senglah'taki kullanımına işaret etmiş ve "kazan" anlamının çok eski bir kullanım olduğunu belirtmiştir (ED 682a). Doerfer, *qāzġān* "kazan, havan, dibek" anlamlarında kullanıldığını belirtirken bu sözcüğün Farsçaya, Arapçaya, Moğolcaya, Kafkas dillerine, Balkan dillerine, Macarcaya, Slav dillerine Türkçeden geçen bir verinti olduğunu da dile getirmiştir (TMEN 1390). Räsänen *kāzqan* sözcüğünün ilk halinin *kārqan olabileceği görüşünde olup "kazan" anlamında geçtiğini belirtmiştir (VEWT 243). Tietze, *kazgan/kazan* "çok miktarda yemek pişirmeye yaraya büyük, derin ve kulplu kap" açıklamasıyla verip Eski Türkçe şeklinin *kazġan* olduğunu yazmıştır (TİETZE c.4 194). Eren de aynı görüşte olup ikinci bir anlamı daha olduğunu eklemiştir. *kazan* < *kazgan* "1. çok miktarda yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarar büyük, derin ve kulplu kap. 2. buhar makinelerinde, kalorifer tesisatında suyun kaynatıldığı kapalı kap." (EREN 223).

15. M. Kıpç. *baylavuç* "tava" (TZ, 149)

< Tü. bā-ġ+la-guç. bā- (TEKİN 172).

Tarihî Kıpçak sahası dışında tanıklanamamış bir sözcüktür. *baylavuç* sözcüğünün gelişimi *ba-g+la-guç şeklinde olmalıdır. Tanıklıklarına başvurduğumuz Tarihî Türk Dili eserlerinde ve Çağdaş Kıpçak dillerinde *bayla-* "bağlamak" fiili işlek bir şekilde kaşımıza çıkar. Eski Türkçeden itibaren kullanılan *bā- fiiline eklenen fiilden isim yapan +g ekinden sonra *baġ* "ilişki kurma, bağlama" anlamına gelen *baġla-* fiili türemiştir ve bunun üzerine de fiilden alet ismi türeten -gUç eki gelmiştir. TZ'de bu ek, ses değişimlerinden sonra -gUç > -vUç şeklinde kullanılmıştır. Kıpçakça özellikli -g- > -v- değişiminin bir örneği olarak sözcüğü tahlil edebilmemiz mümkün görünüyor. Tarihî Türk Dili alanında alet adı yapan Eski Türkçeden itibaren kullanılan bu ek, Kıpçak sahasında -gUç > -vUç şeklinde bir gelişim göstermiş olmalı. TZ'de -vUç eki almış *çimdivüç* "cimbız" (TZ, 65), *yülvüç* "ustura"(TZ, 65) isimleri de bu alet adı yapan eki almış örnekler olarak kaşımıza çıkar. Ancak bu isimlerde Türkmenlerin *yülvüç*'e "beki" dediklerini, *çimdivüç*'e de "yolkovuş" dediklerini fakat *tava* için ise Türkmenlerin buna "baylavuç" dediklerini söyler. Marcel Erdal -çUk/-gUç ekinin alet adı yapan bir ek olduğunu belirtir. Eski Türkçede bu eki almış sözcüklerden örnekler verir. -çUk yapısının metatezle -gUç şekline girdiğine dair Codex Comanicus'ta geçen *olorçuk* "a seat" örneği üzerinden

açıklama yapar. Daha sonra *açguç*, *tövgüç*, *yülüğüç* örneklerini de verir. Fiilden isim yapan -gU eki ile +ç küçültme ekinin birleşiminden olabileceğini dile getirmiştir. Bunu da *bıç-gu/bıç-guç*, *yüli-gü/yülüğüç* örneklerini vererek savını güçlendirir (ERDAL 358-359). Türkiye Türkçesinde mutfak terminolojisinde kullanılan *bağlamak* "yemeğin sosunu veya kıvamını belirli malzemelerle birleştirmek, karıştırmak, malzeme eklemek ve bunu yemeğe yedirmek" anlamında kullanılır. *baylavuç*'un bu anlamla ilişkisi olması muhtemeldir.

16. M. Kıpç. *tava* "tava" (TZ, 253)

< Fa. *tābe*. Bkz. KANAR 162, VEWT 451, EREN 397.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *tavı* "tava" (TS, V, 3772).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *taba* "tava" (TTSl. 291), *taba* "skovoroda" (TatRSl. 505), *taba* "kızdırıp peşerü öçen jaylarma-gadette kırılırları yugarıga karatıp bögelgen tügerek metall plastinka." (TTASl. 7), Başk. *taba* "skovoroda" (BaşkRSl. 497), *taba* "azıktı utta korıw, meyeske ultırtıp beşerew ösön kollanılgan tünerek yası hawıt." (BaşkTHl. II, 290), Kırğ. *taba* "tava, küçük tava" (YUDAHİN 695), Kzk. *taba* "içinde ekmek pişirilen kap, tava" (KzkTTüTSl. 509), KKlp. *taba* "skovoroda" (RKKlpSl. 932), Nog. *taba* "skovoroda, skovorodka" (NogRSl. 323), KBalk.-, Kum. *tava* "skovoroda" (KumRSl. 298), Karay. *tava* "1. skovoroda 2. plita" (KarayRPSl. 503). Ayrıca krş. TTü. *tava* (< Fa. *tāve*) "1. yağ kızdırma, yiyecek kızartma gibi işlere yarayan, uzun saplı yayvan kap. 2. bu kapta pişmiş yemek." (TüSl. 2287), *tava* "leğen." (DS, X, 3845), Az. Tü. *tava* "içinde et ve s. kızartmak için kenarları yastı, dairevi metal kab." (ADİL IV, 272), *taba* "saç" (TrkmDDSl. 340), *taba* "skovoroda, skovorodka" (TrkmRSl. 610), Özb. *tova* "kovurma ovkat pişiriş için hizmet kıladıgan, gır atrofi kayrılğan yassı metal idiş." (ÖTİL II, 194), YUyg. *tava* "tava" (YUyg.TüSl. 394).

Räsänen, dilimize Farsçadan giren *tāba* (skovoroda) sözcüğünün Bulgarcaya, Çeremisçeye geçtiğini bildirir (VEWT 451). Tarihî Kıpçakçadan itibaren kullanılan bu alıntı sözcük bugün Çağdaş Kıpçak sahası ve Oğuz sahasındaki Türk dillerinde kullanılmaya devam etmektedir. Çok yaygın bir mutfak aletinin adıdır.

4.1.5. Sunum Araç ve Aletleri

17. M. Kıpç. *ayak* "kadeh" (DM, 72)

altın ayak "altın kadeh" (DM, 70; *altın ayak* "altın kadeh" DM, 70)

kümüş ayak "gümüş kadeh" (DM, 97; *kümüş ayak* "gümüş kadeh" (DM, 98)

< Tü. *ayak* "içki içilen kap". Bkz. ED 270a, TİETZE I 233, TMEN 629, EREN 26.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *ayak* "a vessel", particularly a drinking vessel, for individual use; "cup, goblet, bowl"(ED 270a), KB *ayak* "çanak, kâse, kadeh" (KB-DİZİN 45), MK *ayak* "kap, çanak, sahan, Türk kabı; kadeh" (DLT 53/38, 54/40, 99/91, 136/119, 146/126,150/130, 163/141, 188/161, 249/218, 354/283,389/305, 436/340, 506/406, 574/472, 578/475, 617/512); **Harezmi** ME-, NF *ayak* "kadeh" (ATA 2014, 35), KE *ayak/ğ* "kadeh, çanak, kase" (ATA 1997, 60), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ *ayak* "czara, puchar", "spelniajac puchary", "schüssel, Schale", "vase, coupe à boire" (ZAJACZKOWSKI 6), MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. Tü. *ayağ* (*ayak*) "1. kadeh. 2. tas, çanak." (TS, I, 290-291).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg. *ayak* "fincan, çanak; ayak-tabak: mutfak ve yemekodası kapkacağı" (YUDAHİN 62), Kzk. *ayakkap* "kap kakac konulan torba" (KzkTTüTSl. 59), KKlp.-, Nog. *ayak* "piala, çaşka, miska" (RKKlpSl. 57), KBalk. *ayak'* "çaşa, tarelka, miska" (KBalkRSI. 107), Kum. *ayak'* "çaşa, bokal" (KumRSI. 56), Karay. *ayak'* "bokal, ryumka" (KarayRPSI. 51). Ayrıca krş. Anad. ağ. *ayak* "1. tas, maşraba. 2. kadeh. 3. bardak, çay bardağı." (DS, I, 399), Az. Tü. *ayak* "kadeh, piyale." (ADİL I, 174), Trkm. *ayak* "kese, okara, piyala, bulgur, bada" (TrkmDDSl. I, 95), YUyg. *ayak* "çanak, kase, büyük bardak" (YUygTüSl. 24).

Clauson *ayak* sözcüğünün "içki kabı" anlamında kullanıldığını; genel olarak da *kap* anlamında geçtiğini belirtmiştir (ED 270a). Doerfer de Clauson ile aynı görüşte olup, *ayāq* isminin içki kabının şeklinden dolayı "içki bardağı, fincan, kupa" karşılığında kullanıldığını aktarmıştır (TMEN 629). Eren de bu görüşü destekler bir açıklama yapmıştır. İçki kadehinin isminin çıkış noktasına bir açıklama getirmiştir (EREN 26). Eski Türklerde içki geleneğinin sosyal hayatı düzenleyen belli bir protokole göre düzenlenmesi, "yer ve su Tanrıları için, içki saçma"nın çok sıkı ve belirlenmiş gelenekler çerçevesinde gerçekleştirilmesi esnasında kımız ayak denilen bu kadehlerde sunma günlük hayatın rutinlerinden biriydi. Kâşgarlı Mahmud'un açıkladığı üzere "Ayak, kapkacak demektir. Bunu Oğuzlar bilmezler. Çanak derler."

diyerek Oğuzların Fars kültüründen etkilendiğini ayak sözcüğünün daha eski bir Türkçe kültür sözcüğü olduğunu ileri sürmüştür. Batının etkisinden uzak yaşayan Türkler ayak sözcüğünü kullanırlardı. Bu sözcüğü, kadeh, kase, bardak, fincan, ölçek, çanak anlamlarında kullanılırlardı.¹⁶⁹ Eski Türkçeden itibaren çok yaygın bir kullanıma sahip olan *ayak* sözcüğü kadeh karşılığında bugün de Çağdaş Kıpçak sahasında varlığını sürdürmeye devam eder. Değerli madenlerden olan altın ve gümüşün Memlûk-Kıpçak yeme-içme kültüründe mutfak malzemelerinin ham maddesi olarak kullanıldığını görürüz.

18. M. Kıpç. *piyele* "cam kadeh" (TZ, 229)

< Fa. piyāle < peygāle. KANAR 158, VEWT 385, TIETZE VI, 402.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE *piyāle* "< Fa. kadeh" (ATA 1997, 518), **Kıpçak** CC *piyala* "< Fa. piyāla) bardak, kadeh (Lat. ciatus, Fa. kuda)" (ARGUNŞAH-GÜNER 541); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *piyala* "1. cam. 2. kase, piyale"(TTSl. 251), *piyala* "1. steklo; steklyanny. 2. piyala."(TatRSl. 443), *piyala* "kvartz komina potaş hem başka kaybır maddeler kuşıp eretip, himik işkertip yasalğan üte kurınmeli materyall" (TTASl. 568), Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk. *piyala*"piala" (KBalkRSl. 515), Kum. *piyala*"piala, çaşka" (KumRSl. 261), Karay. *pyala*"stakan; reyumka" (KarayRPSl. 448). Ayrıca krş. TTü. *piyale* "< Fa. piyāle) şarap bardağı, içki kadehi." (TASl. 1930), Az. Tü. *piyale* "ağzı gen, dibi dar balaca içki kabı, gedeh." (ADİL III, 607), Trkm. *piyala* "kese" (TrkmDDSl. II, 216), YUyg. *piyale* "piyale, çay içilen kase." (YUygTüSl. 324).

Dilimize Farsçadan girmiştir. Orta Türkçe döneminden itibaren İran kültürüyle iç içe olmanın etkisiyle yayılmıştır. Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Karaçay-Balkarcada, Kumukçada, Karaycada yaşamaya devam eder.

19. M. Kıpç. *tekçek* "kadeh" (Kİ, 101)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *tepşek* "tarelka" (NogRSl. 346), KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

¹⁶⁹ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş IV, Türklerde Yemek Kültürü (Göktürklerden Osmanlılara)**, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1978), 160.

Tarihî Türk dili alanında sadece Kİ'te tanıklanan tekçek sözcüğü Memlûk-Kıpçak söz varlığındaki tek verilerden biridir. Bugün çağdaş Kıpçak sahası dillerinden sadece Nogaycada tanıklanabilmiş bir sözcüktür. Ancak Nogaycadaki anlamı "tabak"tır. Nogaycada uğradığı ses hadisesi şu şekilde gerçekleşmiş olmalıdır: Sözcük içinde aykırılışma olup tekçek > tepçek hâline dönmüştür. Daha sonra da sızıcılışma ile tepçek > tepşek olmuştur.

20. M. Kıpç. *kaşık* "kaşık" (DM, 89)

kaşuk "kaşık"(Kİ, 72; TZ , 187; DM, 89; KK, 111; TA, 114)

< Tü. *kaşuk*. Bkz. ED 671b, TMEN 1393 *kāşuk*, DTSl. 432, BERTA 240, VEWT 241, TİETZE IV 164, EREN 2016-217.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *kaşuk* "spoon" (ED 671b), KB-, MK *kaşuk* "kaşık" (DLT 192/165, 595/488); Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC *kaşuk* "kaşık" (Lat. coclearius, Fa. malağa) (ARGUNŞAH-GÜNER 494); Altın Orda HŞ-, MN-, AOYarlık -.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *kaşık* "kaşık" (TTSl. 144), *kaşık* "ber kabım aş sıyışlı, ozınça saplı say savıt." (TTASl. II, 78), *kaşık* "lojka; lojeçny." (TatRSI. 244), Başk. *kaşık* "lojka (stolovaya)" (BaşkRSI. 333), *kaşık* "1. aş hoça torgan ozon haplı zur kalak 2. harıgan kort kusem hoçop alı ösön tuzzan, agastan yahagan zur kalak 3. kalak" (BaşkTHI. 662), Kırg. *kaşık* "kaşık" (YUDAHİN 415), Kzk. *kaşık* "kaşık" (KzkTTüTSl. 299), KKİp. *kaşık* "lojka" (RKKİpSl. 400), Nog.-, KBalk.-, Kum. *k'aşık'* "lojka" (KumRSI. 197), Karay. *k'aşık'* "lojka" (KarayRPSI. 367). Ayrıca krş. TTü. *kaşık* "1. sulu veya bazı ufak taneli yiyecekleri ağza götürmeye yarayan saplı sofraya aracı." (TüSl. 1346), Anad. ağ. *gaşuk* "kaşık" (DS, VI, 1935), Az. Tü. *kaşık* "1. duru, katı ve ya dene halinde olan höreyi kabdan götürüb yemek için ağac ve ya metall alet." (ADİL II, 71), Trkm. *kaşık* "çemçe" (TrkmDDSl. II, 15), *kaşık* "lojka" (TrkmRSI. 386).

Eren *kaşık* isminin Türkçe *kaşı-* fiil kökünden geldiğini söyler (EREN 216-217). Doerfer *kaşuk* sözcüğünün Moğolca *qalbuğa* sözcüğüyle karşılaştırıldığını belirtir. Ancak bu ilişkilendirmenin yanlış olduğunu belirtmiştir. Bu sözcük, Moğolcaya, Kafkas Dillerine, Rusçaya, Balkan dillerine geçtiğini aktarır (TMEN 1393). Başkurtçada eş anlamlısı olarak "kalak" biçimini de görürüz. Karakalpakça ve Kazakçada *kaşık* şeklinde kullanılır. Çağdaş Kıpçak dillerinde sıklıkla karşılaştığımız

işlek bir sözcüktür. Diğer mutfak aletlerinde olduğu gibi orijinali tahtadan yapılmakla birlikte zaman içerisinde metalden de üretilip kullanılmıştır.

21. M. Kıpç. sarça "sırça,cam,çanak" (DM, 103)

< Fa. sırça. Bkz. VEWT 419 *sırıçka*, DTSl. 505*sırıçka*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB *sırıçğa* "sırça" (KB-DİZİN 398), MK *sırıçğa* "cam, sırça" (DLT 245/214); **Harezmi** ME *sırça*"(cam) bardak" (YÜCE 175), NF*sırça* "sırça, cam, kâse" (ATA 2014, 373), KE *sırça* "sırça" (ATA 1997, 558), **Kıpçak** CC -; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *sırça* "pıyala" (EHMETYANOV 275), Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *sırça* "çaşa, çarka, bokal" (KarayRPSl. 495). Ayrıca krş. TTü. *sırça* "1. cam. 2. camdan yapılmış." (TüSl. 2100), Anad. ağ. *sırça* "(I) renkli camdan bilezik. (II) içi sırlı çömlek." (DS, X, 3615).

sırça sözcüğü cam anlamında olup Farsçadan dilimize girmiştir (VEWT 419, DTSl. 505). Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Karaycada ve Oğuz grubu Türkçelerinde yaşamaktadır.

22. M. Kıpç. sarnaşa "kâse, kadeh" (DM, 103)

< ? . ED 854a *sarnıç*, TMEN 1206 *sarinç*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *sarnıç* "deriden veya ağaçtan yapılmışgeniş kap." (DLT 228/198); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Clauson ile Doerfer sözcüğün kökeni konusunda belirsizlik olduğunu Türkçe ve Farsça dillerine girmiş alıntı bir sözcük olabileceğini dile getirmişlerdir. Ancak Doerfer'e göre sözcüğün Türkçe kökenli olma ihtimali vardır (ED 854a, TMEN 1206). Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğü dışında sadece Memlûk-Kıpçak sahasında DM'de tanıklanabilmiş bir sözcüktür.

23. M. Kıpç. *sağrak* "kâse" (Kİ, 85)

< Tü. sagır+ak.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *sagrak* "içmek için kullanılan çamçak ve kadeh" (DLT 63/49, 235/205, 237/206, 237/206); **Harezmi** ME *sağrak* "bardak, kadeh" (YÜCE 171), NF *sağrak* "kap" (ATA 2014, 357), KE *sağrak* "bardak, kadeh" (ATA 1997, 530), **Kıpçak** CC *savrak* "kafatası (Alm. eyn schedel)" (ARGUNŞAH-GÜNER 807); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. Tü. *sağrak* (suğrak) "kadeh, bardak, surahi, maşraba, tas." (TS, V, 3242).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *sağrak* "1. ağaçtan yapılmış yağ kabı. 2. tahıl ölççeği, şinik. 3. bardak, kadeh." (DS, X, 3514), TTü. *sagar* (< Fa. sāger < Tü. çakır) "içki bardağı" (TASl. 696), Trkm. *sagrak* "mey kesesi, mey jürdegi." (TrkmDDSl. 227).

Räsänen, sagır (<çakır= şarap) sözcüğüne "bard+ak" örneğinde olduğu gibi +ak eki eklenerek türetilmiş bir sözcük olduğunu ifade etmiştir (VEWT 393). Günay Karaağaç da Räsänen ile aynı fikirde olup bu sözcüğün Türkçe *çakır* isminden türetilmiş olduğunu ve +ak ekini alarak "içki konulan kap" anlamında kullanıldığını söylemiştir (TASl. 696). Nadalyaev de "kap" anlamında kullanıldığını belirtmiştir (DTSl. 481). "sagrak" sözcüğü Türkçenin tarihî sahasında anlam genişlemesine uğrayarak çeşitli anlamlara sahip olmuştur: kase, sürahi, kap, bardak, ölçek, tas, maşraba, kadeh. Çağdaş Kıpçak Türkçelerinde geçmez. Sözcük, Oğuz grubu Türk dillerinden Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşamaya devam eder. Türkmencede de anlamını koruyarak kullanıldığı görülür.

24. M. Kıpç. *tepsi* "tepsi" (TZ, 256)

< Çin. tieh tzu. Bkz. ED 445b-446a, TMEN 123 *tebşi*, VEWT 468 *tevşi*, EREN 403.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *tewsi* "tepsi, sofrası" (DLT 213/183, 466/370); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *tepsi* "tepsi" (Lat. taliatorius, Fa. tabak) (ARGUNŞAH-GÜNER 571); **Altın Orda** HŞ *tepsi* "taca, misa" (ZAJACZKOWSKI 176), MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk. *tepsi* "1. krughy stolik 2. stol, eda, pişça" (KBalkRSI. 622), Kum. *tepsi* "1. nakrity stol, ustavlenny yastvami 2. medny ili derevyanny podnos" (KumRSI. 311), Karay. *tepsi* "taz miska; blyutse" (KarayRPSI. 521). Ayrıca krş. TTü. *tepsi* "1. fincan, tabak, bardak vb. şeyleri taşımaya yarayan, derinliği olmayan, türlü büyüklükte düz kap. 2.

içinde börek, tatlı vb. pişirmeye yarayan, az derin, geniş, düz kap. 3. bu kap biçiminde olan." (TüSl. 2327), Anad. ağ. *tepsi* "derinliği az, küçük, tahta tekne." (DS, X, 3887).

Clauson, Doerfer ve Räsänen sözcüğün Çince'den alıntı olduğu, bunun Farsçada, Türkçede ve Moğolcada da bulunduğu konusunda aynı görüşe sahiptirler (ED 445b-446a, TMEN 123, VEWT 468). Eren de *tepsi*'nin Çince'den geldiğini belirtir. Eren, Moğolcaya Türkçeden *tepsi* şeklinde geçtiğini ifade etmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un tanıklığına göre, Türkçeye *tepsi* olarak geçmiştir. Eren, Balkarca ve Nogaycadaki *tepsi* biçiminin düşündürücü olduğunu dile getirmiştir (EREN 403). Sözcük, Türkçeden çeşitli Avrupa dillerine de etkileşim yolu ile geçmiştir. Doerfer sözcüğün iki bölümden oluştuğunu ilk bölümün Çince *d'iap > d'iep > tie "tablet" şeklinde olduğunu ikinci kısmın izahının ise mümkün olmadığını açıklamıştır (TMEN 123).

25. M. Kıpç. *dirgi* "tepsi" (Kİ, 35)

< Tü. *térgi* < *tēr-gi*. ED 544a, TİETZE 594 *dérgi*, VEWT 475, DTSl. 554.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *térgi* "a table" "a portable table on which food is carried in" (ED 544a), KB *tirki* "sofra" (KB-DİZİN 453), MK *tirgi* "sofra" (DLT 106/96, 216/186, 294/248); **Harezmi** ME-, NF *tirki* "sofra" (ATA 2014, 428), KE *tirki* "sofra" (ATA 1997, 637), **Kıpçak** CC *tirki* "üzerinde yemek yenilen yaygı, sofrası." (ARGUNŞAH-GÜNER 844); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş Osm. Tü. *dirgi* "sofra" (TS, II, 1167).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *tirki* "1. küçük bakır leğen ya da büyük yemek kabı, karavana. 2. çamaşır leğeni. 3. derin bakır tepsi. 4. ağaçtan yapılmış hamur teknesi. 5. un, yağ vb. şeyler konulan yarayan ağaç çanak. 6. kısa saplı yuvarlak ağaç kaşık. 7. ağaç havan. 8. ekmek kabı." (DS, X, 3939).

Eski Türkçe *tēr-* "dermek, toplamak" fiiline eklenen somut kavramları karşılayarak alet, yer ve nesne adları yapan -gI eki ile türetilmiş bir sözcüktür (TEKİN 1995, 182). Clauson sözcüğün *tēr-* "dermek, düzenlemek" fiilinden türemesine semantik açıdan şüpheli bakmaktadır (ED 544a). Erdal, *der-* fiilinden türetilmediğini belirtmiştir (ERDAL 321). Eski Türkçeden itibaren kullanılan *tirgis* sözcüğü Çağdaş Kıpçak Türkçelerinde geçmez. Sözcüğün Oğuzca özellikli şekli,

ayrıca bugün özellikle Çağdaş Oğuz Türkçelerinde yaşaması, *dirgi*'nin Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmençe söz varlığına ait olduğunu gösterir.

26. M. Kıpç. *yağma* "sofra" (Kİ, 117)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Memlûk-Kıpçak sahasında sadece Kİ'te geçen ve tarihî Türk dili alanında başka yerde tanıklanamayan *yağma* sözcüğü tek veri (hapax) unsurdur. Kİ'nin D nüshasında sözcük *yagama* şeklinde kayıtlıdır. Sözcük Modern Türk dili alanında da tespit edilememiştir. Kökeni açık değildir.

4.1.6. Yemeğe Hazırlık Aletleri

27. M. Kıpç. *ayman* "kalbur, elek" (TZ, 145)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Memlûk-Kıpçak sahasında sadece TZ'de geçen ve tarihî Türk dili alanında başka yerde tanıklanamayan *ayman* sözcüğü tek veri (hapax) unsurdur. Sözcük Modern Türk dili alanında da tespit edilememiştir. Kökeni açık değildir.

28. M. Kıpç. *elek* "elemeye mahsus alet, elek, süzgeç" (Kİ, 10; TZ, 168; TA, 104)

yelek "elek, kalbur"(DM, 122)

< Tü. elge-k. Bkz. ED 143a, TİETZE 708, TMEN 537.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *elek* "elek" (Lat. sedacius, Fa. ardizan, ğarbîl) (ARGUNŞAH-GÜNER, 465); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *ilek* "elek" (TTSl. 106), *ilek* "on yeki yarmanı üzene katışkan ere kiseklerden ayeru, ilew öçen tügerek ağaç kısaga kiterelgen şilterden gıybaret jaylanma" (TTASl. I, 382), Başk.-, Kırg. *elek* "elek" (YUDAHİN 326), Kzk.

elek "elek" (KzkTTüTSl. 138), KKlp. *elek* "sito" (RKKlpSl. 928), Nog. *elek* "sito, reşeto" (NogRSl. 433), KBalk. *elek* "sito, reşeto" (KBalkRSl. 765), Kum. *elek* "sito" (KumRSl. 374), Karay. *elek* "reşeto, sito, setka" (KarayRPSl. 658). Ayrıca krş. TTü. *elek* "taneli veya un gibi toz durumunda olan şeyleri yabancı maddelerden ayıklamak veya incisini kabasından ayırmak için kullanılan, tahta bir kasnak ve tek tarafa geçirilmiş, gözenekli tel, kıl, bez vb.nden oluşan araç." (TüSl. 781), *eleh* "elek" (DS, V, 1709).

29. M. Kıpç. *kalbur* "kalbur, iri gözlü elek" (TZ, 182)

< Ar. ğirbāl. Bkz. MUTÇALI 622, TIETZE c.2, 150.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg. *kalbir* "kalbur" (YUDAHİN 388), Kzk. *kalbir* "elek, kalbur" (KzkTTüTSl. 279), KKlp. *gelbir* "reşeto" (RKKlpSl. 886), Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *k'albur* "reşeto" (KarayRPSl. 359). Ayrıca krş. TTü. *kalbur* (Ar. ğirbāl) "tahıl ve başka iri taneli maddeleri elemek için kullanılan büyük delikli veya seyrek telli elek." (TüSl. 1274), Anad. ağ. *galbir* "kalbur" (DS, VI, 1899), Az. Tü. *helbir* "buğdanın, arpanın ve s.nin zibillerini temizlemek için sağanağa geçirilmiş iri tordan ibaret alet." (ADİL II, 442), Trkm. *galbir* "dene elenyen ulı iri göz elek." (TrkmDDSl. I, 385), *kalbir* "reşeto, sito" (TrkmRSl. 141).

30. M. Kıpç. *bazı* "oklava" (Kİ, 16) Krş. *oklağı*

< Tü. bas-ık.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *bazı* "(II) dokuma tezgâhlarının alt ve üstünde bulunan ve ipliklerin sarıldığı silindir biçiminde ağaç. 2. tezgâhta çubukların yan tarafına geçirilmiş olan ve çubukları döndürmeye yarayan kol. 3. sahtiyancıları parlatmaya yarayan yuvarlak ağaç. 4. kağnıda dingil vazifesini gören ağaç." (DS, II, 586-587).

Sözcüğün kökeni Türkçe olup "bas-" (connoting something massive and oppressive) fiilinden türemiştir (ED 373a). Bu fiile eklenen fiilden isim yapan -k eki alarak türemiştir: bas-ık. (TIETZE 287). Fiile alet adı yapan -(ı)k eki gelmiştir ve

ekin düşmesi sonucunda yardımcı ünlü olan /ı/ sesi kalarak, ekin görevini üstlenmiştir. bas-(ı)k > basık > basu. Memlûk-Kıpçak sahasında sadece Kİ'te tanıklanan *bazı* bas- fiilinden türetilmiş "baskı uygulayan alet" olan *oklava* anlamında kullanılmış olmalıdır. Anadolu Ağızlarında da aynı sözcük olup anlam değişikliği ile yaşar. Sözcük, Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmençe unsurlardan biridir.

31. M. Kıpç. oklağı "oklava" (TA, 130) Krş. *bazı*

< Tü. ok + la-gu. DTSI. 369, VEWT 360, TİETZE VI, 129.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. Tü. *oklağı* "(oğlağı, oklağı, oklağaç) oklava" (TS, V, 2943).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *uklav* "kamır jeye torgan şoma tayak" (TTASl. 303), Başk. *uklaw* "skalka" (dıya raskatı vanya testa) (BaşkRSI. 572), *uklaw* "kamır yeye torgan yomro tayak" (BaşkTHI. II 465), Kırg.-, Kzk. *oktav* "oklava" (KzkTTüTSl. 410), Kklp. *oklav* "skalka", (RKKlpSI. 292), Nog. *oklav* "skalka" (NogRSI. 243), KBalk.-, Kum. *ok'lav* "skalka, valik, katalka" (KumRSI. 242), Karay.-. Krş. TTü. *oklava* "hamur açmakta kullanılan silindir biçiminde uzunca, ince değnek." (TüSl. 1791), Anad. ağ. *oklā* "oklava" (DS, c. IX, 3274), Az. Tü. *oxlov* "hemir yaymak için işledilen ortası yoğun, ucları getdikce nezikleşen taxta milden ibaret alet." (ADİL III, 517), Trkm. *oklaw* "hamır yaymak için ulanıyan, çibık şekilli edilip, ağaçtan yasalgan bir uji incemik aşhana guralı." (TrkmDDSl. II, 137), *oklav* "skalka dıya raskatıvannaya tçesta" (TrkmRSI. 486) .

ok ismine gelen isimden fiil yapan +IA ekinin üzerine bir de -gU eki gelerek alet adı yapmıştır¹⁷⁰ Tarihî Kıpçak sahasında karşımıza çıkan bu sözcük Çağdaş Kıpçak ve Oğuz grubu Türkçelerinde de yaygın kullanılan bir mutfak aleti adıdır.

¹⁷⁰ Kaçalın, Mustafa S.-Bilgin, A. Azmi, "+ lağı/+legü eki üzerine" **Türkiyat Mecmuası**, c. 20, (İstanbul, 1997): 75.

32. M. Kıpç. kersen "ağaçtan hamur teknesi" (Kİ, 45)

< Fa. kersen. Bkz. EREN 233, VEWT 257, TIETZE c.4 238.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF *kersān* < "Fa. içinde yiyeceklerin saklandığı kap." (ATA 2014, 221), KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk. *kersen* "ağaçtan yapılmış büyük kap." (KzkTTüTSl. 231), KKlp.-, Nog. *kerşen* "jyolop(oluk)" (NogRSl. 163), KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Krş Anad. ağ. *kersen* "içinde hamur yoğrulan, çamaşır yıkanan ağaç tekne." (DS, VIII, 2756), *kersen* "ağaçdan içi köwüp yasalın, hamyr yugrulgan, sekirtmeksiz uly gap." (TrkmDDSl. II, 26), *kersen* "bol'şaya derevyannaya miska" (TrkmRSl. 393).

Dilimize Farsçadan girmiş bir sözcük olup Oğuz grubu dillerinde ve Kazakçada kullanılmaktadır. Eren, *kersen* "ağaç tekne" ile Farsça *kārsān* "a wooden chest or an earthen vessel, in which bread or sweetmeats are kept" arasındaki benzerliğe dikkat çekmiştir. Nogaycada ve Tatarcadaki ş'li biçimlerin açıklanmaya muhtaç olduğunu dile getirmiştir (EREN 233). Rāsānen sözcüğün kökeni hakkında bilgi vermezken anlamını aynı şekilde vermiştir (VEWT 257). Tietze de sözcüğün kökeni hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Orta Türkçe döneminden itibaren kullanıldığına eserlerden tanıklık ederiz. Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazakçada, Nogaycada kullanılmaktadır. Sözcük, Modern Oğuz dillerinden Türkiye Türkçesi ağızlarında ve Türkmencede yaşar. Diğer ev eşyalarında olduğu gibi ağacın hammadde olarak kullanıldığına tanıklık ediyoruz. Özellikle bölgede yetişen ağaçlardan üretilmiş hamuru yoğurma işinde tercih edilen bir mutfak eşyası olmalıdır.

33. M. Kıpç. senit "yastağaç, hamur tahtası" (TA, 136)

< Rum. σανίδι "brett". Bkz. EREN 361.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *senit* "hamur tahtası" (TüSl. 2066), Anad. ağ. *sinit* "üstünde et kesilen ya da ekmek açılan tahta." (TS, X, 3642).

Eren, *senit* isminin Türkiye Türkçesinde ve Kıbrıs ağızlarında geçtiğini belirtirken bunun Rumca bir alıntı olduğunu dile getirir. Ancak Eski Kıpçakçada bulunmasının ilginç olduğunu da ekler (EREN 361). Bugün Oğuz sahasında bu sözcüğün yaşıyor olması Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmen söz varlığından biri olduğunu gösterir. Çağdaş Kıpçak sahasında bu sözcük geçmez.

34. M. Kıpç. *bitek* "un ve diğer şeyler için altı delik olarak çamurdan yapılan kap" (Kİ, 19)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca bkz. Anad. ağ. *bitek* "1. tahılın saklanması için büyük sepet. 2. gübre ve tahıl karıştırılarak yapılan tahıl ambarı."; *bitek* "pekmez konulan küçük küp." (DS, II, 708-709).

Memlûk-Kıpçak sahasında sadece Kİ'te tek veri (hapax) unsur olarak geçen sözcük, tarihî Türk dili alanında tanımlanamamıştır. Sözcüğün bugün Oğuz sahasında sadece Anadolu ağızlarında geçmesi, Kİ'teki *bitek* sözcüğünün kayıt düşülmesi de "Türkmen/Oğuz" özellikli bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Bahaeddin Ögel, *bitek/betek/petek* olarak adlandırılan bu nesnenin "altı delik bir çömlek süzgeç" olduğunu söylemiştir.¹⁷¹

35. M. Kıpç. *soravcı* "süzgeç, süzge." (TZ, 240)

< Tü. sor-*agu*+cı.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-, fakat krş. *sor-* "emmek" (DLT 524/426), *sorgu* "bardak çekerken (hacamat yaparken) kullanılan bardak (DLT 12/6, 214/184); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

sor- "emmek" fiiline eklenen -*agu/-ägu* > -*av/-äv* şeklinde bir gelişim gösteren ek ile birleşerek bir kalıcı isim olmuştur.¹⁷² Kıpçakçaya özgü hareketin sonucunu, ürünü olan adları türeten bir ek olan -(A)v+cI eki ile bir alete ad

¹⁷¹ Ögel, 1978, 308.

¹⁷² János Eckman. "Chagatay Manuel", (Bloomington: Indiana University Publications, USA 1966): 48.

olmuşlardır.¹⁷³ TZ'de geçen sözcükteki veri (hapax) unsur olarak dikkati çeker. Tarihî ve Modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

36. M. Kıpç. *süzgüş* "süzgeç" (TZ, 244)

< Tü. *süz-güç*. Bkz. ED 862 a, BERTA 318, TEKİN 1995*süz-* "süzmek".

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *süzek* "(süzgü) 1. süzgeç 2. testinin ağzına bağlanan tülbent." (TS, V, 3640-3641).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *sözgeç* "törle sieklıklarını sözep ütkere torgan ilek sıman eyber, caylanma." (TTASl. 713), *sözgeç* "1. şumovka, durşlag 2. tsedilka, siteçko" (TatRSI. 499), Başk. *hözgös* "şumovka, tsedilka, durşılak 2. fil'tr 3. bredeñ" (BaşkRSI. 630), *hözgös* "şıyık neme hözöp tazarta torgan ilek hımak neme." (BaşkTHI. 594) Kırg.-, Kzk. *süzgiş* "süzgeç." (KzkTTüTSl. 495), KKlp. *süzgiş* "tsedilka" (RKKlpSI. 1085), Nog. *süzgiş* "1. şumolka, tsdilka, durşılag 2. fil'tr 3. bredeñ" (NogRSI. 314), KBalk. *süzgüç* "şumolka, tsedilka" (KBalkRSI. 588), Kum. *süzgüç* "tsedilka, şumolka, durşlag, fil'tr." (KumRSI. 295), Karay. *süzgüç* "sito, tsedilka" (KarayRPSI. 486). Ayrıca krş. TTü. *süzgeç* "1. sıvıları süzmeye yarayan araç, süzek. 2. bir akışkandaki yabancı maddeleri süzüp ayıran alet veya aletlerden oluşan düzenek, süzek, filtre." (TTüSl. 2193), Az. Tü. *süzgeç* "bir şeyi süzmek için elek ve s. alet." (ADİL IV, 178), Trkm. *süzgüç* "1. sıvınlıkı süzmek arassalamak için ownuk gözli yörıte enjam." (TrkmDDSl. II, 301), *süzgüç* "tsedilka, filtr" (TrkmRSI. 596), YUygTü. *süzgüç* "süzgeç" (YUygTüSl. 371), Özb. *süzgiç* "suv yuzıda va umuman sıvınlık betıda süzüvçi, türlü maksatlar için belgilangan engil narsa, metal, kalkovıç." (ÖDİL II, 82).

Clauson *süz-* fiilinden türeyen aynı anlamı karşılayan iki isim olan *süzgiç* ve *süzgü* adlı alet adlarından *süzgiç* isminin *süzgü*'den küçük fonetik değişikliklerle birlikte daha yaygın bir kullanımda olduğunu belirtmiştir. Ancak *süzgü* ismini madde başı olarak ele almış olup *süzgiç*'i maddenin içinde değerlendirmiştir (ED 862a). Berta da *süz-* fiilinden geldiğini, belirtmiş ve sinonimi olan *süzgü* ismini de vermiştir (BERTA 317). Eski Türkçeden itibaren kullanılan *süz-* fiilinden +gAç alet ve nesne isimleri yapan eki almış olup yaygın kullanılan bir sözcük olarak Çağdaş Kıpçak ve Oğuz sahasında geçer. Kıpçakçanın bir özelliği olarak sözcük sonundaki ç > ş

¹⁷³ Korkmaz, age, 109.

değişimine örnek olarak verilebilir. Kıpçak dillerinde ve Oğuz gurubu dillerinde çeşitli seslik değişikliklerle sözgeç/hözgös/süzgiş/süzgüç/süzgeç şekillerinde yaşamaya devam etmektedir.

37. M. Kıpç. *süzme* "süzgeç" (TZ, 245)

< Tü. süz-me. Bkz. BERTA 317, TEKİN, 1995*süz-* "süzmek".

Tarihî:KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *süzme* "torba" (DS, X. 3730).

Berta süz- "filtern; durchseihen" açıklaması ile ele aldığı süz- fiilinden -mA eki ile türetilen isim olarak sözcüğü incelemiştir. Alet adı yapan ek olduğunu da dipnotta belirtmiştir (BERTA 317). süz- fiiline gelen -me eki, eklendiği fiilin ifade ettiği hareketle ilgili olan eşyayı, kavramı anlatan kalıcı isim türetmiştir (ERDAL 317). *süzme* sözcüğü "süzgeç" anlamında Tarihî Türk dili alanında sadece TZ'de tespit edilmiştir. Çağdaş Kıpçak sahasında tanıklanamamıştır. Anadolu ağızlarında *süzme* "torba" anlamında kullanılmakta olup süzme işini yapan nesne olarak geçer. süzme yoğurt, süzme bal örnekleri ince gözenekli bir kumaş torbadan veya süzmeye yarayan bir eşyadan (petekten) geçirilerek elde edilmesine örnektir.

4.1.7. Saklama Gereçleri

38. M. Kıpç. *bardak* "büyük testi, fıçı, bardak"(Kİ, 15; TZ, 148; DM, 74; KK, 103; TA, 92)

< Tü. bart+ak. Bkz.ED 358a, VEWT 64, DTSI. 85, EREN 40, TIETZE I, 280).

Tarihî: KökTü.-; Uyg.-, KB-, MK-*fakat bart* "şarap kovanı ve sıvı şeylerin ölçülmesinde kullanılan kap"; *bart* "Oğuz lehçesinde, pişmiş topraktan su kabı" (DLT 172/148);**Harezmi** ME *bardak* "testi, bardak" (YÜCE 98), NF-, KE-, **Kıpçak** CC *bardak* "su testisi" (Lat. vlceus, Fa. kūza) (ARGUNŞAH-GÜNER 434); **Altın Orda** HŞ -, MN -, AOYarlık -. Krş. Osm. Tü. *bardak (bartak)*"testi." (TS, I, 400).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *bardak* "stakan, tustagan" (EHMETYANOV 51), Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *bardak* "steklyannaya banka, stakan; *bardak'* kuvşin (glinyanyı)" (KarayRPSI. 102). Ayrıca krş.TTü. *bardak* "1. su vb. şeyleri içmek için kullanılan, genellikle camdan yapılan kap. 2. bu

kabın alacağı miktarda olan. 3. boduç, çamçak. 4. toprak testi." (TTüSl. 254), Anad. ağ. *bardak* "1. toprak testi, küçük testi. 2. çamdan yapılmış su testisi. 3. toprak, çam veya madenden yapılmış ibrik. 4. sürahi. 5. toprak çömlek, toprak kavanoz. 6. kiremit." (DS, II, 528), Az. tü. *bardak* "su ve ya başka mayeler tökmek, yahut içinde piti bişirmek için saxsıdan, çiniden ve s.-den kayırılmış kulplu ve ya kulpsuz darboğaz kab, seheng, cürdek." (ADİL I, 220).

Kâşgarlı Mahmud sözcüğün kökeninin *bart* sözcüğü olduğunu ve bunun Oğuzca bir kullanım olduğunu dile getirmiştir. Clauson sözcüğün "sıvı malzemeleri ölçmeye yarayan bir kap" olduğunu aktarmıştır (ED 358a). Räsänen, Nadalyaev vd., Eren ve Tietze de sözcüğü "bardak, kap" anlamında vermişlerdir (VEWT 64, DTSl. 85), (EREN 40, TİETZE I, 280). *bart* sözcüğüne getirilen +Ak küçültme eki ile türetilmiş bir isimdir.¹⁷⁴ Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Karaycada tanıklanabildiğimiz sözcük Oğuz sahasında da yaygın bir kullanıma sahiptir.

39. M. Kıpç. *kumğa* "ibrik" (TZ, 211) ~ *kumğan* "ibrik" (TZ, 211)

< ? kumğan. ED 627b, VEWT 300, DTSl. 466.

Tarihî: KökTü.-; Uyg.-, KB-, MK *kumgan* "güğüm, ibrik" (DLT 217/187, 221/190, 439/343); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *komgan* "ibrik" (TTSl. 160), *komgan* "kumgan" (TatRSl. 273), *komgan* "Törki halıklarda jiz hem başka törle metallardan işlenen totkaly hem borınlı kuvşın sıman savıt (yıwınıw öçen faydalanıla)" (TTASl. 140), Başk. *komgan* "1. kumgan (kuvşın s krişkoy dlya umıvaniya) 2. prinadlejaşy kumhanı." (Başk.RSl. 337), *komgan* "yıwınıw, sayınıw ösön totonolgan ozon muyınlı teke moronlo hawıt." (BaşkTHl. 674), Kırg. *kumğan* "1.su kaynatmak için madenî çaydanlık; 2.ibrik." (YUDAHİN 520), Kzk. *quman* "ibrik, yıkanmak için abdest almak için kullanılan kap." (KzkTTüTSl. 180), KKlp.-, Nog. *kumgan* "kumgan (Metallıçeskiy, kuvşın c ruçkoy u nosıkom-cayjit dlya rıtyal'nogo omovenıya)(NogRSl. 187), KBalk. *kumgan* "1. kumgan (metallıçesliy kunşın s uzkıw dorlışkom u dlınıw nosıkom) 2. rukomynık (Kar. BalkRSl. 422), Kum. *kumman* "kumgan(nevol'şoukubşın dlya vodi)" (KumRSl. 205), Karay. *kumgan* "kumhan, kumgan, kuvşın; rukomoylık naszyne do avlusji, dzban; umywalnia"

¹⁷⁴ Korkmaz, age, 35.

(KarayRSI. 346). Ayrıca krş. Anad. ağ. *kuman, koman, kumgan* "ibrik" (DS, VIII, 2998).

Clauson *kumğan* maddesinin açıklamasını "su şişesi, matara" olarak vermiştir. Sözcüğün kökeninin çok açık olmadığını, Arapça *qumguma* sözcüğünün fonetik farklılığa uğrayarak Türkçeye geçmiş alıntı bir sözcük olabileceğini belirtmiştir (ED 627b). Räsänen ise anlamının "kazan" olduğunu ifade etmiş ve sözcüğünün Moğolca *qumagan* "Wasserkrug, Waschkrug" ilgisini göstermiştir. Ayrıca *kumgan*'ın Türkçeden Ostyakçaya, Çeremisçeye, Mansiceye ve Rusçaya geçen bir verinti sözcük olduğunu aktarmıştır (VEWT 300). Çağdaş Kıpçak dillerinde de "ibrik" anlamı ile sözcük yaşar.

40. M. Kıpç. *kükevür* "ibrik" (TZ, 213)

< Mo. köke-gür. VEWT 288 a-b, TMEN I 319.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

TZ'de geçen sözcükteki veri (hapax) unsur olarak dikkati çeker. Räsänen sözcüğün Moğolca kökenli olup *köke-gür* yapısında olduğunu dile getirmiştir (VEWT 288). Doerfer de sözcüğün "kırmızı saklamak için kullanılan bir deriden yapılmış bir su kabı" anlamında olduğunu belirtir ve Moğolca kökenli olduğunu söyler (TMEN I 319). Deriden yapılmış su matarası, tulum, şişe anlamındadır. Tarihî ve Modern Türk dili alanında tanımlanamamıştır.

41. M. Kıpç. *küvelek* "sütün sağıldığı kova" (Kİ, 56)

< Erm. kovlak. (TIETZE IV, 474).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *külek (güvlek)* "tahta kova, gerdel" (TS, IV, 2767).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *kulek* "su kovası" (DS, VIII, 2995), *külek* "tahta kova"(DS, VIII, 3028), *küvlek* "1. ağaçtan yapılmış su kabı. 2. tahta yağ kutusu." (DS, VIII, 3056).

Robert Dankoff, sözcüğünün kökeninin Ermenice olduğunu, Ermenicenin ağızlarında *kovlak* "milking pail" olarak geçtiğini söyler.¹⁷⁵ Tietze de *külek/kulek/küvlek* isminin "tahta su kovası" anlamında olduğunu aktarmıştır (TİETZE IV, 474). Semih Tezcan da *kovlak* sözcüğünün Ermeniceden alıntı olduğunu Ermenicenin ağızlarında *külek* olarak yer aldığını belirtir.¹⁷⁶ Çağdaş Kıpçak sahasında tanıklanamamış ancak Anadolu ağızlarında dar bir alanda kullanımda olan bir sözcüktür. Memlûk-Kıpçak sahasındaki Oğuzca verilerden biridir.

42. M. Kıpç. *koğa* "kova" (DM, 94)

< Tü. kovğa. Bkz. ED 583b, VEWT 273b *kobğa*, DTSI. 461 *kovğa/kovqa* DTSI. 461, TİETZE IV, 336.

Tarihî: KökTü. -; Uyg.-, KB -, MK *kova* "Oğuz lehçesinde kova"(DLT 85/76, 549/449); **Harezm** ME *koğa* "kova" (YÜCE 148), NF *kobğa* "kova" (ATA 2014, 252)/*kovğa* "kova" (ATA 2014, 256), KE -, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *koffa* "(kofa) kova" (TS, IV, 2600).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk. *kavğa* "deriden vb. maddelerden yapılan kuyu kovası." (KzkTTüTSl. 302), KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *kova* "genellikle su ve sulu şeyler taşımaya, kuyudan veya denizden su çekmeye yarayan üstünden kulplu kap." (TüSl. 1490), Anad. ağ. *kofa* "kova" (DS, VIII, 2899), Az.Tü. *koğa* "bir şeyi tutub çekmek için ucu çarpmalı ağac, karmak." (ADİL II, 719).

kovğa "pail, bucket" açıklamasıyla Clauson, bu sözcüğünün *kovuk* sözcüğüyle ilgili olduğunu, aynı kökten olduğunu belirtmiş ve Moğolcada da Türkçeden alıntı bir sözcük olarak *koboğa/koboğö* "bucket, trough" şeklinde tanıklandırmıştır (ED 583b). Räsänen *kobqa* kova "Eimer" olarak açıklamasını yapmış ve Moğolca *qobuga* ile ilgisini ortaya koymuştur (VEWT 273b). Kâşgarlı Mahmud sözcüğün Oğuzca olduğunu dile getirmiştir. Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazakçada kullanılmaya devam etmektedir. *kova*'nın yapıldığı malzemenin Memlûk-Kıpçak döneminde ne olduğunu kestirmek mümkün değildir. Ancak geleneksel Türk sosyal

¹⁷⁵ Robert Dankoff, **Armenian Loanwords in Turkish**, (Wiesbaden: Harrasowitz 1995), 83.

¹⁷⁶ Semih Tezcan, **Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar İnceleme**, (İstanbul: YKY Yay., 2001), 56-58.

hayatındaki ev eşyası için kullanılan malzemelerden hareketle deriden, bakırdan, ahşaptan üretilmiş olabileceğini söylemek mümkündür.

43. M. Kıpç. *sançık* "kova" (DM, 103)

< Tü. sanaç+çık (küçültme eki). Bkz.ED 835b.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *sanaç* "an entire goat-skin used as a bag for flour (etc.)" (ED 835b), KB-, MK-, *fakat krş. sanaç kesirgü* "kırmızı dağarcık" (DLT 180/154); **Harezme** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. - fakat krş. *sanıç* "süt kabı" (DS, X, 3537).

Radlof Uygur Hukuk belgeleri ve borç metinlerinde sözcüğü "deri çanta" olarak yorumlamıştır.¹⁷⁷ Kâşgarlı Mahmud sözcüğün *sanaç kesirgü* sözcük grubu olarak "kırmızı dağarcık" anlamında geçtiğini dile getirmiştir. Clauson da sözcüğün "keçi derisinden yapılmış torba, kap" anlamında olduğunu belirtmiştir (ED 835b). Türklerin günlük hayatta en çok hayvan ürünlerini kullanmalarından dolayı, kap ve torba işlevinde özellikle sıvı malzemeleri taşımak için bu tür bir eşya kullanımı doğaldır. Erdal, +çuk ekinin, kapları ifade eden bir yapı oluşturduğunu söyler ve buna örnek olarak da *kapçuk* ve *küpçük* örneklerini verir (ERDAL 108). DM'de geçen *sançık*, *sanaç* sözcüğüne eklenen küçültme eki +çık eklenmesiyle türetilmiş bir isimdir. Derleme Sözlüğünde geçen *sanıç* "süt kabı" *sançık* ile ilişkili olmalıdır. Tarihî Kıpçak metinlerinde karşılaştığımız bu sözcük bugün Oğuz grubu Türkçelerinde çok dar bir alanda yaşamaya devam etmektedir.

44. M. Kıpç. *sapçak* "bakır kuplu kova" (Kİ, 86)

< Tü. sap+çak. Bkz. EREN 78, VEWT 99.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezme** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, *fakat çapçaçık* "fiçicik, küçük fiçi" (ARGUNŞAH-GÜNER 681); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. Tü. *çamçak (çapçak)* "ağaçtan yapılmış su kabı, maşraba." (TS, II, 819).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *çapçak* "çamçak" (TTSI. 391), *çapçak* "kadka, boçka; kadoçny, boçeçny" (TatRSI. 631), *çapçak* "yuan ağacının öçen kuşlap yeki taktalardan kırşaulap yasalğan, yassı töple zur ağaç savıt, kısmek." (TTASI. III, 409),

¹⁷⁷ Ögel, 1985, 308-309.

Başk. *sapsak* "beyek bulmagan kin agas hawıt" (BaşkTHI. 171), Kırg. *çapçak* "fiçı; yoğurt, kifir ekşitmek ve s. için kullanılan ağaç kova." (YUDAHİN 251), Kzk. *saptıyak* "ağaçtan yapılmış kap kacak" (KzkTTüTSl. 468), KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş Anad. ağ. *saplak* "saplı su tası, maşraba" (DS, X, 3541).

çamçak < çapçak "ağaçtan oyularak yapılmış kulplu su kabı". Ağızlarda çapşak, şapşak olarak da geçer. Dar bir alanda şapşak biçimi de kullanılır. Türkçe sap kökünden geldiği anlaşılıyor: *sap* sözcüğüne küçültme eki +çak'ın eklenmesiyle türetilmiştir. Eren, sözcüğün benzeşme olayına uğrayarak çamçak şeklini aldığını söyler. *çapçak* biçiminin -p- > -m- değişimi ile çamçak biçimine dönüştüğünü belirtir. *sap* isminden başka müştakların da olduğuna dair örnek verir. (saplı "kazandan sıcak su almak için kullanılan uzun saplı kap") (EREN 78). Tarihî Kıpçak metinlerinde karşılaştığımız bu sözcük bugün Kırgız, Kazak ve Oğuz sahalarında yine *kova* anlamında kullanılmaya devam etmektedir.

45. M. Kıpç. küp "küp" (Kİ, 55; TZ, 214; TA, 127)

< Fa. *küp* "an earthenware jar or jug" ED 687a, DTSl. 328, VEWT 309, TIETZE IV, 467.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *küp* "an earthenware jar or jug" (ED 687 a), KB-, MK *küp* "küp" (DLT 85/76, 88/79, 494/396, 555/458, 587/481, 553/456); **Harezmi** ME-, NF *küp* "küp" (ATA 2014, 273), KE *küp* "küp" (ATA 1997, 411), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *kub* "sıyıklıknı kaynatu yeki parga eylenderü öçen hezmet ite torgan küp sıydılırışlı, kapkaçlı zur savıt yeki kazan." (TTASl. 179), Başk.-, Kırg.-, Kzk. *kub* "küp" (KzkTTüTSl. 253), KKlp. *kub* "kub (suv kaynatagın ıdı)" (RKKlpSl. 379), Nog. *kübi* "pahtalka, ruçnaya masloboyka" (NogRSI. 191), KBalk. -, Kum. *kub* "kub (su kaynatmak için kullanılan su güğümü)" (KumRSI. 173), Karay. *küp* "bolşoy kuvşin dlya vodi zarıvaemıy v zenneyu" (KarayRPSI. 354). Ayrıca krş. TTü. *küp* "su, pekmez, yağ vb. sıvıları veya un, buğday gibi tahılları saklamaya yarayan, geniş karınlı, dibi dar toprak kap." (TüSl. 1560), Anad. ağ. *küpe* "küp" (DS, VIII., 3041), Az. Tü. *kub* "maye kaynatmak ve ya distille etmek için şar, ya silindr şekilli kab." (ADİL II, 768).

Räsänen Farsça kökenli bu sözcüğün Ural, Mezopotamya ve Akdeniz bölgesinde yaygın bir kültür sözcüğü olarak kullanıldığını belirtir (VEWT 309). Küp, yiyecekleri saklama yönteminin bir parçası olarak yüzyıllardır kullanılan bir üründür.

Küp; sirke, pekmez, yağ gibi sıvı malzemeleri ve peynir, yoğurt, süt, et, tahıl ürünlerini ısını, rengini, lezzetini, içeriğini koruyarak uzun süre bozulmadan saklamasından dolayı sıkça kullanılır. Topraktan yapılan bu ürünler, çanak-çömlek zanaatıyla uğraşan kişilerin elinden çıkan eşyalardır. Eski Türkçeden itibaren yaygın bir kullanıma sahip olan Farsçadan dilimize kazandırılmış olan bu sözcük Çağdaş Kıpçak sahası dillerinde ve Oğuz grubu Türk dillerinde hâlâ kullanımdadır.

46. M. Kıpç. *dolkuq* "tulum" (Kİ, 35)

< Tü. tol-uk-uk. Bkz. ED 496b, VEWT 487.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *tolkuk* "an inflated skin container, or bladder" and monre generally "a skin container" (ED 496b), KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *tulak* "1. ayak astına jeyile torgan tire 2. sıyr tiresinnen tegilgen kün kapçık" (TTASl. 160), Başk. *tulaq* "şkura (genç sığırınışlenmemiş kurutulmuş derisi)(Başk.RSl. 550), *tulaq* "1. ilenmey kipken mal tirehe (ayak açtına, tirmen açtına urındıkka yeygendar)" (Başk.THzl. II 407), Kırg.-, fakat *tulup* "tulum şeklinde yüzülen buzağı derisi." (YUDAHİN 759), Kzk.-, fakat *tuvlak* "üzerinde yün çırpmaq ya da oturmak için kullanılan kurutulmuş, hayvan postu" (KzkTTüTSl. 551), KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *toluk* "davar derisinden yapılan yayık." (DS, X, 3953); *tuluk* "1. pekmez, peynir, yağ vb. şeyler koymaya yarayan ya da yayık olarak kullanılan deri, tulum. 2. ağaç yayık." (DS, X, 3988).

Clauson, *tolkuk* "şişirilmiş deri, kap, tulum" olarak geçtiğini belirtir. Morfolojik olarak toluk- < tol- fiilinden geldiğini söyler (ED 496b). Zeynep Korkmaz sözcüğün tol- fiiline gelen -Ik eki ile türetilmiş olduğu görüşündedir. Bu ek geldiği sözcüğe "yapılmış, tamamlanmış bir işin ürünü" anlamı katar: doluk "deriden kap, tulum".¹⁷⁸ Räsänen'e göre *tolkuk* "Schwimmschlauch", "aufgeblasener Schlauch" "torba" anlamında kullanılan bir sözcüktür. Ancak sözcüğün etimolojik gelişimi hakkında bilgi vermez (VEWT 487). Tenişev, sözcüğü iki ayrı madde başında göstermiştir. Birincisi *tula* dır. Türk diyalektlerinde ve Başkurtçanın diyalektlerinde geçtiğini dile getirmiştir. İkinci madde başında ise *tulaq* ismi altında incelemiştir. Bunu da Başkurtça ve diyaletlerinde *tulaq*, Karakalpakçada *tuvlaq*, Kazakçada

¹⁷⁸ Korkmaz, age, 86.

tuwlaq, Altaycada ise iki şekilde *tu:laq* ve *tulaq* olarak, Teleütçede *tulaq*, Altay diyaleklerinde *tu:laq* olarak geçtiğini aktarmıştır. Yüzülmüş deri olarak Türk diyalektlerinde geçtiğini söylemiştir. Başkurtçanın diyalektlerinde doldurulmuş kuzu derisi olarak kullanıldığını söyler. Karakalpakçada ev yapımı işlenmiş deri olduğunu belirtir. Ek bilgi olarak da bir zeminin üzerinde dövülerek yapıldığını söyler. Kurutulmuş inek yada at derisini keçe hâline getirebilmek için dövüldüğünü söyler. Kazakçada da aynı anlamı ile geçtiğini belirtir (TENİŞEV 387-388). İncelediğimiz tarihî Türk lehçelerinden Uygurcada sözcük geçmektedir. Günümüz Kıpçak sahasında incelediğimiz eserlerden Tatarcada ve Kırgızcada karşımıza çıkmaktadır. Günümüz Oğuz sahasında *tulum* anlamı ile Anadolu ağızlarında sıklıkla kullanılan bir ev aleti adıdır. Sözcük başındaki sesin ötümlüleşmesi olayının Oğuz dilinin bir özelliği olması sebebiyle Kitâb-al İdrâk'te yer alan sözcüğün Türkmen söz varlığına ait olduğunu söylemek mümkün. t- > d- değişimi dolayısıyla doğrudan sözcüğün Türkmencede kullanılan biçimidir, *dolkuk*. Kıpçak dillerinden Tatarcada, Kırgızcada ve Oğuzcanın ağızlarında Kıpçak dilinin etkisiyle sözcük başındaki t- sesinin korunması ile geçtiğine tanık oluyoruz.

47. M.Kıpç. *legün* "fıçı" (DM, 98)

< Fa. lagun. Bkz. KANAR 541, ED 764a, VEWT 314, DTSl. 332, EREN 280 *leğen*, TİETZE IV, 527.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *lagun* "içinden süt, ayran vb. şeyler içilen, kile gibi oyulmuş kap" (DLT 207/177); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *legen* "leğen" (TTSl. 208), Başk. *legen* "ez tas" (BaşkTHI. 772), Kırg. *legen* "ilegen" (YUDAHİN 546), Kzk. *legen* "leğen" (KzkTTüTSl. 357), KKlp. *legen* "taz" (RKKlpSl. 994), Nog.-, KBalk.-, Kum. *legen* "taz, l'ohan" (KumRSl. 219), Karay. *legen* "bolşoy medniy taz" (KarayRPSl. 399). Ayrıca TTü. *leğen* "Fa. genellikle, içinde bir şey yıkamak için kullanılan metal veya plastikten yayvan kap." (TüSl. 1580), *leğen* "(< Fa. leken) ağaç veya metalden, geniş, yayvan çamaşır veya yıkanma kabı." (TASl. 484), *legen* "yemek konulan çinko kap"; *leğen* "karavana denilen yemek kabı"; *leğın* "leğen". (DS, IX, 3070), Az.Tü. *leyen* "muhtelif ihtiyaçlar-içinde el-yüz ve ya paltar yumaq, mürebbe bişirmek ve s. için istifade edilen misden ve ya başka materiallardan kayırılmış mühtelif şekilli derin kab." (ADİL III, 260), Trkm. *legen* "kir yuyulgan ya da

hojalıkda başka maksatlar için ulanylyan yuka metal gap, taz." (TrkmDDSl. II, 68), *legen* "taz" (TrkmRSl. 430), Özb. *lagan* "1. kuyuk ovkatlar solnadıgan, tarelkadan katta yassı idiş. 2. kosadan katta içi çukur sopol idiş, tobok." (ÖTİL I, 425), YUygTü. *legen* "leğen" (YUygTüSl. 254).

Eren *leğen*'in anlamını "içinde bir şey yıkamak için kullanılan yayvan kap." olarak vermiş ve sözcüğün kökeninin < Fa. *lagan* "a brozer or copper pan in which the hands are washed". olduğunu kaydetmiştir (EREN 280). Clauson, sözcüğü *hapaks legemenon* olarak vermiştir. Sözcük başka dillerde de yaygın kullanılır: Süryanice *lejina*, Yunanca *lagoinos*, Asurca *liginnu* (ED 764a). Räsänen, sözcüğün "süt kabı" anlamında olduğunu belirtmiş ve Rusçadan alındığını dile getirmiştir. < russ. *lagun* (VEWT 314). Eski bir kültür sözcüğü olan "leğen" çeşitli dillerde olduğu gibi Çağdaş Kıpçak dillerinde, Özbekçede, Yeni Uygurcada ve Oğuz grubu Türk dillerinde yaygın olarak yaşamaya devam etmektedir. Diğer mutfak aletleri gibi ilk olarak ahşap malzemedan yapıldığı söylenebilir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde DM'de geçen sözcük aletler bölümü içinde kendisi gibi genellikle ahşap malzemedan üretilen (*senek*, *kübrü*, *bardak*) isimlerle birlikte zikredilmiştir.

48. M. Kıpç. *senek* "küp, damacana" (DM, 105)

siñek "testi" (Kİ, 90)

< Tü. *senek*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *señek* "su içilen testi ve küp" (DLT 604/496); **Harezmi** ME-, NF *señek* "ağaçtan oyulmuş su kabı" (ATA 2014, 369), KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. Tü. *señek* "ağaçtan veya topraktan yapılmış su kabı, desti." (TS, V, 3384).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *senek* "1. çam ağacından oyularak yapılan su kabı, tahta testi. 2. toprak su testisi, küp. 3. bakır güğüm." (DS, X, 3581), Az. Tü. *senek-seheng* "su daşumak için misden ve ya kilden kayrılmış külplü, qarınlı, darboğaz kap, güyüm." (ADİL 73).

Caferoğlu *siñek*'in Kİ'nin nüshalarında *sinek* olarak yanlış yazıldığını ifade etmiştir. (Kİ, 90). Clauson'ın, Oğuzca bir sözcük olarak nitelendirdiği *senek* sözcüğüne "ağaçtan oyularak yapılmış bir su kabı" anlamını verir (ED 838a-b). Eren sözcüğü, "çam ağacından yapılmış su kabı, bardak" açıklamasıyla vermiştir. Ona göre, ağızlarda *sinek* (< *siñek*) olarak da kullanıldığını belirtir. Az. *senək*, ~ Osm.

senek "ağaçtan oyulmuş su kabı". Kâşgarlı Mahmud'a göre, senek Oğuzca bir biçimdir. Moğolca *senggesün*, *segesün* biçimleriyle birleştirilmesinin yanlış olduğunu belirtir (EREN 361). Räsänen sözcüğün kökeninin (*sänäk* "Krug" = Mo. seşgesün, segesün) Moğolca olduğunu öne sürmüştür *sänäk* "Krug" = Mo. seşgesün, segesün "Napf, Trinkgefäss" (VEWT 410). Ancak Eren'e göre sözcüğü bu Moğolca sözcük ile eşleştirmek yanlıştır. *senek* sözcüğü, Kıpçak sahası içindeki Oğuzca söz varlığı malzemelerinden biridir.

49. M. Kıpç. *tapa* "tıpa, fiçi tıpası" (BM, 50)

< İt. *tapa*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *tapa* "zatiçka, probka" (KarayRPSl. 513). Ayrıca krş. Anad. ağ. *tapa* "depoların su deliği tıkacı" (DS, X, 3822), *tapa* (< İt. *tappa*): 1. dar bir deliği veya şişe ağzını tıkamaya yarayan, mantar, lastik, cam, tahta ve plastikten yapılmış tıkaç, tıpa. 2. top mermisinin ucuna vidalanan ve mermi atıldıktan sonra onun patlamasını sağlayan ayarlı kapak. (TASl. 773).

Eren *tıpa*'nın tanımını şu şekilde vermiştir: şişe gibi dar delikleri tıkamaya yarayan mantar, cam, tahta veya plastikten tıkaç. Dilimize İtalyanca *tappo*'dan geçtiğini belirtmiştir. (EREN 394).Tarihî Türk dili alanında sadece Memlûk-Kıpçak sahasın BM'de tanıklanan sözcük tek veri (hapax) bir unsurdur.

50. M. Kıpç. *çatan* "sepet" (Kİ, 27)

< Tü. *çat-gan* (?).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk. *şeten* "sepetçi söğüdünün dallarından yapılan çit vb. nesne." (KTTS, 638), KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *çatan* "[çatgı] saman taşımağa yarayan büyük sepet, küfe." (DS, III., 1088) TTü. *çiten* "1. saman taşımak için arabalara konulan ince dallardan örülmüş büyük sepet veya çit." (TüSl. 551), Az. Tü. *çeten* "kargıdan, ağac çubuğlarından hörülmüş çeper, hörgü." (ADİL I, 470).

çat- fiili "bir araya getirmek, birleştirmek" kökünden türetilmiş olan bir isimdir. Memlûk-Kıpçak sahasında sadece Kİ'te "sepet" anlamında geçen *çatan* sözcüğü, Modern Kıpçak alanında sadece Kazak Türkçesinde benzer bir anlamda geçmektedir. Kazakçanın karakteristik ses değişimi olan ç- > ş- değişimiyle "şeten" şekline geçen sözcük, aslî biçimi göz önüne alındığında ince sıradan şekliyle dilde kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde *çiten* ve *çatan* olarak ünlü değişikliğine uğramış şekli iki farklı kullanılmaktadır. Sözcüğün Anadolu ve Azerî sahasında geçmesi Oğuzca bir unsur olarak değerlendirebileceğimize işaret eder. Kİ'teki Oğuzca unsurlar arasında sayabileceğimiz *çatan* sözcüğünün tarihsel sahada tek veri olma özelliği de ayrıca dikkati çeker.

51. M. Kıpç. *çıkın* "çıkın, bohça" (Kİ, 30; TZ 162)

< Tü. çığ-ın. Bkz. TIETZE I, 506.

Tarihî: KökTü.-; Uyg.-, KB-, MK-, fakat *çığ*"Türk arşını" (DLT 499/400) / *çığ-* "(yük, bohça vb. şeyleri) bağlamak" (DLT 271/237); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *çıkın* "bir beze sarılarak düğümlenmiş küçük bohça, çıkı." (TTÜSl. 532), *çıkı* "1. bohça, çıkı. 2. sofraya bezi. 3. para kesesi. 4. içinde kıymetli şeyler bulunan paket." (DS, III, 1166).

Sözcük, Kâşgarlı Mahmud'un lügatinde geçen çığ- fiilinden türetilmiştir. çığ- fiiline getirilen -n eki fiilin işaret ettiği hareketle ilgili kalıcı isimler türetir. Fiilden etkilenişin sonucu veya ürünü olma özelliklerine sahiptir.¹⁷⁹ Tietze, *çıkı/çıkın* maddesi ile "küçük bohça, torbacık" anlamının asıl manasının büyük düğüm'den kaynaklanabileceği görüşündedir. Bunu destekleyen *çıkıl* "düğümlü; karışık" örneğini vermiştir. İkinci varyantın yani *çıkın* sözcüğünün son ünsüzünün yanlış ayrılma yüzünden ilave olmuş ihtimalini göstermiştir (TIETZE I, 506). *çıkın* sözcüğü, Kıpçak sahasındaki Türkmen özellikli söz varlığına dâhil edilebilir. *çıkın* ismi Anadolu ağızlarında özellikle ekmek ve hamur ürünlerinin saklanmasıyla yönelik olarak bu nevi gıdaların içine konup düğümlendiği bohçadır.

¹⁷⁹ Korkmaz, age, 101.

4.1.8. Pişirme Aletleri

52. M. Kıpç. *furun* "fırın"(TA, 107)

< Lat. *firin*. Bkz. TIETZE II, 86, EREN 144, VEWT 147.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *firin* "peç" (dlya vıpeçki hlaba) (KarayRPSl., 595). Ayrıca krş. Anad. ağ. *furun* "fırın" (DS, V, 1880), TTü. *firin* "1. içinde genellikle odun yanan, her yanda aynı derecede ısı oluşturarak ekmek, pasta vb. pişirmeye yarayan, tavanı tonoz biçiminde, önünde tek açıklık bulunan ocak. 2. bu ocakta pişirilmiş. 3. ekmek, pasta vb.nin pişirildiği ve satıldığı dükkan. 4. elektrik, tüp gaz ve doğal gazla çalışan, yiyecekleri pişirmeye veya ısıtmaya yarayan alet." (TüSl. 868), *firin* (< Yun. *fournos*) "1. her yandan aynı derecede ısı alarak ekmek, pasta vb. pişirmeye yarayan, tavanı tonoz biçiminde, önünde tek açıklık bulunan ocak. 2. ekmek, pasta vb.nin pişirildiği ve satıldığı dükkan. 3. ısı verici bir düzenekle çalışan, yiyecekleri pişirmeye veya ısıtmaya yarayan alet. 4. bir maddeyi fiziksel veya kimyasal değişikliğe uğratmak amacıyla ısıtılan alet. 5. fırında pişirilmiş." (TASl. 292).

Batı kökenli alıntı sözcükler Memlûk-Kıpçak sahasında Arapça üzerinden geçmiştir. Tietze, *firin* ismin Latince bir sözcük olduğunu ve bunun Yunancadan Arapçaya geçmek suretiyle Türkçeye aktarıldığını belirtmiştir. Eren de Latince kökenli bir sözcük olduğu hususunda Tietze ile aynı görüşe sahiptir. Räsänen de bu konuda fikir birliği içindedir. Latince kökenli diller ile komşuluk ilişkileri içinde bulunan Karayca ve Oğuzcada yaygın bir kullanıma sahip alıntı bir sözcüktür.

Sözcüğün bugün Oğuz Türkçelerinde yaygın olması Memlûk-Kıpçak sahasında sadece TA'da tanıklanan sözcüğü Kıpçak sahasında geçen Türkmen/Oğuz özellikli söz varlığına dâhil eder.

53. M. Kıpç. *ocağ* "fırın,ocak " (TZ, 220; DM, 100; KK, 119)

< Tü. hõt+çak. TEKİN 177, ED 22a, VEWT 35, DTSI. 362, TIETZE VI, 105.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *oçok/oçak* "hearth, fireplace" (ED 22a), KB-, MK *oçak* "ocak" (DLT 44/31); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *oçak* "ocak" (Lat. brandale, Fa. sapā)(ARGUNŞAH-GÜNER 531); **Altın Orda** HŞ *ocağ* "czujny,

uwazny" (ZAJACZKOWSKI 115), MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *ocağa urmak* "ateşe vermek" (TS, V, 2907).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *uçak* "ocak, ateş" (TTSI. 364), *uçak* "1. oçag, gorn, kamelek. 2. oçak, tsentr" (TatRSI. 597), *uçak* "kazan astı; miçnen kazan astına yağıla torgan urını hem şunda yağılğan ut." (TTASI. 326), Başk. *usak* "ocak" (BaşkRSI. 581), *usak* "meyesten kazan astına yağıla torgan urını" (BaşkTHI. 482), Kırg. *oçok* "evdeki ocak" (YUDAHİN 587), Kzk. *oşak* "1. ocak. 2. aile, yuva, ocak. 3. bir şeyin en çok bulunduğu ve yapıldığı yer, yuva." (KzkTTüTSI. 421), KKİp. *oşak* "topka" (RKKİpSI. 1011), Nog. *ocak* "1. oçag 2. dmohodnaya truba" (NogRSI. 240), KBalk. *ocak* "1. truba, dmohod" (KBalkRSI. 489), Kum.-, Karay. *ocak'* "oçag, kamin" (KarayRPSI. 424). Ayrıca krş. Anad. ağ. *ocak* "ateş" (DS, IX, 3262), TTü. *ocak* "1. ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma vb. amaçlarla kullanılan yer. 2. şömine. 3. ısı vererek üzerine konulan maddeleri ısıtan, kaynatan, eriten araç veya alet." (TüSI. 1786), Az. Tü. *ocak* "1. xörek bişirmek, su yaxud evi kızdıрмаğ için bir terefi açığ, üç terefi daşdan, kerpiçten hörülmüş kiçik tikili; ümumiyetle, od yandıрмаğ için yer." (ADİL III, 510), Trkm. *ojak* "ocak" (TrkmRSI. 484), *ocak* "1. palçıkdan, kerpiçden, demirden yasalan ya-da yerden gazılıp, içinde ot yakılıyan, çay-nahar tayyarlamak için niyetlenen hojalık enjamı." (TrkmDDSI. II, 135), YUyg. *oçak* "ocak" (YUygTüSI. 293).

Eski Türkçe döneminden itibaren çok geniş bir anlam yelpazesinde kullanılan *ocaksözcüğü* Türklerin sosyal hayatı içinde çok büyük öneme sahiptir. *ocak*, "ateşin yakıldığı yer, aile evi, baba evi, askerî birlik, dinî birlik, maden işlenen yer, bahçecilik alanı, ev, yuva, ... vb." çeşitli anlam alanlarına sahip bir kültür sözcüğüdür. Memlûk-Kıpçak sahasında sözcüğün "ateş yakılan yer" ile ilgili olan anlamı geçer. Eski Türkçeden itibaren sözcük "ateş ocağı" anlamında kullanılmış ve sonradan anlam genişlemesine uğramıştır. Clauson sözcüğün anlamını "hearth, fireplace" olarak 'ocak, şömine' olarak vermiştir. (ED 22b). Räsänen de yine aynı anlamda verip sözcüğün etimolojisinin *ōč-ak* şeklinde *ō'*dan geliştiğini dile getirmiştir (VEWT 356). Tietze de *ocak* I "ateş yakmaya yarayan yer" anlamında geçtiğini ve Eski Türkçeden itibaren kullanıldığını belirtmiştir. < Etk. oçoğ/oçağ < oot-çağ (TİETZE VI, 105). Çağdaş Kıpçak sahası dillerinde seslik farklılarla yaşamaya devam etmektedir. Oğuz sahası Türk dillerinde de çok yaygın bir şekilde kullanılır.

54. M. Kıpç. saç "üzerinde yufka ekmek pişirilen saç" (Kİ, 84; TA,134)

< Tü. *sāç* "sac, tava". Bkz. TEKİN 1995, 174, ED 794a, DTSI. 479, VEWT 392.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *saç* "kızartma kabı, sac" (DLT 508/408); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *saç urmak* "yufka ekmeğini pişirmek için sacı ateş üzerine koymak." (TS, V, 3217).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *sac* "1. yassı demir çelik ürünü. 2. bu üründen yapılan. 3. bu nesneden yapılmış, üzerinde yufka yapılan dışbükey pişirme aracı." (TTüSl. 1998), Az. Tü. *sac* "üzerinde lavaş, yuxa, bozламаç, kıtab ve s. bişirmek için ortası kalxık, daire şekilli çukun veya demir lövhe." (ADİL IV, 7), Trkm. *saç* "içinde gutap, et, heygenek ve ş.m. zat gowrulyan, bişirilyan tegelek yalpak yalpak gap." (TrkmDDSI. 224), *saç* "skovoroda" (TrkmRSI. 569).

Räsänen bu sözcüğün Türkçeden Sırpçaya, Rusçaya, Arnavutçaya geçtiğini belirtir (VEWT 392). Eski Türkçeden itibaren "tava, kızartma tava, ekmek pişirmeye yarayan demirden yapılmış tabla" anlamlarında kullanılan sözcük Çağdaş Kıpçak sahasında Tatarcada, Karakalpakçada ve Oğuzca Türkçelerinde yaşamaya devam eden bir sözcüktür. *saç* sözcüğü, Memlûk-Kıpçak sahasının Türkmen/Oğuz özellikli söz varlığına aittir.

55. M. Kıpç. saçak "ocak" (TZ, 231)

saç ayağı "ateş üstündeki tencerenin altına konulan demir" (TA,134)

< Tü. *sāç+ayak*. TEKİN 1995, 174, ED 794a, DTSI. 479, VEWT 392 *saç-ajak* "Dreifuss".

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-, fakat *sāç* "kızartma kabı, sac" (DLT 508/408); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *sacayağı* "1. üzerine tencere, tava vb. koymaya yarayan, ateş üzerine oturtulan, üç ayaklı çember veya üçgen biçiminde demir destek, sacayak.", *sacayak* "sacayağı" (TüSl. 1998), Anad. ağ. *saca* "sacayak" (DS, X, 3507), *saçak* "sacayak" (DS, X, 3558), Az. Tü. *sacayak/sacayağı* "açık havada xörek ve s. bişirmek için üstüne kazan koyulan üçayaklı demir çember." (ADİL IV, 8), Trkm. *saçak* "1. nahay iyende yazılıyan, içine çörek dolanyan yörite tutulan mata, supra, deserhan." (TrkmDDSI. II, 224) .

Clauson sözcüğün *sac* "an iron plate for baking; a fryingpan" pişirme işlemi için kullanılan bir araç olduğunu ve genellikle de *sac adakı* yapısı ile karşımıza çıktığını, Türkmenlerin de *saçak* şeklinde kullandıklarında ifade etmiştir. Räsänen de aynı şekilde *saç* "Pfanne" sözcüğünün içinde vererek ayrı bir maddede incelemiden *saç-ajak* "Dreifuss" "üçayak" anlamında vermiştir. *saç-ajak* "Dresifuss" olarak da Sırpçaya saşak olarak geçtiğini dile getirmiştir (VEWT 392a). *saç* + *ayak* > *saçak* şeklinde bir gelişim göstermiştir. Metaforlu bir kullanım ile karşılaşıyoruz. *saç* + *ayak* yapısı eşya adları için sıklıkla kullanılan *ayak* onun kullanım şekline bir göndermedir. Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada kullanılmaya devam eder. Oğuz Türkçesinde de yaygın bir kullanıma sahip ateşte yemek pişirmeye yarayan üç ayaklı aletin adıdır.

56. M. Kıpç. *otluk* "çakmak" (Kİ, 63; TZ, 223)

< Tü. *öt* + *luk*. Bkz. TEKİN 1995, 177, ED 34b, VEWT 366, DTSI. 373, TIETZE VI, 108, TENİŞEV 373.

Tarihî: KökTü.-, fakat *ot* "ateş" (TEKİN 2010, 161), Uyg.-, fakat *ot* (od) "fire" (ED 34b), KB -, fakat *ot* "ateş, duman" (KB-DİZİN 346), MK -, fakat *ot* "ateş, duman" (DLT 33/20); **Harezmi** ME -, fakat *ot* "ateş, yangın" (YÜCE 162), NF-, fakat *ot* "ateş" (ATA 2014, 332), KE-, fakat *ot* "ateş" (ATA 1997, 498), **Kıpçak** CC *otluk* "çakmak taşı" (Lat. foxinum, Fa. çakmāk) (ARGUNŞAH-GÜNER 536); **Altın Orda** HŞ -, fakat *ot* "ogień" (yangın)(ZAJACZKOWSKI 120), MN-, fakat *ot* "ogon'(ateş)" (KONONOV 166), AOYarlık -. Krş. Osm. Tü. -, fakat *od* "ateş" (TS, V, 2909).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg. *ottuk* "çakmak" (YUDAHİN 603), Kzk. *otlık* "ocakta ateşin yakıldığı yer." (KzkTTüTSl. 420), KKlp.-, Nog. *otlık* "ognivo (çakmak taşı)" (NogRSI. 253), KBalk. *otluq* "toplivo, toplivnyı"(KBalkRSI. 506), Kum. *otluktaş* "kremen, kremnyovıy" (KumRSI. 247) , Karay.-.

Räsänen, *öt* "Feuer" maddesi içinde *ot*'dan gelişen örnekler verir. (Örn. odun). Moğolca "ateş tanrısı" *od-gan* ve *od-çigin* < *ot-tigin* "Feuerprinz" örneklerini de karşılaştırır. Ancak tam olarak köken ilişkisini belirtmez (VEWT 366). Tenişev sözcüğü şu şekilde açıklar: **ot+luk* "ognivo, kremen" > "spički" Balkarca *otluk*, Karakalpakça *otlık*, Kazakça *ottuk*, Tuvaca *ottuk* olarak kullanıldığını vermiştir. Ayrıca Tenişev, 2. madde olarak "çakmak taşı" > kibrit olarak Sevortyan'ın "çakmaktaşı" anlamına gelen Altayca *otiq*, Hakasça *otuh* sözcüğündeki -iq fiilden

isim türetme eki almasından dolayı ot- fiiline geldiği tezinin mümkün olmadığını dile getirmiştir (TENİŞEV 373). Eski Türkçeden itibaren kullanılan öt isminden alet adı yapılmış olup bugün sadece Kıpçak grubu dillerinden Kırgızcada, Karaçay-Balkarcada, Kumukçada, Nogaycada anlamını koruyarak günümüze kadar ulaşmıştır.

57. M. Kıpç. ösek "ateş küreği, ersenğ" (TZ, 227)

< ?. Bkz. ED 759b, TIETZE IV, 401.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-,Nog.-,KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *öğseği* "ucu yanmış odun parçası." (DS, IX, 3318).

TZ'de sözcük için verilen Arapça karşılık orijinal metinde iştar şeklinde yanlış yazılmıştır. Doğrusu istâm olmalıdır. Bu sözcük Arapçada "ateş küreği" anlamında olup Atalay da sözcüğü bu şekilde düzeltmiştir. Ayrıca Anadolu ağızlarında *eyseren* olarak geçtiğini de eklemiştir. Kun, bu sözcüğü tatmin edici şekilde çözememekle birlikte Atalay'ın manalandırmasını kabul etmemektedir.¹⁸⁰ TZ'de *ersenğ* "ateş küreği, ösek" (TZ, 170) olarak geçen sözcük de düşündürücüdür.

58. M. Kıpç. ilgevür "raf, mutfak dolabı rafı" (TZ, 177) Bkz. *sergen*.

< ?.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-; **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Sözcük tarihî ve Modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır. Kökeni açık değildir.

¹⁸⁰ Hamdi Lateef Khairullah, "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Luğati't Türkiye Çeviri-Fiil İncelemesi", (Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015), 65.

4.1.9. Mutfak Dolapları

59. M. Kıpç. *kavluḡ* "kap konacak şey" (Kİ, 73)

< Tü. kâp+luḡ.

Tarihî: KökTü.-; Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKİp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *kaplık* "kap konulan yer, raf." (DS, VIII, 2634). (DS, VIII, 2384).

Sözcük yani *kavluḡ*, tarihî alanda tanıklanamamıştır. Ancak sözcüğün kök biçimi olan kâp > kav olarak geçer. Bkz. TEKİN 1995, 173, ERDAL 40, ED 578bkab, VEWT 233, VEWT 214 *ka, ka kača*, DTSl. 399qa, DTSl. 420, TİETZE IV, 25.

sözcük, *kâp* isim köküne +*luk* ekinin eklenmesiyle türemiştir. +luk eki, Eski Türkçe döneminden modern Türk dilleri alanına kadar kullanılan işlek bir ektir. Bu ekin işlevlerinden biri de: "bulunulan yeri göstermek"tir (ERDAL 127). Bir şeyin bollukla bulunduğu yerleri gösteren ad türeten +IIk eki bu *kap* sözcüğünü *kap kacak*'ın çokça bulunduğu mutfağın bir bölümüne ad yapmıştır.¹⁸¹ Sözcük iç seste b > v değişimi geçirmiştir. Sözcük bugün Oğuz Türkçesi ağızlarında yaşamaya devam etmektedir.

60. M. Kıpç. *sergen* "raf, sergen" (TZ, 235) Bkz. *ilgevür*.

< Tü. ser-gen.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. Tü. *sergen* "raf, kurutmak için meyve serilen yer." (TS, V, 3392).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKİp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *sergen* "1. mutfak rafı. 2. odalarda tavana yakın konulan raf. 3. mutfak dolabı, teldolap", *sergen* "tahıl, meyve sebze serip kurutmaya yarayan yer." (DS, X, 3587-3588).

Sözcük, Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmen söz varlığına ait bir sözcüktür. Bugün sadece Anadolu ağızlarında yaşar. Türkçe bir fiil olan *ser-* fiiline-(g)An yapım ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Sözcük, -gan ekinin, eklendiği sözcüğün

¹⁸¹ Korkmaz, age, 341.

sıfatlık özelliğini kaybedip ada dönüştüğü örnekler de vardır: *sergen* bunlardan biridir.¹⁸²

61. M. Kıpç. *kertek* "kiler" (TZ, 195)

< Tü. kert-gek (?).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-, fakat *kertik* "ekmek ve benzeri şeyleri hesaplamak için tahtaya oyulan kertikler" (DLT 241/209); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde *kertik* "ekmek ve ekmeğe benzer şeylerin sayısını bilmek için bir ağaçta yapılan kertik, çetele." açıklaması ile geçen sözcük dikkate değerdir. Clauson kert- fiilini "çentik atmak" anlamında vermiştir (ED 738b). kert- "çentik atmak" fiiline "bir işin yapıldığı yeri gösteren adlar türeten ek" olan -gAk getirilerek türetilmiş olmalıdır. krş. batac, konak, sığınak, durak gibi.¹⁸³ Erdal da -gAk ekinin eşya adları türetmede kullanılan bir ek olduğunu söylemiştir. Ancak kert- fiili ile ilgili bir örnek vermemiştir (ERDAL 391). Sözcüğün "kiler" anlamı sadece TZ'de tanıklanmıştır. Ancak tarihî sahada geçen anlamla ilişkisi çok açık olmamakla birlikte "kiler" anlamı şu şekilde açıklanabilir: Türklerin bozkırda zorlu yaşam koşulları düşünüldüğünde yaz aylarından kışa yiyecek hazırlamak amacıyla kiler yaptıkları ve kullanılan her malzemenin hesabını tutmak içinde kertiklerle işaretleme yoluna gitmiş olmaları muhtemeldir.

---

¹⁸² Korkmaz, age, 80.

¹⁸³ Korkmaz, age, 70.

4.2. BAŞLICA BESİN MADDELERİ VE YEMEKLER

4.2.1. Hayvanlardan Elde Edilen Besin Maddeleri

Et ve Etten Yapılan Yiyecekler

62. M. Kıpç. *et* "et" (Kİ, 12; BM, 10; TZ, 170; DM, 83; KK, 108; TA, 106)

<? *et*. Bkz. ED 33b, VEWT 52, DYBO 374, DTSI. 186, TİETZE I, 748, TENİŞEV 455, EREN 140.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *et* "et" (ED 33b), KB *et* "et" (KB-DİZİN 162), MK *et* "et" (DLT 29/15, 30/16, 94/87, 96/89, 102/93, 113/102, 118/106, 119/106, 142/124, 170/146, 190/162, 200/171, 216/186, 223/192, 233/202, 241/209, 242/211, 243/211, 248/217, 265/234, 308/254, 319/261, 329/267, 331/268, 332/269, 338/273, 345/278, 353/282, 372/294, 375/296, 378/297, 381/300, 386/303, 388/304, 390/305, 392/307, 407/317, 407/318, 412/323, 412/324, 429/336, 434/339, 437/341, 451/354, 454/357, 480/384, 490/392, 497/398, 500/401, 502/402, 506/406, 515/413, 525/427, 546/446, 560/462, 565/466, 566/466, 569/469, 572/471, 573/472, 580/477, 581/477, 581/478, 583/478, 585/479, 587/481, 591/484, 600/492, 601/493, 620/516); **Harezmi** ME *et* "et" (YÜCE 121), NF *et* "et; vücut" (ATA 2014, 139), KE *et* "et; beden, vücut" (ATA 1997, 212), **Kıpçak** CC *ét* "et" (Lat. caro, Fa. gōşt) (ARGUNŞAH-GÜNER 471); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *it* "et" (TTSI. 114), *it* "myaso, myasnoy"(TatRSI. 179), *it* "aşamlık öşen suyılğan yort hayvanının tüşkesi yeki ber kisegü." (TTASI. 430), Başk. *it* "1. myaso 2. myasnoy, prigotovlenniy iz myasa" (BaşkRSI. 218), *it* "1. mal, törlö yemlek yeki koş-kortton aşaw ösön tegeyenlep huyılğan tuşkehe yeki şul tuşkenen berey kiçege. 2. koş-kort, haywan hem keşe tenenen höyek menen-arahındagı yomşok ölöşö; tendege muskuldar. 3. emeş-yeşelsenen yomşak ölöşö." (BaşkTHI. 410-411), Kırg. *et* "et; ten" (YUDAHİN 342), Kzk. *et* "1. insanlarda ve hayvanlarda deri ile kemik arasındaki kas ve yağdan oluşan tabaka. 2. ten" (KzkTTüTSl. 146), KKlp. *et* "myaso" (RKKlpSI. 448), Nog. *et* "myaso" (NogRSI. 442), KBalk. *et* "myaso" (KBalkRSI. 777), Kum. *et* "myaso" (KumRSI. 379), Karay. *et* "myaso" (KarayRPSI. 671). Ayrıca krş. TTü. *et* "1. insanlarda, hayvanlarda deri ile kemik arasındaki kas ve yağdan oluşan tabaka. 2. kasaplık hayvanlardan sağlanan kaslardan oluşmuş besin maddesi." (TüSl. 827), Az. Tü. *et* "1. canlıların bedeninde sümikle deri arasındaki madde, ezele toxumalarının adı adı. 2. kesilmiş heyvan

bedeninin xöreye işlenen kısmi." (ADİL II, 143), Trkm. *et* "1. adamın ya-da hayvanın bedeninin öyüklerden ibarat bolan, yıgrılmaga ukıplı teni, muskul, myasa. 2. ıymıt, nahar için iyilyan haywan leşi, ya-da leşin bölekleri." (TrkmDDSl. 362), YUyg. Tü. *et* "et" (YUygTüSl. 118).

Räsänen, Clauson ve Tenişev sözcüğün tarihi metinlerdeki örneklerini ve çağdaş sahadaki kullanımlarını vermiştir. Sonrasında etin anlamının "et, kas" "beden, et" olduğunu açıklamışlardır (TENİŞEV 455, VEWT 52, ED 33b). *et* sözcüğü, en eski çağlardan başlayarak kullanılır. Eren, Borovkov'un göre Soğdçadan alındığına dair görüşünü bildirdiği tezini aktarmıştır (EREN 140). Eski Türkçeden itibaren kullanılan Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasındaki Türk dillerinde yaygın bir kullanıma sahiptir.

İşlenmiş Et Ürünleri

63. M. Kıpç. *kaç et* "miğso suszone (krajane na cienkie kawalki) viande coupée en longues tranches et sechée au feu ou au soleil (uzun dilimler hâlinde kesilip ateşte veya güneşte kurutulmuş, pişirilmiş et)" (BM, 38) Bkz. *ķuru et*.

kaç "pastırma" (Kİ, 71)

< Tü. *kak* "something dried". Bkz. ED 608b, TMEN 1397, DTSl. 421, VEWT 223, TIETZE IV, 58, EREN 201.

Tarihî: KökTü.-; Uyg. -, KB *kaç* "kaz" (KB-DİZİN 215), MK *kak et* "kurutulmuş et" (DLT 407/318); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık -. Krş. Osm. Tü. *kak (I)* "1. elma, armut, kayısı gibi meyvaların kurusu. 2. kadıt, yani kurutulmuş et." (TS, IV, 2163-2164).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *kak* "1. pestil 2. üstü düz ve sert olan (nesne)" (TTSl. 130), *kakla-* "kurutmak"(TTSl. 130); *kak* "1. pastıda, pastıloçny; 2. suhoy, suşeny, vyaleniy." (TatRSI. 213), *kak* "jilek-jimeşne izep, yuka gına jiep koyaşta kipterep yasalgan eçkeltem çey aşamlığı.", *kak* "1. korı, korıgan; artık nık kipken. 2. eyber jielmegen, katı."(TTASl. 28), Başk. *kak* "solyonoe i viyalenoe myaso" (BaşkRSI. 315), *kak* "izep taktaga yeyip kiptirgen yemeşelek" (BaşkTHI. 615), Kırg. *kak* III, "kurtulmuş, sert, katı, kuru, çorak." (YUDAHİN 384), Kzk. *kaç* "kurutulmuş meyve." (KzkTTüTSl. 277), KKİp. *kak* "suhoy" (RKKİpSl. 988-989), Nog. *kak* "vyaleniy, suşyoniy; *kak et* solyonoe suşyonoe myaso" (NogRSI. 140), *kaklangan et* "vya lenoe myaso" (NogRSI. 442), KBalk. *k'ak'* "vyaleniy, suşyoniy"

(KBalkRS1.380), Kum. *k'ak'* "suhoy, suşyoniy vısuşenniy vyaleniy" (KumRS1. 182), Karay.-. Ayrıca krş. Ana. ağ. *kak* "meyve kurusu." (DS, VIII, 2598), TTü. *kakaç* "1. tuzlanıp kurutulmuş yiyecek. 2. manda pastırması." (TüSl. 1270), Az. Tü. *kaç* "kurutulmuş meyve" (ADİL III, 17), Trkm. *kak* "paçadı, çigidinden ayrılandan soñ dilim-dilim edilip, serlip, guradılıp, gawundan tayarlanıyan azık önümi." (TrkmDDSl. 10), *kak* "suşenaya dınya (TrkmRS1. 380), YUyg. Tü. *kaç* "kuru" (YUygSl. 216).

Kİ'te geçen *kaç* "pastırma" yapısı eksilteli bir yapıdır. *kaç et* sözcük grubu şeklinde olmalıdır. Bu kullanıma Çağdaş Kıpçak dillerinden Nogaycada rastlanır. Nogaycada hem *kak* "kurutulmuş nesne" olarak hem de *kak et* "kurutulmuş et" ve *kaklangan et* "kurutulmuş et" olarak her iki kullanım ile yer alır.

Tarihsel sahada ilk olarak Karahanlı Türkçesinde de *kak et* "kurutulmuş et" anlamıyla MK'da kaydedilmiştir (DLT 407/318). Clauson'a göre *kak* "something dried" kurutulmuş nesnelere anlamına gelen bir sözcüktür (ED 608b). *qāq* "trocken, trockene Materic" açıklamasıyla Doerfer'e göre bu sözcük "kurutulmuş nesne, kuru madde" anlamındadır. Doerfer *kak*'ın, Türkçeden Farsçaya, Moğolcaya, Ostyakçaya, Çeremisçeye, Mansiceye geçmiş bir kültür sözcüğü olduğunu vurgulamıştır (TMEN1397). Bu görüşe Räsänen de sözcüğe Clauson, Doerfer gibi *kak* "Schnitz, gedörrt" (kurutulmuş şeyler) açıklaması ile dahil olmuştur (VEWT 223). Eren, *kak* "elma, armut gibi yemişlerin kurutulmuşu" anlamında kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca sözcüğün Türkçeden Farsçaya *qāq* olarak geçtiğini dile getirmiştir (EREN 201).

Et saklama ve kurutma yöntemi Türk tarihinde çok eski bir gelenek olup bunun ilk örnekleri 10-11. yy. Uygur ve Karahanlı sahalarında görülmeye başlanmıştır.¹⁸⁴ Modern Türk lehçelerinden Kazakçada *kazı* "at eti" anlamında olup *kak* karşılığında yani pastırma olarak hâlen kullanılmaktadır. Örneğin "at etinden kurutulmuş sucuk" anlamında *kazkarta* sözcüğü kullanılır. *kazı*'nin dumana tutularak kurutulması işlemi ile de etin hazırlanması mümkündür. Çağdaş Kıpçak sahası alanlarından Tatarcada *kak*'ın kurutma işleminin kaynatılma işlemiyle birleşmesinden oluşan "pestil" tanımı karşılığında kullanıldığını görüyoruz. Kazakçada *kaç* ile "kurutulmuş meyve" anlamı verilirken *kaçta*- "1. ateşte kızartmak, pişirmek. 2. (et, balık, meyve vs.) kurutmak. 3. ateşte ısınmak." filinin bulunması bu işlemin çokça

¹⁸⁴ Nevzat Özkan, "Pastırma Sözü Üzerine", *Dil Araştırmaları*, sayı: 13 (Güz 2013): 53.

yapıldığıının da bir göstergesidir. Ayrıca bu işlem hem meyveler için hem de et için kullanılmaktadır. *kaķpıŝ* "kurutulmuş et" ile *kaķtalĝan* "tuzlanmış, kurutulmuş" anlamı ile de kast edilen et'in kurutulmuş olarak hazırlanmasıdır. Başkurtçada ise "tuzlanmış ve kurutulmuş et" anlamında kullanılmaktadır. Kırgızcada, Karakalpakçada, Karaçay-Balkarcada, Kumukçada ise *kak* için genel bir anlam olarak "kurutulmuş" ifadesi geçmektedir.

Oĝuz gurubu Türk dillerinde *kak* Anadolu ağızlarında *kak* "meyve kurusu." (DS, VIII, 2598) olarak geçerken Türkiye Türkçesinde *kakaç* "1. tuzlanıp kurutulmuş yiyecek. 2. manda pastırması." (TüSl. 1270) örneğinde "kurutulmuş et" anlamıyla geçmektedir. Orta Asya'da temel gıda maddelerinin hayvancılıktan alan Türklerin yiyeceklerini uzun süre kullanılır kılma ve saklama yöntemlerin bir tanesi olan kurutma işlemi sonbaharda kesilen besili hayvanların kış ve bahar mevsiminde yiyecek bulmanın zor olduğu dönemlerde muhafaza edilmesidir. Yassı biçimde kesilmiş et, tuzlanarak ağaçlara asılır, rüzgarda ve güneşte kurutulması sağlanmıştır.¹⁸⁵ Kıpçaklar pastırmaya *kak et* derlerdi. Acele işleri varsa eti ince dilimler halinde keserler atın eyerinin altına koyarlar ve bunun üstünde atlarını sürerler. Acıktıklarında bu etten yerler. Et önce tuzlanır, atın ısıyla kurur ve atın hareketleriyle yumuşayıp sulanır. Yemek için vakit olmadığında hazır gıda olur.¹⁸⁶ Eski Türkçeden itibaren meyve ve etin kurutulmuş haline verilen isim olan *kak*'ın bugün Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oĝuz Türkçelerinde yaygın bir şekilde kullanımda olduğunu görüyoruz.

64. M. Kıpç. *kaķurma* "yağda kızartılmış et parçası; kavurma" (Kİ,73; TA, 114)

< Tü. kaĝur-ma. Bkz. ED 613a *kaĝurmaç* "roast meat", VEWT 220 *kaĝur-* "rösten", DTSI. 438 *qavurmač* "blyudo ie poŝarennoy na maslo pŝçeniŝy", TİETZE IV, 180.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *kuurma* "kavurma (et)"(TTSI. 177), *kuurma* "jarkoe, jarenoe, myaso"(TatRSI. 302), *kuurma* "kızdırılğan it"(TTASI. 201), Başk. *kurıw* "1. korolay yeki mayga kızırırw, borsak kurıw, it kurıw" (BaşkTHI. 707), Kırg. *kuurma*

¹⁸⁵ Emel Memiş, Yasemin Ersoy, "Geleneksel Gıda Muhafaza Yöntemleri", <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/MEM%C4%B0%C5%9E-Emel-ERSOY-Yasemin-GELENEKSEL-GIDA-MUHAFAZA-Y%C3%96NTEMLER%C4%B0.pdf>, [17.04.2019]: 879.

¹⁸⁶ Jean De Joinville, **Bir Haçlının Hatıraları**, çev. Cüneyt Kanat, (Ankara: Vadi Yayınları, 2002), 183.

"kavrulmuş, kızartma" (YUDAHİN 530), Kzk. *ķuvırdak* "kavurma, et kavurması." (KzkTSl. 328), KKlp. *kuvurma* "jarkoe" (RKKlpSl. 219), Nog.-, KBalk. *k'uvurma* "kovurma (jarenoe myaso, jarkoe, ragu)" (KBalkRSI. 432), Kum. *k'uvurma* "myasnoy sup s kartoşkoy i zelen'yu" (KumRSI. 203), Karay. *k'avurma* "kuşan'e iz melkona rublennogo i podjarennogo myasa" (KarayRPSI. 356). Ayrıca krş. Anad. ağ. *kuvurma* "kendi yağıyla kavrulup kızartılmış et, kavurma." (DS, VIII, 3019), TTü. *kavurma* "1. kavurma işi. 2. kendi yağıyla kavrulduktan sonra yenen veya dondurulup saklanan et. 3. kavrulmuş olan." (TüSl. 1360), Az. Tü. *ķovurma* "1.ķovurmak'dan fiilden is. 2. yağda ķovrulmuş etden ibaret xörek." (ADİL III, 190), Trkm. *gowurma* "1. gowurmak yağdayı. 2. ownuk dogralan eti yağda gowrup tayyarlanıyan tayyar iymit." (TrkmDDSI. I, 462).

Tarihî Türk dili dönemleri içerisinde yalnızca Memlûk-Kıpçak sözlüklerinden Kİ ve TA'da geçen *ķavurma* sözcüğü, modern Kıpçak ve Oğuz sahalarında seslik değişikliklerle yaşamaktadır.Kökeni ile ilgili en yaygın görüş, *kagur-maç* "parced wheat", *kagur-* "to parch(grain and the like)" fiiline -mAç eki getirilerek türetilmiş bir isim olduğudur. Clauson'a göre *kağur-* kökünden türetilmiş olup -maç eki ile aynı görevi üstlenen -ma eki ile de kullanılmıştır. Et ve un ürünlerinin kavrulmasından elde edilen yiyecek anlamındadır (ED 613 a). Erdal'ın görüşüne göre *tutmaç*, *kömeç*, *umaç* da olduğu gibi, -mAç eki -mA eki ile aş sözcüğünün birleşiminden oluşarak yiyecek adlarında kullanılmışlardır (ERDAL 319). Ercilasun¹⁸⁷ da, bu ekin yiyecek adı türetmede görülen fiilden ad türeten ve sıfat olarak kullanılan -mA + aş adı ile > -mAç yapısından oluştuğunda hemfikirdir. Räsänen, *kaqur-* "rösten" fiilinden türetilmiş *kaqurma*, *kavyрмаç*, *kavyrt*, *kuvurdak*, *kavurdak*, *kakyrdak*, *kurmač* gibi türevleriyle birlikte ele almıştır (VEWT 220). Ayrıca Tietze'nin sözlüğünde de sözcük madde başı olarak alınmıştır (TİETZE IV, 180). *kagurma>kavurma* şeklinde sözcüğün gelişimi, Kıpçakçaya özgü -g- > -v- ses değişimini yansıtmaktadır. Kemikli veya kemiksiz etin kendi yağında veya kuyruk yağı eklenerek kızartılan veya haşlanan et parçalarını sırlanmış toprak kaplara veya deri tulumlara doldurularak yada üzeri ayrıca yağ ile örtülerek serin bir yerde veya toprak altında gömülme işlemine tâbi tutulur. *kavurma*; Türkiye, Suriye, İran ve Kuzey Irak gibi Orta Doğu'nun birçok yöresinde yağda saklanan etlere verilen isimdir. Koruma ve taşıma bakımından bir teknoloji ürünü olan kavurma, Memlûk-Kıpçak

¹⁸⁷ Ahmet Bican Ercilasun, "-maç / -meç Eki Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 21, (İstanbul: 1973): 83-87.

Döneminde Suriye, İran, Irak bölgelerini etkilemiş ve kültürünü yansıtmıştır diyebiliriz.¹⁸⁸

65. M. Kıpç. *kovurdak* "kakırdak" (TZ, 205)

kaıırdak "kakırdak"(kebab?)(TZ, 182)

< Tü. kak+ır+dak.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. bkz. Osm. Tü. *kakırdak* "kuyruk, iç yağı gibi maddelerin yağları sızdırıldıktan sonra kalan posası, kıkırdak."(TS, IV, 2173).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg. *kuurdak* "kızartma, kavurma" (YUDAHİN 530), Kzk. *kuvırdak* "kavurma, et kavurması" (KzkTTüTSl. 328), KKİp. *kuvurdak* "jarkoe" (RKKİpSl. 219), Nog. *kuvırdak* "jarkoe" (iz myasa s kartopelem) (NogRSl. 185), KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *kakırdak* "kuyruk yağının eritildikten sonra kalan gevrek posası, kıkırdak." (TüSl. 1271), Anad. ağ. *kakırdak* "eritilmiş iç yağı ya da kuruk yağmdan kalan posa." (DS, VIII, 2603).

TZ'de geçen *kovurdak* sözcüğü İbn-i Mühenna Lügatinde de *kovurdak* olarak geçmektedir.¹⁸⁹ *kovurdak* maddesi'nin karşısında Arapça açıklama olarak *sillā*, sayfa kenarında da *kaıırdak* yazmaktadır. Bu sözcük isim kökü *kak* "kuru" isminden +ır eki alarak yansıma bir isim türemiştir. Bunun üzerine de yansıma isimlere gelen isimden fiil yapan +da ekini almış ve -k fiilden isim türeten ekin gelmesiyle de ses taklidi bir hareketin sonucunu bildiren bir isim türemiştir.¹⁹⁰ +dak eki bugün Çağdaş Kıpçak dillerinden Karaçay-Balkar Türkçesinde işlek olmamakla birlikte kullanılan eklerden biridir. İlk defa Karahanlı Türkçesi döneminde görülen bu ekle kurulmuş yapılar "bagırdak, çildek, meldek, yapıldak"; Harezmi Türkçesi döneminde "burundak, çökürdek, bagırtak"; Kıpçak Türkçesinde "bagırtak, başdak, burundak, çakıldak, kakırdak, diltak, bogurdak, kurtak, çekürdek" örnekleridir.¹⁹¹ Sadece Memlûk-Kıpçak sahasında TZ'de hem *kovurdak* hem de *kaıırdak* gibi iki farklı şekli ile karşımıza çıkar. Çağdaş Kıpçak dillerinden Kırgızcada, Kazakçada, Karakalpakçada, Nogaycada fonetik farklılıkla kullanılmaya devam etmektedir.

¹⁸⁸ Sami Zubaida, "Korma ve Kavurma", **İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi**, Konya Kültür ve Turizm Vakfı Yayınları, (Ankara: Güven Matbaası, 1989): 475.

¹⁸⁹ Abdullah Battal, **İbnü-Mühennâ Lûgati**, (İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası, 1934), 48.

¹⁹⁰ Korkmaz, age, 45.

¹⁹¹ Adilhan Adiloğlu, "Karaçay-Malkar Türkçesinde İsimden İsim Yapım Eklerinin Gelişimi - I", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. 12, s. 68 (2019): 10.

Oğuz sahasında kakırdak olarak semantik yapısını koruyarak kullanılmaya devam eder. Türklerin yiyecekleri uzun süre bozulmadan saklama geleneğinin bir ürünü olan *kakırdak*, kendi yağında kavrulan kuyruk yağının eritilerek ktır ktır bir yiyecek olmasının sağlaması ile elde edilen bir üründür. Serin bir yerde uzun süre saklanabileceği gibi ktır ktır olan yiyecek kuru gıda olarak kolayca taşınabilir hâle de gelir. Tek başına tüketilebileceği gibi yemeklerin içine katılarak da yenilir.

66. M. Kıpç. kıyma "kıyma" (Kİ, 77; TZ, 200)

< Tü. kıy-mA. Bkz. ED 677b, VEWT 262, TMEN 1608.

Tarihî: KökTü.-; Uyg. kıyma "meat cut" (ERDAL 319), KB-, MK-, *fakat krş.kıyma ügre* "serçe dili şeklinde sivrilti olarak kesilen bir tür erişte" (DLT 521/420); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk. *kıyma* "1. ylık malı torokkan melde barlıkka kilgen yogoşlo awırıw. 2. tuk esek (kara esek)" (BaşkTHI. 721), Kırg. *kıyma* "çarpık kesilmiş" (YUDAHİN 468), Kzk.-, KKıp.-, Nog. *kıyma* "domaşıyaya kolbasa" (NogRSI. 198), KBalk. *kıyma* "kıyma (rublennogo myaso kolbasa iz melko rublennogo myaso, zabravlennogo spetsyami v kişki jivotnogo)" (KBalkRSI. 439), Kum. *k'ıyma* "kusok" (KumRSI. 211), Karay. *kıyma* "rublenoe myaso" (KarayRPSI. 378). Ayrıca bkz. TTü. *kıyma* "1. kıymak işi. 2. çekilmiş et. 3. küçük kuşbaşı etlerden kavrularak yapılmış kişlik kavurma.", Anad. ağ. *kıyma (III)* "1. küçük kuşbaşı etlerden kavrularak yapılmış, kişlik kavurma. 2. ince bulgurla çiğ etten yapılmış dolma içi, çiğ köfte." (DS, VIII, 2857).

kıyma (kıdma) kıy- fiilinden türetilmiş "cut on a slant" "ince ince doğranmış, kıyılmış" anlamındaki sözcük bu şekilde hazırlanmış yemeğin adı olarak kalıplaşmıştır (ED 677b). Erdal, Uygurcada sözcüğün olduğunu belirtir ve kıy-ma şeklinde fiilden isim yapan -mA eki ile açıklar (ERDAL 319). Räsänen de kıy-kökünden türetilmiş olduğunu ve ince ince kesilmiş form olarak kullanılan bir sözcükken bu şekilde olan etin adı durumuna gelmiş olduğunu söylemiştir (VEWT 262). Doerfer de sözcüğün kökeninin kıy- kökü olduğunu belirtip, Türkçeden Farsçaya, Farsçadan Pencapçaya, Türkçeden Arapçaya geçmiş bir sözcük olduğunu ifade eder (TMEN 1608). Sözcük, Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında bugün yaygın olarak kullanılır.

67. M. Kıpç. *kuru et* "mieso suszone" (BM, 42) Bkz. *kağ et*.

kuru yet "kuru et" (DM, 97)

Memlûk-Kıpçak sözlüklerinden DM ve BM'de tamlamalı yapıda yer alan *kuru yet/kuru et* tarihsel sahada başka metinlerde tanıklanamamıştır. Çağdaş Kıpçak sahasında *kuru et* tamlaması sözlüklerde yer almazken *kuru/kori/kuru/kurğak/k'uru* ve *et/it* değişkeleri sözlüklerde ayrı maddelerde bulunmaktadır.

Eski Türkçedeki *kuruğ>kuru* değişimiyle gelen *kuru* sıfatı, *kuru-* fiilinden türemiş, küçük fonetik farklılıklarla ve metaforik yeni anlamlarla tarihsel ve modern Türk lehçelerinin büyük çoğunluğunda yaşamaktadır. (ED 652b). Modern sahada -g > Ø değişimi sistemli bir Oğuz özelliğidir. Bununla birlikte Kâşgarlı Mahmud -g > Ø değişiminin Oğuz ve Kıpçaklarda görüldüğünü nakletmiştir.¹⁹² Memlûk-Kıpçak sahasında görülen *kuruğ>kuru* gelişimi, Kâşgarlı Mahmud'un kayıtlarını destekler niteliktedir. *kuruğ* ya da *kuru*, Eski Türkçeden itibaren genel olarak Türk dillerinde yaygın olarak kullanılan sıfat görevinde yiyeceklerin durumunu bildiren bir sözcüktür. Sözcük, Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmen/Oğuz özellikli söz varlığındandır. Türkiye Türkçesinde "kuru" sözcüğünün yalnızca et ve süt ürünleri değil *kuru fasulye*, *kuru erik*, *kuru incir*, *kuru nane*, *kuru patlıcan*, *kuru biber*, *kuru bamya* vb. meyve ve sebzelere sıfat olarak yeni yiyecek türleri için kullanıldığını görmekteyiz.

68. M. Kıpç. *sırdak* "ilikli kemik" (TZ, 237)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *şırdık* "et sucuğu." (DS, X, 3772).

Tarihî ve Çağdaş sahada yalnızca Anadolu Ağızlarında tanıklandırabildiğimiz bir sözcüktür. İbni Mühenna lüğatinde *sıtrak* "göğüs kemiği" olarak geçtiğini belirtmektedir. İbnü-Mühenna Lüğatinde de yazar şüpheli bir yaklaşımda bulunarak açıklama olarak "gövüs kemiği" yazmıştır.¹⁹³

Memlûk-Kıpçak sahasındaki tek veri (hapax) unsur olarak dikkati çeken sözcük, Türkmen/Oğuz özellikli söz varlığına dâhil edilebilir.

¹⁹² Akartürk Karahan, *Divānu Luğati't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, (Ankara: TDK Yay., 2013), 155-157.

¹⁹³ Battal, age, 62.

69. M. Kıpç. *sökrük* "miğso suszone (krajane na kawalki)"(ateşte veya güneşte kurutulmuş et)" (BM, 47)

< Tü. sög-ür-ük (?). Bkz. ED 821a-823a

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

sökrük, *sögül-* fiili ile ilişkilidir. Ancak sökrük şeklinin açıklaması zordur. Tarihî Türk dili alanında BM dışında *sökrük* biçimiyle tespit edilemese de, Uygurcada *sögül-* fiili olarak yer alır (ED 821a, 823a). Karahanlı Türkçesinde *sögüş* "kebab etmeğe yarar oğlak veya kuzu"(Oğuzca) (DLT 185/158) ve *söglünçü* "kebab" (DLT 420/329, 552/453); Harezmi Türkçesinde *söglünci/söglüncü/sögülme* "kebab" (YÜCE 177), *söklünç* "kebab", *sökülme* "kebab" (ATA 1997, 566) biçimleri Memlûk-Kıpçak sahasında geçen bu sözcük ile ilişkilidir.

Clauson, *sökrük* sözcüğü hapax bir unsur olarak değerlendirmiş ve sözcüğün *sögül-* fiili ile ilişkisi olduğunu belirtmiştir.

70. M. Kıpç. *sucuk* "sucuk" (TZ, 242, Kİ, 93; "kiełbasa" BM, 47, 62, DM, 107)

< Tü. *sucuk*. Bkz. VEWT 431, EREN 376.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *suçuh* "iç organlar, bağırsaklar" (ARGUNŞAH-GÜNER 557); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat-, Başk.-, Kırg. *çuçuk* "1. sucuk 2. hamutun simidi. 3. ilik." (YUDAHİN 285), Kzk. *şujık* "sucuk" (KzkTTüTSl. 647), KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum. *şırdan* "sıçuk" (KumRSl. 369), Karay. *sudjuk'* "kolbasa" (KarayRPSl.483). Ayrıca krş. TTü. *sucuk* "1. şişirilip kurutulmuş bağırsak içine baharlı et kıyması doldurularak yapılan bir yiyecek türü." (TüSl. 2166).

suçuk "gefüllte Därme" Türkçeden Bulgarcaya ve Rusçaya geçmiştir (VEWT 431). Tarihî Kıpçak sahasında Codex Comanicus adlı eserde geçtiği üzere iç organlar, bağırsaklar anlamına gelen sözcük bunların içinin et ile doldurularak yapılmış hali olan bir yiyeceğin adı olmuştur. Eski Türklerde, etleri saklamanın bir diğer yolu da bağırsak kılıflarda fermente etmek olmuştur. Sucuk yapımı bazı

bölgelerde ince doğranmış kavrulmuş et, pirinç ve undan olurken, bazı bölgelerde ise beyin, kuyruk yağı ve kandan yapılmıştır.¹⁹⁴ Eren; Suriye Arapçasında *səjəg*, Mısır Arapçasında *suguq*, *sūguq* şekillerinin Türkçeden alındığını bildirir (EREN 376). Burada Memlûk-Kıpçak döneminde Arapçaya geçmiş bir sözcük olarak düşünülebilir.

71. M. Kıpç. *süret* "rüzgârda kurutulmuş et" (TZ, 243)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, fakat *süren* "1. kızıl tügel, esellege kim (miş, koyaş, kön, hem başka) (çok fazla sıcak olmayan ılık (fırın, güneş, gün hakkında) 2. küşle tugel tonik yomşak (yaktılık hem başka). (güçlü değil biraz loş ışıklı) 3. biraz gına çiğ kalgan, unnagan (ipi, miş aşları turında). (biraz çiğ kalmış, pişmemiş) 4. ekren, sülpən, pasif, elenke-salınk (eş-hel, turmuş hem başka) (yavaş, pasif)" (TatTASı. II, 725), Başk.-, Kırg. *sür* II. "açık havada kurutulmuş (et. balık)" ; *sür et* "açık havada kurutulmuş et". (YUDAHİN 672), Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *sira* "karayemiş ağacının fırında kurutulmuş meyvesi", *sura* II "koyun, kuzu kaburgası içine pirinç doldurularak yapılan yemek, döş doldurması"(DS, X, 3698).

Tarihsel Türk dilinde yalnızca TZ'de tespit edilen *süret* sözcüğü, modern alanda aynı anlamda Kırgızcada *sür* II. "açık havada kurutulmuş (et. balık)"; *sür et*"açık havada kurutulmuş et." (YUDAHİN 672) sözcüğüyle tanımlanmaktadır. Bununla birlikte sözcük, Tatarcada *süren* sözcüğü ile de ilgili olmalıdır. *süren*'in 1. anlamı "çok fazla sıcak olmayan, ılık, fırın, güneş anlamındadır. 2. anlamı sıcaklıkla birlikte zikredilen ışık anlamını da içerir. "loş ışıklı" anlamındadır. 3. anlamı da çok fazla pişmemiş, çiğ kalmış anlamında olup yemekle doğrudan ilgilidir. 4. anlamı da yavaş, yavaş, ağır ağır pişirme yöntemi ile ilgi kurulabilir. Bu durumda fırın ılıkken uzun sürede, ağır ağır, fırının ağzı kapalı olarak loş ışıkta az pişmiş veya tütsülenmiş et için kullanılan bir yapı karşımıza çıkar. Bu da bugün Balkanlarda özellikle yaygın olan kuru et, tütsülenmiş ete örnektir. Anadolu Ağızlarında kullanılan *sura* gibi sözcükler de yakın anlamlıdır: Fırınlama işlemi görüp kurutulmuş ürünlere bir başka örnek olarak da *sira* "karayemiş ağacının fırında kurutulmuş meyvesi"ni verebiliriz.

¹⁹⁴ Furkan Demirgöl, "Çadırdan Saraya Türk Mutfağı", **Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi**, c.3, s.1 (Temmuz 2018): 108.

Fırının yakıldıktan sonra kalan ısıyla uzun sürede pişen et örneği olarak *sura* "koyun, kuzu kaburgası içine pirinç doldurularak yapılan yemek, döşdoldurması"nı verebiliriz. (DS, X, 3698).

Sözcüğün kökeni açık değildir. Atalay, bu sözcüğün Türkçe karşılığına "rüzgarda kurutulmuş et" anlamını vermiştir. Oysa bu sözcüğün anlamı "herhangi bir şeyin rüzgarda savrulması veya bir şeyin terk edilmesi anlamına gelir".¹⁹⁵ Çağdaş Kıpçak sahalarından Kırgızcada ve Kazakçada kullanımına rastladığımız *sura et* koyun, sığır, at ve deve etinden senelik ihtiyaca göre kurutularak yapılır. Kazak mutfak kültüründe "sur-et" önemli bir yere sahiptir. Çünkü et çok fazla tüketildiğinden her zaman hazır olmalıdır. Bunun için de bu "kurutulmuş et" her an tüketilmeye hazır olarak büyük bir kolaylık sağlamanın yanında sahip olduğu aroma sayesinde özel bir konuma sahiptir.¹⁹⁶ Kurutulmuş et, güneşin çok olduğu hayvancılığın bol bulunduğu yerlerde sıklıkla kullanılan bir yiyecek türüdür. Pratik ve ekonomik bir saklama yöntemi olan kurutma işlemi çok çabuk bozulan değerli besin kaynağı olan etin yoğun miktarda alıkonulmasını sağlar. Düşük yağ oranı ve yüksek protein miktarı sebebiyle bozkır hayatında yaşayan Türklerin faaliyetlerini sürdürmeleri bakımından hayati bir öneme sahiptir.¹⁹⁷ Tarihî sahada tanıklanmadığımız, Çağdaş Kıpçak dillerinden Kırgızcada ve Kazakçada yaşamaya devam eden bir sözcüktür. Türkiye Türkçesi ağızlarında farklı kullanımlarına rastlıyoruz. Sözcük, aynı kökten gelmeleri muhtemel olan ve temelde kurutma işlemine tabi olmuş gıda maddelerinin veya bunların yapımında kullanılan nesnelere adı olarak varlığını sürdürmektedir.

---

¹⁹⁵ Hamdi Lateef Khairullah, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Luğati't Türkiye Çeviri-Fiil İncelemesi, (Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Programı Doktora Tezi Eser Çalışması, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2015), 111.

¹⁹⁶ Ali Batu, "Kazak-Türk Mutfak Kültüründe (Dastarhan) Gastronomi", **The Journal of Academic Social Science** y. 4, s. 29 (Ağustos 2016): 8.

¹⁹⁷ Kayaardı, age, 5.

Yağlar

72. M. Kıpç. üz "yemek kaynarken üzerine çıkan yağ" (Kİ, 66)

< Tü. üz. Bkz. ED 278b.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK üz "yağ" (DLT 30/16, 34/21) , *üzlüğ* "yağlı" (DLT 30/16, 34/21); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Tarihî Türk dili alanında Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğü dışında sadece Kitabü'l-İdrâk'te tespit edilen *üz* "yağ" sözcüğü tek veri (hapax) bir unsurdur. DLT'te *üz* isim kökünden türetilmiş şu fiiller geçer: *özle*- "yağ ile pişirmek" (DLT 146/126) ve *üzlen*- "yağın üstüne salmak" (DLT 30/16, 34/21).

Modern Türk dili alanında sözcük tanımlanamamıştır.

73. M. Kıpç. yağ "yağ" (DM, 119; BM, 23; KK, 128;TA, 152;TZ, 275, Kİ, 117)

yav "yağ" (TZ, 281)

< Tü. yağ "grease, fat, oil" (ED 895a, DTSI. 223, VEWT 177, TENİŞEV 453, DYBO 248, EREN 437).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. yağ "yağ" "grease, fat, oil" (ED 895 a), KB yağ "yağ" (KB-DİZİN 512),MK *yāg* ~ *yag*"yağ" (DLT 101/93, 112/101, 121/107, 164/142, 268/235, 313/257, 330/268, 341/275, 344/277, 360/287, 366/290, 369/292, 371/294, 381/299, 382/300, 386/303, 389/05, 412/324, 418/328, 440/344, 471/377, 477/381, 515/413, 525/426, 543/444, 555/458, 578/476, 584/479, 628/524, 629/524, 629/524, 632/527), *yāg* "Oğuzlarda iç yağı" (DLT 515/413); **Harezmi** ME yağ "yağ" (YÜCE 200), NF yağ "yağ" (ATA 2014, 465), KE yağ "yağ" (ATA 1997, 694), **Kıpçak** CC yağ "yağ" (Lat. oleum oilue, Fa. mētarsānī) (ARGUNŞAH-GÜNER 596); **Altın Orda** HŞ yağ "tluszcz" (ZAJACZKOWSKI 64), MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk. *cau* "maslo, jir, salo" (KBalkRSI. 235), Kum.-, Karay. *yag'* "jir, maslo, salo" (KarayRPSI. 215). Ayrıca krş. Anad. ağ. *yav* "yağ" (DS, XI, 4203), TTü. yağ "1. birleşiminde stearik, oleik, palmitik asitlerle gliserin bulunan ve bunların oranlarına göre kıvamları değişen bitkisel veya hayvansal madde." (TüSl. 2499), Az. Tü. yağ "1. ev hayvanlarının südünden hasıl edilen, asan eriyen, yeyilen ve xörek bişirmek için işledilen madde. 2. etin içinde olan ağ ve eriyen madde, piy. 3. bezi bitkilerin

tumundan, çiçeyinden ve ya meyvelerinden çıkarılan madde, yağlı maye." (ADİL IV, 498), Trkm. *yag* "1. kebir hayvanlardan, ösümlüklerden alınan azık önümü." (TrkmDDSl. II, 447), *yag* "maslo, salo, jir." (TrkmRSI. 803).

Eski Türkçeden itibaren kullanılan *yağ* sözcüğü Çağdaş Kıpçak dillerinden Karaçay-Balkarcada ve Karaycada yaşamaya devam etmektedir. Ancak Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar, Başkurtlar *yağ* için "may" sözcüğünü kullanıyorlar. Oğuz sahasında *yağ* sözcüğü yaygın bir şekilde kullanımdadır.

Hayvansal Yağlar

74. M. Kıpç. *işyağ* "iç yağı"(DM, 86)

< Tü. iç + yağ

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk. *iç djav* "nutryanoe salo" (KBalkRSI. 307), Kum.-, Karay. *içyak* "kişki, vnutrennosti, potroxa" (KarayRPSI. 211). Ayrıca krş. TTü. *içyağı* "geviş getiren hayvanların karın boşluğunda iç organlarını saran kalın yağ, şahım." (TüSl. 1150), Az. Tü. *iç yağı* "bağırsaqları örten piy tebeşesi." (ADİL II, 497), Trkm. *içyag* "malın garnının daşındaki yag" (TrkmDDSl. 601).

Kıpçak Türkçesinde görülen ç > ş değişimine bir örnek olarak *iç yağı* > *iş yağı* DM'de geçmektedir. iç + yağ birleşik bir yapı oluşturmuştur. Kıpçak Türkçelerinden *yağ*sözcüğü yerine *may*'ı tercih edenler tarafından da yapı bozulmayarak *iç may* şeklinde Kumukçada (KumRSI. 155) ve *karın may* şeklinde Kırgızcada (YUDAHİN 556) geçer. *içyağ*, Karaycada ve (fonetik farklılıkla birlikte g > v) Karaçay-Balkarcada da mevcuttur.

75. M. Kıpç. *kirtis* "sağrı yağı" (TZ, 199)

< Tü. kirtis (yağ). Bkz.VEWT 267, DTSI. 446, TENİŞEV 391, DYBO 97.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB *kirtis* "yüz, deri, ten, renk" (KB-DİZİN 251), MK *kirtis* "insanın ve başka şeyin yüz rengi" (DLT 231/201, 232/201);**Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *kirtıŝ* "potkojnıy sloj jira na ispine jivotnogo / padskórna warstwa ttuszczu na grzbiecie zwierzecia." (KarayRPSl. 387).

TZ'de geçen kırtıs, kırtıs yağı tamlamasından eksiltilibir kullanım olmalıdır. Tenişev sözcüğü madde başı olarak ele almış ve deri işleri bölümünde incelemiştir. (TENİşEV 391). DYBO, *kirtus*'ı "verhniy sloj, korka, koja, dern, kora" kır-"kazımak, bir şeyi kökünden çıkarmak" anlamındaki fiilden türediğini söyler (DYBO 97). Räsänen'e göre "yüz, ten, deri" anlamlarında kullanılan bir sözcüktür (VEWT 267). Araştırmacıların ortak görüşüne göre deri ile doğrudan ilgili olan sözcüğün farklı bir kullanımına da Kitâb-ı Mecnû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî adlı eserde *kırtıŝ* "kavun, karpuz kabuğu" (118) örneği ile rastlarız. Karahanlı Türkçesi eserlerinden Kutadgu Bilig'de geçen *kirtıs* "yüz, deri, ten, renk" anlamındadır (KB-DİZİN 251). DLT'te *kirtıŝ* "insanın ve başka şeyin yüz rengi" anlamında geçmektedir (DLT 231/201, 232/201). Eski Türkçeden itibaren kullanılan sözcük derinin altındaki yağ anlamını alarak Tarihî Kıpçak Türkçesi ve ardıllarından Karaycada "hayvanların iç yağı, deri altındaki yağı" anlamında yaşamaya devam etmektedir. Sözcük tarihî Türk dili alanlarında farklı anlamlarla geçer.

76. M. Kıpç. kıyruk yağ "kuyruk yağı" (DM, 97; TA, 126; KK, 117)

< Tü. kudruk + yağ (i) < kuyruk + yağı. Bkz. *kuyruk* "(çoğu hayvanların gerisindeki vücut kısmı) < ETK. kıdruķ. TIETZE IV, 460.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum. *k'uyruk' may* "kurduyçnoe salo, jir" (KumRSI., 204), Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *kuyruk yağı* "koyun kuyruğunun eritilmesiyle elde edilen yağ." (TüSl. 1550), Az. Tü. *kuyruk yağı* "koyun kıyruğunun eridilmesinden çıkan yağ." (ADİL III, 226).

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde geçen kıyruk yaği öbeği, "iç yağ" gibi benzer şekilde türetilmiş bir isimdir. (bkz. iç yaği). Yine *iç yaği* örneğinde olduğu gibi *yağ* yerine *maysözcüğünü* kullanan Kumukçada *kuyruk yaği* yerine *kuyruk mayı* şeklinde bir kullanımın olduğu görülür. Kuyruk yaği, sucuk yapımında bağırsağın içine

doldurulan sakatatların içinde kullanılmıştır.¹⁹⁸Kuyruk yağının Türk mutfağı kültüründe geniş bir kullanım alanı vardır. 15. yüzyılda Muhammed bin Mahmud Şirvâni Arapça bir eser olan Kitabü't-tabîh'e eklediği 77 yemek tarifi gelişigüzel, aklına geldikçe yazmıştır. Bu durumda dönemin mutfak kültürünü de yansıtır. Şirvâni'nin yemek, ot ve baharattan yapılan ilaç terkiplerini anlattığı tariflerinin arasında *şeker börek*'in, *hamur dible*, *levzîne* adlı yemeğin özellikle kuyruk yağı ile yapıldığını söylemiştir.¹⁹⁹ 16-17. yüzyıla ait Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bir eserde baklava ve börek yapımında kuyruk yağı kullanıldığı geçer.²⁰⁰

77. M. Kıpç. örkeç yavı "koyun, keçi gibi hayvanlardan çıkarılan yağ" (TZ, 226)

< Tü. erkeç + yağı.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *erkeç* "iğdiş edilmiş, üç yaşından büyük erkek keçi." (Tü.Sl. 810), Anad. ağ. *erkeç* "1. üç ya da dört yaşında olan enenmiş erkek keçi. 2. Keçi sürüsünün başından giden iri ve güzel yapılı, erkek keçi." (DS, V. 177), Az. Tü. *erkeç* "erkek keçi, teke" (ADİL II, 31), Trkm. *erkeç* "geçinin bir yaşına yeten erkek jınsıslı."(TrkmDDSl. I, 358).

TZ'de yağların içinde yazılan bu isim tamlaması, "yılık (kemik yağı) ve kırtıs "sağrı yağı) ile birlikte geçer. TZ'de metin kısmında bu sözcüğün üstünde aynı anlamda olan *دحن السنم* ibaresi var, ayrıca sayfa kenarında örgüç *سارکخ* sözcüğü vardır.²⁰¹ KI'te *erkeç* "koç, Kıpçaklarda inelmiş keçi" (KI, 12) anlamında geçer. Burada *erkeç yağı* ile kast edilen hayvanların *iç yağı*'dır. Koyun, keçi gibi hayvanların derilerinin altında biriken Türklerin yemeklerde kullandıkları *iç yağı* anlatılmak istenmiştir. Türklerin yaygın olarak koyu, keçi gibi hayvanların *iç yağı*'nı kullandıkları kesindir. Tarihî Kıpçakçada karşımıza çıkan bu sözcük grubunun örneğine Çağdaş Kıpçak dillerinde rastlanmamıştır. Oğuz sahasında kullanılan *erkeç* isminden hareketle sözcüğün Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmen özellikli bir isim olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁹⁸ Demirgöl, age, 108.

¹⁹⁹ Günay Kut, "Şirvâni'nin Yemek Kitabı Çevirisine Eklediği Yemekler Üzerine", **1. Milletlerarası Yemek Kongresi Türkiye 25-30 Eylül 1986**, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları): 172.

²⁰⁰ Fuat Bayramoğlu, "Türk Mutfağı ve Yazılı Kaynaklar", **1. Milletlerarası Yemek Kongresi Türkiye 25-30 Eylül 1986**, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları): 43.

²⁰¹ Khairullah, age, 111.

Süt ve Sütten Yapılan Yiyecekler

78. M. Kıpç. *ağuz* "koyun ve emsalinin doğurduğu zaman ilk sütünden yapılan yoğurt" (Kİ, 2; *avuz*"ilk süt, ağız." TZ, 145, 228; *ovuz*"ilk süt" Kİ, 64); *avuz* "ferment, podpuszczka do kwaszenia mleka (süt mayası)" BM, 9; *avuz* "(öz?) ferment, caillette, présure" (maya, peynir veya yoğurt mayası?)BM, 57; <Tü. *ağuz*. Bkz. ED 98a,VEWT 9, TMEN 501, TİETZE c.1, 112, EREN 5.

Tarihî: KökTü.-,Uyg. *ağuj/ağuz* "biestings, colostrum, the first milk produced after parturition" (ED 98a), KB -, MK *aguj* ~ *aguz* "ağız (ilk süt)" (DLT 39/26); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *ağuz* (ağız) "doğuran hayvanın ilk sütü." (TS, I, 59).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *ugız* "ağız sütü" (TTSI. 354); *ugız* "sıyrır bozawlagannan son bernice könge kader savıla torgan kuw söt." (TTASI. 294); *ugız* "molozivo" (TatRSI. 582), Başk. *ıwız* "molozivo" (BaşkRSI. 674), Kırg. *uuz* "ağız (yeni doğuran hayvanın ilk sütü)" (YUDAHİN 789), Kzk. *uvız* "1. yeni doğurmuş memelilerin ilk sütü, ağız. 2. ağızdan (ilk sütten) yapılan lezzetli yemek." (KzkTTüTSl. 580), Kklp. *uvız* "molozivo" (RKKlpSI. 437), Nog. *uvız* "molozivo" (NogRSI. 379), KBalk. *uğuz* "molozivo" (KBalkRSI. 689), Kum. *uvız* "molozivo (pervoe moloko postle otyola, rodov)" (KumRSI. 330), Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *ağuz* "1. yeni doğurmuş bir hayvandan ilk günlerde sağılan koyu yapışkan süt, ağız. 2. yeni doğurmuş bir hayvanın ilk sütünden yapılan bir çeşit yiyecek. 3. yeni doğurmuş bir hayvanın sütünden yapılan tatlı, yağlı peynir. 4. yeni doğurmuş bir hayvanın ilk sütüyle yapılan ekmek. 5. yeni doğurmuş bir hayvanın ilk sütünden yapılan yoğurt." (DS, I, 115-116),TTü. *ağız* "yeni doğurmuş memelilerin ilk sütü." (TüSl. 48), Az. Tü. *ağuz* "sağmal heyvanlar doğdukdâ memelerinden çıkan ilk süd." (ADİL I, 72), Trkm. *owuz* "teze guzlan malın ilkinji sagımının süydinden bişirilin iymit." (TrkmSl. II, 154), *owuz süydi* "teze guzlan malın ilkinji sagımının süydi." (TrkmSl. II, 154).

Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren kullanılan "yeni doğum yapmış hayvanın ilk sütü ve bundan elde edilen ürünler" anlamına gelen sözcük bugün Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuzcada yaygın bir kullanıma sahip bir kültür sözcüğüdür.

Clauson sözcük için "doğumdan sonra gelen ilk süt, kolostrum" açıklaması yapmıştır (ED 98a). Räsänen de sözcüğün Orta Türkçede "Biestmilch" "Kolostrum" olduğunu söylemiş ve sözcüğün Moğolcada *ugurag*, Tunguzcada *urak*, Yakutçada

urax olarak geçtiğini belirtmiştir (VEWT 9). Doerfer de açıklama olarak diğerleriyle aynı görüştedir: "memeli hayvanların doğurduğu zaman verdiği ilk süt". Türkçeden Moğolcaya, Tunguzcaya, Maniceye, Macarcaya, Kürtçeye, Çeremisçeye geçmiş bir kültür sözcüğüdür (TMEN 501). Eren, Türkçeden Moğolcaya *uğurağ, uğuruğ* "substance épaisse visqueuse; amouille, premicr lait d'une vache qui a vélé; le blanc le jeune de l'oeuf" olarak geçtiğini aktarmıştır. (EREN 5). Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz grubu Türk dillerinde yaygın olarak geçen bu sözcük hayvancılığın Türk kültürüne etkisinin bir örneğidir. Hayvanlardan sağılan ilk sütün besleyiciliğinin farkında olan Türkler en eski dönemlerden itibaren bu besleyici süttten yararlanmışlardır. Sade olarak içilebildiği gibi bundan yiyecek elde etmişlerdir. Kazaklar bu süttten temek yaparlar. Anadolu da bu süttten peynir yapıldığını ve ekmek yapımında bu süttten yararlandığını Derleme Sözlüğü tanıklığında görürüz.

79. M. Kıpç. *qayırtamaq* "süt" (Kİ, 74); "mleko wielbładzie" "deve sütü"(BM,37)
<? *qayırtamak*.Bkz. VEWT 222,TENİŞEV 453.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk. *qoyırtpaq* "1. süt karıştırılmış yoğurt veya kımız. 2. karışık, karman çorman." (KzkTSl., 312), KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Tenişev, *qojultmaq* sözcüğünün anlamını "moloko ot 3-4 go udoya, neskolko gustovatoye-iz korovyego i iz verbulyujego moloka" inek sütünden veya deve sütünün 3-4 öğün bekletilen hali" olarak vermiştir (TENİŞEV 453). Tarihî Kıpçak sahasında kullanılan sözcüğün anlamı "süt, deve sütü"dür. Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazakçada varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

80. M. Kıpç. *qımız* "kımız" (DM, 92; TZ, 198; Kİ, 75)

<Tü. *qımız*. Bkz. ED 629b, VEWT 264, TMEN 1529, DTSl. 444, TENİŞEV 450, TİETZE IV, 268.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB *qımız* "kımız" (KB-DİZİN 251), MK *qımız* "kımız" (DLT 184/157, 270/236, 531/432);**Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *qımız* "ekşitilmiş kısrak sütünden yapılan meşhur Türk içkisi." (TS, IV, 2488).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *kımız* "kımız" (TTSI. 183), *kımız* "kumis, kumisniy (TatRSI. 310), *kımız* "biya, döya yeke keje sötennen maksus ısul belen açıtıp yasalğan eçemlek (kayber avırularını, meselen, üpke avırurın devalay öçen de kullanıla)" (TTASI. 222), Başk. *kımız* "kumis" (BaşkRSI. 357), *kımız* "beye hötönen esetep yahagan esemlek." (BaşkTHI. 729), Kırg. *kımız* "kısarak sütünden yapılan maruf içecek" (YUDAHİN 454), Kzk. *kımız* "kısarak sütünün mayalanmasıyla yapılan bir tür içecek, kımız." (KzkTTüTSl. 347) , KKlp. *kımız* "kumis" (RKKlpSI. 382), Nog. *kımız* "kumis" (NogRSI. 200), KBalk. *kımız* "kumis, kobıl'e moloko" (KBalkRSI. 444), Kum. *kımız* "kumis" (KumRSI. 213), Karay. -.Ayrıca krş. Anad. ağ. *kımız* "1. temmuz ayında çobanların taşı ısıtıp batırarak pıhtılaştırdıkları süt. 2. pişirilmiş süt ile ağız karışımı. 3. iyi tutmamış yoğurt." (DS, VIII, 2803), TTü. *kımız* "kısarak sütünün mayalanmasıyla yapılan, az alkollü, ekşi bir Türk içkisi." (TüSl. 1410), Az. Tü. *kımız* "turşumuş at (bezen deve) südünden hazırlanan gıdalı içki." (ADİL III, 136), Trkm. *gımız* "baytal südünden tayarlayan çal." (TrkmSl. I, 523), YUyg. *kımız* "kımız" (YUygTüSl. 235).

Räsänen, *kımız* "Kumiss (Getränk)"ın Türkçeden Rusçaya geçmiş bir sözcük olduğunu belirtmiştir. Moğolcadaki karşılığı kimu-r'dur (VEWT 264). *qimīz* "Kumyß, gegorene Stutenmilch" açıklamasıyla veren Doerfer de Türkçeden Arapçaya, Ermeniceye, Rusçaya, Adigeceye geçtiğini belirtir (TMEN 1529). Clauson'ın, "fermente kısarak sütü, kımız" olarak açıkladığı sözcük, Rusçaya ve Avrupa dillerine de geçmiştir (ED 629b) Tenişev sözcüğü, "sütlü içecekler" ile ilgili kısımda incelemiştir. Tenişev, tarihî ve çağdaş Türk dillerinde *kımız* sözcüğünün örneklerini vermiş anlamının "at sütü" olduğunu belirtmiş ve etimolojik eserlerden örnekleri eklemiştir. Birçok araştırmacının *kımız* sözcüğü ile Moğolcadaki *kimir* sözcüğü arasındaki benzerliğe dikkat çektiğine değinmiştir (TENİŞEV 450). *Kımız* (tahammur ettirilmiş kısarak sütü), Türklerin en eski içeceklerinden biri olarak, kısarak sütünün mayalandırılması ile edilen gazlı, içinde % 1-2 oranında alkol barındıran bir içecektir. Fazla besleyici değildir. Ferahlatıcı ve açlığı giderici bir yanı vardır. Literesinde 450 kalori barındırır.²⁰² Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz grubu dillerinde yaygın kullanıma sahip bir isim olmasına rağmen Batı Türklüğünde pek yaygın olarak kullanılmadığını söyleyebiliriz.

²⁰² Mahmut Tezcan, "Türklerde Yemek Yeme Alışkanlıkları ve Buna İlişkin Davranış Kalıpları", "**Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1 Kasım 1981, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982):115.

81. M. Kıpç. *süt* "süt" (Kİ, 95; TZ, 244; DM, 108; KK, 123;TA, 141; *süt ~ süd* "mleko" BM, 48)

< Tü. *süt*. Bkz. TEKİN 1995, 185, VEWT 438, ED 798b, DTSI. 518, TENİŞEV 449, EREN 380.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *süt* "milk" (ED 798b), KB *süt* "süt" (KB-DİZİN 412), MK *süt*"süt" (DLT 66/52, 89/80, 97/91, 99/92, 100/92, 105/96, 117/105, 200/171, 225/195, 284/244, 288/245, 292/247, 298/249, 301/251, 305/252, 319/261, 330/268, 337/272, 348/279, 417/328, 495/396, 499/400, 524/426, 531/432, 560/462); **Harezmi** ME *süt* "süt" (YÜCE 180), NF *süt* "süt" (ATA 2014, 585), KE *süt* "süt" (ATA1997, 578), **Kıpçak** CC *süt* "süt" (Lat. lac dulce, Fa. şır) (ARGUNŞAH-GÜNER 559); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *söt* "süt" (TatRSI. 288), *söt* "molko, moloçny" (TatRSI. 502), *söt* "1. hatın-kızlarda hem imezüçe ana hayvannarda: mahsus bizlerden bülenep çığa (hem yaşı balanı tuylıra) torgan tuklıklı ak kuyı siekça. 2. kayber üsemleknen ak yeki aksıl süye. 3. kayver matdelernen ak yeki aksıl öremese. (TTASl. II, 718-719), Başk. *höt* "moloko" (BaşkRSI. 635), *höt* "1. katın-kızzın hem ine hötimer haywandarzın kukrek bizenen bülenep sıkkan, yanı tıwgan balahın tuyındırıw ösön hezmet itken ak şıyık madde." (BaşkTHI. II, 604), Kırg. *süt* "süt" (YUDAHİN 673), Kzk. *süt* "süt" (KzkTTüTSl. 498), KKlp. *süt* "moloko" (RKKlpSI. 437), Nog. *süt* "moloko; moloçny" (NogRSI. 316), KBalk. *süt* "moloko" (KBalkRSI. 592), Kum. *süt* "molko" (KumRSI. 297), Karay. *süt* "molko" (KarayRPSI. 487). Ayrıca krş. Anad. ağ. *süd* "süt" (DS, X, 3705), TTü. *süt* "1. kadınların ve memeli hayvanların yavrularını besledikleri, memelerinden gelen, besin değeri yüksek beyaz sıvı." (TüSl. 2190), Az. Tü. *süd* "balarını yedirib beslemek için kadınların ve memeli heyvanların memelerinden gelen ağ, gidalı maye." (ADİL IV, 165), Trkm. *süyt* "1. çaga emdürmek için ayalların göwüs we süydemdirijilerin yelin mezlerinde döreyen yokumlu ak suwıyık. 2. sığır, düye, yıldı, goyun, geçi we ş.b. kebir haywanlardan saglıp alınıyan iyimitlik suwık önüm." (TrkmSl. II, 300), *süyt* "moloko, moloçny" (TrkmRSI. 597), Özb. *süt* "emizikli onanın kukrak bezlarıdan eki emizüvçi ona hayvonning emçak bezlarıdan ajralıb çıkadıgan ok suyuqluk. 2. molning emçagıdan soğıb olingan şunday suyuqluk. (ovkat va mahsulot sıfatıda) (ÖDİL II, 89), YUyg. Tü. *süt* "süt" (YUygTüSl. 370).

Eren, sözcüğün Türkçenin en eski çağlarından başlayarak kullanıldığını söylemiştir. Bilimsel yayınlarda sık sık Moğolca "sün" biçimiyle karşılaştırıldığını ancak Moğolca *sün*'ün *süt* biçimini ile ses ve yapı bakımından gelişmelerinin açıklanmasının bulunmadığını söylemiştir. Bilimsel yayınlarda *süt*'ün sonundaki -t'nin bir çokluk eki olduğu sık sık dile getirilmiştir. Bu ekin Moğolca olduğu açık bir gerçektir. Buna karşılık -t ekinin Türkçede *süt* ürünlerine verilen adlarda sıklıkla kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bu doğrultuda Doerfer *süt*'ün sonundaki -t'yi bir çokluk eki olarak değerlendirmiş, Moğolca *sün* biçimini de vermiştir (EREN 380). Tenişev'in çalışmasında *sü:t "moloko" sözcüğünün tarihî ve çağdaş Türk dillerinden örnekleri sıralamıştır. Tenişev, sözcüğünün aslının uzun ünlülü olduğunu belirtmiş (TENİŞEV 449). Eski Türkçeden itibaren kullanılan en eski ve en köklü sözcüklerden biridir. Türk mutfak kültürünün en temel öğelerinden bir tanesidir. Bugün de çeşitli fonetik farklılıklarla Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahası Türk dillerinde yaygın bir biçimde kullanıldığına tanık oluyoruz.

82. M. Kıpç. *turaq* "yoğurttan yapılmış baharatlı bir yemek" (TA, 148)

turaq "koyulaşmış süt" (Kİ, 107)

< ? *turaq*. Bkz. BERTA 380, TMEN1195, TİETZE, 647.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *doraq* "süzülmüş yoğurt, çökelek." (TS, II, 1219).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *dorak* "1. yoğurt ve kaymaktan yapılan bir çeşit yağlı peynir. 2. yağı alınmış süttten yapılan peynir." (DS, IV, 1604), *torak* "yağı alınmış süt yada yoğurdun kaynatılmasıyla elde edilen katık yada çökelek." (DS, X, 3967), *turah* "kaynatılarak koyulaştırılmış ayran" (DS, X, 3994), Trkm. *dorak* "ayrandan edilen yagsız süzme." (TrkmSl. I, 298).

Berta *turaq* sözcüğünün okunuşunu da madde başında belirtmiş ve tutuq *ṬwRaQ*-(VU) al-qanbarīs "curds" bunun "lor" anlamında kullanıldığını aktarmıştır (BERTA 380). Doerfer *dōrāg* madde başı ile verdiği *dūrāg* sözcüğünü "sour milk, upon which new milk is poured" olarak açıklamıştır. Sözcük, Türkçeden Kürtçeye, Çeremisçeye, Macarcaya, Rusçaya geçtiğini belirtmiştir. Doerfer Johann August Vullers'in *Lexicon persico-latinum etymologicum* adlı eserine göre bunun *dūg-rāg*

yapısında olduğunu ve "süt eklenmiş ekşi süt" anlamında olduğunu aktarmıştır. Ancak sözcüğün yabancı bir dilden geçmiş olabileceğini bununda Rusça *tvorog* olabileceğini ve Türkçeden tekrar Rusçaya verinti bir sözcük olduğunu dile getirmiştir (TMEN1195).

Çağdaş Kıpçak lehçelerinde bulunmayan bu yemek adı, Osmanlı Türkçesinde ve Anadolu Ağızlarında tespit edilmiştir. Bugün Anadolu'da "süzek taşı" da denilen "durak taşı" da denilen süzme yoğurt yapma işleminde kullanılan bir metre boyunda silindir şeklinde ve geçirgen bir yapıya sahip olan ortası oyulmuş taş, yoğurdun asitli suyunu emerek bozulmayı önler ve uzun süre kullanılabilmesini ve taşınmasını kolaylaştırır. Bu şekilde konar-göçer olan Türk boyları kolay taşınabilir hâle gelen yoğurdu kışlık olarak da saklayabilir ve tarhana yapımında kullanılabilir hâle getirirlerdi. *turağ* sözcüğünün etimolojisi açık değildir. Çağdaş Kıpçak sahasında geçmeyen sözcük, Oğuz sahası Türkçelerinde tespit edilmektedir. Bu durum da sözcüğün Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmen/Oğuz söz varlığına ait olduğunu gösterir.

83. M. Kıpç. ürün "süt" (TA, 151)

< Tü. *ürün*. Bkz. ED 233b, TEKİN 2010, 183, DTSI. 627, TENİŞEV 601, DYBO 524.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *ürün* "beyaz" (DLT 29/15, 79/68, 166/144, 192/164, 269/236); **Harezmi ME** *ürün* "ak, beyaz" (YÜCE 198), NF-, KE *ürün* "beyaz" (ATA 1997, 684), **Kıpçak CC-**; **Altın Orda HŞ-**, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *ürün* "1. mahsul, kır otu. 2. süt ve süttten çıkan maddeler." (TS, VI, 4084).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *ürün* "(II) süt ve süt ürünlerine verilene genel ad. 2. sağmal hayvan." (DS, XI, 4071).

Clauson'a göre genel olarak "beyaz" anlamında olan sözcük Anadolu sahasında "süt ve yoğurt" anlamında kullanılır (ED 233b). Tarihî Kıpçakçada "süt" anlamında kullanılan *ürün* sözcüğünü bugün Oğuz sahası Türk dillerinde tanıklandırmamız mümkündür. Bugün Kazak Türkçesinde "beyaz" anlamında olan *ürün* sözcüğünün yerine süt ve süt ürünleri ile ilgili olan her şeyin *aksözcüğü* ile devam ettirilmesi bu geleneğin devamı olarak düşünülebilir. Metaforlu bir kullanım söz konusudur. (Örneğin; aq "süt ürünleri" (KzkTTüTSl. 35). TA'da geçen

bu sözcük, Memlûk-Kıpçak sahası Türkmen/Oğuz özellikli söz varlığına aittir. Kâşgarlı Mahmud'un bu konudaki *ürünğ* "ak olan nesne; ak, beyaz (Oğuzlardan başkalarınınca)" açıklaması da bunu destekler niteliktedir.²⁰³

84. M. Kıpç. *beynir* "peynir"(Kİ, 17-Türkmence ibaresi ile; DM, 102; KK, 121)

penir "peynir" (Türkmence ibaresi ile) (TA,133)

penir "peynir" (Kİ, 67; TA, 133)

peynir "peynir" (TZ, 229; DM, 102; BM, 37 ~ *yaş peynir* "swiezy ser, twarog" (taze peynir, süzme peynir)"(BM, 25)

< Fa. penir. Bkz. VEWT 382, EREN 331, TENİŞEV 452.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *pinir* "peynir" (DS, IX, 3456), TTü. *peynir* "maya ile süttten karıştırılarak süttten yapılan ve birçok türü olan besin." (TüSl. 1920), *peynir* (< Fa. penir) "peynir mayası ile katılaştırılarak süttten yapılan ve birçok türü olan besin." (TASl. 643), Az. Tü. *pendir* "maya vurulmuş südden xüsusi suretde hazırlanan berk ve ya yarı berk kütle şeklinde gıda mehsulü." (ADİL III, 536), Trkm. *peynir* "dowar süydünden yörite uyadılıp, sıkılan tayararlanyan iymit." (TrkmDDSl. II, 202), *peynir* "vırınza, sır, sırok; sırnıy" (TrkmRSl. 521).

Türk diline Farsçadan girmiş olan bu sözcük Memlûk-Kıpçak sahasında özellikle Kİ'te ve TA'de "Türkmence" kaydıyla geçmektedir. Bugün Modern Türk dili alanında sadece Oğuz Türkçelerinde yaşayan *peynir* sözcüğü, Batı Türklüğüne ait bir ürün olarak dikkati çeker.

85. M. Kıpç. *çığıt* "peynir" (TZ, 162) ~ *çığıt* "peynir" (TA, 100) ~ *çiet* "peynir" (Kİ, 28)

<? *suğut* Bkz. ED 806b, VEWT 425.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

²⁰³ Besim Atalay, **DivanüLugati't-Türk Tercümesi**. c. I-V. (Ankara: TDK Yay., 1985-1986), 716.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *çığ'ıt* "tvorog" (KarayRPSl. 635).

Houstma *çıkıt* sözcüğünü, "Ein Türkisch-Arabisches Glossar" adlı eserde "الخبث" "çift" olarak okumuştur. Ancak Atalay, buna itiraz etmiş ve Arap harfli sözcüğün okunmasında harfin noktasının unutulmuş olduğunu söylemiştir. Räsänen, *çyqyt* "Käse" Çuvaşçadaki *çəğət* "ein Art Käse" ve Macarca sajt "Käse" Osetçe *cyxt* ilgisinin Abaev'in iddiasını da aktarmıştır (VEWT 425). Clauson da bu tek veri (hapaks) olan sözcüğü *suğut* "dried curd cheese" olarak vermiştir (ED 806b). Eren, yoğurt maddesinde ele aldığı *çığıt*'ın Osetçe'den geçtiği konusundaki görüşleri dile getirilmiştir. (Osetçe *cyxt*) (EREN 455).

86. M. Kıpç. *irimçik* "yoğurt yapmak için kaynatılırken kesilmiş olan süt" (TZ, 179)

yürümçik "peynir" (TA, 161)

< Tü. erü-m+çik. Bkz.ED 198a, VEWT 173, TENİŞEV 452.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *ëremçëk* "lor" (TTSI. 431), *ëremçek* "tvorog, tvorocnyy" (TatRSI. 685), *ëremçek* "eçegen sötne kaynatıp hem süti sıgıp yasalğan aşamlık." (TTASI. 579), Başk. *ëremsek* "tvorog, tvorojniy" (BaşkRSI. 685), *ëremsek* "höttö eretep alğan azık" (BaşkTHI. II, 721) Kırg. *irimçik* "peynir" (YUDAHİN 371), Kzk. *irimşik* "peynir" (KzkTTüTSl. 672), KKlp. *irimşik* "tvorog" (RKKlpSI. 998), Nog. *irimşik* "tvorog" (NogRSI. 120), KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *iremçik* "peynir" (DS, VII, 2548).

Tenişev'in eserinde *irimçik* "slivki" peynir bölümünün içinde ayrı madde başı olarak incelenmiştir. "krema" olarak tanımlanmıştır (TENİŞEV 452). TA'da geçen *yürümçik* örneğinde sözcük başında y- sesi türemesi gerçekleşmiştir. Tarihî sahada örneklerine rastlamadığımız *irimçik* ilk kez Memlûk-Kıpçak sahasında karşımıza çıkmaktadır. *eri-* fiiline gelen kalıcı isim türeten -mA eki (*süz-me* yoğurt örneğinde olduğu gibi) ile türetilmiş ve üzerine +çlk küçültme ekini almış olmalıdır. Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Kırgızcada, Kazakçada, Karakalpakçada, Nogaycada ve Oğuz sahası Türk dillerinde "peynir" anlamında kullanılan bir isimdir.

87. M. Kıpç. *ķurut* "kurutulmuş yoğurt"(TZ, 212; TA, 125; "rodzaj sera, sorte de fromage" (bir tőr peynir)BM, 42; *ķurut* "bir nevi peynir" Kİ, 83)

ķara ķurut "siyah kurut, bir tőr peynir"(TA, 112; Kİ, 70)

<Tü. *ķūrı-t*. Bkz.TEKİN 1995, 179, ERDAL 309, EREN 270, TMEN 1472, EREN 196, VEWT 304, TIETZE IV, 447, TENİŐEV 451.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *ķurut* "dried curds used as a kind of hard cheese" (ED 648a), KB *ķurut* "peynir" (KB-DİZİN 293), MK *ķurut* "keş (yağsız, kuru peynir)" (DLT 179/153, 271/237, 309/255); Harezme ME-, NF-, KE *ķurut* "keş, ķökelek" (ATA 1997, 402), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *ķurut* "kaynatılıp suyu alınan ayran kurusu, yoğurt kurusu, keş." (TS, IV, 2749).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk. *ķorot* "irkitten kaynatıp yahalęan höt azığı (aşka katıv hem başka ösön kullanıla)" (BaşkTHI. I, 681), Kırg. *ķurt* "kurut "(YUDAHİN 525), Kzk. *ķurt* "süzölmüş yoğurttan yapılantuzlu ve kurutulmuş yiyecek." (KzkTTüTSl. 339), KKlp.-, Nog. *ķurt* "solyoniy tvorog" (NogRSl. 189), KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *ķurut* "1. kurutulmuş süzme yoğurt. 2. ķökelek" (DS, VIII, 3012), *ķurut* "kurutulmuş süt ürünü." (TüSl. 1539), Az. Tü. *ķurut* "yumru-yumru edilip ķurutulmuş şor, süzme." (ADİL III, 224), Trkm. *ķurt* "togalajık-togalajık edilip, serlip guradılan süzme." (TrkmDDSl. 496), *ķurt* "ķurt" (TrkmRSl. 213), YUyg. Tü. *ķurt* "kurumuş peynir, kurutulmuş peynir." (YUygTüSl. 249), Özb. *ķurut* "süzmeni enęokdek-enęokdek yumaloklav kurıtıb tayarlangan maxsulat" (ÖDİL II, 624).

Clauson *ķurut* isminin *ķurı-* fiilinden türetildiğini, kurutulmuş sütün bir çeşit peynir olarak kullanıldığını ve bunun Moğolca, Farsça gibi dillere de geçtiğini belirtir (ED 648a). *ķurut* sözcüğündeki Türkçe /-t/ ekinin süt ürünlerinin adlarında sıklıkla kullanıldığı göze çarpıyor.Bu ek, geçiőli ve geçiősiz tek ve çok heceli fiilere gelerek ad veya sıfat türetir. Fiilden somut ve soyut adlar türetir. Bu sözcükte fiilin gösterdiği işin ürünü olan nesne ve yiyecek adı yapmıştır.²⁰⁴ Tarihî alanda 11. yüzyıl metinlerinden itibaren "kurutulmuş ya da suyu alınmış süt ürünleri" için kullanıldığı görölmektedir: KB *ķurut* "peynir" (KB-DİZİN 293), MK *ķurut* "keş (yağsız, kuru peynir)" (DLT 179/153, 271/237, 309/255), KE *ķurut* "keş, ķökelek" (ATA 1997, 402).

²⁰⁴ Korkmaz, age, 107.

kurut "kurutulmuş süt ürünü" Eski Türkçeden başlayarak Türk lehçelerinde bulunmaktadır. Memlûk-Kıpçak sahası sözlüklerinden TZ, TA, BM, Kİ'te yer alması, kurut'un bu sahada tüketiminin yaygın olduğunu göstermektedir. Kökeninin < kûrı- "kurumak" fiilinden geldiği konusunda genel olarak kabul edilir (TEKİN 1995, 179; ERDAL 309, EREN 270, ED 648a, TMEN 1472, DTSİ. 470, VEWT 304, TENİŞEV 451).

Kurut, çiğ süt 15-20 dakika kaynatıldıktan sonra 43° dereceye kadar soğutularak yoğurt ile mayalanır. Daha sonra 37 derecede bekletilir. Tekrara soğutulup tulumlara doldurulduktan sonra su içinde çalkalanır. Bu işlemin ardında yağı alınıp süzmek amacıyla bez torbalara doldurulur. Ardından yoğrularak şekillendirilir.²⁰⁵

Tarihî alanda "bir çeşit kurutulmuş peynir" anlamındaki sözcük Altın Orda sahası içinde uzun seferler yapan, savaşlara giden askerler için uzun ömürlü ve dayanıklı bir besin maddesi olması sebebiyle kullanılan bir erzak olduğundan vergiye tâbi tutulmuştur.²⁰⁶ Konar-göçer bir yaşam tarzı süren Türklerdeki en önemli besin kaynağından biri olan süt ürünlerinden dayanıklı ürünler elde edilmiş ve böylece bozkır hayatındaki yaşam faaliyetlerin devamlılığı sağlanmıştır. Kökleri eskiye dayanan *kurut* Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahası Türk dillerinde yaygın olarak geçer.

88. M. Kıpç. lor "keçi veya koyun doğurduktan sonra üç gün zarfında onun sütünden yapılan peynir" (Kİ, 57)

< Fa. lor. Bkz. VEWT 318, EREN 283, TIETZE IV, 553.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; Harezmi ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. lor "peynir suyuna süt ve yoğurt katarak kaynatılmakla yapılan yiyecek." (TS, IV, 2790).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. lor "kaymağı alınış süttten yapılan yağsız peynir 3. eriyip çok yumuşamış duruma gelmiş, parçalanmış peynir. 4. çökelek. 5. peynir suyu." (DS, IX, 3087-3088), TTü. lor (< Fa. lor): bir tür taze, yumuşak, tuzsuz beyaz

²⁰⁵ Ekin Dinçel, Ayla Ünver Alçay, "Kurut ve Türk Mutfağında Kullanımı", **Aydın Gastronomy**, (1 (2): 31-39, 2017): 32.

²⁰⁶ Ayşe Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, (Ankara: Köksav Yayınları, 2004), 149.

peynir.(TASl. 494), *lor* "Bir tür taze, yumuşak ve tuzsuz beyaz peynir." (TüSl. 1593), Az. Tü. *lor* "pendir tutulan zaman onun suyunu kaynatıp süzmekle hazırlanan ağartı." (ADİL III, 269).

Eren, dilimizde süt ürünlerine verilen Farsça kökenli birçok ad kullanıldığını *lor*'un da Farsçadan geçtiğini aktarmıştır. Ağızlarda *lor*'un yanında çökelek adı da yaygın olarak kullanıldığını belirtir (EREN 283). Tarihî Türk dili alanında sadece Kİ'te tanıklanan *lor* sözcüğü, Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmen/Oğuz özellikli söz varlığındandır. Modern alanda sadece Oğuz Türkçelerinde yaşamaya devam eder.

89. M. Kıpç. *maya* "kuzu midesinde yapılan peynir mayası;her nevi maya" (TZ, 217) krş. *yumur*

< Fa. *maya*. Bkz. VEWT 322, EREN 290, TIETZE V, 164.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME *māya* < Fa. "maya, sermaye" (YÜCE 156), NF *māya* < "maya" (ATA 2014, 279), KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *maya* "maya" (TTSI. 214), Başk.-, Kırğ.-, Kzk. *māyek* "1. geniş getiren hayvanlarının yavrularının karnından alınarak peynir yapmak için kullanılan nesne." (KzkTTüTSl. 372), KKİp.-, Nog.-, KBalk. *maya* "1. sıçuk (otdel jeludka jvaçnıh jivotnıh) 2. sıçujina, sıçujınıy ferment" (KBalkRSI. 464), Kum. *maya*"1. drojji, zakvaska" (KumRSI. 227), Karay. *maya* "drojji, zakvaska" (KarayRPSI. 401). Ayrıca krş. TTü. *maya* "bazı besinlerin yapımında mayalanmayı sağlamak için kullanılan madde, ferment." (TüSl. 1637), *maya, maye* (< Fa. *māye*): 1. bazı besinlerin yapımında mayalanmayı sağlamak için kullanılan madde, ferment. 2. yaradılış, öz, nitelik. 3. İçerdikleri enzimlerin katalizör niteliği etkisiyle şekerleri karbondioksit ve alkole dönüştüren bir hücreli bitki organizmaları.(TASl. 520).

Räsänen sözcüğün Farsçadan dilimize geçtiğini ve bunun fermente eden madde olduğunu belirtir (VEWT 322). Orta Türkçeden itibaren Farsçadan aldığımız ve bugün Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuzcada yaygın bir kullanıma sahip olan *maya* sözcüğünün Kazakçada, Karaçay-Balkarcadaki karşılıklarına baktığımızda peynir yapımında kullanılan hayvanların midesinde bir bölümündeki parçadan yapılan fermente işleminden bahsedildiğini görürüz. (krş. *yumur*).

90. M. Kıpç. yumur "hazırlanmış maya" (TZ, 289) krş. *maya*

< Tü. yum-ur. Bkz. ED 937a, VEWT 210.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *yumur* "hayvanın körbağırsağı" (DLT 448/352); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *yumur* "hayvanlarda midenin bir parçası." (DS, XI, 4317).

yumur "the bowels or caecum of an animal" açıklamasıyla Erdal, bu sözcüğün köken olarak yum- fiilinden türetilmiş olabileceğini dile getirmiştir. (ERDAL 390). Bugün Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde farklı adlarla yapılan bir uygulama olan hayvanın midesinin bir bölümünden alınarak hazırlanan parça peynir yapımında maya üretmek amacıyla kullanılır. Bu parçanın içine süt ile birlikte tuz, şeker, süt gibi ürünler konularak peynirin oluşumu için beklenir. (şerat, şirat- Karadeniz Bölgesi; şıldan-Elazığ Bölgesi, vb.). Nitekim buna örnek olarak da Clauson'un dil verilerini gösterebiliriz. Clauson Kıpçak Türkçesi döneminde *yumur* sözcüğünün "peynir mayası" olarak kullanıldığını *yumur* sözcüğünün "yuvarlak, sarmal şeyler, bağırsak" tanımı için kullanıldığını aktarmaktadır. Räsänen de Clauson ile aynı doğrultuda bir açıklama yaparak *jumru*'nun "yuvarlak" anlamına geldiğini *jumduruk* maddesinin içinde açıklamıştır. *yumruk* isminin bu kökte geldiğini ifa eder (VEWT 210). Eski Türklerden itibaren uygulanan bu mayalama işlemi peynir yapımının en önemli görevini üstlenir. Bu mayalanma usûlü çağdaş Kıpçak sahasında farklı bir sözcük ile geçerken, TZ'deki yumur, sözcüğü modern alanda sadece Oğuz grubu Türkçelerinde yer alır. Bu da sözcüğün Türkmen/Oğuz özellikli bir söz olduğunu gösterir.

91. M. Kıpç. çuğrat "yoğurt"(Kİ, 31)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg. *cuurat* "halis (su karıştırılmamış ve üstü alınmamış) yoğurt" (YUDAHİN, 235), Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

yoğurt, çıgıt, kurut gibi süt ve süt ürünlerinde karşımıza çıkan -t ekinin bu sözcükte de kullanıldığını görürüz. Ancak sözcüğün kökeni belirsizdir. Tarihî Türk dili alanında sadece Kİ'te geçen sözcük, Modern Türk dili alanında sadece Kİ'te geçen sözcük, Modern Türk dili alanında Kırgızcada aynı anlam ve şekille tespit edilmiştir.

92. M. Kıpç. *ikşi* "ekşi yoğurt" (TZ, 176)

< Tü. ikşi (yoğurt)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Sözcük TZ'de sayfa kenarındaki Arapça bir açıklamanın içinde süt ve süt ürünlerinin tanıtıldığı bölümde geçmektedir. *ikşi* sözcüğü eksilteli bir anlatım (ikşi yoğurt) olmalıdır. Tarihî Türk dili ve Çağdaş Kıpçak dillerinde "ekşi yoğurt" anlamındaki *ikşi* sözcüğü tespit edilememiştir.

93. M. Kıpç. *pışlak* "kurutulmuş yoğurt" (TZ, 229)

<Tü. pış-lak. Bkz. VEWT 74, TENİŞEV 452.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-, fakat *pış*- "yemek pişmek" (DLT 270/236); **Harezmi** ME-, NF-, fakat *bış*- "pişmek" (ATA 2014, 70), KE-, fakat *bış*- "pişmek" (ATA 1997, 99), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *pışlak* "sır" (NogRSI. 273), KBalk. *bışlak'* "sır, brınza" (KBalkRSI. 175), Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *bışlak* "peynir." (DS, II, 670).

Tenişev eserinde *pyşlaq* "vısuşennyı yogurt-tvorog" kurutulmuş yoğurt anlamında geçen sözcüğü ayrı bir madde olarak ele almamış peynir türlerinin incelendiği bölümde kurut maddesinde işlemiştir (TENİŞEV 452). Sözcük, Räsänen'e göre *bış*- "olgunlaşmak" kökünden türemiş bir isimdir (VEWT 74). Bugün Çağdaş Kıpçak dillerinden Nogaycada, Karaçay-Balkarcada ve Oğuz sahasında Anadolu ağızlarında bu sözcük yaşamaktadır.

94. **M. Kıpç.** *süzme* "süzülmüş yoğurt" (Kİ, 95)

süzmeli "süzülmüş yoğurt" (TZ, 244)

< Tü. süz-me. Bkz. TEKİN 1995, 185, ED 864b, VEWT 439, TENİŞEV 452.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *süzme* "keş (yağsız kurutulmuş yoğurt" (DLT 218/187); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *sözme* "süzme" (TTSI. 286), *sözme* "süzme (protsejennoe, otjatoe kisloe moloko (kamık), stavşee napodobie sirkovoy massı) (TatRSI. 499), *sözme* "katıknın sun marlyya yeki kinder aşá sarkıtkaç kalgan kuyı massa, azık. (TTASl. II, 713), Başk. *hözme* "otjatoe kisloe moloko (napodobie sirkovoy massı)" (BaşkRSI. 630), *hözme* "hığın harkıtkan kuyı katık; hözmes" (BaşkTHI. 594), Kırg. *süzme* "peynir" (YUDAHİN 675), Kzk. *süzbe* "süzme yoğurt" (KzkTTüTSl. 495), KKlp. *süzbe* "tvorog" (RKKlpSl. 998), Nog. *süzbe* "rot tvoroga" (napodabiye sirkovoy massı) (NogRSI. 314), KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *süzme* "torbada süzdürülmüş katı yoğurt." (DS, X, 3730), TTü. *süzme* "1. süzmek işi. 2. süzülmüş olan, süzülerek elde edilen." (TüSl. 2193), Az. Tü. *süzme* "suyu süzülerek katılaştırmış katık." (ADİL IV, 179), Trkm. *süzme* "1. süzmek yağdayı. 2. goyı gatığın suwı süzülip ayrılan galındısı." (TrkmDDSl. II, 301), *süzme* "süzme (proçejennoe kusloe moloko)" (TrkmRSI. 596), YUyg. Tü. *süzme* "peynir, süzülerek suyu çıkarılmış yoğurt" (YUygTüSl. 371), Özb. *suzma* "haltaga solıb osıb kuyıb suzilgan katıktan hosıl bulgan mahsulot." (ÖDİL II, 82).

Eski Türkçeden itibaren varlığını devam ettirmiş Başkurtçada, Kırgızcada, Karakalpakçada, Nogaycada "peynir" anlamlarında ve Kazakça ile Oğuzcada "yoğurt" anlamlarında kullanılanı gelen bir isimdir. *süzme* "a kind of sweetmeat" ve Nogaycada *süzbe* "rod tvoroga(napodobiye sirkovoy massı)" kullanımları "tatlı bir yiyecek" ve "süzme peynir" karşıklarında Berta'nın açıklamalarıyla verilmiştir (BERTA 317-318). *süz-mä* "curds" süz- fiilinden -mA fiilden isim yapım eki ile türetilmiş bir isimdir. (ERDAL 318).

95. M. Kıpç. *tuzluk* "terbiyelemek için çorbaya atılan yoğurt" (Kİ, 109)

< Tü. tuz + luk. Bkz.TMEN 903.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME *tuzluk* "ekmek katığı" (YÜCE 191), NF *tuzluk* "ekmek katığı" (ATA 2014, 440), KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *tuzluk* "sous, priprava ka pişçe (iz soli i çesnoka)" (NogRSI. 364), KBalk. *tuzluk* "1. solyoniy 2. redko priprava, podlivka" (KBalkRSI. 650), Kum. *tuzluk* "çesnoçnaya priprava (k muçnim blyudam)" (KumRSI. 322), Karay.-.

Doerfer, TMEN adlı eserde sözcüğün "yemeğe eklenen sos" anlamında olduğunu verir (TMEN 903). Tarihî Kıpçak sahasında kullanıldığı gibi Çağdaş Kıpçak dillerinde de "yemeğe katılan sos, terbiye" anlamlarında Tatarcada, Nogaycada, Karaçay-Balkarcada, Kumukçada kullanılmaya devam etmektedir. *tuzluk*, Eski Türkçede ekmeğin yanında yenilen yoğurt ve türevleri olarak kullanılmakta iken Memlûk-Kıpçak sahasında "yemeğe katılmak üzere yoğurttan yapılan terbiye" anlamına geçmiş ve bugün de varlığını sürdürübilmiştir.

96. M. Kıpç. *uygan* "yağı alınmış yoğurt" (TZ, 272) krş. *uyup*

< Tü. uyi-gan. Bkz. ED 267a, ED 45 a.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. -, fakat *oyı-* "(süt) kesilmek, mayalanmak (TTSI. 231), , Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Sözcüğün, *uyı-* "mayalanmak" fiili ile ilişkilidir (ED 267a). *uyı-* fiili "sütü pıhtılaştırmak, kesmek" anlamında yaygınca kullanılan bir fiil olup sözcüğün kökeni hakkında açıklama yapmamızı zorlaştırmaktadır. Çağdaş Kıpçak sahasında ve Oğuz sahasında *uygan* ismi tanıklanamamıştır. Ancak "mayalanmış süt, yoğurt" anlamındaki Tatarcadaki *oyıtkı*, Kırgızcadaki *uyutku*, Kazakçadaki *uyıtgu* ve Oğuzcadaki *uyun* örnekleri ile ilişkili olduklarını belirtebiliriz. Ayrıca Tatarcadaki sütün mayalanması anlamındaki *oyı-* fiilinden isimlerin kökenine inebiliyoruz. Ancak *uygan* kullanımı Memlûk-Kıpçak sahası ile sınırlı kalmıştır.

97. M. Kıpç. uyup "sulu yoğurt" (TZ, 272)krş. *uygan*.

< Tü. uy-up

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. -, fakat *oyı-* "(süt) kesilmek, mayalanmak (TTSI. 231), Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

TZ'de geçen *uyup* sözcüğü tek veri (hapax) bir unsur olarak tarihî ve modern alanda tanıklanamamıştır. Ancak sözcük *uyıgan* gibi *uyı-* "mayalanmak" fiili ile ilişkili dir.

98. M. Kıpç. yogurt "yoğurt" (KK, 131)

yagurt "yoğurt"(Kİ, 117; DM, 119; TA, 153; BM, 23)

yavurt "yoğurt" (TZ, 282)

< Tü. yoğurt. Bkz. ED 905b, VEWT 205, TMEN, IV, 1866, DTSI. 270, EREN 455, TENİŞEV 449.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *yoğrot* "coagulated curdled milk, yoğurt" (ED 905b), KB *yoğrut* "yoğurt" (KB-DİZİN 549), MK *yugrut* "mayalanmış süt, yoğurt" (DLT 100/93, 112/101, 361/287, 391/306, 517/415, 528/429); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *yugurt* "yoğurt (Lat. lac açer, Fa. māst)" (ARGUNŞAH-GÜNER 611); **Altın Orda** HŞ *yogurt* "jogurt, kwasne, mleko" (ZAJACZKOWSKI 81), MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *yuvurt* "kisloe moloko, prostokvaşa" (NogRSI. 445), KBalk. *cuwurt* "varenets, tsel'noe kisloe moloko" (KBalkRSI. 262), Kum. *yuvurt* "kisloe moloko, yogurt" (KumRSI. 381), Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *yōrd* "yoğurt" (DS, XI, 4296)/ *yōrt* "yoğurt" (DS, XI, 4298), Az. Tü. *yogurt* "katık" (ADİL IV, 604), Trkm. *yogurt* "sıgırın, dowarın süydüne gönezlük atılıp, uyadılıp alınıyan önüm, gatık." (TrkmDDSI. II, 495).

TZ'de sözcüğün, -g- > -v- ses değişmesine uğramış şekli geçer: yoğurt > yavurt. Türkçenin en eski dönemlerinden itibaren kullanılan bir isim olmasının sebebi, temel geçim kaynağı hayvancılık olması ve bununla beraber de temel besin maddelerinin bu hayvanların etine ve sütüne dayalı olması idi. Bugün Çağdaş Kıpçak dillerinden Karakalpaklar ve Kazaklar yoğurda *ayran* diyorlar. Kırgızlar yoğurda *katık* diyorlar. Räsänen, Clauson, Erdaljogur fiilinden geldiğini belirtmiştir. *yogurt* <

yogur- 'to knead' (ERDAL 313, ED 905b, VEWT 205). Doerfer de *yoğurt* "Art saure Milch" < yogur- "kneten" (yoğur-) fiilinden gelmiş olabileceğini söylemekle birlikte Kıpçakça *yağurt* biçimin oluşumunda yağ'ın etkisi de göz önünde bulundurulmalıdır diyerek Türkçeden Farsçaya, Rusçaya, Balkan dillerine geçtiğini aktarmıştır (TMEN 1866). Eren *deyoğurt* "maya katılarak koyulaştırılmış süt" Eski çağlardan başlayarak kullanıldığını bildirmiştir. *yuğur-* + *-t* eki. Türkçe yoğurt türevinde gördüğümüz *-t* ekinin süt ürünlerinde sıklıkla geçtiğine tanık oluyoruz: Orta Türkçe *suğut* "kesilmiş süttten yapılan peynir" (< suğ-) Türkçe *kurut* "kurutulmuş süt ürünü"; Eski Kıpçakça *çığıt* "peynir"; Çuvaşça *çıkıt* (< Macarca sajt). Ancak Kıpçak alanında kullanılan *çığıt*'ın Osetçe'den geldiğinin sık sık dile getirildiğini ifade etmiştir. (Osetçe *cyxt*) (EREN 455). *joyurt* "kisloye moloko" süt başlığının içinde incelenen sözcük "ekşi süt" anlamı ile verilmiş. Ayrı bir madde başı olarak ele alınmamıştır (TENİŞEV 449).

99. M. Kıpç. *kereyav* "tereyağ" (TZ, 195)

kere yağ "tereyağı" (TA, 116)

< Fa. kere + yağ. Bkz.EREN 404, TIETZE IV, 233.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *kereyağı* (kereyağ) "tereyağı" (TS, IV, 2441).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *kereyağ* "tereyağı" (DS, VIII, 2754).

Farsça kökenli kere sözcüğüyle oluşturulmuş bu birleşik yapı, Memlûk-Kıpçak sahası dışında sadece tarihî ve Modern Oğuz sahasında tespit edilmektedir. TZ'deki kere yav örneğinde Kıpçakça karakteristik özelliklerinden olan *-g > -v* değişimi dikkati çekse de sözcük Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmen/Oğuz özellikli söz varlığındandır.

100. M. Kıpç. *sağyağ* "sadeyağ, yani süttten çıkan yağ." (Kİ, 85)

şayağ "maslo" (BM, 44)

şa yağ "tereyağı" (TA, 136)

< Tü. sağ + yağ. Bkz.ED 803a, DTSI. 223, DTSI. 480, TMEN 1047.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *sağ yağ* "pure butter"; thence more generally "sound, healthy" (ED 803a), KB-, MK *sag yāg* "tereyağı" (DLT 512/410, 515/413); **Harezmi** ME-, NF *sağ yağ* "tereyağı" (ATA 2014, 357), KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *sayağı* (sayağ, sayyağı) "sadeyağ, tereyağı." (TS, V, 3349).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *sağyağ* "tereyağı" (TüSl. 2008).

Clauson *sağ*sözcüğünün kökeninin açık olmadığını belirtir. İlk verilerin Uygurca Budist metinlerde *sağ yağ* ikilemesiyle karşımıza çıktığını "pure butter" karşılığında "daha sağlıklı" anlamını verdiğini söylemiştir. Sözcüğün tarihî Türk dili alanında sınırlı kullanımı, özellikle tarihî ve modern Oğuz lehçelerindeki varlığı, *sayağ/sayağı*'ın Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmen/Oğuz özellikli söz varlığını gösterir.

101. M. Kıpç. *şarı yağ* "tereyağı" (DM, 103; KK, 121)

< Tü. sarı + yağ

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, fakat *sarı may* "tereyağ" (KzkTTüTSl., 470), KKlp. -, fakat *sarı may* "slivoçnoe maslo" (RKKlpSl. 415), Nog. -, fakat *sarı may* "slivoçnoe maslo" (NogRSI. 289), KBalk.-, Kum.-, fakat *sarı may* "toplyonoe maslo" (KumRSI. 279), Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *sarı yağ* "tereyağı." (DS, X, 3546), TTü. *sarı yağ* "tereyağı" (TüSl. 2038).

Tarihî sahada Memlûk-Kıpçak Türkçesinde tanıklanan *şarı yağ* şekli *kere yağ/sağ yağ* gibi birleşik isim yapısındadır. Modern Kıpçak sahası Türk dillerinde yağ yerine may'ı tercih etmelerinden dolayı semantik yapısını koruyarak *sarı may* şeklinde kullanılmaktadır. Anadolu ağızlarında, Türkiye Türkçesinde *sarı yağ* olarak semantik ve leksik yapısını korumuştur. Bu durum renginden dolayı almış olduğu bir isim olmalıdır, yine tarihî ve modern Oğuz lehçelerinde tespit edilen sarı yağ sözcüğü, Memlûk-Kıpçak sahasındaki "Türkmence" söz varlığına dâhildir.

102. M. Kıpç. *ķaymak* "kaymak"(Kİ, 74; TZ, 189; DM, 90; KK, 112)

< Tü. kânak. Bkz. TEKİN 1995, 173, ED 636b, VEWT 231, TMEN 1417, TİETZE IV, 188.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *kanak* "sütün üzerindeki kaymak"(DLT 193/165); **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda HŞ *ķaymak*** "šmietanka" (ZAJACZKOWSKI, 128), MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *kaymak* "kaymak" (TTSI. 129), *kaymak* "1. kaymak, smetana. 2. reje slivki."(TatRSI. 210), *kaymak* "1. sötnen üstene jiela torgan kuyı, maylı öleşe."(TTASI. II, 24), Başk. *ķaymak* "1. slivki 2. smetana." (BaşkRSI. 313), *ķaymak* "1. höt öçtöne ultırıgan yeki hötten ayırıp alingan maylı madde." (BaşkTHI. 609), Kırg. *kaymak* "kaymak" (YUDAHİN 422), Kzk. *ķaymak* "kaymak" (KzkTTüTSl. 274), KKİp. *kaymak ıdıslı* "slivoçnik"(RKKİpSI. 940), Nog. *kaymak* "slivki, smetana (s sorogo i toplıyonogo moloka)" (NogRSI. 137), KBalk. *ķaymak* "penka" (KBalkRSI. 378), Kum. *ķaymak* "smetana, slivki" (KumRSI. 180), Karay. *ķaymak* "slivki; suguşyonnoe moloko" (KarayRPSI. 358). Ayrıca krş. Anad. ağ. *gaymak* "sütün yüzü, kaymak." (DS, VI, 1948), TTü. *kaymak* "1. sütün veya yoğurdun yüzünde zar durumunda toplanan, açık sarı renkli, koyu yağlı katman, krema. 2. sütün yayvan kaplar içinde ve hafif ateşte tutarak elde edilen koyu, yağlı öz." (TüSl. 1366), Az. Tü. *ķaymak* "1. bişirilen, ya serilen sütün, yaxud kıatığın üzüne yığılan kıatılaşmış yağ maddesi. 2. her şeyin en yaxşısı, en seçilmiş hissesi. 3. lezzet manasında." (ADİL III, 82), Trkm. *gaymak* "süytden alınyan yokumlu we yağlı iymit önümi." (TrkmDDSl. I, 421), *gaymak* "kaymak, slivki, smetana" (TrkmRSI. 141), Y. Uyg. Tü. *ķaymak* "kaymak" (YUygTüSl. 228).

kañ- fiilinden türetilmiş olup kalıplaşmış bir ek olan -mAk ekini almıştır üstüne ve kalıcı isim olmuştur. Örneğin: ekmek, yemek gibi. Doerfer *kaymak*'ın Türkçeden Arapçaya, Kalmukçaya, Tunguzcaya, Ostyakçaya, Samoyedçeye, Mansiceye, Mordvinceye, Kafkas dillerine, Rusçaya, Balkan dillerine geçtiğini belirtir (TMEN 1417). Räsänen de Türkçeden Rusçaya geçtiğini dile getirmiştir (VEWT 231). Tarihî Kıpçak sahasında karşımıza çıkan *kaymak* sözcüğü bugün Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Anadolu Ağızlarında anlamını yitirmeden yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

103. **M. Kıpç.** *bal* "bal"(Kİ, 14; KK, 102;TA, 91; TZ, 147; BM, 11)

ağ bal "arı balı" (DM, 69)

aru balı "arı balı" (KK, 101)

< ? bal. Bkz. ED 330b, VEWT 59, TİETZE, I, 268, EREN 34-35.

Tarihî: KökTü.-; Uyg.-, KB-, MK-, fakat *arı yağı* "Çigil Türklerinde bal" (DLT 56/42, 513/411); *bal* "bal" (DLT343, 487/389, 513/411); **Harezmi** ME *bal* "bal" (YÜCE 97), NF *bal* "bal" (ATA 2014, 44), KE *bal* "bal" (ATA 1997, 71), **Kıpçak CC** *bal* "bal" (Lat. mel, Fa. anguwīn) (ARGUNŞAH-GÜNER 432); **Altın Orda** HŞ *bal* "miód, miód do picia, napój z miodu" (ZAJACZKOWSKI 26), MN -, AOYarlık *bal* "bal" (ÖZYETGİN 204).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *bal* "bal" (TTSI. 42), *bal* "med, medovnyı" (TatRSI. 54), *bal* "bal kortları (omorta kortları) şeyşekler nektarınnan hazırlı torgan kuyı, tatlı sıyıkşa." (TTASl. 114), Başk. *bal* "myod" (BaşkRSI. 72), *bal* "1. kort, inkeşten seske huýtınan yıyıp yahagan tatlı kuyı matdehe." (BaşkTHI. 111), Kırg. *bal* "1. bal 2. alkollü içki; baldan yapılan içki, bal birası." (YUDAHİN 81), Kzk. *bal* "1. bal. 2. tatlı, lezzetli." (KzkTTüTSl. 76), KKİp. *pal* "med" (RKKİpSl. 418), Nog. *bal* "myod" (NogRSI. 68), KBalk. *bal* "möd" (KBalkRSI. 115), Kum. *bal* "myod" (KumRSI. 61), Karay. *bal* "myod" (KarayRPSl., 100). Ayrıca krş. Anad. ağ. *bal* "ağaç balı" (DS, II, 495), TTü. *bal* "1. bal arılarının bitki ve çiçeklerden topladıkları bal özünden yapıp kovanlarındaki petek gözlerine doldurdıkları, rengi beyazdan esmere kadar değişen tatlı, koyu, sıvı madde. 2. olgunlaşmış incirin dışına sızan tatlısı." (TTü. 241), Az. Tü. *bal* "1. arıların çiçek ve meyve şiresinden hasil ettikleri katı şirin madde. 2. çox şirin, çox dadlı, çox lezzetli şey hakkında." (ADİL I, 211), Trkm. Tü. *bal* "arılar maşgalasının her hili gül şirelerinden hasil edyen süyji önümi, asal." (TrkmDDSl. I, 115), *bal* "med, medovıy" (TrkmRSI. 69), YUyg.Tü. *bal* "bal" (YUygTüSl. 28).

Bal, tek başına bir yiyecek olmasının yanında, doğal bir tatlandırıcı, şerbet, ilaç, olarak da tüketilir. Temel geçim kaynakları hayvancılık olan Türklerin arıcılık faaliyetiyle de uzun yıllar uğraşması gayet doğal bir durumdur. Arıcılık faaliyetleri kapsamında eski dönemlerde Türklerin çok kaliteli ballar ürettikleri bilinmektedir. Bunlar: koyu bal, ak bal, gömeç balı, deli bal ... Bu dönemlerde tatlıkların çoğunun ana malzemesi baldı. Ayrıca içeceklerin (şerbet ve içki) tatlandırmasında da

kullanılırdı.²⁰⁷ Kırgızcada baldan yapılan içkinin adının da aynı şekilde anılması dikkat çekicidir. Türkler içinde insan vücudunun ihtiyaç duyduğu bolca vitamin ve mineral içeren *bal*'ı bolca tüketirler. Tarihî sahada, Oğuz grubu Türk dillerinde ve Çağdaş Kıpçak dillerinde çok yaygın bir şekilde *bal* isminin kullanıldığını görüyoruz.

Clauson *bal* isminin bir Hint-Avrupa dilinden alınmış olup b- > m- değişimine uğramış olduğunu (burç-murç 'biber' örneğindeki gibi) ileri sürer. Buna örnek olarak da krş. Lat. *mel*; Sansk. *madhu* kavramlarını vermiştir (ED 330b). M. Räsänen de *bal*'ın Sanskritçe *madhu*'dan geldiğini ileri sürmüştür (VEWT 59). Eren, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde aktardığına göre, Kıpçakça ve Oğuzcada *bāl* olarak kullanıldığını, Türklerin *bala arı yağı* adını verdiklerini belirtmiştir. Eren, Ramstedt'in Hämäläinen'e yaptığı açıklamayı şöyle aktarır: "*Türkçe bal büyük olasılıkla Doğu'dan gelmiştir. Ramstedt Korece pal 'arı' (= Japonca hachi 'arı') biçimini vermiş, bal'ın köken bakımından Çince'den geldiğini de bildirmiştir. (Çince *pat). Ancak Ramstedt, Moğolca bal ve Türkçe bal biçimlerini vermekle yetinmiş, Hämäläinen'e verdiği bilgilerden vazgeçmiştir.*" Eren açıklamasında ayrıca Türkçe *bal*'ın eski çağlarda Hint-Avrupa dillerinden alınmış olup Latince *mel*, Eski Hintçe (Sanskrit) *mādhu* olduğunu söyler. Türkçede başta m- sesinin olmamasından dolayı m-'nin Türkçede b-'ye dönmüş olması muhtemeldir. Eren, Menges'in *bal*'ın Türkçeye Hint-Avrupa kökeninden geldiği yolundaki savlara katılmadığını *bal*'ın, Türk diyalektlerinde "çamur" olarak kullanılan balık'taki *bal'dan geldiğini aktarmıştır: *bal: 'zähnflüssige oder knetbare Masse'> 'Lehm, Tonerde, Schlamm, Morast' kökünden aktarmalı anlatım (Metaphor) yoluyla 'bal' anlamını almıştır (EREN 34-35).

104. M. Kıpç. *ğara bal* "Siyah bal" (DM, 88)

Kara bal özellikle meşe palamudunun bol bulunduğu yerlerde arıların doğal olarak koyu renkte ürettikleri bala verilen addır. Güçlü içeriği, bol vitamin ve minerale sahip olması bakımından tatlandırıcı olmasının haricinde şifalandırıcı bir özelliğe de sahiptir. Hem yiyecek olarak tek başına tüketilmiş olmalıdır hem de ilaç olarak türketilmiş olması muhtemeldir.

²⁰⁷ Ali Korkmaz, Bal,

https://books.google.ca/books?id=gfBGCwAAQBAJ&pg=PP1&lpg=PP1&dq=Ali+Korkmaz+Bal&source=bl&ots=DMtInclkiH&sig=ACfU3U0xPo8B1MVKbbdRy6_TlwgXseTsKw&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwidpJPK3fvnAhUUJTQIHBYBBDWcQ6AEwEHoECAkQAQ#v=onepage&q=Ali%20Korkmaz%20Bal&f=false [02.03.2020]6-8.

"kara bal" sözcüğü, tarihî alanda tanıklanamamıştır. Sözcük, Anadolu ağızlarında yaşamaktadır.

105. M. Kıpç. *yumurtka* "yumurta" (TA, 160, *yumrutka* "yumurta" TZ, 289, *yumurda* "yumurta"TA, 159, *yumurda* "yayko" BM, 27, *yamurtka* "yumurta" DM, 120, *yamurtuğa* "yumurta"Kİ, 118, *yamurtuğa* "yayko" BM, 24, *yamurda* "yumurta" KK, 129.

< Tü. yumurtğa Bkz. ED 938a, VEWT 211, DTSI. 280, TENİŞEV 149.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *yumurtğa* "egg" (ED 938 a), KB-, MK *yumurtga* "tavuk ve deîger kuşların yumurtası" (DLT 631/526); **Harezmi** ME *yumurtta* "yumurta"/*yumurtğa* "yumurta" (YÜCE 212), NF-, KE *yumurka* "yumurta" (ATA 1997, 748), **Kıpçak** CC *yumurtka* "yumurta" (ARGUNŞAH-GÜNER 898); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *yumurda* "yumurta" (TS, VI, 4720)

Çağdaş Kıpçak: Tat. *yomirka* "yumurta"(TTSI. 121), *yomirka* "yaytso, yaycıy, yayçevoy" (TatRSI. 190), *yomirka* "koşlarda, taşbakalarda hem yomirkadan bala şıgara torgan kayber hayvannarda ozınça tügerek formalı törle töstege kabık belen tışçalangan kükey küzenek (kayberleri, meselen, tavıknıkı, urdekninki hem başka aşamlık bularak kullanıla)" (TTASI. 459), Başk. *yomortka* "yaytso" (BaşkRSI. 225), *yomortka* "koştarzın hem kayhı ber yenlekterzen (meç.göbörgeyel, krokodıldın) kabıklı ozonsa tünerek yaralgıhı." (BaşkTHI. 424), Kırg. *cumurka* "yumurta" (YUDAHİN 233), Kzk. *jumirtga* "yumurta" (KzkTSI. 187), KKİp.-, Nog. *yumirtka* "yaytso" (NogRSI. 449), KBalk. *cumurtha* "gakkı yaytso" (KBalkRSI. 182), Kum. *yumirtka* "yaytso" (KumRSI. 159), Karay. *yumurta* "yaytso" (KarayRPSI. 258). Ayrıca krş. Anad. ağ. *yumurta* "yumurta." (DS, XI, 4272), TTü. *yumurta* "1. bir dişinin vücudunda oluşan, yurtlama ve döllenmeden sonra aynı türden bir canlı oluşturan hücre. 2. kanatlı hayvanların çoğalmasını sağlayan kabuklu bir besin maddesi. 3. tavuk yumurtası." (TTü.SI. 2615), Az. Tü. *yumurta* "1. insan ve heyvan orkanizmlerinin yeni orkanizm vücuda getirebilen kadın cinsi hüceyresi (toxumu). 2. kuşların, tısbağaların ve s. yumurtlayan heyvanların kabıkla örtülü bele hüceyresi. 3. Toxum." (ADİL IV, 625), Trkm. *yumurtga* "towugın, guşların, pışdılın we ş.m. guzlayan daşı gabıklı tohumı." (TrkmDDSI. II, 507), *yomurtga* "yaytso" (TrkmRSI. 802).

yumurtga "egg" < yum- ile semantik ilişkisi olduğu belirgindir (ERDAL 381). Tenişev *jumur-tka* "yaytso" özcüğünün tüm kaynaklarda bilinen anlamıyla kullanıldığını söylemiştir (TENİŞEV 149). Eski Türkçeden itibaren kullanılan *yumurta* Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında yaygın olarak aynı anlamda kullanılmaya devam etmektedir. Hem Kıpçak Türkçelerinde kullanılan hem de Oğuz Türkçelerinde ek başı -g sesinin düşmesiyle *yumurta* biçimi yaşamaktadır.

4.2.2. Ziraî Besin Maddeleri

Hububat ve Unlu Mamüller

106. M. Kıpç. *kavut* "kavut, karuk" (TZ, 188; "kavrulmuş buğday" (bir nevi yemek) (Kİ, 73)

<Tü. kavut. Bkz. ED 610a, DTSI. 406, VEWT 243, TMEN 1413, TIETZE IV, 180-181.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB *kagut* "kavut, darıdan yapılan bir yemek" (KB-DİZİN 251), MK *kagut* "akdarıdan yapılan yemeğin adı" (DLT 204/174, 516/415); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *kavut*"1. kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununa şeker veya tatlı yemiş katılarak yapılan yiyecek." (TS, 2005, 1113)

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKİp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca bkz. Anad. ağ. *kavut* (kavut/kavat/kavıt/kavruk/kavunt/kavus)"1. kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununun şeker veya tatlı yemişle karışımı, helva 2. kavrulduktan sonra öğütülen tahıl unu. 3. kurutulmuş armuttan çekilerek elde edilen un. 4. ince bulgur. 5. kavrulmuş buğday. 6. bulgur kepeği." (DS, VIII, 2694), TTü. *kavut* "1. kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununa pekmez, şeker veya tatlı yemiş katılarak yapılan yiyecek." (TTüSl. 1360), Az. Tü. *kovut* "kovrulmuş buğda, noxud ve s. unundan hazırlanan ve bazen şeker tozu ve s. ile karıştırılıp yeyilen çerez." (ADİL III, 192).

Etimoloji sözlüklerinde "kavrulmuş tahılın un haline getirilip tatlandırılmasıyla elde edilen bir yiyecek olduğu" konusunda bir birlik vardır. (ED 610a, DTSI. 406, VEWT 243, TMEN 1413, TIETZE IV, 180-181). kavur- fiilinden türemiş bir sözcük olduğu açıktır. Kâşgarlı Mahmud sözlüğünde detaylıca bahseder: *kagut* "akdarıdan yapılan yemeğin adı. Akdarı kaynatılır, sonra kurutulur, sonra da

öğütülür. Yağ ve şekerle karıştırılır. Bu, lohusa yemeklerindedir" (DLT 204/174, 516/415), *kavut* "kagut şekli de vardır. Lohusa yemeklerinden. Akdarı unu, yağ ve şekerle karıştırılıp yenir." (DLT 516/415). Kâşgarlı Mahmud Türklerin günlük yaşamlarına dair sıkça yaptıkları, buğdaygillerin öğütülerek yapılmasına dayalı olan yemek çeşidi *kavut*'un şiirlere, atasözlerine girmesini bizlere örneklerle vermiştir. Lohusa kadınlara sunulması süt arttırıcı özelliği olan buğdaygillerin beslenmedeki önemi de aktarılmıştır. 13. yüzyılda yazılmış anonim bir eser olan "Kitâb al Wusla ila al-Habîb and Kitâb Wasf al-At'ima al-Mu'tâda" adlı eserde Arap kültürüne Türk kültürünün etkisi olarak *kavut* adlı yemek dikkati çeker. Kavutun tarifesi eserde şöyle verilmiştir: Kızartılmış, öğütülmüş irmik, öğütülmüş tuz ve öğütülmüş pirinç eşit olarak alınır. Hepsisi kuzu yağı, susam yağı ve sade yağ ile yoğrulur. Kızartıldıktan sonra sıcakken kızarmış un atılır. Sonra şeker ilave edilir ve badem safran, fındıkla lezzetlendirilir. Arap kültürüne Türk kültürünün etkisini ortaya koyması bakımından kavut'un helva ile eşit derecede öneme sahip olduğunu görürüz.²⁰⁸ Kavrulmuş hububat anlamına gelen kavut sözcüğü çeşitli fonetik farklılıklarla tarihî Türk dili alanında yaşamıştır. Kitâb'ül-İdrâk'te *kavut* Kıpçakça notu ile verilmiştir. Türklerin en eski yiyeceklerinden biri olan *kavut*, çağdaş sahada Oğuz grubu Türk dillerinde de yaşamaya devam eder.

107. M. Kıpç. *ķavuk* "kavut, öğütülüp kavrulmuş buğday ve arpa" (Kİ, 73)

< Tü. kabuk

Clauson, *ķavik* sözcüğünün anlamını "bran" olarak vermiştir. (ED 583a). Kâşgarlı Mahmud sözlüğünde *kavik* "akdarı kepeği" (DLT 694) şeklinde geçer. Gül, *ķavik* isminin erken islamî çevrede görülen b > v değişimine bir örnek olduğunu savunur. Elekte kalan unun, elenemeyen kısımları, buğday ve darının kabuklarıdır.²⁰⁹ Kutadgu Bilig'de *ķavuk*'tan yapılan bir yemekten bahsedilmektedir. "ajunda alındım özümke öñi/ *ķavuk* sökti yim tap tonum koy yünj (Dünyadan kendi hissemi aldım / kepekten yiyecek ile koyun yününden elbise bana yeter)" (KB 4767), "şekerde tatıglı *ķavuk* yür maña / çuz ol bu örüm ton ağılar tenj (Kepek yemeği, benim için, şekerden daha tatlıdır / bu beyaz elbise, sırmalı ipeklilere bedeldir)" (KB 4768), "şekerlig yidiñ sen ajun ni'meti / *ķavuk* yür yidim men özüm ŧakatı (Sen tatlı dünya

²⁰⁸ Charles Perry, "Early Turkish Influence on Arab and Iranian Cuisine", **Dördüncü Milletlerarası Yemek Kongresi Bildirileri Kitabı**, (Konya: Kombassan A.Ş., 1993): 243.

²⁰⁹ Gül, age, 327.

nimetlerini yedin / Ben ise, ancak kudretim yettiği kepek ve darı yedim)" (KB 3614).

Memlûk-Kıpçak sahasında da bu kullanımın devamına tanık oluruz. Çağdaş Kıpçak dillerinden Karakalpakçada KKlp. *kabık, kavık* "şeluha" (RKKlpSI. 1102) "buğday kabuğu, kepek" anlamında yaşamaya devam eder. Anadolu ağızlarında da *kavuk* "kavrulmuş mısır tanesi" (DS, VIII, 2693) olarak kullanılmaktadır. Kİ'te geçen *kavuk* sözcüğü, Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmen/Oğuz özellikli söz varlığına dâhil edilebilir.

108. M. Kıpç. *karuq* "kavut" (TZ, 186)

< Tü. kagur-uk. Bkz. ED 612a, TİETZE IV, 180.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

TZ'de *karuq* ismi Arapça "suwaik (sapçık, kabuk)" karşılığında geçer. Satırlar arasında da kavut sözcüğü açıklama olarak verilmiştir.²¹⁰ Eski Türkçeden itibaren kullanılan kağur- kökünden geldiği açıktır. Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz Türkçesinde bugün tanıklanamamış bir isimdir.

109. M. Kıpç. *kavurğa* "kavrulmuş hububat" (Kİ, 73)

< Tü. kagur-ğa. Bkz. ED 612a, TİETZE IV, 180.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *gavurga* "kavrulmuş buğday, mısır, arpa." (DS, VI, 1942), *kavurga* "1. ateşte kavrulmuş tahıl. 2. kabuğu alınmış ve dövülmüş buğdaydan yapılmış yiyecek. 3. kurutulmuş ekmek. 4. meyve kurusundan yapılan un." (DS, VIII, 2694), TTü. *kavurga* "buğday, mısır vb. tahılların kuru yemişi gibi yenilmek için ateşte kavrulmuşu." (TTü.SI. 1359), Az. Tü. *kovurga* "Trkm. *gowurga* "gowrulan buğday denesi, gowrulan buday ve künji gatişdirilip tayınlanıyan taam." (TrkmDDSI. I, 462), *govurga* "jarenaya pşenitsa" (TrkmRSI. 182).

²¹⁰ Khairullah, age, 125.

Eski Türkçeden itibaren kullanılan kağur- kökünden geldiği açıktır. Oğuz grubu Türk dillerinde "kavrulmuş hububat" olarak sıklıkla kullanılan ürüne verilen isim olarak yaygın bir kullanıma sahiptir. Çağdaş Kıpçak grubu Türk dillerinde tanıklanamamıştır. Kİ'in tek veri (hapax) bir unsurlarından olan kavurğa sözcüğü, Memlûk-Kıpçak sahasındaki "Türkmence" özellikli söz varlığındandır.

110. M. Kıpç. *aşlık* "buğday"(Kİ, 7; TZ, 143, DM, 72; BM, 9)

< Tü. aş + lık. Bkz. ED 261b, EDAL 605, TEKİN 1995, 172, DTSI. 63, TIETZE, c.1, 218, VEWT 29.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *aşlık* "food, provisions" (ED 261b), KB-, fakat *aş* "aş, yemek, ziyafet" (KB-DİZİN 30), MK *aşlık* "aş evi, mutfak (DLT 70/55); *āşlık/aşlık* "Oğuzlarda buğday (Triticum sp)" (DLT 70/55, 187/160, 369/292); **Harezmi** ME *aşlık* "buğday, zahire" (YÜCE 94), NF *aşlık* "buğday, zahire" (ATA 2014, 24), KE *aşlık* "buğday, zahire"(ATA 1997, 39), **Kıpçak** CC *aşlık* "buğday" (Lat. granum, frumentum, Fa. gandum)" (ARGUNŞAH-GÜNER 426); **Altın Orda** HŞ *aşlık* "zboze, ziarno, plon; zyto" (ZAJACZKOWSKI 14), MN -, AOYarlık *aşlık* "aşlık, erzak" (ÖZYETGİN 203). Krş. Osm. Tü. *aş* "yemek, çorba, yiyecek şey." (TS, I, 254) / *aşlık* "yemeklik". (TS, I, 266).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *aşlık* "aşlık, tahıl, ekin" (TTSI. 38), *aşlık* "hleb, hlaba" (TatRSI. 39), Başk. *aşlık* "zerno, hleb, jito" (BaşkRSI. 65), *aşlık* "on, yarma ösön uçterelgen ağıl hujalığı uçemlege; igen 2. şul uçemlekten azıkka fayzalanılğan orlogo" (BaşkTHI. 100), Kırg. *aştık* "hububat veren bitkiler; hububat veren bitki tarlaları, ekin." (YUDAHİN 56), Kzk. *astık* "hububat, tahıl, mahsul." (KzkTTüTSl. 53), KKıp.-, Nog. *aslık* "hleb, zerno" (NogRSI. 49), KBalk. *aşlık* "1. zerno, hleb 2. yaçmen' 3. korm" (KBalkRSI. 104), Kum. *aşlık* "hleba, hlebnie zlaki" (KumRSI. 55), Karay. *aşlık* "zlaki" (KarayRPSI. 92). Ayrıca krş. Anad. ağ. *aşlık* "1. buğday, mısır gibi tahıl, bunlardan yapılan çorbalık, bulgur gibi yemeklikler. 2. yemeklik sebze" (DS, I, 360-361), TTü. *aşlık* "1. aş yapmak için hazırlanan ve saklanan şyeler. 2. dövüldükten sonra savrulularak temizlenen ve kurutulan buğday. 3. zahire." (TTüSl. 177), Az. Tü. *aşlık* "aş üçün, plov üçün yararlı." (ADİL I, 154), Trkm. *aşlık* "aş etmege değışli, aşıa gerekli." (TrkmDDSI. I, 84), YUygTü. *aşlık* "tahıl, hububat, ekin" (YUygTüSl. 19), Özb. *oşlık* "oş kılış üçün eterli masallık, narsa." (ÖTİL I, 556).

Eski Türkçeden itibaren kullanılan ve tüm Türk dillerinin tarihî ve Modern sahasının ortak bir kültür sözcüğü olan "aş" ismine getirilen isimden isim yapan, eklendiği sözcüğe "tahsis, bir şey için" anlamı katan, isimleri oluşturan +Ilk eki ile "aş hazırlamak için kullanılan malzeme"nin adı yapılmıştır²¹¹Tarihî Türk dili metinlerinde *aşlık* "yemeklik buğday, hububat" anlamlarında geçer. Stachoski, *aşlık*'ı "çavdar" anlamında (rye) ve "arpa" (barley) olarak tanımlar. Ayrıca buğday maddesi içinde de geçen aşlık'ı aş "soup" olarak kullanılabilen *buğday* ve *arpa* gibi malzemeler için kullanıldığını söyler²¹² Kâşgarlı Mahmud *aşlık* sözcüğünün "mutfak" anlamında da kullanıldığını ve Oğuzların "buğday" anlamında da kullandıklarını dile getirmiştir. Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz grubu Türk dillerinde yaygın olarak yemek pişirmek için gerekli olan yiyeceğin hammaddesi "hububat" anlamındaki isim olarak kullanılmaktadırlar. Sözcük, eksilteli bir yapı olmalıdır. *aşlık* (buğday, darı vb. hububat) şeklinde kullanılırken eksilteli *aşlık* şekli bu anlamı karşılar hâle gelmiştir.

111. M. Kıpç. *buğday* "buğday" (Kİ, 20; *buday* TZ, 157; TA,97; *buğday*TZ, 157; DM, 78; TA, 97; BM, 14; *buyday* "buğday" Kİ, 24; TZ, 159).

< buğday (?). Bkz. ED 312 b-313a, VEWT 86, EREN 62, TİETZE, I, 389.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *buğday* "wheat" (ED 312b-313a), KB *buğday* "buğday" (KB-DİZİN 113), MK *bugday* "buğday (triticum)" (DLT 586/77, 384/301, 424/332, 444/347, 446/350, 475/380, 551/451, 556/459, 587/480); **Harezmi** ME *buğday* "buğday" (YÜCE 107), NF *buğday* "buğday" (ATA 2014, 87), KE *buğday* "buğday" (ATA 1997, 141), **Kıpçak** CC *bugday* "buğday, tahıl" (Lat. granum, frumentum, Fa. gandum) (ARGUNŞAH-GÜNER 449); **Altın Orda** HŞ *buğday* "pszenica" (ZAJACZKOWSKI 37), MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *buğda* "buğday" (TS, I, 681).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *boday* "buğday" (TTSI. 53), *boday* "pşenitsa, pşeniçniy" (TatRSI. 75), Başk. *bozay* "pşenitsa" (BaşkRSI. 105), *bozay* "orlogonan ak ikmek hem başka ikmek nemelere beşereüösön on ezerley torgan başaklı üçemlek. 2. şul başaklı üçemlekten orlogo." (BaşkTHI. 152), Kırg. *buuday* "buğday"

²¹¹ Korkmaz, age, 55.

²¹² Kamil Stachowski, **Name Of Cereals In The Turkic Languages**, Studia Turkologica Cracoviensia, Jagiellonian University · Institute of Oriental Philology, (Krawkow: Ksiğgarnia Akademicka, 2008), 75, 89.

(YUDAHİN 149), Kzk. *biday* "buğday" (KzkTTüTSl. 89), KKlp. *biyday* "pşenitsa" (RKKlpSl. 827), Nog. *biyday* "pşenitsa" (NogRSl. 80), KBalk. *buday* "pşenitsa" (KBalkRSl. 165), Kum. *buday* "pşenitsa" (KumRSl. 84), Karay. *buday* "pşenitsa" (KarayRPSl. 136). Ayrıca krş. Anad. ağ. *buğda* "buğday" (DS, II, 780), TTü. *buğday* "1. buğdaygillerin örnek bitkisi (Triticum). 2. bu bitkinin başaktan ayrılıp öğütülmesiyle elde edilen tanesi." (TTüSl. 404), Az. Tü. *buğda* "deninden ağ un üyüdülen taxıl növü." (ADİL I, 354), Trkm. *bugday* "uzun baldaklı deneli ösümlük we onun denesi." (TrkmDDSl. I, 173), *bugday* "pşenitsa" (TrkmRSl. 117), YUygTü. *buğday* "buğday" (YUygTüSl. 52).

Clauson ED'de buğday'ın çeşitli varyantlarını vermiş ancak kökeni konusunda bir açıklama yapmamıştır (ED 312b-313a). Sözcüğün kökeni belirsizdir. Eren, Macarca *búza* biçiminin eski bir Türk dilinden kalma bir alıntı, Tatarcada kullanılan *boray* "der Spelt" biçiminin de Çuvaşçadan kalma bir alıntı olduğunu belirtir (EREN 62). Räsänen sözcüğü, Moğolca *buqudaj* "weizen" karşılaştırmıştır (VEWT 86). Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz grubu Türk yaşamaktadır.

112. M. Kıpç. *bürtük* "tane" (Kİ, 25)

bürtük "ziarno (zbozowe), zboze" (BM, 15)

< ? bürtük. Bkz. VEWT 93, DYBO 463.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *bürtük* "küçük tane, kum tanesi" (Alm. eyn fantkorn) (ARGUNŞAH-GÜNER 677); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *börtök* "tohum, tane" (TTSI. 64), *börtök* "1. krupinka. 2. krupitsa 3. kroşka, kroha. (TatRSl. 93), Başk. *börtök* "kreupinka" (BaşkRSl. 113), *börtök* "1. ber törlö vak ölöşselerzen torgan nemenen beremege. 2. üçeplew; hanaw beremege 3. nizender belekey gene ber ölöşö." (BaşkTHI. 165), Kırg. *bürtük* "küçük top(yuvarlak)" (YUDAHİN 156), Kzk. *bürtük* "1. tomurcuk" (KzkTSl. 101), KKlp.-, Nog. *bürtük* "1. zerno, zyornişko 2. kroşka, krupitsa, krupinka" (NogRSl. 93), KBalk. *bürtük* "1. zerno, zyornişko 2. yaçmen 3. çastitsa, kurupitsa" (KBalkRSl. 176), Kum. *bürtük* "1. toçka 2. zerno; zyornişko" (KumRSl. 89), Karay. *bürtük* "zerno, zyornişko; krupinka" (KarayRPSl. 144). Ayrıca krş. Anad. ağ. *bürtük* "tahıl tanesi." (DS, II, 828).

Kamil Stachowski, *bortok* "roasted corn" (kavrulmuş buğday) anlamında Uygurcada geçtiğini söylemiştir. Sözcüğün fonetik yapısını açıklamanın zor olduğunu ancak bunun bürük ile ilişkili olduğunu belirtmiştir. *bürtük*'ün asıl anlamının "grain"(tane) olduğunu ancak bunun "tahıl veya tahıl ürünleri" anlamında kullanıldığını dile getirmiştir. Türkmencede "oats" (yulaf) anlamında bulunduğunu da söylemiştir.²¹³ Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında yaygın olarak "hububat tanesi" anlamını koruyarak kullanılmaya devam eden bir sözcüktür. Tatarcada geçen 3 anlamdan 1. anlamı "tahıl tanesi", 2. anlamı da tahıl tanesi için bir ölçü olarak kullanılmış. Minicik tahıl tanesi anlamında kullanılmıştır. 3. anlamı genel bir ifade kazanmış olup insan ve herhangi sevimlilik özelliği verilmek istenen nesnelere kullanılan bir isimdir. Başkurtçada da 1. anlamı herhangi bir küçük parça. (altın börtüğü, karbörtüğü gibi) 2. si ölçü birimi olarak kullanılır. 3. anlamı herhangi bir şeyin küçük bir parçası. Buradan da anlaşılacağı üzere bürük, tahıl tanelerinin küçüklüğünü ifade etmek için kullanılan bir isimdir.

113. M. Kıpç. *kebek* "kepek" Kİ, 43; *kebek* BM, 28; *kepek* "kepek" (TZ, 195; DM, 90)

< Tü. kepek. Bkz. EDAL 678; ED 688b, TMEN 1615, DTSl. 300, VEWT 254.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *kepek* "unda ve başta bulunan kepek." (DLT 196/168, 420/330, 483/386, 486/388); **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *kébek* "kepek" (Lat. brenum, Fa. subüstā) (ARGUNŞAH-GÜNER 497); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk. *kebek* "igenden orloğon kaplap torğan osok köp (nukkanda, elgergende, nuryurğanda töşe)"(BaşkTHI. 588), Kırg. *kebek* "kepek (darının, arpanın ve buna benzerlerin kabuğu)" (YUDAHİN 427), Kzk. *kebek* "kepek, un kepeği." (KzkTTüTSl. 221), KKİp. *kepek* "şeluha" (RKKİpSl. 1102), Nog. *kebek*"şeluha, prosa" (NogRSl. 157), KBalk. *kebek* "1. şeluha, polova" (KBalkRSl. 317), Kum. *gebek* "1. otrubi, 2. gebik." (KumRSl. 94), Karay. *kebek* "otrubi" (KarayRPSl. 300). Ayrıca krş. Anad. ağ. *kepek* "yiyecek, rızık." (DS, VIII, 2745), TTü. *kepek* "1. un elendikten sonra, elek üstünde kalan kabuk kırıntıları." (TüTSl. 1392), Az. Tü. *kepek* "1. un elendiği zaman elek üstünde kalan buğda ve s.-

²¹³ Kamil Stachowski, age, 29.

nin kabık kırıntıları." (ADİL II, 684), Trkm. *kepek* "un elenende galyan ownuk dene gabıkları." (TrkmDDSl. II, 24), *kepek* "otryoy, visevki." (TrkmRSI. 392).

*kebek "bran" açıklamasıyla EDAL'da Proto Türkçe bir şekil olduğu bilgisi verilir (EDAL 678). Clauson sözcüğün küçük fonetik farklılıklara uğradığını dile getirmiş (kepek/kebek/gebek) ve açıklamasını şu şekilde yapmıştır: *kepek* "bran"; metaph. "scurf, danruff" (ED 688b). Räsänen de sözcüğü Moğolca ile ilişkilendirmiştir *kebeg* " Spreu, Kaff, Kleie" (VEWT 254). Sözcük, hububata ad olmuş bir isimdir. Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahası Türk dillerinde hâlen yaygın olarak "hububat tanelerinin kabuğu" anlamını koruyarak yaşar.

114. M. Kıpç. *yarma* "yarma, bulgur" (TZ, 280)

< Tü. yar-ma. Bkz. ED 969a, DTSI. 242, TMEN 1855, VEWT 190, TEKİN 1995, 175.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *yarma* "split, something split"; groats (i.e. split grain); the act of splitting" (ED 969a), KB-, MK-, *fakat yarmaş* "iri öğüdülmüş bulgur ve buna benzer şeyler." (DLT 462/366); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *yarma* "1. krupa. 2. zernistıy" (TatRSI. 715), *yarma* "törle börtökle kulturaların orlıkları vaklap yeki bötön köye hezerlengen azık-tölek eybere" (TTASl. III, 648), Başk. *yarma* "krupa" (BaşkRSI. 726), *yarma* "törlö börtöklö kul'turaların orlogon töyöp, hurzırıp, yarıp yeki bötön köyö ezellengen azık" (BaşkTHI. 802), Kırg. *carma* "1. yarak koparılmış (uzun) çıra. 2. üvütülmüş arpadan yahut buğdaydan yapılan çorba." (YUDAHİN 182), Kzk. *jarma* "yarma, ezme." (KzkTTüTSl. 164), KKİp.-, Nog. *yarma* "krupa, seçka" (NogRSI. 469), KBalk. *carma* "seçka, droblyonka, krupa, dert" (KBalkRSI. 232), Kum. *yarma* "krupa" (KumRSI. 369), Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *yarma* "1. buğday, arpa, mısır, bezelye vb. nin iri çekilmiş dövmesi. 2. hayvanlar için arpa, buğday, mısır vb. tahıldan dövülerek yapılmış yem. 3. çorbalık iri un. 4. iri bulgur." (DS, XI, 4187), TTü. *yarma* "1. yarmak işi. 2. engebeli bir yerde, herhangi bir yolu geçirmek için açılmış yer. 3. gelişigüzel kırılmış buğday. 4. gelişigüzel kırılmış buğdaydan yapılan bir çorba türü." (TTüSl. 2541), Az Tü. *yarma* "1. yarmak'dan f.i. 2. dingde döyülmüş den." (ADİL IV, 544), Trkm. *yarma* "1. buğday, ak jöwen yalı ekinlerin deneleri iri-iri yarılıp döwlen önüm. 2. yanan yağın içine et, sogan atılıp gowrulandan soñ suw

goylup gaynadılyan we gaynan suwa bugday yarması atılıp bişirilyen nahar (yarmanı uzak wagtlap gaynatmalı ve bulap durmalı bolyar)" (TrkmDDSl. II, 466), *yarma* 1. krupa, seçka. 2. jidkaya kaşa, kaşa iz pşeniçnoy seçki." (TrkmRSl. 819), YUygTü. *yarma* "yarma, bulgur." (YUygTüSl. 460).

115. M. Kıpç. *darı* "darı" (DM, 81; Kİ, 99; TZ, 252; TA, 142; *taru*"proso" BM, 50)

tan tarı "kabuğu soyulmuş darı" (Kİ, 97)

< Tü. *tarı*- > *tarı-g*. Bkz. ED 537b-538a, TMEN 119, ERDAL 206, VEWT 464, TİETZE, I, 563.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *tarıg* "the produce of cultivated land" (ED 537b-538a), KB *tarıg* "ekin, tohum" (KB-DİZİN 426), MK *tarıg* "Türklerin çoğunda buğday (triticum); bilhassa Oğuzlarda ise akdarı (panicum sp) tahıl; tohum; (genellikle tarı- veya türevlerinden önce kullanılınca) ekin"(DLT 14/7, 44/30, 82/72, 88/79, 93/86, 94/87, 103/94, 106/96, 106/97, 108/98, 110/99, 112/101, 114/103, 119/106, 133/116, 149/129, 153/132, 187/160, 254/223, 256/225, 291/247, 306/253, 310/255, 322/262, 330/268, 331/268, 331/269, 340/274, 346/278, 348/279, 369/292, 372/294, 376/296, 382/300, 385/302, 386/303, 395/309, 398/310, 419/328, 424/332, 424/333, 425/333, 426/302, 470/376, 474/379, 484/387, 555/457, 559/461, 591/484, 630/525); **Harezmi** ME-, NF *tarıg* "buğday, zahire" (ATA 2014, 405), KE *tarık/g* "darı, buğday, ekin, tane, tohum" (ATA 1997, 599), **Kıpçak** CC *tarı* "darı" (Lat. milium, Fa. gāwars)(ARGUNŞAH-GÜNER 566); **Altın Orda** HŞ *tarı* "ziarno, ziarenko" (ZAJACZKOWSKI 172), MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *tarı* "darı" (TTSI.300), *tarı* "proso, prosyanoy" (TatRSI. 520), *tarı* "kıyahlılar sem'yalıgınnan orlıkları seberkeçte (berçede) jiteşe torgan üsemlek"-abıl hujalığı kulturası" (TTASl. c. III, 50), Başk. *tarı* "proso" (BaşkRSI. 511), *tarı* "1. vak kına yomro orloklo, kin kıyak yapraklı, yalbır başaklı aşılk. 2. şul aşılkın orlogo." (BaşkTHI. 323), Kırg. *taruu*"darı, yarması" (YUDAHİN 714), Kzk. *tarı* "1. darı, akdarı. 2. darı tanesi." (KzkTTüSl. 524), KKlp. *tarı* "proso" (RKKlpSI. 811), Nog. *tarı* "proso" (NogRSI. 338), KBalk. *tarı* "proso" (KBalkRSI. 607), Kum. *tarı* "proso" (KumRSI. 305), Karay. *darı* "proso" (KarayRPSI. 169). Ayrıca krş. Anad. ağ. *darı* "1. mısır, mısır tanesi. 2. darıya benzeyen akdarı da denilen bir çeşit tahıl. 3. mısıra benzeyen tohumundan un yapılan bir bitki." (DS, IV, 1370), TTü. *darı* "1. buğdaygillerden kuraklığa dayanıklı, bir bitki, akdarı (Panicum miliaceum). 2. bu

bitkinin buğday yerine besin olarak kullanılan tohumu. 3. mısır." (TTüSl. 596), Az. Tü. *darı* "yumru toxumları olan birillik taxıl bitkisi ve bu bitkinin deni." (ADİL I, 539), Trkm. *darı* "1. deneliler maşgalasına değışli köp baldaklı, insiz uzun yapraklı, başı sübseligin başı yalı seçelenip duran ekilyen bir yıllık ösümlük. 2. şol ekiniñ sarı ownuk denesi, hasılı." (TrkmDDSl. I, 254), *darı* "proso, prosyanoy" (TrkmRSI. 247), Özb. *tarık* "boşoklı galla üsimligi va üning oklav suk kılınadıgan mayda donı." (ÖTİL II, 127) .

Eski Türkçeden itibaren Türklerin tarım faaliyetine ilişkin tarı- fiilinden türetilmiş bir sözcük olup ilk anlamları "tarım alanı" ve "ekilen ürün, ekin, tahıl"dır. Sözcüğün sonundaki -ğ sesi düşmüştür (tarı-ğ > tarı). Çağdaş Oğuz diyalektinde sözcük başında ötümlüleşme gerçekleşmiş ve darı olmuştur. (ED 537b-538a, TMEN 119, EREN 105-106, ERDAL 206). Kâşgarlı Mahmud, bütün Türklerin *tarı* sözcüğünü "tahıl, hububat, zahire, ürün" anlamında kullandıklarını sadece Oğuzların "darı" anlamında kullandıklarını belirtmiştir.

darı "tohumları buğday yerine besin olarak kullanılan bir bitki (Panicum)" Eren, yerel ağızlarda bu bitkiye daha çok ak darı adı verildiğini aktarır. Ağızlarda "Mısır buğdayı" olarak da kullanıldığını söyler. Eski Türkçede *tarığ* olarak kullanıldığını, Orta Türkçede de *tarığ*'ı "ekin, bitki; arpa, buğday; tane, tohum; aşlık" olarak geçtiğini bildirir. Macarcada eski bir Türkçe alıntı olarak *dara* 'irmik' biçimi kullanılır (EREN 105-106). Doerfer *tarı-* > *tarı-g* "Aussat, Getreide" "tahıllar, ekin" olarak açıklamıştır (TMEN 119). Eski Türkçe dönemlerinden itibaren Türkçenin bir kültür sözcüğü olarak Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahası Türk dillerinde yaygın olarak "darı" kullanılır.

116. M. Kıpç. *şarat* "kukurydza" Türkiye buğdayı,mısır"(BM, 46; *şarı oğ* "sorat" (BM, 44)

sorat "darı" (DM, 107)

< Tü. sarı + ot.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *sarot* (sariot) "havuç" (DS, X, 3548).

Türkçe iki sözcük olan sarı + ot sözcüklerinden oluşmuş bir birleşik yapıdır. sarı ot > sorat şeklinde bir göçüşmeye uğramıştır. Memlûk-Kıpçak sahasına özgü metaforlu bir kullanımdır. Mısır'ın sarı rengiyle ilişkili bir türetmedir. Çağdaş Kıpçak dillerinde tanıklandırılmamış ancak Oğuz sahasında farklı bir anlamda (havuç) ağızlarda bulunmaktadır.

ot "grass, vegetation" *tariğ*'in aksine genellikle kendi kendine yetişen bitkiler için kullanılır. Bu sözcük zaman içinde üç özel anlam kazandı: 1. 'şifalı bitki, ilaç' 2. 'işe yaramaz bitki, yabanî ot.' 3. zehirli bitki, zehir'. (ED 34 b). Kamil Stachowski, *sarisözcüğünü* mısır "corn" maddesinde işlemiş ancak etimolojisi hakkında herhangi bir bilgi olmadığını söylemiştir.²¹⁴

117. M. Kıpç. *tü/öğü* "darı" (Kİ, 109/ tükü CAFEROĞLU)

< Tü. tög - i. Bkz. ED 478b, TMEN 979, VEWT 503b, TİETZE, I, 669, DTSl. 579, EREN 125.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *töğü* "crushed or cleaned cereal" (ED 478b), KB-, MK *tügi* "Oğuz lehçesinde akdarının kepeği alındıktan sonra kalan esas kısmı" (DLT 907); **Harezm** ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC *tüv* "darı" (ARGUNŞAH-GÜNER 859); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş.Osm. Tü. *düğü* "pirinç ufağı, bulgur ufağı." (TS, II, 1305).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *döge* "pirinç, pirinç bitkisi" (TTSI. 91), *döge* "ris, risoviy" (TatRSI. 142), *döge* "1. kıyıklılar semyalığının jılı yaklarda sugarıp igele torgan ozınçarak ak orlıklı üsemlek. 2. şuşı üsemleknin orlıkları.", Başk. *dögö* "ris" (BaşkRSI. 171), *dögö* "1. yılı yaktarza hugarıp uçterele torgan, kıyıklılar gaielehene karagan başaklı, ak ozonsarak orloklo uçemlek. 2. şul uçemlekten aşlık ösön alingan ozonsarak ak orlogo." (BaşkTHI. 289), Kırg.-, Kzk.-, KKİp.-, Nog. *dügi* "ris" (NogRSI. 103), KBalk. *tüy* "pşena" (KBalkRSI. 670) , Kum. *düğü* "ris" (KumRSI. 130), Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *düğü* "1. elendikten sonra geriye kalan en ince bulgur. 2. pirinç." (TüSl. 733), Az. Tü. *düyü* "isti iklimde sulu yerlerde (xırlarda) yetiştirilen ağ renkli denli bitki (kabıklı halda buna çeltik deyilir)" (ADİL I, 732), Trkm. *tüwi* "1. ıymit için ullanılan ak, süynmek dene, bürünç. 2. palaw." (TrkmDDSI. II, 390), *tüwi* "raskoe derevo" (TrkmRSI. 644).

²¹⁴ Stachowski, age, 29.

Kâşgarlı Mahmut Oğuz lehçelerinde *tögi* sözcüğünün "darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan öz" olarak geçtiğini aktarır. Eski Türkçeden itibaren sözcük tespit edilir. Ancak Eski Türkçe dönemindeki *tarıg*'ın karşılığını yukarıda verdiğimiz gibi genel anlamda bir "tahıl, hububat" karşılığında Çagdaş Kıpçak dillerinde farklı tahılları karşılamak üzere kullanılmıştır. Tatarca, Başkurtça, Nogayca, Kumukça *pirinç*, Karaçay-Balkarca eskicil bir unsur olarak sayabileceğimiz *darı*, Oğuz Türkçelerinde ise hem *pirinç* hem de *bulgur* anlamlarında kullanılmaktadır. Tatarcada sözcük; buğday, yulaf, pirinç gibi tahıllardan yapılan lapa tarzı yiyeceklere verilen bir genel addır.

Clauson'a göre *tögi* < *tög-* fiilinden türetilmiştir. "kabuğundan çıkarılmış tahıl" anlamındadır (ED 478b). Kamil Stachowski de *tög-* fiilinden türemiş bir isim olduğunu söyler.²¹⁵

118. M. Kıpç. *arfa* "arpa"(DM, 71; KK, 101)

arfa "arpa" (TA, 88; DM, 71; TZ, 141)

< ? arpa. Bkz.ED 198a, EDAL 313, TIETZE, c. 1, 200, VEWT 27, DTSl. 53, EREN 19, TMEN 445, TENİŞEV 460.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *arfa* "barley" (ED 198a), KB *arfa* "arpa" (KB-DİZİN 21), MK *arfa* "arpa" (DLT 74/62, 329/267, 423/331, 172/148); **Harezmi** ME-, NF *arfa* "arpa" (ATA 2014, 21), KE *arfa* "arpa" (ATA 1997, 33), **Kıpçak** CC *arfa* "arpa" (Lat. ordenum, Fa. cow)(ARGUNŞAH-GÜNER 423); **Altın Orda** HŞ *arfa* "jęczmień" (ZAJACZKOWSKI 10), MN-, AOYarlık-.

Çagdaş Kıpçak: Tat. *arfa* "arpa" (TTSl. 32), *arfa* "yaçmen" (TatRSl. 40), *arfa* "1. orlığı yarma, sıra hem furaj hezirleüğe faydalanıla torgan başaklı üsemlek. 2. şul üsemleknen orlığı, börtege." (TTSl. I, 69), Başk. *arfa* "yaçmen" (BaşkRSl., 49), *arfa* "1. orlogo yarma, hıra hem furaj ezerlewze fayzalanıla torgan ozon kılıklı aşılk. 2. şul aşılkın orlogo." (BaşkTHl. 75), Kırg. *arfa* "arpa (hububat)" (YUDAHİN 48), Kzk. *arfa* "arpa" (KzkTTüTSl. 51), KKlp. *arfa* "yaçmen" (RKKlpSl. 1124), Nog. *arfa* "yaçmen"(NogRSl. 46), KBalk. *arfa* "yaçman" (KBalkRSl. 75), Kum. *arfa* "yaçmen" (KumRSl. 46), Karay. *arfa* "yaçman" (KarayRPSl. 74). Ayrıca krş. Anad. ağ. *arfa* "1. hordeum vulgare gramineae." (DS, I, 330), TTü. *arfa* "1. buğdaygillerden bir bitki (Hordeum vulgare) 2. bu bitkinin ekmek ve bira yapımında

²¹⁵ Stachowski, age, 96.

kullanılan, hayvanlara yem olarak verilen taneleri." (TüSl. 156), Az. Tü. *arpa* "1. adeten, yazlık taxıl bitkisi. 2. kızıldan, ya gümüştan kayrılan, formaca arpa denine benzeyen, lakin hacmce ondan büyük olan zergerlik mamulatı." (ADİL I, 138), Trkm. *arpa* "1. deneli, başı gılçıklı ak ekin. 2. şol ekinin denesi." (TrkmDDSl. 76), *arpa* "yaçmen, yaçmennıy" (TrkmRSl. 52), Özb. *arpa* "donı ovkatga va em sıfatıda ışlatıladıgan ğalla üsimligi va unnıg donı, ğallası." (ÖTİL I, 54), YUygTü. *arpa* "arpa" (YUygTüSl. 17).

Doerfer bu sözcüğün kültür alıntısı olduğunu dile getirmiştir. Türkçeden Moğolcaya, Samoyetçeye, Macarcaya, Kafkas dillerine, Balkan dillerine geçmiştir (TMEN 445). Clauson da *arpa* "barley" Büyük ihtimalle bir Hint-Avrupa dilinden (Toharcadan?) alınmış olduğunu dile getirmiştir (ED 198a). Gül, *arpa*'dan yapılan una da *arpa talkanı* adı verildiğini aktarır. *arpa*'nın renk ve hacim özellikleri bakımından benzetme unsuru olarak Budist ve Maniheist Uygur belgelerinde kullanıldığını söyler. *arpa* ekilmesi için tarla kiralandığını gösteren Uygur Sivil belgelerinden Türklerin tarımla olan uğraşlarını öğreniyoruz. *arpa*'nın yemek ve ekmek yapımında kullanıldığını, KB'de *arpa aş* sözcük grubuyla geçmesiyle tanıklanabileceğini aktarır. *arpa*'nın değirmende öğütülerek un yapıldığını ve bunun ekmek yapımında kullanıldığını NF'de görmekteyiz.²¹⁶ Arpa ve arpadan yapılan *yarma*'nın ilaç yapımında da kullanılmıştır. Eski Türkçeden itibaren kullanılan "arpa" sözcüğünü bugün de Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında anlamını koruyarak yaygın olarak kullanılmaya devam etmektedir.

119. M. Kıpç. *birinç* "pirinç" (KK, 104)

pirinç "pirinç" (TZ, 229)

< Fa. *birinç*. Bkz. KANAR 102, EREN 334-335, VEWT 385, TİETZE I, 353.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *birinç* (< Fa. *birinç*) buğdaygillerden, kökleri bol su içinde yetişen bir bitki, pirinç. (Lat. *risun*, Fa. *birinç*) (ARGUNŞAH-GÜNER 442); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *purij* "ris" (NogRSl. 273), KBalk.-, Kum.-, Karay. *birinç* "ris" (KarayRSl. 121). Ayrıca krş. Anad. ağ. *piriç* "pirinç" (DS, IX, 3458), TTü. *pirinç* (< Fa. *birinç*): < Tü. borş,

²¹⁶ Gül, age, 279-284.

buruş/burçak): sulak ve bataklık yerlerde yetiştirilen bir tahıl türü (TASl. 646), TTü. *pirinç* "1. buğdaygillerden, kökleri bol su içinde yetişen bir bitki (Oryza sativa). 2. bu bitkinin besin olarak kullanılan taneleri." (TüSl. 1926), Az. Tü. *birinc* "düyü" (ADİL I, 318), Trkm. *bürünç* "tüwi" (TrkmDDSl. 183), *bürünç* "ris, risoviy" (TrkmRSl. 123), Özb. *birinç* "guruç" (ÖTİL I, 119).

Sözcük Orta Türkçe döneminde Türkçeye Farsçadan geçmiş olmalıdır. Çünkü bundan öncesinde "tuturgan" sözcüğü kullanılırdı ki Orta Türkçe döneminden sonraki metinlerde de karşımıza çıkar. Kıpçak sözlüklerinden CC, KK ve TZ'de *tuturgan* ile birlikte *pirinç* de geçmeye başlar. *pirinç* Eski Türkçedeki *tuturgan*'ın yerini Kıpçak Türkçesi ile birlikte almıştır. Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazakça ve Nogaycada sondaki ğ sesi > j 'ye dönüşmüştür. Karaycada aslını koruyarak yaşamaya devam etmektedir.

120. M. Kıpç. *tuturğan* "pirinç" (Kİ, 108; TZ, 266)

tuturğan "pirinç" (DM, 116; KK, 127; TA, 148)

tuturğan "ryz" (BM, 53)

< Tü. tutur - gan. Bkz. ED 460b, ERDAL 86, VEWT 502, DTSl. 593.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *tuturğan* "pirinç" (ED 460b), KB-, MK *tuturkan* "pirinç (oryza sativa)" (DLT 259/227); **Harezmi** ME-, NF *tuturğan* "pirinç" (ATA 2014, 440), KE-, **Kıpçak** CC *tuturgan* "(< Mo. tuturgan) pirinç. (Lat. risun, Fa. brinç)" (ARGUNŞAH-GÜNER 585); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

tutur + gan yapısında olduğunu Erdal dile getirmiştir ancak kökeni ile ilgili bir bilgi vermemiştir (ERDAL 86). Eski Türkçede *pirinç*'in karşılığı olarak karşımıza çıkan bu sözcük Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahası Türk dillerinde tanıklanamamıştır.

121. M. Kıpç. *bercimek* "mercimek" (TZ, 150; *mercemek* "mercimek" KK, 118; BM, 34, *mercümek* "mercimek" TA, 128, *mercimek* "mercimek" Kİ, 58; DM, 99.

< Fa. merdumek. Bkz. KANAR 579.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *mürdük/ mürdümek (mürdümek)* " baklagillerden, taneleri bezelyeye benzer ve ondan çok ufak bir bitki." (TS, IV, 2822).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *mürdümek* "mercimek" (DS, IX, 3229), TTü. *mercimek* "1. baklagillerden, beyaz çiçekli bir tarım bitkisi (*Lens culinaris*) 2. bu bitkinin besin değeri yüksek, ufak, kırmızı, sarı veya yeşil, yuvarlak ve yassıca tohumu, yasmık." (TüSl. 1656), *mercimek* (< Fa. merdumek) "1. baklagillerden, beyaz çiçekli bir tarım bitkisi. 2. bu bitkinin, besin değeri yüksek, ufak, yeşil veya kahverenkli, yuvarlak ve yassıca tohumu, yasmık." (TASl. 529), Az. Tü. *merci* "1. paxlalılar fesilesinden denli bitki. 2. hemin bitkinin xörekde işlenen toxumu." (ADİL III, 343), Trkm. *merjimek* "köşükliler maşgalasına değışli ösümlüklerin bir uruğı." (TrkmDDSl. 91).

Farsçadan dilimize giren bu sözcük Çağdaş Kıpçak dillerinde tanıklanamamıştır ancak Oğuz sahasında yaşamaya devam etmektedir. Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada ve Kazakçada bunun karşılığı olarak "yasmık" sözcüğü kullanılmaktadır. Sözcük, Memlûk-Kıpçak sahasındaki "Türkmen" özellikli söz varlığına dâhil edilebilir.

122. M. Kıpç. burçaq "nohut" (TA, 97; "wyza" BM, 15)

< Tü. *burçak*. Bkz. ED 357b, TMEN 730, VEWT 89.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *burçaq* "bean" (ED 357b), KB-, MK *burçak* "burçak" (DLT, 117); **Harezmi** ME-, NF *burçaq* "burçak" (ATA 2014, 89), KE *burçaq* "burçak" (ATA 1997, 143), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *borçak* "burçak" (TTSI. 55), *borçak* "goroh, gorohoviy" (TatRSI. 78), *borçak* "1. kırdâ (yeki bakşada) üstereler torgan kozaklı aşlık üsemle. 2. şul üsemleknin orlığı, börtege." (TTASl. I, 180), Başk. *borsak* "1. kuzaklılar gayilehene karagan, baksala yeki yalanda üstereler torgan tünerek orloklu ber yıllık üsemlek. 2. şul üsemlekten aşay torgan orlogo. 3. kayhı ber botanik atamalar esene ine." (BaşkTHI. 157), *borsak* "1.goroh 2. gorohoviy." (BaşkRSI. 108), Kırg. *buurçak* "1. nohut" (YUDAHİN 150), Kzk. *burşaq* "burçak" (KzkTTüTSI. 99), KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *burçalak* "1. burçak. 2. zehirli bir ot."

(DS, II, 795), TTü. *burçak* "1. baklagillerden, taneleri hayvan yemi olarak kullanılan yıllık bir yem bitkisi (*Vicia ervilia*). 2. bu bitkinin mercimeğe benzeyen ve genellikle hayvan yemi olarak kullanılan tanesi." (TTüSl. 414), Az. Tü. *burça* "owadan mawi gülli, dik ösyen, kösügi iyilyen meydan otı." (ADİL I, 177), YUygTü. *burçaq* "nohut, bezelye" (YUygTüSl. 327).

burçak *Vicia* (Leguminosae) türlerine verilen genel ad. Bu türler bir veya çok yıllık otsu bitkilerdir. Memleketimizde 60 kadar türü yabancı olarak yetişmektedir. Bazı türler hayvan yemi olarak yetiştirilir. Bazı *Lathyrus* türlerine de burçak adı verilmektedir.²¹⁷ *burçak* < *bur-* fiilinden türetilmiş bir isim olup "bean" bezelye anlamında benzer malzemelere ad olmuştur (ED 357b). Eski Türkçeden itibaren kullanılan sözcük "bezelye" anlamındayken Tarihî Kıpçak sahasında "nohut" olarak da karşımıza çıkmış ve bu anlamında Kırgızcada, Yeni Uygur Türkçesinde yaşamaya devam etmektedir. Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada ve Başkurtçada da "bezelye" anlamında kullanılır.

123. M. Kıpç. *leblebü* "leblebi, nohut" (Kİ, 57; TZ, 216)

< Fa. leblebü. Bkz. KANAR 535, VEWT 315, TİETZE IV, 525, EREN 280.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp. *leblebi* "svyokla" (RKKlpSI. 907), Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *leblebi* "jarenıy goroh" (KarayRPSI. 399). Ayrıca krş. Anad. ağ. *leblebi* "leblebi" (DS, IX, 3071), TTü. *leblebi* "Fa. leblebī. dış kabuğu çıkarıldıktan sonra fırında kavrulup çerez olarak yenen nohut." (TüSl. 1580), Az. Tü. *leblebi* "çerez kimi yeyilen kovrulmuş kabıksız noxud." (ADİL III, 250).

Eren, sözcüğün Farsçadan alındığının kesin olduğunu çünkü Fa. lablabū "beet boiled and eaten with whiy and garlic" olarak kullanıldığını aktarmıştır. Türkçe leblebi'nin anlam bakımından değiştiğini de belirtir (EREN 280). Sözcük "kabuğu çıkarıldıktan sonra kavrulup yenen bir çeşit çerez, yiyecek" anlamını kazanmış olup Çağdaş Kıpçak dillerinden Karakalpakçada, Karaycada ve Oğuz sahasında Türkiye Türkçesinde, Azerîcede yaşamaya devam eden Farsçadan alıntı bir sözcüktür.

²¹⁷ Turhan Baytop, **Türkçe Bitki Adları Sözlüğü**. 3. bs. (Ankara: TDK Yay., 2007), 54.

124. M. Kıpç. *noḥuṭ* "gatunek grochu" (BM, 35, *noḥūṭ* "nohut" DM, 100; KK, 119, *noḥut* "nohut" TZ, 220.

< Fa. nohut. Bkz. KANAR 651, DTSI. 361, VEWT 354, TİETZE V, 342.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF *nuḥūd* < Fa. nohut (ATA 2014, 316), KE *noḥūd* < Fa. nohut (ATA 1997, 469), **Kıpçak** CC *noḥut* (< Fa. noḥūṭ) "nohut" (Lat. ciceri, Fa. noḥūṭ) (ARGUNŞAH-GÜNER 530); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *nogıt* "nohut" (TTSI. 227), *nogıt* "ere oziñça orlık (borçak) bire torgan kuzaklı bakça üsemlege" (TTASl. 446), *nogıt* "bobı, bobovıy" (TatRSI. 401), Başk. *nokot* "nokot borsagı fasol" (BaşkRSI. 406), *nokot* "(yeki nokot borsagı) ozonsa kıyak yapraklı, ak, sıbar seskele, ozonsarak ere orloklo beyek havaklı baksa üçemlege; kara borsak. 2. al seskeli silektin yemeşe. (örök höyegene okşagan, tışı yönteç)" (BaşkTHzl. II, 20), Kırg.-, Kzk. *noḥat* "nohut" (KzkTTüTSl. 402), KKlp.-, Nog. *nogıt* "fasol" (NogRSI. 237), KBalk.-, Kum. *nohut* "goroh" (KumRSI. 239), Karay. *nohut* "goroh" (KarayRPSI. 420). Ayrıca krş. Anad. ağ. *nofut* "nohut" (DS, IX, 3254), TTü. *nohut* "1. baklagillerden, ana yurdu Akdeniz kıyıları olan, birleşik telek yapraklı, çiçekleri sarımtrak renkte, tanesi baklamsı bir bitki (Cicer arietinum). 2. bu bitkinin bol nişastalı, yuvarlak tanesi." (TüSl. 1777), Az. Tü. *noxud* "paxlalılar fesilesinden girde deneli birillik bostan bitkisi" (ADİL III, 498), Trkm. *nohut* "kösükli biryillik ösümlük, şeyle hem onuñ togalajık denesi, hasılı." (TrkmDDSl. II, 128), *noxud* "goroh, gorohovıy" (TrkmRSI. 476), Özb. *noxut* "nuhat" (ÖTİL I, 512).

125. M. Kıpç. *kinci* "susam" (DM, 93, *künçi* "sezam" BM, 33, *künçi* "susam" TZ, 214.

< Toh. künçit. Bkz. ED 727b-728a, DTSI. 327, EREN 274, VEWT 309, TİETZE V, 481.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *künçit* "sesame (seed)" (ED 727b-728a), KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *könçet* "susam" (TTSI. 194), *könçet* "künçit, künçitniy, könçet mae künçitnoe maslo" (TatRSI. 323), *könçet* "orlıgınnan may alına hem igep

üsterele torgan kön'yak üsemle" (TTASl. 268), Başk. *kunjut* "1. kunjut. 2. kunjutnıy, kunjut mayı kunjutnoe maslo." (BaşkRsl. 286), *kunjut* "1. orlogonan may alıu ösön üsterelegen ozon habaklı yılı yak öçemlege. 2. şul öçemlektan orlogo." (BaşkTHzl. 557), Kırg.-, Kzk.-, KKlp. *kunjud* "günci" (RKKlpSl. 382), Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *küncüt* "1. susam. 2. susam tohumu." (DS, VIII, 3036), *küncü* (< Fa. *kuncud*): susam tanesi.(TASl. 473), TTü. *küncü* "susam tanesi" (TüSl. 1560), Az. Tü. *küncüd* "1. tumundan yağ alınan ağ rengli çiçekleri olan birillik bitki." (ADİL II, 778), Trkm. *künji* "1. gür baldaklı, ownuk deneli günorta yurtlarda ösyen ösümlük. 2. şol ösümligın yağ alınıyan ownuk denesi." (TrkmDDSl. 58), *künji* "künjit, künjitnıy" (TrkmRSl. 422), YUYgTü. *küncüt* "susam" (YUYgTüSl. 212).

Clauson *künçit* < Toharca "susam" olduğunu söylemiştir. Türkçeden Rusçaya geçtiğini de belirtmiştir (ED 727b-728a). Räsänen de sözcüğü "susam" olarak açıklamış ve Orta İrancadan Farsçaya ve Farsçadan da Türkçeye geçtiğini dile getirmiştir (VEWT 309). Sözcük Toharcadan bir alıntı olarak Türkçeye eski dönemlerde geçmiş olmalıdır. Gül, *künçit*'in Batı Türkçesi eserlerinde görülmemesinin sebebini sözcüğün kullanımının unutulmuş olması veya Oğuzlarca bilinmediğine yormuştur. DLT'te *yag ügüri* sözcük grubuyla anlatılmak istenenin "susam yağı" olduğunu belirtmiştir.²¹⁸ Ancak sözcük, Oğuz grubu Türk dillerinden Türkiye Türkçesinde, Anadolu ağızlarında, Azerî Türkçesinde, Türkmencede yaşamaya devam etmektedir Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Başkurtçada, Karakalpakçada yaşamaktadır. Eski Türkçe döneminde ilaç olarak kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Eski Uygurca metinlerde özellikle sağlık alanında çeşitli hastalıklarda (baş ağrısı, diş ağrısı, ayak rahatsızlığı, deri hastalıkları) kullanılmıştır Ayrıca alınıp satılan değerli bir ihtiyaç malzemesi olması bakımından ölçü birimleri ile birlikte geçerken karşılığında alınan para ve senetten de bahsetmek gerekir.²¹⁹ Yağlı tohumlarından elde edilen yağın doğrudan yiyecek olarak kullanılmasının yanında ilaç olarak tüketildiğini söylemek mümkündür.

---

²¹⁸ Gül, age, 301.

²¹⁹ Gül, age, 302-304.

126. M. Kıpç. *baqlā* "bakla"(DM, 73, *baqla* "bakla" KK, 102, *bāqlā* "bakla" (TA, 91; TZ 147.

<Ar. bakla. Bkz.MUTÇALI 65, VEWT 59, TİETZE, I, 267.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE *bāqilā* < Ar. bakla (ATA 1997, 71), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, fakat *atburşaq* "bakla" (KzkTSl. 54), KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *bakla* "fasol, bob" (KarayRPSl. 99). Ayrıca krş. Anad. ağ. *bakla* "fasulye" (DS, II, 494), TTü. *bakla* "1. baklagillerden, yurdumuzun her yerinde yetiştirilen, yeşil kabuklu ve taneli bir bitki (Vicia faba). 2. bu bitkinin yeşil ürünü veya kuru tanesi." (TüSl. 239), *bakla* (< Ar. *bāqilā*): "1. baklagillerden, yurdumuzun her yerinde yetiştirilen taneleri badıç içinde bulunan bir bitki. 2. bu bitkinin yeşil ürünü veya kuru tanesi. 3. Bir zinciri oluşturan halka veu-ya parçalardan her biri." (TASl. 185), *bakla* "burçak, Fink baklası." (BAYTOP 42), Az. Tü. *paxla* "içinde iri deneleri olan bostan bitkisi." (ADİL III, 566).

127. M. Kıpç. *burgul* "bulgur, yarma, köçe" (TZ, 158) ~ *burgun* "bulgur, yarma, köçe" (TZ, 158)

< ? bulgur ~ burgul. Bkz. TMEN 736, EREN 63, TİETZE 393.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *bulgur* "pšenitsa grubogo pomola" (KarayRSl. 138). Ayrıca krş. Anad. ağ. *bulgurcuk* "küçük bulgur tanesi." (DS, II, 788), TTü. *bulgur* "1. kaynatılıp kurutulduktan ve kabuğu çıkarıldıktan sonra kırılan buğday." (TüSl. 409).

Türkçeden komşu dillere de *bulgur* ve *burgul* olarak geçmiştir (EREN 63). Doerfer; Türkçeden Arapçaya, Kafkas Dillerine, Rusçaya, Balkan dillerine geçtiğini söylemiştir (TMEN 736). Tietze'ye göre, Türkçesi eski değildir. (Meninski'e göre *burgul*, *burgur*, halk ağzında *bulgur*) Batı Asya dillerinde yaygın olduğunu söylemiştir. (Fa. *burgol*, Ar. *burgul*, Gürc. *burgul*. olarak bu dillere geçmiştir. Tietze, hazırlanışı eski bir tekniğe benzediği için isminin eski bir Batı Asya yerli dilinden geçmesi muhtemeldir diye aktarır (TİETZE, I, 393).

Sözcüğün TZ'de Arapça *خريش* carīş karşılığı verilmiştir. Bu sözcüğün *burgul* şeklinde de yazılacağını gösteren ibâre vardır.²²⁰ Bulgur, Türklere özgü bir yiyecektir. Ekmekten sonra köy sofralarının baş yiyeceğidir. Bulgur, buğdaydan elde edilen ürünler arasında en besleyicisidir. Buğday, kabuklu olarak kaynatılır, haşlama suyu çektirilir ve böylelikle de kepekten geçen bir çok besin ögesi tarafından zengin olur.²²¹ Çağdaş Kıpçak dillerinden Karaycada tanıklanabilmiştir ve Oğuz sahasında Anadolu ağızlarında kullanılan yaygın bir sözcüktür. Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmen özellikli söz varlığına dâhil edilebilir.

128. M. Kıpç. köçe "bulgur" (TZ, 206)

< ? *köçä*. Bkz. VEWT 286, TİETZE III, 250, TİETZE III, 250, TİETZE III, 300.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg. *köçö* "darı yarması yahut bulgur konulmak suretiyle yapılan bir nevi tirit" (YUDAHİN 496), Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk. *hidji* "çernuşka" (KBalkRSI. 714), Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *köcek* "1. topraktan bir karış kadar yükselmiş ekin. 2. sonbaharda ekilmiş ekin." (DS, VIII, 2947), TTü. *göce* "1. tarhana, bulgur yapmak için kullanılan kabuğu soyulmuş ve kırılmış buğday. 2. yarılmış ve kırılmış bulgurdan yapılan çorba." (TüSl. 954).

129. M. Kıpç. un "un" (DM, 117; TZ, 269; TA, 150; Kİ, 112; KK, 127; "maka" (BM, 54)

< Tü. *hūn* "un". Bkz. TEKİN 1995, 179, DTSI. 612, VEWT 514, ED 166b, EREN 423, TENİŞEV 471.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *ūn* "un" (DLT 36/23, 125/111, 130/114, 132/116, 136/119, 138/120, 138/121, 145/126, 271/237, 272/238, 319/261, 333/270, 462/366, 464/368, 486/389, 488/391, 632/528); **Harezmi** ME-, NF *un* "un" (ATA 2014, 447), KE *un* "un" (ATA 1997, 669), **Kıpçak** CC *un* "un" (Lat. farina, Fa. art) (ARGUNŞAH-GÜNER 589); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *on* "un" (TTSI.233), *on* "1. başaklı aşlık börtেকlerin tegermende tarttırılıp yakı töep alingan poroşok siman aşamlık eybere." (TTASl.

²²⁰ Khairullah, age, 97.

²²¹ Arlı, age, 27.

470), *on* "muka, muçkoy" (TatRSI. 411), Başk. *on* "muka" (BaşkRSI. 414), *on* "1. tartıp, nık baklangan aşlık." (BaşkTHI. 42), Kırg. *un* "un" (YUDAHİN 783), Kzk. *un*"un" (KzkTTüTSl. 586), KKİp. *un* "muka" (RKKİpSI. 445), Nog. *un* "muka" (NogRSI. 383), KBalk. *un* "muka, moçnoy" (KBalkRSI. 682), Kum. *un* "muka" (KumRSI. 332), Karay. *un* "muka" (KarayRPSI. 578). Ayrıca krş. TTü. *un* "öğütülerek toz durumuna getirilmiş tahıl ve başka besin maddeleri."(TüSl. 2418), Az. Tü. *un* "1. taxıl bitkileri denlerinin toz halına salınmış maxsulı." (ADİL IV, 403), Trkm. *un* "arpa, bugday, jöwen we ş.m. galla deneleriniñ degirmende üwelip çıkarılan önümi." (TrkmDDSI. 403), *un* "muka, muçnoy" (TrkmRSI. 661), Özb. *un* "donni tegirmende tortış ıylı bılan olinadığan kukunsımon ozıka." (ÖTİL II, 276), YUygTü. *un* "un" (YUygTüSl. 436).

Eren, *un*'un Türkçe bir türev olduğu ve oğ-, ov-, uğ-, uv- kökünden geldiğini yazmıştır (EREN 423). Tenişev tarım bölümünün içinde *un*'u ayrı bir madde başı olarak işlenmiştir (TENİŞEV 471). Eski Türkçeden itibaren kullanılan ve Türkçe yemek ve mutfak kültürünün temel besin öğelerinin işlenmesinin başlangıç maddesidir. Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz grubu Türk dillerinde yaygın olarak geçmektedir.

- **Ekmek ve Hamur İşleri**

130. M. Kıpç. *bazlamaç* "rodazaj cienkiego placka (Sacda pişirilen kalın yufka)"(BM, 12)

< Tü. bazı + la + ma + aş. Bkz. EREN 45, TIETZE I, 299.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *bazlamac* "(bazlama, bazlambaç) kalın açılmış yufka ekmeği, küçük saç pidesi." (TS, I, 471).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKİp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *bazlama* "mısır, arpa, darı ve buğday unlarından yapılan, mayalı, mayasız, yağlı, yağsız, şekerli, şekersiz, ince ve kalın pişirilen saç ekmeği." (DS, II, 587), *pazlama* "1. sac üstünde pişirilen ekmek, bazlama. 2. mısır ekmeği. 3. yufka ekmeğine yağ, yoğurt sürüp pişirerek yapılan bir çeşit börek." (DS, IX, 3417), TTü. *bazlama* "1. sacda pişirilmiş yuvarlak ekmek, bazlamaç. 2. tatlısı bol, kalın gözleme, bazlamaç." (TüSl. 290).

Ercilasun²²², bu ekin yiyecek adı türetmede görülen fiilden ad türeten ve sıfat olarak kullanılan -mA + aş adı ile > -mAç yapısından oluştuğunu belirtmiştir. Un, su, tuz ile hazırlanan saçta pişirilen bir ekmek çeşididir. Daire şeklinde 20-25 cm çapında, 1 cm kalınlığında olur.²²³ Eren, *bazlama* için 2 ayrı tanım yapmıştır. "1. 'saç ekmeği, pide' 2. 'tatlısı bol, kalın gözleme". *pazlama, bezleme* gibi farklı fonetik biçimlerin de kullanıldığını söylemiştir. Kökeninin < *bazı ~ pazı "hamur yumağı, yufka" + -lama yapısında olduğunu açıklamıştır. Yapı açısından "bazlama" olarak kullanılan şipleme'ye benzediğini ifade eder. (< : şip- 'yufka')" (EREN 45). Sözcük, Memlûk- Kıpçak sahasındaki Türkmen/Oğuz özellikli söz varlığındandır.

131. M. Kıpç. *bişi* "yufka" (Kİ, 19)

< Tü. bış-ıg. Bkz. ERDAL 183, ED 378b, TIETZE, I, 356.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *bışıg* "pişmiş (yemek, yiyecek)" (DLT 187/160, 330/268, 454/357, 585/479); **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *bişi (pişi)* "yağda kızartılmış çörek" (TS, I, 611).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırğ.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *bişi* "çörek, bayramlarda yapılan yağlı, tatlı ekmek, saç ekmeği" (DS, II, 705), *pişi* "1. mayalı hamuru kızgın yağa kaşıkla döküp kızartarak yapılan bir çeşit yiyecek. 2. mayalı hamurdan yapılan lokma. 3. yağda kızartılmış peynirli börek. 4. gözleme. 5. yağda kızartılmış ekmek. 6. unu pekmezle yoğurup, zeytinyağda kızartarak yapılan bir çeşit tatlı." (DS, IX, 3462), TTü. *bişi* "çörek, tatlı bir tür ekmek." (TüSl. 362), *pişi* "mayalı hamurdan yapılan, yağda kızartılarak pişirilen bir yiyecek türü." (TüSl. 1928), Az. Tü. *bişi* "yağlı şirin xemirdenbişirilen nazik қоғал növü." (ADİL I, 322).

Sözcük, bış- fiilinden -ıg ile türemiştir (ERDAL 183). Clauson da aynı görüşte olup *bışıg* < bış- fiilinden türetilmiş olup "ripe, mature; ripeness, maturity" anlamında kullanıldığını belirtir (ED 378b). Kİ'te tanıklanan sözcüğün Türkmen özellikli bir biçim olduğu dikkati çeker. Sözcüğün modern alanda sadece Oğuz lehçelerinde yaşaması da *bişi*'yi Türkmen/Oğuz özellikli söz varlığına dâhil eder.

²²² Ahmet Bican Ercilasun, "-maç / -meç Eki Üzerine", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, c. 21, (İstanbul: 1973): 83-87.

²²³ Mine Arlı, Nermin Işık, "Türk Mutfağındaki Geleneksel Ekmek Çeşitleri", **Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar Geleneksel Ekmekçilik ve Hamurişi Yemekler**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1994): 3, 10.

132. **M. Kıpç. bursak** "Tatar ekmeği" (TZ, 158)

< Mo. bogursug. LESSING I, 180.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *bavırsak* "bursak (sдобније шарикі из мукі, замешанніе на яйтсах і жаренніе в масле" (TatRSI. 51), *bavırsak* "mahsus ezirlengen kamırını vak-vak turap, mayda kaynatıp peşerele torgan sıy aşamlığı." (TTASI. I, 105), Başk. *baurhak* "bursak (melkiye şariki iz testa, zameşannogo na yaytsah, svareniye v masle) (BaşkRSI. 82), *bawırhak* "yumurtkaga başkan kamırđan vak-vak kına yomro itep kırkkılap, mayga kaynatıp bişirgen aşamlık" (BaşkTHzl. 124), Kırg. *boorsok* "bavırsak (yağda kavruvan kuşbaşı hamur parçaları); çiğ boorsok yahut kırtıldak boorsok: ufak ve gereği gibi, süt, yağ ve yumurta ile yuğurulmuş (kıtırdayan) gevrek bavırsak; açıktan boorsok : mayalı hamurdan yapılan bavırsak; boorsoktoy çaçalıp catat : bavırsak gibi saçılmış halde yatıyor."(YUDAHİN 130),Kzk. *bavırsak* "mayalı hamurdan yapılan, yağda kızartılarak pişirilenbir tür yiyecek." (KzkTTüTSl. 83), KKlp.-, Nog. *bavırsak* "bursak (muçniye sдобније шарикі-bid hvorosta)(NogRSI. 64), KBalk.-, Kum. *bavırsak* "potroha" (işkembe)(KumRSI. 57), Karay. *bavırsak* "vnutrennosti, wnestrznosci, trzewia" (KarayRSI. 94).

TZ'de *bursak* sözcüğünün yazıldığı satırın altında Tatarlara özgü bir yiyecek olduğu yazılıdır. Moğollarla daha yakın ilişkiler içinde bulunmuş olan Kıpçak dillerinde *bursak*'ın geçtiğini görürüz. Ferdinand Lessing'in sözlüğünde *bogursug* "ekmek, hamur işi." olarak yer almaktadır (LESSING I, 180).

Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada millî bir yemeğin adıdır. Tatarcada, Başkurtçada görülen bu yemek, ekmek olarak tüketildiği gibi şerbetle lokma gibi tatlı olarak da yenmektedir. Özel günlerde, davetler, düğünlerde vb. yapılan Tatarlara özgü bir ekmek hamur işidir. Bu hamur işi; yumurta, un, su, kabartma tozu , tuz, şeker ile yapılan bir hamur karışımı kızgın yağa atılarak pişirilir. Halaççadaki Yemek İsimlerinin Etimolojik yapısını inceleyen Marek Stachowski de Halaççada geçen *pōrsax* sözcüğünü "a kind of pastry made of milk cream, milk, fat and eggs" anlamıyla açıklar. Ancak semantik yapısının bağirsak ile ilgisinin tam olarak nasıl ortaya çıktığının bilinmediğini söyler. Belki de bağirsakların içinin bir çeşit hamur

ile doldurularak yapılan bir yemek olduğunu belirtir.²²⁴ Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazakça, Nogayca, Kırgızca, Tatarca ve Başkurtçada bir çeşit ekmek türü, hamur işi besin ürünü olarak yaşamaktadır. Kumukça ve Karaycada "bağırsak, işkembe" anlamında geçmektedir. Kıpçak sahasına özgü bir kullanımdır. Sözcüğe, Oğuz sahasında rastlanılmaz.

133. M. Kıpç. çörek "1. ekmek 2. küçük ekmek, peksimet" (Kİ, 31; "çörek" (TA, 101)

şörek "çörek" (TZ, 248)

< Tü. çörek. Bkz. ED 429a, DTSl. 155, EREN 101, VEWT 118, TENİŞEV 480, TIETZE, c.1, 536.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *çörek* "yuvarlak ekmek" (DLT 195/167); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *çörek* "değirmi ekmek" (TS, II, 955).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *çürek* "çörek" (TTSI. 407), *çürek* "eşe kamırdan peşerelgen bak kümeç" (TTASl. III, 481), Başk. *sürek* "tandır utta beşken yoka ikmek" (BaşkTHzl. II, 249), Kırg.-, Kzk.-, KKlp. *şörek* "lepyoşka" (RKKlpSl. 391), Nog.-, KBalk.-, Kum. *çörek* "çurek" (KumRSI. 358), Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *çöreh* "çörek" (DS, III, 1292), TTü. *çörek* "1. az yağlı, bazen şekerli ve yumurtalı, gevrekçe bir hamur işi." (TüSl. 566), Az. Tü. *çörek* "1. undan bişirilen gıda mahsulü. 2. ümumiyyetle, yemek, xörek." (ADİL I, 498), Trkm. *çörek* "undan hamır edilip, aldırılan ya petir halinde tamdırda bişirilyen önüm, nan." (TrkmDDSl. 224), *çörek* "1. hleb. 2. çürek." (TrkmRSI. 739).

Eren sözcüğü "az yağlı, bazen şekerli ve yumurtalı gevrekçe bir hamur işi" olarak tanımlar (EREN 101). Tenişev, *çörek*'i ekmek maddesinde ele almıştır. Türk halkları arasında daha çok güneybatı grubunda Oğuzlar arasında yaygın olduğunu belirtir (TENİŞEV 470). Clauson, *çörek* "a round loaf of bread" olarak açıklamıştır (ED 429a). Räsänen, Kırım Tatarcasındaki *çī-bārāk* "Pastate" ile bir ilişki kurmaya çalışmıştır (VEWT 118). Kıpçakça ses özelliği olarak sözcük başındaki ç- sesinin ş- sesine dönüşmesine örnek *çörek* > *şörek* Memlûk-Kıpçak sahasında TZ'de tespit edilmiştir. TZ'de hem *çörek* hem de *şörek* bir arada geçer. Çağdaş Kıpçak

²²⁴ Marek Stachowski, "Etymological Studies On Khakas Food Names", . "Etymological Studies On Khakas Food Names", Folia Orientalia Vol. 33, (1995): 154.

dillerinden Tatarcada, Karakalpakçada ve Oğuz Türkçelerinde kullanılmaya devam eder.

134. M. Kıpç. *etmek* "ekmek" (Kİ, 12; KK, 108;TA, 106; BM, 10)

ötmek "ekmek" (TZ, 227; DM, 101)

< Tü. et + mek. Bkz. ED 60a, DTSI. 188, VEWT 376, TİETZE 750.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *ekmek* "bread" (ED 60 a), KB *etmek* "(yenecek) ekmek" (KB-DİZİN 163), MK *etmek* "ekmek" (DLT 64942/29, 64/50, 93/86, 102/94, 107/97, 110/99, 114/102, 129/114, 135/118, 166/143, 241/209, 278/242, 279/242, 317/260, 325/264, 336/272, 384/301, 483/386, 543/444, 570/469, 577/475, 598/489, 629/524)/ *ötmek*"ekmek" (DLT 197/169, 279/242, 404/315, 469/375); **Harezmi** ME *etmek*"ekmek" (YÜCE 121), NF *etmek*"ekmek" (ATA 2014, 139), KE *etmek* "ekmek" (ATA 1997, 213)/ *ötmek* "ekmek" (ATA 1997, 511), **Kıpçak** CC *etmek* "ekmek" (Lat. pasta, Fa. ard) (ARGUNŞAH-GÜNER 473); **Altın Orda** HŞ *etmek* "chelb, bochenek chleba" (ZAJACZKOWSKI 52), MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *etmek* "ekmek" (TS, III, 1563).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *ikmek* "1. aşı kamırdan mişte peşerelgen azık; ipi. 2. aşlık. 3. gomomen aşamlık, azık." (TTASl. I, 375), Başk. *ikmāk* "hleb, hlebny" (BaşkRSI. 200), *ikmāk* "1. kamırzan yomarlap, meyeste beşerelgen aşamlık. 2. aşar azık." (BaşkTHI. 370), Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *ötpek* "hıleb" (NogRSI. 263), KBalk. *ötmek* "hleb" (KBalkRSI. 281), Kum. *äkmäk/ätmāk* "hleb, çürek" (KumRSI., 373), Karay. *ekmek* "hıleb" (KarayRPSI. 657). Ayrıca krş. Anad. ağ. *eħmek* "ekmek" (DS, V, 1690), *epbeyh* "ekmek" (DS, V, 1762), *etmek* "ekmek" (DS, V, 1799), *ötmek* "ekmek" (DS, IX, 3358), TTü. *ekmek* "1. tahıl unundan yapılmış hamurun fırında, sacda veya tandırda pişirilmesiyle yapılan yiyecek, nan, nanıaziz. 2. insanı geçindirecek iş, kazanç. 3. yemek, aş." (TüSl. 767), Az. Tü. *ekmek* "çörek" (ADİL II, 78), Özb. *epmok* "tandırğa epişdirilip pişirmok." (ÖTİL I, 260).

Clauson sözcüğün üç formu olduğunu dile getirmiştir: *etmek/ötmek*, *ekmek* ve *ötmek*. (ED 60a). Tietze, *etmek* 16. asırdan beri halk dilinde hakim olan /t/ →/k/ değişimi sondaki /k/ ya assimilation'la izah eder ve *epmek* varyantı /m/nin sebep olduğu bir labialisation olmalı (b. ahçı) açıklamasında bulunur (TİETZE 750). Kâşgarlı Mahmud sözcüğün *etmek* ve *ötmek* şekillerini de sözlüğüne almış ancak herhangi bir açıklama yapmamıştır. Kaçalin sözcüğün ekmek < et + mek şeklinde bir

gelişim gösterdiğini belirtmiştir. 18. yüzyıla kadar ekmek şeklinin görülmediğini belirtir. et- fiilinden -mek eki ile birkaç istisna dışında kalıcı ad yapılamadığını söylemiştir. "et" isim kökünden türetildiğini ve bunun da, *et* "et (lahm)" *et yér* "yumuşak yer, yumuşak toprak" olarak kullanıldığından bahseder. Göçebeler için yemekte önce et gelir yerleşikler içinse buğday. Bunu semantik açıdan tamamlayacak Arapça, Farsça verilerle örneklendirir. "et yerine kullanılan ve ete en yakın yapıda olan yiyeceğe ad olmak üzere et sözcüğüne +mek ekinin getirilmesiyle yapıldığını söylemiştir.²²⁵ Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında temel besin maddesi olan *ekmek*, çeşitli fonetik farklılıklarla kullanılmaya devam etmektedir. (ötmek, etmek, *ikmāk*, ekmek, ötpək). Tatarcada ekmek, çeşitli anlamlara sahiptir: 1. ekmek, 2. yemek, 3. temel besin maddesi, 4. hayat.

Ayrıca Memlûk-Kıpçak sahasındaki sözlüklerde *etmekçi* "ekmekçi, fırın" (TA, 106) ve *ötmekçi* "ekmekçi" (DM, 101) de geçer.

135. M. Kıpç. *ğara etmek* "rodzaj ciasta pszenicznego" (BM, 38; Kİ, 70)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Tarihî sahada, ve Modern sahada tanıklanmış olan bu sözcük grubu, Memlûk-Kıpçak sahasında BM'de ve Kİ'te geçer. 11. yüzyılda Selçukluların yaptıkları *ğara etmek* aslında bir çeşit tatlı ekmek türüdür. Bu ekmek, un, şeker, yağ ve et ile yapılan bir ekmek çeşididir. "et lif lif dağılına kadar kaynatılmakta sonra üzerine un, yağ ve şeker eklenmektedir. Karıştırılarak kaynatılıp pişirildikten sonra yenmektedir."²²⁶ Ögel, içine yağ ve şeker konularak et eklenerek etli pide şeklinde yapılan ekmek çeşidine de *ğara etmek* dendiğini söylemiştir.²²⁷

136. M. Kıpç. *ırşık* "has ekmek" (TZ, 174)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

²²⁵ Emine Gürsoy Naskali-Dilek Herkmen, **Ekmek Kitabı**, 2. bs. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015), 347-352.

²²⁶ Yücecan, age, 296.

²²⁷ Ögel, 1978, 41.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Bahattin Ögel, "iyi elenmiş buğday unundan yapılan ekmeğe has ekmek" ak etmek dendiğini ancak Memlûk-Kıpçakların buna aynı zamanda *ırşık* adını verdiğini söylemiştir.²²⁸ Türklerin çeşitli bitki ve yiyeceklere renkleri ile ilgili adlandırmalar yaptıkları bilinmektedir (akdarı, akbaşak, akbuğday, karabuğday...vb.). Özellikle buğdayın renklerinden dolayı bu tarz adlandırmalarla karşımıza çıkması çok yaygın durum olup temel besin maddelerinden biri olan ekmek için kullanılmış olması da doğaldır. *ırşık* sözcüğünün kökeni belirsizdir. Sözcük tarihî ve modern alanda tanıklanamamıştır. TZ'de geçen *ırşık* tek veri (hapax) bir unsurdur.

137. M. Kıpç. *kalaş* "yufka, şipit, çörek" (TZ, 182)

< Tü. / Rus. ? *kalač*. Bkz. VEWT 224, TENİŞEV 471.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg. *kalaç* "beyaz ekmek, somun." (YUDAHİN 387), Kzk. *kalaş* "yuvarlak ortası delik olarak pişirilen ekmek." (KzkTTüTSl. 279), KKlp.-, Nog.-, KBalk. *kalaç* "baranka, bublik, suşka, kalaç" (KBalkRSI., 382), Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Az. Tü. *kalaç* "kömbe (çörek)" (ADİL III, 19).

Räsänen sözcüğünün Rusçadan alıntı olduğunu söylemiştir (VEWT 224). Ruslardan da Altaycaya geçmiştir (TENİŞEV 471). *somun* karşılığında kullanılan *kalaç* "iyi elenmiş buğday unundan yapılan somun ekmeği" anlamındadır. Bahaeddin Ögel, bu sözcüğün Türklerden Ruslara geçmiş olduğunu daha sonra yeniden Orta Asya'da yayıldığını söylemiştir. Bu açıklaması ile Ögel, eski bir ekmek türünden bahsetmektedir.²²⁹ Sözcük, Çağdaş Kıpçak dillerinden Kırgızcada, Kazakçada, Karayay-Balkarcada, Azericede yaşamaya devam eden bir ekmek türünün adıdır.

²²⁸ Ögel, age, 39.

²²⁹ Ögel, 1978, 39.

138. M. Kıpç. *kete* "bir nevi ekmek-pirinç unundan yapılmış bir nevi pasta." (Kİ, 46)

< Erm. kete. Bkz. EREN 235, TİETZE V, 252-253.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *kete* "külde pişmiş çörek; şekerli çörek." (TS, IV, 2457).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırğ.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *kete* "1. yağlı, mayalı ya da mayasız hamurdan yapıp külde pişirilen çörek. 2. şekerli kurabiye." (DS, VIII, 2773), TTü. *kete* "yağlı, mayalı veya mayasız hamurdan yapılan çörek." (TüSl. 1403), Az. Tü. *kete* "göyerti kitabı" (ADİL II, 697).

Eren, *kete*'nin Ermeniceden alındığını söylemiş ve tanımını da "yağlı, mayalı ve mayasız hamurdan yapılan, külde pişirilen çörek" şeklinde yapmıştır (EREN 235). Tietze de *kete*'nin "yağlı hamurdan yapıp külde pişirilen çörek" anlamında olduğunu ancak menşeinin belli olmadığını söylemiştir. Ar. (Suriye diyalekti) kātā, Gürc. k'ada olarak bulunduğunu da eklemiştir (TİETZE V, 252-253). Arapçanın Suriye diyalekti, Ermenice, Gürcüce, Azerice'de ve Oğuz Türkçesinde bulunması Kıpçakların yaşadıkları bölgelere göndermede bulunmaktadır. Oğuz Türkçelerinde yaygın bir kullanıma sahip bir ekmek çeşidi olan *kete* adı Çağdaş Kıpçak dillerinde tespit edilememiştir.

139. M. Kıpç. *kevrek* "suchary (jako prowiant podczas podróży morskiej) Peksimet, gevrek" (BM, 30)

kevrük "gevrek" (Kİ, 47)

< Tü. kevre-k. Bkz.ED 690b, DTSI. 304, TİETZE III, 209.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırğ.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *gevrek* "mısır ya da buğday ununun kaymakla yoğurulmasıyla yapılan bir çeşit ekmek." (DS, VI, 2014), TTü. *gevrek* "1. kolayca kırılıp ufalanan. 2. ağzın içinde kolayca parçalanıp dağılacak biçimde hazırlanmış bir çörek türü" (TüSl. 938).

140. M. Kıpç. külşe "çörek" (TZ, 214)

< Fa. kulī "a large cake" + ça. Bkz. EREN 273, VEWT 308, TİETZE IV, 476, TENİŞEV 470.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *külüçe (külçe)* "külde pişirilen çörek." (TS, IV, 2769).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *külür (külçe)* "1. külde, tepside, sacta pişen, mayasız çörek, mısır ekmeği. 2. saç ya da taş üzerinde pişirilen bazlama gibi ufak ekmeği. 3. simit biçiminde adak ekmeği. 4. lokma. 5. çocuklara yapılan çörek." (DS, VIII, 3033), Az. Tü. *külçe* "yasda halva ile paylanan çörek." (ADİL II, 775), Trkm. *külçe* "un, yağ, yumurtga goşulup, süyde yugrulup, yörite bişirilyen kiçijik tegelek çörek, köke." (TrkmDDSl. II, 56), *külçe* "kuluça (nevolşaya sdovnaya lepeşka) (TrkmRSl. 421), YUygTü. *külçe* "çörek" (YUygTüSl. 211).

Eren, Tietze, Räsänen sözcüğün Farsçadan dilimize girmiş olduğunu söyler (EREN 273, TİETZE, IV, 476). Tenişev de *külüža* sözcüğünü "kruglyy hleb" ekmeği maddesinin içinde ele almıştır (TENİŞEV 470). Tarihî sahada karşımıza çıkmayan sözcüğün Çağdaş Kıpçak dillerinde de tespit edilememiştir. Oğuz Türkçelerinde kullanılmaya devam etmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde de "çörek" anlamında kullanılan bir isimdir.

141. M. Kıpç. somun "somun, çörek" (TZ, 240)

< Yun. psomin > somun. Bkz. EREN 374, VEWT 427.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *somun* "fırında pişmiş, mayalı, kabarık buğday ekmeği." (TS, V, 3507) .

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *somun* "1. fırın ekmeği 2. iki okkalık buğday ekmeği." (DS, X, 3663), TTü. *somun* (< Yun. psomin) "yuvarlak ve şişkin biçimli ekmeği." (TASl. 731), *somun* "yuvarlak ve şişkin ekmeği." (TüSl. 2136).

Türkçeye Orta Türkçe döneminde Rumcadan girmiş alıntı bir sözcüktür. Çağdaş Kıpçak dillerinde tanıklanamayan sözcük Anadolu Türkçesinde yaygın bir

kullanıma sahiptir. Yuvarlak, üstü kabarık, kenarları ince ekmektir. Mayalanan hamurdan 2-3 cm kalınlığında parçalar alınarak ekme hazırlanır. Bu ekmeğe patates eklendiği de görülür. Pişmiş ekmeğin kalınlığı 5-6 cm, çapı ise 15-20 cm kadar olup rengi kullanılan unun çeşidine göre değişiklik gösterebilir.²³⁰

142. M. Kıpç. börek "içerisine et doldurulmuş hamur parçaları" (Kİ, 22; "ciasto nadziewane miesem, pasztet" (BM, 14)

< Tü. bür-ek. Bkz.ED 362a, VEWT 84, TIETZE, I, 381.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *pirog* "bir çeşit kıymalı hamurlu yemek" (TTSl. 242), *pirog* "beleş, bökken" (TTASl. II, 516), *pirog* "pirog" (TatRSI. 428), Başk. *pirog* "beleş" (BaşkTHzl. II, 99), Kırg.-, Kzk.-, KKlp. *pirojok* "pirojok, kişkene börek" (RKKlpSI. 668), *pirog* "börek" (RKKlpSI. 668), Nog. *börek* "pirojok" (NogRSI., 87), KBalk. *börek* "pirojok" (KBalkRSI. 139), Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *börek* "açılmış hamurun veya yufkanın arasına, peynir, kıyma, ıspanak vb. konularak çeşitli biçimlerde pişirilen hamur işi." (TüSl. 399), Trkm. *börek* "yayılp kesilyen hamırın içine et, yumrutga ya da gök önümler salnıp bükülip bişirilyen nahar." (TrkmDDSl. 171), *börek* "peleni, pelmenniy" (TrkmRSI. 115).

börek "a stuffed pancake" Clauson ve Tietze sözcüğün bür- "bürümek, sarmak, toplamak" fiilinden -k somut ad yapan yapım eki alarak türetilmiş olduğunu belirtmiştir. (ED 362a, TIETZE 381). Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Başkurtçada, Karakalpakçada, Nogaycada, Karaçay-Balkarcada yaşayan sözcük anlamını korumaktadır.

143. M. Kıpç. şiş börek "hamurdan parça parça yapılan maruf börek (yemek)" (Kİ, 96; "pierogi lub paszteciki z rozna" BM, 49)

< Tü. şiş + börek.

İbn Mibrad adıyla bilinen 15. yüzyılın başlarında yazılmış "Kitâb al-Tibâkha by Jamal al-Din Yusuf Ibn Hasan Ibn Abd al-Hadi" adlı eserde Arap mutfak

²³⁰ Mine Arlı, Nermin Işık, "Türk Mutfağındaki Geleneksel Ekmek Çeşitleri", **Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar Geleneksel Ekmekçilik ve Hamurışı Yemekler**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1994), 7-8.

kültürüne Türkçeden geçen yemek adlarından biri de şuşarak (şiş börek) olarak geçer. *şiş börek*, eserde bir çeşit mantı olarak tutmaç yemeğine benzer şekilde tanımlanan bir yemek türü olarak geçer.²³¹ Türklerin genellikle et pişirmek için kullandıkları şişi hamur için kullandıklarını da biliyoruz. Bu durumda *şiş börek* yemeğinin şiş aracılığı ile, haşlanmış suda kaynatılarak pişirildiğini söyleyebiliriz. Sözel kaynaklardan edinilen bilgiye göre Filistin'de mantıya verilen isimlerden biri *şiş börek*'tir. Tarihî ve Modern Türk dili alanında Kİ ve BM dışında tanıklanamamıştır.

144. M. Kıpç. *çeker börek* "ciasto slodkie, ciastka" (BM, 16)

çeker börek "şekerli börek"(Kİ, 27)

< Tü. şeker + börek.

17. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığı düşünülen Osmanlı sahasındaki tıp ve hekimlik eseri olan Lisânü'l-Etibbâ adlı eserde geçen *şeker börek*'in tarifi "İçi akide şekeri, badem ve antep fıstığı ile doldurulmuş bir çeşit çörek." şeklinde yapılmıştır.²³² Ülkemizde *şeker börek* adıyla çok çeşitli hamur işi ürün vardır. Bazıları tatlı (kalburabastı, kurabiye vb.) türde olup bazıları da yine hamurun açılıp katlanması yoluyla oluşturulmuş içi dolgulu börek çeşitleridir. Tarihî ve Modern Türk dili alanında Kİ ve BM dışında tanıklanamamıştır.

145. M. Kıpç. *çirlama* "smażone ciasto nadziewane miesem (kızarmış, kıymalı hamur)" (BM, 18)

< Tü. çır-la-ma. Bkz. ED 427b.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *şirlama* "1. blinçiki 2. şirlama (natsional'noe blyudo iz oçişçelnovo pşena, sbarelnovo v toplyonom masle)" (NogRSI. 423), KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Eski Türkçe yağ anlamındaki "çır" sözcüğünden türetilmiş olduğu açıktır. Clauson tek veri (hapax) unsur olarak vermiştir. *çır* "fat" tanımını yapmıştır (ED

²³¹ Charles Perry, "Early Turkish Influence on Arab and Iranian Cuisine", **Dördüncü Milletlerarası Yemek Kongresi Bildirileri Kitabı**, (Konya: Kombassan A.Ş., 1993): 243.

²³² Fatih Kaya, **Lisânü'l-Etibbâ (tabiplerin dili) Giriş-Çeviri Yazılı Metin-Söz Varlığı-Madde Başları Dizini**, (İstanbul: Hiper Yayın, 2018), 486.

427b). Türkçe yiyecek adlarına gelen +la-ma ekini almış olması muhtemeldir. (gözleme, bazlama gibi). -mA eki, hareketin sonucu ile ilgili yiyecek isimleri treten bir ektir. Nogay Türkçesinde yaşamaya devam etmektedir. şırlama, iki yumurta, bir çay kaşığı kabartma tozu, bir buçuk bardak un ve su ile hazırlanır. Kepçe yardımı ile yağsız tavaya dökülerek arkalı önlü çevrilerek pişirilir. Akıtmaya çok benzerdir.

146. M. Kıpç. *çirkeme* "içine kıyma konulmuş ve yağda kızdırılmış hamur"(Kİ, 29)
<Tü. çir-ik-le-me.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *cırklama* "fasulye, bulgur ve soğanla yapılan bir çeşit yemek." (DS, III, 931), *şirik* "susam yağı" (DS, X, 3784).

Kökeni belirsizdir. Ancak *çirkeme* ismi *şirik* "susam yağı" sözcüğüne eklenen yiyecek adı yapan +leme ekini alarak türemiş olmalıdır. Anadolu ağızlarında benzer yöntemle kurulmuş başka bir yemek ismine daha rastlıyoruz: *cırklama* (DS, III, 931).

Susam yağının Mezopotamya coğrafyasında kadim zamanlardan itibaren sıklıkla yemek yapımında kullanıldığını biliyoruz. Ayrıca Türklerin de susam yağını yemek yapımında kullanmasıyla Mısır-Suriye coğrafyasında yağda kızartılan yiyeceklere bu adın verilmesi olası görünmektedir. Çağdaş Kıpçak Türkçesinde ve Oğuz sahasında tanıklanamamış bir sözcüktür.

147. M. Kıpç. *eleşke* "et ile beraber haşlanmış yufka, hamur parçaları"(Kİ, 10)
< ? eleşke

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Tarihî Türk dili alanında sadece Kİ'te tanıklanabilen tek veri (hapax) unsurlardan biridir. Eski Türklerde yaygın bir yemek türü olan *tutmaç*'a yapılaş tarzıyla benzetmekle birlikte *eleşke* sözcüğünün kökeni açık değildir. Sözcük, Modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

148. M. Kıpç. *yençi* "hamur" (TZ, 284)

yinçi "yoğurulmuş hamur"(Kİ, 125; "ciasto ugniecie (yoğurulmuş hamur)" (BM, 26)

< Tü. *yenç* - i. Bkz. TEKİN 1995, 183, ED 945a-b.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Clauson sözcüğün, *yinçge* < *yinç-, *yinçür*- fiilinden türetilmiş olabileceğini söylemiştir. Clauson sözcüğü, "thin, slim, delicate" anlamlarında tanımlamıştır (ED 945a-b). *yuvka* "thin" örneğinde olduğu gibi ince hamur anlamındaki bir yiyecek adı olabilir. Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında *yençi* ismi "hamur" anlamında tanıklanamamıştır.

4.2.3. Sebze ve Meyveler

- **Sebzeler**

- **Kökleri ve Yumruları Yenilen Sebzeler**

149. M. Kıpç. *çamğur* "havuç" (TA, 99) krş. *çomar*, *çemru*

< Tü. *çamur*. Bkz. ED 408b, VEWT 98.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *çagmur* "şalgam (Brassica rapa)" (DLT 13/7, 230/199) / *çamgur* "şalgam" (DLT 230/199); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk. *şomur* "turp" (KzkTTüTSl. 643), KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *camgur* "şalgam" (DS, III, 854).

Clauson sözcüğün aslının *çamur* olduğunu ancak metatezli hali olan *çamgur*'un Türk diyalektlerinde geçtiğini söylemiştir. Bugün çağdaş Türk dili alanında *çamgur*'un yerini Farsça bir sözcük olan *şalgam* almıştır şeklinde belirtir (ED 408b). Sözcüğün etimolojisi hakkında kesin bir şey söylenemez. TA'da müellif buna Türkmenlerin *keşür* dediğini not düşmüştür. Sözcüğün kökeni ile ilgili bir açıklama yapılmamıştır (TA, 9). Sözcük, Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazakçada "turp" anlamında yaşamaya devam etmektedir.

150. M. Kıpç. çomar "havuç" (TA, 101) krş. **çamğur, çemru**

< Tü. çağmur. Bkz. ED 408b, VEWT 98.

Sözcüğün çağmur ismi ile olan ilgisi açıktır. Clauson, çomar sözcüğünün çağmur > çamgur > çamur > çomar şeklinde bir gelişim gösterdiğini belirtir (ED 408b). Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazakçada şomır "turp" olarak kullanılmaya devam etmektedir (KzkTTüTSl. 643).

151. M. Kıpç. çemru "havuç" (Kİ, 28) krş. **çamğur, çomar**

< Tü. çağmur. Bkz. ED 408b, VEWT 98.

Sözcüğün kökeni çağmur'dur. Ancak sözcüğün fonetik yapısında değişimler olmuştur. Kİ'te geçen sözcük, çağmur > çamur > çamru > çemru şeklinde bir gelişim göstermiş olmalıdır.

152. M. Kıpç. çükündür "çükündür denen bitki" (TZ, 163)

< Fa. çugundur. Bkz. VEWT 119, EREN 102, TİETZE 538, TMEN 1086.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak CC çügündür** "kırmızı pancar" (Lat. gea, Fa. sälek) (ARGUNŞAH-GÜNER 460); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. **çükündür** "(çukundur) pancar" (TS, II, 960).

Çağdaş Kıpçak: Tat. **çögəndər** "pancar" (TTSI. 406), **çögənder** "1. tamırı aşamlık hem terlek azığı itep kullanıla hem şulay uk ayırım töre şiker jiteşterüğe kite torgan yeşelçe üçemlege" (TTASl. II, 474), **çögənder** "svekla, svekol'nıy, sveklovınıy" (TatRSI. 651), Başk. **sögöldör** "svyokla" (BaşkRSI. 479), **sögöldör** "1. alabuta himaktar gaylehene karagan, tamırı aşamlık hem mal azığı itip, ayırım ber sortı şeker eteşterewze kuplanılğan yası ere yapraklı yeşelse. 2. şul üsemlekten kuyı kızıl yeki ak töstegi aşawga yaraklı tamırı." (BaşkTHzl. II, 22), Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. **şuvıldır** "svyokla" (NogRSI. 417), KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. **çükündür** "1. pancar. 2. havuç. 3. şalgam. 4. lahana" (DS, III, 1307), **çükündür** "pancar" (TüSl. 572), Trkm. **şugundur** "selmeler maşgalasından bolan uzun süyri yapraklı gök ekin. 2. şol ekinin kökünde emele gelyen iyilyen gızıl togalak hasılı." (TrkmDDSl. II, 335), **şugundur** "svekla" (TrkmRSI. 763).

Eren, Räsänen, Doerfer sözcüğün Farsçadan alıntı olduğunu söyler (EREN 102, VEWT 119, TMEN 1086). Sözcük, Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Başkurtçada, Nogaycada ve Oğuz Türkçelerinde tanıklanmaktadır.

153. M. Kıpç. *erenge* "şalgam" (TA, 105)

açı erenge "turma, turp" (TA, 85)

< ?. *erenge*. "Kohlrübe" Bkz. VEWT 47.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Tarihî Türk dili alanında sadece TA'da tanıklanan sözcük, tek veri (hapax) bir unsur olarak Modern Türk dili alanında tespit edilememiştir.

154. M. Kıpç. *itrib* "turp" (DM, 86)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Tarihî Türk dili alanında sadece DM'da tanıklanan sözcük, tek veri (hapax) bir unsur olarak Modern Türk dili alanında tespit edilememiştir.

155. M. Kıpç. *keşir* "havuç" (DM, 91)

keşür "havuç" (Kİ, 46; KK, 114; TA, 117; TZ, 196)

< Fa. *geşür*. Bkz. KANAR 518, ED 754b, VEWT 258, DTSl. 303, TİETZE IV, 252, EREN 234.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *geşür* "Oğuzlarda havuç" (DLT 217/187); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *keşür* (keşir, kişür) "havuç." (TS, IV, 2457).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *kişër* "havuç" (TTSl. 154), *kişer* "morkov', morkovny'" (TatRSl. 263), *kişer* "zont çeçekleler sem'yalıgınnan kızgilt sarı töstege ozınça yuan azık tamırı bulgan bakça üsemle; yeşelçe" (TTASl. II, 117), Başk. *kişer* "1.

morkov. 2. morkovniy." (BaşRSI. 266), *kişer* "1. satır seskeleler gayilehine karagan baksa üsemleğe, yeşelse. 2. şul yeşelsenen aşay torgan tamırı." (BaşTHzl. I, 514), Kırg.-, Kzk.-, KKlp. *geşir* "morkov" (RKKlpSI. 441), Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *keşir* "havuç." (DS, VIII, 2771), Trkm. *keşir* "kökü kösük yalı süyri, ownuk yapraklı gök ekin. 2. şol ekiniñ gızıl, sarı öwüsyen süyjümtik tagamlı, iyilyen önümi." (TrkmDDSl. II, 34).

Tietze sözcüğün Eski Farsça *gazar*'dan alıntı olduğu konusunda tartışmaların olduğunu belirtir (TİETZE, IV, 252). Clauson ve Räsänen de sözcüğün Farsçadan alıntı olduğunu aktarmıştır (ED 754b, VEWT 258). Kâşgarlı Mahmud lügâtinde *geşür* "havuç" sözcüğünün Oğuzca olduğunu belirtir (DLT 217/187). Arguların da *gizri* dediğini söyler (DLT 217/187). Ancak Türklerin buna karşılık *sarığ turma* kullandıklarından bahseder. Memlûk-Kıpçak sahasında TA'da *keşür* sözcüğü için "Türkmence" kaydı geçer. Bugünkü Çağdaş Kıpçak dillerine baktığımızda Tatarcada, Başkurtçada, Karakalpakçada *geşir*'in çeşitli fonetik farklılıklarla kullanımda olduğu görülür. Aynı şekilde sözcük, Oğuz grubu Türk dillerinde de yaşar.

156. M. Kıpç. şalgam "şalgam,turpa benzer yuvarlak sebze" (DM, 108; Kİ, 95; TZ, 245)

şalkam "şalgam" (KK, 124)

< Fa. *şalgam*. Bkz. KANAR 389, EREN 383, VEWT, 441, TMEN 1329.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *şalgam* (< Fa.şalgam) "şalgam" (Lat. persicum, Fa. şalgam) (ARGUNŞAH-GÜNER 560); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *şalkan* "şalgam" (TTSI. 409), *şalkan* "repa, repniy, reponiy" (TatRSI. 654), *şalkan* "1. everne çeçekleler sem'yalığına kere torgan ike yıllık üsemlek, yeşelşe. 2. şul üsemleknen aşıy torgan yomrı tamırı" (TTASl. III, 487), Başk. *şalkan* "repa" (BaşRSI. 653), *şalkan* "ewerne seskeleler gailehene karagan ike yıllık üçemlek, yeşelse 2. şul yeşelsenen aşay torgan akhıl harı töstege tumalsak tamırı" (BaşTHI. 645), Kırg.-, Kzk. *şalgam* "şalgam" (KzkTSl. 624), KKlp. *şalgam* "repa" (RKKlpSI. 883), Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *şalham* "şalgam" (DS, X, 3739), TTü. *şalgam* "1. turpgillerden, yumru köklü bir bitki (Brassica rapa). 2. bu bitkinin insan veya hayvanlar için besin olarak kullanılan etli ve tatlı kökü. 3. şalgam suyu." (TüSl. 2200), *şalgam* "(< Fa. şelgam)

1. turpgillerden, yumru köklü bir bitki. 2. bu bitkinin insan ve hayvanlar için besin olarak kullanılan etli ve tatlı kökü. (TASl. 748), Az. Tü. *şalgam* "xöreye katılan veya heyvan yemi kimi işledilen kökü yumru veya uzun bostan bitkisi." (ADİL III, 189), Trkm. *şalgam* "atanak güllüler maşgalasına değışli bolup, boyı 0,5-1 m. yetyen, köp şahalı, yumurtga şekilli yapraklı, kartoşka pisint hasil getiryen ösümlük." (TrkmDDSl. II, 318), *şalgam* "repa, repovıy" (TrkmRSl. 751), YUygTü. *şalgam* "şalgam." (YUygTüSl. 373).

Dilimize Farsçadan girmiş bir alıntı sözcüktür. Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Başkurtçada, Kazakçada, Karakalpakçada ve Oğuz sahasında yaygın bir kullanıma sahiptir.

157. M. Kıpç. *turma* "turp" (TA, 148) krş. *turp*

<?Tü. tur-ma. Bkz. VEWT 501, ED 549b, DTSl. 587.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *turma* "radish" (ED 549b), KB-, MK *turma* "turp (Raphanus sativus)" (DLT 184/157, 217/187); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *torma* "turp" (TTSl. 320), *torma* "redka" (TatRSl. 546), *torma* "açı temle tamırazık-yeşelçe" (TTASl. III, 119), Başk. *torma* "1. ewerne seskeleler gayilehene karagan kuzak orluklu baksa üsemlege. 2. şul üsemlekten keşe aşay torgan kara kabıklı yıwan ese tamırı." (BaşkTHzl. II, 371), Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk. *turma* "red'ka" (KBalkRSl. 652), Kum.-, Karay. *turma* "red'ka" (KarayRPSl. 548), Ayrıca krş. Anad. ağ. *turma* "turp" (DS, X, 3995).

Räsänen sözcüğün kökenini Farsça *turma*, *turp*, *turt* şekilleri ile birlikte vermiştir (VEWT 501). Clauson sözcüğün kökeninin Farsça olabileceğini belirtmiştir. Soru işareti ile Türklerin *havuç*'u karşılamak için *geşür*, *sarı turma*, *gezri* kullanımlarını göz önünde bulundurmuş ve Farslardan etkilenmenin mümkün olduğunu ifade etmiştir (ED 549b). Ögel ise Türklerin Orta Asya'da yaşadıkları dönemde komşuları olan Soğdlarla müşterek kullandıkları bir sözcük olarak *turma*'yı vermiştir. Eski Farsçada olmayan bu sözün köklerinin Sanskritçe olabileceğini belirtmiştir.²³³ Şirin ise temel bazı fiil köklerinden gelişmiş bitki adları olduğunu

²³³ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş II Türklerde Ziraat Kültürü (Göktürklerden Osmanlılara)**, 2. bs. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Aralık 1985), 246.

söyleyerek tur- fiilinden *turma* "turp" isminin türemiş olduğunu belirtir.²³⁴ TA'da *açı erenge* maddesini karşılığında *turp* açıklamasıyla birlikte *turma* ismi verilmiştir (TA, 9). Eski Türkçeden itibaren kullanılan bu sebze ismi Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Karaçay-Balkarcada, Karaycada ve Oğuz grubu Türk dillerinde yaşamaya devam etmektedir.

158. M. Kıpç. *turp* "turp" (Kİ, 108; TZ, 265; DM, 116)krş. *turma*
<? Tü. tur-up. Bkz. EREN 419.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *turbut* "(< Fa. turbut) turp (Lat. turbiti, Fa. turb)" (ARGUNŞAH-GÜNER 583); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk. *tulğa-turpat* "turp" (KzkTTüTSl. 554), *turp* "turp" (KzkTTTüSl. 557), KKlp. *türpi* "red'ka" (RKKlpSl. 879), Nog. *turp* "redis, rediska" (NogRSl. 366), KBalk.-, Kum.-, Karay. *turup* "red'ka" (KarayRPSl. 548). Ayrıca krş. TTü. *turp* "1. turpgillerden, yaprakları tüylü, çiçekleri beyaz, sarı, mor renkli bir bitki. 2. bu bitkinin yenilen etli, yumru kökü." (TüSl. 2388), Az. Tü. *turp* "kalın kökü-başı olan birillik bostan bitkisi-terevez növü." (Az. Tü. IV, 377), Trkm. *turp* "1. ulı süyri yapraklı ekin. 2. şol ekiniñ düybi şugundur yalı ulılıkdakı ak, gızıl, gara renkli iyiylyen hasılı." (TrkmDDSl. II, 384).

Sözcüğün kökeni konusunda Şirin, tur- fiilinden türemiş bir isim olduğunu ve Türkçede tarım sözcüklerinin temel bazı fiilerden türediğini söylemiştir.²³⁵ *turp* ismi bugün, Çağdaş Kıpçak dillerinden Kırgızcada, Kazakçada, Karakalpakçada, Nogaycada, Karaycada yaşamaya devam etmektedir. Oğuz sahasında da sözcük bugün yaşamaya devam etmektedir.

²³⁴ Hatice Şirin, "Türkçe'de 'Yaş' ve 'Ufak' Kavramlarından Gelişmiş Meyve Adları", **Meyve Kitabı**, (İstanbul: Kitabevi Yay., 2006), 336.

²³⁵ Şirin, 2006, 336.

159. M. Kıpç. *topalak* "topalak otu , tomalan" (TZ, 261)

tobalak "hoş kokulu bir ottur ki nohut tanesi kadar olup Su'ud ismini taşımaktadır, bilhassa ilaç için istimal edilir. (Kİ, 104)

toblak "galgan (roslina), souchet (plante). Lat. cyperus; galanga. (BM, 51)

< Tü. topul + gak.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *tobulgak* "cyperus" (CAFEROĞLU 2011, 279), KB-, MK *topulgak* "topalak otu (cyperus longus)" (DLT 251/220); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *tobalak* "toparлак, yuvarлак" (Lat. parkun) (ARGUNŞAH-GÜNER 845); **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *topalak* "yer miski, havlican dedikleri kök." (TS, V, 3823).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *topalak* "kökü ufak ve salkım biçiminde yumrulardan oluşan, yazın darı ve bostan tarlalarında biten, çiğdeme benzer bir çeşit bitki. 2. kökü kokulu, ak çiçekli bir çeşit kır bitkisi. 3. ucu püsküllü, bataklıkta yetişen bir çeşit saz. 4. ceviz büyüklüğündeki yumru kökü yenilen bir çeşit bitki. (DS, X, 3962), TTü. *topalak* "hünnapgillerden, yapraklarından yeşil boya çıkarılan bir bitki (Rhamnus clorophorus globosus)." (TüSl. 2366), Az. Tü. *topalak* "kökü xalk tebabetinte işedilen soğanaklı bitki." (ADİL IV, 354), Trkm. *topalak* "suwluk yerlerde ösyen düybi garaca kösükli haşal ot." (TrkmDDSl. II, 375).

Topalağ -Kara lopalak. Topalak- Domuzağırşağı. Topalak- İncirop. Topalak-Kara lopalak.²³⁶ *topolgak* "cyperus (a plant)", Erdal, Uygurca ve DLT'te geçen *toplak* isminin Codex Cumanicus'ta ve Türkiye Türkçesinde de yer aldığını belirtir. Sözcüğün etimolojisi için de *topol*- "to pierce, go right through" (yeri delen, yayılan) fiili ile ilişki kurar. *topol*- fiilinin Moğolcada *toyol*-, Yakutçada *tobul*-, Halaççada *töpül*- olarak geçtiğini söyler (ERDAL 394). Eski Türkçeden itibaren yabanî olarak yetişen bu bitkiden ve bu bitkinin kökünden yiyecek elde edildiğini anlıyoruz. Kâşgarlı bu bitkinin ilaç olarak kullanıldığını da dile getirmiştir. Memlûk-Kıpçak sahasında Kİ'te geçen anlamı da bunu desteklemektedir. Bu şifalı bitkinin, Türkler tarafından kullanılmış olması bu geleneğin Orta Asya'dan beri bugün Anadolu'da devam ettiğini hem yumru gövdesinin yemek olarak tüketildiğini hem de yapraklarının çay olarak içildiğini biliyoruz.

²³⁶ Baytop, age, 268.

➤ Soğanları Yenen Sebzeler

160. **M. Kıpç.** *saramsak* "sarımsak" (KK, 121; DM, 103; TZ, 237)

sarimsak "sarımsak" (Kİ, 87; TA, 135; DM, 103; BM, 44; TZ, 233)

şarmısak "sarımsak" (DM, 103) / *şarmusak* "sarımsak" (DM, 103)

<Tü. *sarumsak*. Bkz. ED 853b, VEWT 404, TMEN 1238, EREN 357, TENİŞEV 144.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *samursak* "sarımsak" (*Allium sativum*) (DLT 263/229) / *sarmusak* "sarımsak" (*Allium sativum*) (DLT 263/229); **Harezme-**, NF *sarimsak* "sarımsak" (ATA 2014, 361), KE *sarmusak* "sarımsak" (ATA 1997, 538), **Kıpçak** CC *sarmısak* "sarmısak" (Lat. *aleum*, Fa. *sîr*) (ARGUNŞAH, 548); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *sarimsak* "sarımsak" (TTSI. 267), *sarimsak* "çesnok, çesnoçny" (TatRSI. 470), *sarimsak* "sugañçalar törennen bulgan kulturalı üsemlek (bulbesenen vak-vak bülemtekle, temenen töçerek buluw kebek sıyfatları belen sugannan ayırıla)" (TTASI. II, 633), Başk. *harımhak* "1. çesnok 2. çesnoçny" (BaşkRSI. 623), *harımsak* "1. lele hımaktar gayilehene karagan kıyak yapraklı, baksa üsemle. 2. şul yeşelsenen esle, bülket-bülket hugan hımak başı." (BaşkTHzl. II, 577), Kırg. *sarimsak* "sarımsak" (YUDAHİN 639), Kzk. *sarimsak* "sarımsak" (KzkTTüTSl. 470), KKlp. *sarımdak* "çesnok" (RKKlpSI. 1093), Nog. *sarimsak* "çesnok" (NogRSI. 289), KBalk. *sarsmak* "çesnok" (KBalkRSI. 542), Kum.-, Karay. *sarumsak* "çesnok" (KarayRPSI. 468). Ayrıca krş. Anad. ağ. *samursak* "sarmısak" (DS, X, 3533), *sarimsak* "1. zambakgillerden, 25-100 santimetre yüksekliğinde, yapraklarında, saplarında ve toprak altındaki soğanlarında kokulu yağ bulunan bir kültür bitkisi (*Allium sativum*). 2. Bu bitkinin baharat olarak kullanılan dişli bölümü." (TüSl. 2037), Az. Tü. *sarimsak* "soğan cinsinden çox keskin iyi ve dadı olan terevez." (ADİL IV, 42), Trkm. *sarimsak* "yiti ıslı, yiti tagamlı, sogan görnüşi, düybi diş-diş gök ekin." (TrkmDDSI. II, 246), *sarimsak* "çesnok, çesnoçvıy" (TrkmRSI. 567), Özb. *sarimsok* "piezsimon küp yıllık üsimlik va unıng ovkatga ıslatıladıgan ütkir hidli, aççık piyezi." (ÖTİL II, 23), YUygTü. *samsak* "sarımsak" (YUygTüSl. 340).

Tenişev'in çalışmasında *sarimsaq* "çesnok" meyve-sebzeler bölümünde ayrı bir madde başı olarak ele alınmıştır. Tenişev Räsänen'in *sarimsak* sözcüğünü Moğolca kökenli göstermesine karşı çıkmış sarıy "jöltıy" dan geldiğini üzerine -msı

ekini aldığını ve bunun da üzerine -a eki ile sarımsy(j)a- -q eki gelerek > sarıms'aq > sarımsaq "sarı renkli olmayan şey, beyaza benzeyen" şeklinde geliştiğini belirtir (TENİŞEV 144). Kâşgarlı Mahmud göçüşme olayının örneği olarak *sarımsak* ve *sarmısak* şekillerini de vermiştir. DM'de hem **şarmısak** "sarımsak" (DM, 103) hem de **şarmusak** "sarımsak"(DM, 103) şekilleri bir arada verilmiştir. Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Kırgızcada, Kazakçada, Karakalpakçada, Nogaycada, Karaçay-Balkarcada, Karaycada ve Oğuz sahasında çok yaygın olarak kullanılan bir sözcüktür.

161. M. Kıpç. soğan "soğan" (DM, 107; Kİ, 91; TA, 138; TZ, 239; BM, 46)

soğan "soğan" (KK, 123; DM, 107)

< Tü.*sōgun*.Bkz. TEKİN1995, 178, ED 812a, VEWT 425, DTSI. 570, TENİŞEV 141, EREN 322.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *sōgun* "onion" (ED 812a), KB-, MK *sōgan* "soğan (allium cepa)" (DLT 206/176), *sōgun* "soğan (ailium cepa)" (DLT 206/176); **Harezmi** ME-, NF-, KE *sōgan* "soğan" (ATA1997, 562), **Kıpçak** CC *sogan* "soğan" (Lat. cepe, Fa. piyāz) (ARGUNŞAH-GÜNER 167); **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *sugan* "eçkelt temne bülbese hem köpşele kıyağı bulgan yeşelse yeki şunun ber töbe (bülbese yeki kıyağı) (TatTASl. II, 676), *sugan* "luk, lukoviy" (TatRSI. 488), Başk. *huğan* "luk" (BaşRSI. 635), *huğan* "1. lele hımaktar gayilehene karagan ese kıwış kıyak yapraklı, yomro toplö ese yeşelse. 2. şul yeşelsenen aşay torgan habağı yeki töbö." (BaşkTHzl. II, 604), Kırg. *soğon* "yabanî soğan" (YUDAHİN 657), Kzk.-, KKlp.-, Nog. *sog'an* "luk" (NogRSI. 300), KBalk.-, Kum. *sog'an* "luk" (KumRSI. 286), Karay. *sogan* "luk" (KarayRPSI. 476). Ayrıca krş. TTü. *soğan* "1. zambakgillerden yemeklere tat vermek için yumrusu ve yeşil yaprakları kullanılan güzel kokulu bitki (Allium cepa). 2. çiğdem, lale, zambak sarımsak vb. bitkilerin toprak altındaki yumru kökü." (TTüSl. 2129), Az. Tü. *soğan* "bostan bitkisi ve bu bitkinin lüleşekilli yemeli yaprakları ve kat-kat kabıklardan ibaret kökü." (ADİL IV, 133), Trkm. *sogan* "yaşı gök hem uzun, düybi togalak, iyilyen ajı gök ekin." (TrkmDDSl. II, 269), *sogan* "luk, lukoviy" (TrkmRSI. 583), YUygTü. *soğan* "soğan" (YUygTü. 357).

Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca, Özbekçe gibi çağdaş diyalektlerde *soğan*'ın yerini Farsça *piyaz* biçimi almıştır. Kırgızcada *yabani soğan* için "soğan" sözcüğü

kullanılmıştır. Eren araştırmacıların Moğolca *soḡina*'yı Türkçe *soğan* ile birleştirdiklerini söylemiştir. Ayrıca Çince *tsuŋ* biçimini de buna dâhil etmiştir. (EREN 372). Tenişev, *soyan*'ın "luk" iyileştirici özelliği ile güçlü kokusundan bahsetmiştir. Tenişev sözcüğü, meyve-sebze bölümünde ayrı bir madde olarak ele almıştır. Tenişev'e göre *soq- "vurmak, koymak, sokmak" + -an (sıfatfiil yapan ek) > *soq-an > soyan "vuran" anlamındaki sözcük olabileceğini (?) ile belirtmiştir (TENİŞEV 141). Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarca, Başkurtça, Nogayca, Kumukça, Karaycada ve Oğuz grubu Türk dillerinde *soğan* sözcüğü geçmektedir.

162. M. Kıpç. yava "pırasa"(TZ, 281; "Soğan" (TA, 159)

yu "soğan" (Kİ, 128)

<?Bkz. ED 872a, DTSI. 248, VEWT 193.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *yava* "yenilen, sıkılmış suyu ile tutmacı renklendiren ve ilaç olarak kullanılan bir bitki (cynomoriaceae, cynomorium coccineum" (DLT 54/40, 455/359), *yawa* "yenilen, sıkılmış suyu ile tutmacı renklendiren ve ilaç olarak kullanılan bir bitki (cynomoriaceae, cynomorium coccineum" (DLT 54/40, 455/359); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *yova* "soğan" (Lat. cepe, Fa. piyāz) (ARGUNŞAH-GÜNER 611); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk. *juva* "yabanî soğan" (KzkTTüTSl. 184), KKlp.-, Nog. *yuva* "dikiy luk" (NogRSI. 444), KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Trkm. *yuva* "yaşıl sogana menzeş, ajımtık tagamlı, iyilyen yaz otl." (TrkmDDSI. 508).

Räsänen sözcüğün kökeninin Sanskritçe *yava* olduğunu öne sürmüştür (VEWT 193). Clauson sözcüğün kökeni ile ilgili bir açıklama yapmamıştır. *yava*'nın bir bitki olduğunu, Kazakçada ve Nogaycada "yabani soğan" olarak geçtiğini belirtmiştir. *yuva*/*yuwa* 'wild onion': SW Tkm. *yuva* "a spring plant with a rather bitter taste" (ED 872a). Sözcük, Kİ'in D nüshasında *yavu* olarak geçer. Sözcük البصل "soğan" anlamında yazılmıştır. Kİ'teki *yu* "soğan" biçimi de *yava* ile ilişkili olmalıdır. TZ'de كراث "kurrāt" olarak yazılmıştır. Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazakça ve Nogaycada "yabanî soğan" anlamında kullanımdadır. Oğuz grubu Türk dillerinden Türkmencede de "yabanî soğan" anlamında kullanılmaya devam eden bir isimdir. DLT'te *yava* "yenilen, sıkılmış suyu ile tutmacı renklendiren ve ilaç olarak

kullanılan bir bitki (cynomoriaceae, cynomorium coccineum" (DLT 54/40, 455/359) olarak yer alan bu bitki, Orta Asya ve Moğolistan bölgesinin yüksek kesimlerinde yetişen bir bitkidir.

Cynomorium, geleneksel tıpta yaygın olarak kullanılan parazitik bitkidir. Kırmızımsı kahverengi görüntüsü olan bitki tutmaca rengini vermek için kullanılmıştır. Çin tıbbında çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Renginden dolayı kansızlığa iyi geldiği düşünülmüştür. Sıklıkla yenmeyen ancak standart gıdaların yetersiz olduğu durumlarda tüketilerek insanların hayatta kalmasını sağlayan besleyici bir üründür.²³⁷ Arap toplulukları da uzun yolculuklar süresinde etli ve tatlı olan yumuşak içinin soyarak yemişlerdir.²³⁸

➤ Yaprak ve Yaprak Saplari Yenen Sebzeler

163. M. Kıpç. *kaṭaḡan* "hindiba otu" (Kİ, 72)

kaṭaḡan "hindiba" (TA, 114)

< ? kaḡū. Bkz. TMEN 1402.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Doerfer sözcüğü *kaḡū* "oduvancik" (Löwenzahn, Taraxacum officinale Wigg.) "karahindiba" açıklaması ile vermiştir. Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında tanıklanamamış bir sözcüktür.

164. M. Kıpç. *kelem* "lâhana" (KK, 113)

< Fa. kalam. Bkz. KANAR 498, EREN 228, TİETZE IV, 212.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *kelem* "lahana" (TS, IV, 2403).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *kelem* "lahana" (DS, VIII, 2727), TTü. *kelem* "lahana."

²³⁷ Subhuti Dharmananda, Sinomoryum-Geleneksel Tıpta Yaygın Olarak Kullanılan Parazitik Bitki, <http://www.itmonline.org/arts/cynomorium.htm>, [23.03.2020]

²³⁸ Sinomorium, Wikipedia, <https://en.wikipedia.org/wiki/Cynomorium>, [23.03.2020]

(TüSl. 1381), Az. Tü. *kelem* "yarpaqları xöreye işlenen bostan bitkisi." (ADİL II, 672), Trkm. *kelem* "1. özününün daşına yaprakları dolanıp, kellep hasıl getiryen biryılılık gök ekin. 2. şol ekinin hasılı." (TrkmDDSl. 18), *kelem* "kapusta" (TrkmRSI. 389).

Eren ve Tietze sözcüğün kökeninin Farsça < kalam "Brassica" olduğu görüşünde hemfikirdirler (EREN 228, TIETZE IV, 212). Çağdaş Kıpçak dillerinde tanıklanamamış olan sözcük Oğuz Türkçelerinde yaşar.

165. M. Kıpç. *marul* "marul" (TZ, 216)

< Yun. maruli. Bkz. EREN 288, VEWT 329, TIETZE V, 152.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *marul* (Yun. marúli) "marul" (Lat. lenticula, Fa. tarra) (ARGUNŞAH-GÜNER 525); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *marul* "birleşikgillerden, geniş ve uzun olan yeşil yaprakları taze olarak yenilen bir bitki (Lactuca sativa)" (TüSl. 1629), *marul* (Yun. maruli) "birleşikgillerden, geniş ve uzun olan yeşil yaprakları taze olarak yenilen bir bitki." (TASl. 515).

Dilimize Yunancadan girmiş olan sözcük, bugün, Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır.

166. M. Kıpç. *seklebe* "pazı" (TA, 136)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Tarihî Türk dili alanında sadece TA'da tanıklanan sözcük, tek veri (hapax) bir unsur olarak Modern Türk dili alanında tespit edilememiştir.

167. M. Kıpç. tere "tere " (TZ, 256)

< Fa. tara. Bkz. KANAR 178, EREN 404.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *tere* "sebze, sebzemat" (TS, V, 3792).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *tere* "narnoe k ara" (NogRSI. 346), KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *tere* "turpgillerden, yaprakları salata olarak yenen baharlı bir bitki." (TüSl. 2329), Trkm. *tere* "dağın derelerinde ağaçların arasında yaz vakti bityen, uzun-inçe yeşil yapraklı, boyu 20-25 sm, baldaki ak gülli iyilyen ot." (TrkmDDSI. II, 363).

tere-kerdeme (L. *sativum* L. subsp. *sativum*) Tere-tere otu bahçe ve bostanlarda yetiştirilir. Yaprakları baharlı lezzetinden dolayı salata hâlinde kullanılır.²³⁹ Dilimize Farsçadan girmiş olan sözcük Çağdaş Kıpçak dillerinden Nogaycada ve Oğuz Türkçelerinde geçer.

168. M. Kıpç. ışkun "hoş kokulu bir ot" (Kİ, 41)

< Fa. *aşxuwān*. Bkz. ED 259a-b, TIETZE c. II, 359, EREN 184-185.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *ışgun* "ışkın, ravent, karabuğdaygillerden otsu bir bitki (rheum ribes)" (DLT 13/7, 67/53); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *ışkın* "filiz, sürgün." (TS, III, 1992).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg. *ışkın* "ravend kökü. *ışkınduu* ravend kökü mebzûl olan: ravend kökünün bittiği yer." (YUDAHİN 361), Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *ışgın* (ıçgın, ıçkın, ışkın) "1. bir yıllık ağaç sürgünü. 2. kayalık yerlerde ve dağlarda yetişen, yenilebilir bir çeşit ot. 3. karabuğdaygillerden, hekimlikte kullanılan bir çeşit bitki." (DS. VII, 2494-2495), TTü. *ışkın* "1. kayalık yerlerde ve dağlarda yetişen, yenilebilir bir tür ot. 2. filiz." (TüSl. 1134), Trkm. *ışgın* "gumda bityen tegelek hem yası yapraklı ösümlük" (TrkmDDSI. II, 444).

²³⁹ Turhan Baytop, **Türkçe Bitki Adları Sözlüğü**, 3. bs. (Ankara: TDK Yay., Ankara 2007), 171.

ışgun "1. *Lâbada*. 2. *Rheum ribes L. (Poligonaceae)* 40 cm kadar yükseklikte, kalın köklü, sarımsı beyaz çiçekli, çok yıllık ve otsu bir bitkidir. Çiçek durumunun sapları Doğu Anadolu bölgesi şehirlerinde (Özellikle Elazığ, Gaziantep, Hakkâri ve Van) demetler halinde satılır ve kabuğu soyulduktan sonra çiğ olarak yenir. Kökleri kabız etkilidir."²⁴⁰ Eren, ağızlarında *ışkın* yanında *ışgın* ve *uşgun* biçimlerinin de kullanıldığını söylemiştir.Farsça *aşxûn* (*aşxuvân*) "asort of dock (plant)" olarak da geçer. Kâşgarlı Mahmud'un *ışgun* yanında verdiği *kışgun* biçiminin başındaki k-sesinin açıklanmaya muhtaç olduğunu belirtir. Teleütlerin ravende dedikleri *yışkım* (ve *yışkit*) adının ilgi çekici olduğunu söyler. Bu ad ile *ışkın* arasında bir ilişkinin kurulabilir olduğu konusunda varsayımı vardır. *yışkım* adı yanında geçen *yışkit* biçiminin bir yazım yanlışı sonunda (Rus yazısında ř (III) ve t (M) harfleri kolaylıkla karıştırılabilir) ortaya çıktığı görüşündedir. Tzitzilis'in *ışkın*'in Rumcadan geldiği yolundaki açıklamasının yanlış olduğunu söyler. (EREN 184-185). Orta Türkçe döneminde dilimize Farsçadan girmiş olan *ışgun* otu yenilebilir, ilaç olarak kullanılan bir bitki olup Kıpçak mutfak kültürü içinde yerini almış ve bugün Çağdaş Kıpçak dillerinden Kırgızcada yaşamaya devam eder. Oğuz sahasında da Anadolu ağızlarında ve Türkmencede yaşar.

169. M. Kıpç. *kuzu kulakı* "kuzukulağı denilen bir bitki" (Kİ, 80)

< Tü. kuzu + kulak(ı). Bkz.TİETZE IV, 466.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp. *kozi kulak* "şçavel" (RKKlp.Sl. 1110), Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *kurtkulağı* "(kuzubaşı, kuzukemirdi, kuzukişnişi, kuzukulağı) geniş yapraklı, kalın köklü yenilen bir bitki". (DS, VIII, 3010), TTü. *kuzukulağı* "karabuğdaygillerden, nemli yerlerde yetişen, yaprakları salata olarak kullanılan, çiçekleri iki evcikli ve kırmızımtırak bir bitki, ekşikulak (*rumex acetosa*)" (TüSl. 1552), Az. Tü. *kuzukulağı*"dadı turş ve uzunsov yarpağları olan, yeyilen terevez bitkisi, turşeng." (ADİL III, 229).

²⁴⁰ Baytop, age, 139.

15-40 cm yükseklikte, çok yıllık ve ekşi yapraklı bir bitkidir. Yapraklarıçiğ olarak yenir veya pişirilereksebze olarak kullanılır.²⁴¹ Yaprakları çiğ olarak yenilen veya salatalarda kullanılan kuzukulağı bitkisi Türkçe kuzu+kulak(ı) yapısında olup bileşik bir isimdir. Benzetmeye dayalı olarak yapılan bitki adlarına Türkçede sıklıkla rastlanır (aslanağzı, kurtpençesi, kuzugöbeği vb.). Kİ'te tanıklanan bu sözcük, Çağdaş Kıpçak dillerinden Karakalpakçada geçer. Sözcük, bugünkü Oğuz Türkçelerinde yaşar. Kİ'te geçen bu sözcüğü, Memlûk-Kıpçak sahasındaki "Türkmençe" unsurlara dâhil etmek mümkündür.

170. M. Kıpç. *yarpuz* "yarpuz, su nanesi" (TZ, 280)

< Tü. *yarpuz*. ED 957b, TMEN 1779, VEWT 191.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *yarpuz* "yarpuz -bitki-(mentha pulegium)" (DLT 461/365);**Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *yarpuz* "bir cins nane" (TS, V, 4360).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg. *calbız* "nane" (YUDAHİN 167), Kzk. *jalbız* "nane" (KzkTTüSl. 156), KKlp. *calbız* "nazbay" (RKKlpSI. 449), Nog.-, KBalk. -, Kum. -, Karay -. Ayrıca krş. Anad. ağ. *yarpız* (yalpuz, yaprıız, yapruz, yaprus, yarpuz) "1.yabannanesi. 2. oğulotu. 3. kuzukulağı. 4. yabancı pancar" (DS, XI, 4189), TTü. *yarpuz* "ballıbabagillerden, çiçekleri birbirinden ayrı halka durumunda, nane türünden, kısa saplı, az veya çok tüylü, güzel kokulu bir bitki (Mentha pulegium)." (TüSl. 2541), Az. Tü. *yarpız* "ekseren su kenarlarında biten, ağ ve kırmızı çiçekleri olan çox etirli bitki, çölnanesi (nänenin bir növü olub şirniyyatda ve xörekde edviyye kimi işlenir.)" (ADİL IV, 546), Trkm. *narpız* "1. dudak güllüleri maşgalasına değışli süyrüce yapraklı, baldağının ucunda gülgünmelewşe renkli gül topbacığı bolan isli köpyıllık ot." (TrkmDDSI. II, 119).

yarpuz "nane"²⁴² anlamındadır. Clauson bu bitkinin nane ailesinden olduğunu söylemiştir (ED 957b). Eski Türkçeden itibaren kullanılan bir isimdir. Sözcük, Çağdaş Kıpçak dillerinden Kıpçakçada, Kazakçada, Karakalpakçada yaşamaya devam eder. Oğuz sahasında da Anadolu ağızlarında, Azerîcede ve Türkmencede kullanılmaktadır.

²⁴¹ Baytop, age, 192.

²⁴² Baytop, age, 281.

171. M. Kıpç. yavşan "bir tür ot, yavşan otu" (TA, 155; TZ, 282)

< Tü. yavşan < yabı-ş-gan. Bkz.ED 872a-b, TMEN 1924, ED 872a-b, VEWT 175, EREN 444-445.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *yabça:n/yavça:n* (?yavşa:n) "wormwood, *artemissia*, pelin" (ED 872a-b), KB -, MK *yabçan* "yavşan otu (*artemisia*) (DLT 460/364) / *yawçan*"yavşan otu (*artemisia*)" (DLT 460/364); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ *yawuş* "zblizać się być bliskim (czeko)" (ZAJACZKOWSKI 1961, 76), MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. Tü. *yavşan* "eskiden mide hastalıklarında ilaç olarak kullanılmış olan acı bir ot, veronika." (TS VI., 4407).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *yavşan* "veronika" (TatRSI. 719), *yawşan* "vak kına çeçekle ülen üsemlek, kayber törlere göl itep te üsterele; Rusçası: veronika" (TatTASI. III, 658), Başk. *yuşan* "veronika, pol'n', gornaya" (BaşkRSI. 712), *yuşan* "ber töpten öyköm bulıp sığıp, yerge töşelep üsken alabutanıkına okşaş başlı, yaprakhız ülen (yılık yaratıp aşay) (BaşkTHzl. II, 771), Kırg.-, Kzk. *juvsan* "pelin, akpelin" (KzkTTüSl. 184), Kklp.-, Nog. *yuvşan* "polın"(NogRSI. 444), KBalk.-, Kum. *yuvşan* "polın" (KumRSI. 381), Karay-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *yavşan* (yavuşan, yayşa) "kokulu, acı, kaynatılıp suyu em olarak içilen bir çeşit yabancı ot. 2. yakacak olarak kullanılan bir ot. 3. süpürge yapmaya yarayan bir ot." (DS, XI, 4207), TTü. *yavşan otu* "sıracagillerden, mavi ve beyaz renkte çiçekler açan, kokulu, acı, kaynatılıp suyu ilaç olarak içilen bir bitki, yavşan (*Artemisia*)." (TüSl. 2553), Az. Tü. *yovşan* "mürekkebçiçekliler fesilesinden keskin koxulu ot ve yarımkol bitkisi." (ADİL IV, 616), Trkm. *yovşan* "ownuk gülli yiti isli, acı tagamlı, dagda, gumda bityen pürli ösümlük." (TrkmDDSI. II, 502).

Yavşan otu- *Artemisia* (Compositae) türlerine verilen genel ad. Bir, iki veya çok yıllık, otsu veya çalimsı, esmer kırmızımtırak veya sarımtırak çiçekleri olan türler. Türkiye'de 20 kadar tür yetişmektedir. Bazı türler iştah açıcı, kurt düşürücü, kuvvet verici ve ateş düşürücü olarak özellikle sıtmaya karşı kullanılmaktadır. Haşereleri uzaklaştırmak için odaların tabanına serilir.²⁴³

Clauson, sözcüğün kökenine değinmez (ED 872a-b). Räsänen *yabı-ş-ğan biçiminden geldiğini yazmıştır (VEWT 175). Eren, *yavşan*'ın ağızlarda "özel kokulu, acı, kaynatılıp suyu sıvı olarak içilen bir ot", "yakacak olarak kullanılan bir ot" ve "süpürge yapmaya yarayan bir ot" olarak geçtiğini aktarır. Göçüşme (*métathèse*)

²⁴³ Baytop, age, 282.

yoluyla *çapşan > çapşan şeklinde oluştuğunu belirtir. Pritsak'ın *yavşan*'ın *yap-ış-çan*'dan geldiği iddiasını aktarır. Farsça *āvīšen* (thymus) ve *yuşān* (yavşan) biçimleriyle Türkçe *yavşan* arasındaki benzerliğin düşündürücü olduğunu dile getirmiştir. Eski kaynaklarda *yavşan*'a *güyeğü otu* adı verildiğini de ifade eder (EREN 444-445). Çağdaş Kıpçak dillerinde Tatarcada, Başkurtçada, Kazakçada, Kumukçada yaşayan bir isimdir. Oğuz sahasında da Türkiye Türkçesinde, Azerîcede ve Türkmencede mevcuttur.

172. M. Kıpç. *yelmük* "bir nevi ot" (Kİ, 124)

< ?

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB.-, MK.-; Harezmi ME.-, NF.-, KE.-, **Kıpçak** CC.-; **Altın Orda** HŞ.-, MN.-, AOYarlık.-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *yelmük* (yelmik, yelmiyh, yelmük, yemliyh, yimlik) "ekin aralarında biten bir çeşit asalak ot; *yemlik* (yemlük) "ilkbaharda yetişen, uzun ve sivri yapraklı toplanıp yenilen bir yabancı ot." (DS, XI, 4243), Az. Tü. *yemlik* "zemilerde, çöllerde biten dar uzun yapraklı, südlü, yeyilen çokillik ot bitkisi." (ADİL IV, 578), Trkm. *yelmik* "yere yayrap, yazgın ösyen, inçe yapraklıca iyilyen meydan otu." (TrkmDDSl. II, 483).

Yetiştigi yöreye göre adlandırma yapılmakta ve bazen aynı türe farklı adlar verilmektedir. Yalnız genç bitkilerin kök ve yapraklarıçiğ olarak veya yumurta ile pişirilerek yenir. Fonetik olarak farklı şekilleri de karşımıza çıkar: Emlik, Yelmik, Yelmiyh, Yelmük, Yemliyh, Yimlik.²⁴⁴ Memlûk-Kıpçak sahasında sadece Kİ'te geçen sözcüğün kökeni açık değildir. Bugünkü Oğuz Türkçelerinde olması nedeniyle Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmen/Oğuz özellikli bir unsur olarak değerlendirilebilir.

➤ **Olgunlaşmamış Meyvesi Yenilen Sebzeler**

173. M. Kıpç. *biber* "biber"(TZ, 152; DM, 76)

< Yun. biber. Bkz. VEWT 75, EREN 52, TİETZE 335.

²⁴⁴ Baytop, age, 284.

Tarihî: KökTü.-,Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *büber* "perets" (KarayRPSI. , 144). Ayrıca krş. Anad. ağ. *büber* "biber" (DS, II, 511), TTü. *biber* "1. patlıcangillerden, yurdumuzda çok yetişen ve çeşitli türleri bulunan bir bitki (capsicum annuum). 2. bu bitkinin tazeyken sebze olarak yenilenürünü. 3. bu bitkinin kurutulup baharat olarak yararlanılan ürünü." (TüSl. 330), *biber* (< Yun. piperi) "biber" (TASl. 200), Az. Tü. *biber* "dadı acı, uzunsov terevez bitkisi; istiot." (ADİL I, 295).

Räsänen *biber*'in Yunancadan dilimize girdiğini ancak köken itibari ile Sanskritçe pippala olabileceğini ve Orta Türkçede de *bibli butmul* "Pfefferbaum" olarak Türkçeye girmiş bir sözcük olduğunu belirtir (VEWT 75). Çağdaş Kıpçak dillerinden Karaycada ve Oğuz sahasında (Anadolu ağızlarında, Azericede) yaygın olarak kullanılır.

174. M. Kıpç. *elestek* "salatalık" (TA, 104)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Tarihî Türk dili alanında sadece TA'da tanıklanan sözcük, tek veri (hapax) bir unsur olarak Modern Türk dili alanında tespit edilememiştir.

175. M. Kıpç. *kabak* "kabak (sebze)" (KK, 110;TA, 111; TZ, 181)

< Tü. kab + ak. Bkz.ED 582b, TMEN 1419, DTSI. 399, EREN 199, TİETZE IV, 27.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *kabak* "small container", in practice "gourd, pumpkin, marrow" and the like (but not "sweetmelon") (ED 582b), KB-, MK *kabak* "kabak (cucurbita)" (DLT 192/164); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *kabak* "sürüngen gövdeli, sarı çiçekli, birçok türü olan bir bitki, kabak (Lat. curcubita, Fa. kudū)" (ARGUNŞAH-GÜNER 488); **Altın Orda** HŞ *kabak* "brama, wrota, drzwi; kram, sklep" (ZAJACZKOWSKI 126), MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *kabak* "1. kabak bitkisi 2. kabak yemeği" (TTSI. 125), *kabak* "1. savakları jirge yatıp ürmelep üse torgan, şar siman yakı ozınça zur şimeşle yeşelçe üsemlege, şimeşenen itçel öleşe hem üjir maena vay orılığı azık itep faydalanıla 2. şul üsemleknen azık öçen kuylanıla torgan jimeşe" (TTASI. II, 7); *kabak* "tıkva, tıkvenniy" (TatRSI. 196), Başk. *kabak* "tıkva" (BaşkRSI. 308), *kabak* "ozon elele, ere harı seskele, ere yomro yeşelsele baksa üsemlege. 2. şul üsemlekten yeşelsehe." (BaşkTHI. 599), Kırg. *kapak* "kabak" (YUDAHİN 400), Kzk. *ķabak* "kabak" (KzkTTüTSl. 267), KKİp. *kabak* "tıkva, palavkedi" (RKKİpSI. 1028), Nog. *kabak* "tıkva" (NogRSI. 130), KBalk. *k'ab* "tıkva" (KBalkRSI. 368), Kum. *k'abak* "tıkva" (KumRSI. 175), Karay. *kabah* "tıkva" (KarayRPSI. 279). Ayrıca krş. TTü. *kabak* "1. kabakgillerden, sürüngen gövdeli, sarı çiçekli, birçok türü olan bir bitki (cucurbita). 2. bu bitkinin türlerine göre yemeği ve tatlısı yapılan ürünü." (TüSl. 1248), Az. Tü. *ķabak* "1. karpuz, kavun ve xıyar cinsinden, yere yayılan iriyarpaqlı bir bitkinin uzunsov, ya girde, sarımtıl ve ya yaşıl meyvesi, balkabak, ķudu." (ADİL III, 5), YuygTü. *ķabak* "kabak" (YUygTüSl. 220).

Tenişev, *qa:baq* "tıkva" sözcüğünü meyve-sebze bölümünün içinde ayrı bir madde başı olarak ele almıştır. Tenişev, Räsänen'in Türkçe *kā-pak biçiminde sözcüğün kökenini açıkladığını belirtir. *ka* "sosud, posuda" "kap kacak"dan hareketle + ? pak şeklindeki yapısında "kabaktan yapılan su kabı" anlamında olduğunu belirtir (TENİŞEV 143). Clauson, Doerfer, Tietze gibi sözcüğün *kab* kökünden geldiği görüşündedirler (ED 582b, TMEN 1419, TIETZE IV, 27). Eski Türkçeden itibaren kullanılan *kabak* ismi Çağdaş Kıpçak dillerinin hepsinde ve Oğuz sahası Türk dillerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

176. M. Kıpç. pürşe "biber" (TZ, 230)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKİp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahası Türk dillerinde tanıklanamamış bir isimdir. Kökeni açık değildir.

177. **M. Kıpç. kenger** "enginar" (TA, 116)

< Fa. kangar. Bkz. KANAR 502, EREN 231, TIETZE IV, 229.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-Krş. Osm. Tü. *kenger* "deve dikenini, yabancı enginar." (TS, IV, 2439).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKıp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *kengel* (kengi otu, kenker, kepre) "eşek dikenini denilen, kırlarda biten, kökünden süt çıkan dikenli bir ot, kenger." (DS. VIII, 2743), *kenger* (< Fa. kenger) "birleşikgillerden, yaprakları dikenli yabancı bir bitki, eşek dikenini." (TASl. 430), TTü. *kenger* "birleşikgillerden, yaprakları dikenli yabancı bir bitki, eşek dikenini, kengel (*Cynara cardunculus*)." (TüSl. 1391).

20-100 cm yükseklikte, dikenli, çok yıllık, sütlü ve otsu bir bitkidir. Gençsürgünleri pişirilerek yenir ve kökünden sakız elde edilir. Yemeğine Borani veya Boranı adı verilir. Kökten elde edilen sakıza ise Kenger sakızı veya Kanak sakızı denir. Bu sakız Tunceli bölgesinde bololarak elde edilir ve Doğu illerinde satılır. Meyvelerin kavrulup toz edilmesi ile de Kenger kahvesi elde edilir. Kenger sürgünleri Diyarbakır ve Siverek bölgesinde ilk baharda (nisan) bol miktarda sökülür, yol kenarlarında ve pazarlarda satılmakta ve civar illere gönderilmektedir.²⁴⁵ Eren, ağızlarda *kengel* "eşek dikenini", *çengel* "yabancı enginarını", *genger*, *gengel* "dikeli bir çeşit bitki, deve dikenini, eşek dikenini" olarak da geçtiğini aktarır. Kenger sütünden tapılan bir tür sakıza *kenger sakızı* adı verildiğini: *kenger sakızı* yanında *çengel sakızı* biçiminin de kullanıldığını söyler. Farsçadan alıntı olduğunu belirtir ve Bulgarcaya (*ginger*) da Türkçeden geçtiğini söyler. (< Far kangar 'a kind of artichoke') (EREN 231). Tietze sözcüğün fonetik farklı kullanımlarını verir (*kenger/kenker/kengir/kengel/gengel/genger*) "eşek dikenini, kökünden süt çıkan dikenli bir ot, Galactites." anlamında olduğunu ve Farsçadan geçtiğini söylerken Yunacadaki ve Osetçedeki karşılıklarını da verir (kangar "a kind of artichoke; krş. Yun. (diyal.) kangári, Erm. kankar, Osetçe gängáli.) (TIETZE IV, 229). Orta Türkçe döneminde dilimize Farsçadan girmiş olan *kangar* Anadolu'da yemeği yapılan bir bitki olup sakızından da faydalanılır. Çağdaş Kıpçak dillerinde örneğine rastlanılmamakla birlikte Oğuz sahasında kullanılmaya devam edildiğine tanık oluruz. Memlûk-Kıpçak sahasındaki Oğuz söz varlığında ait bir isimdir.

²⁴⁵ Baytop, age, 170.

Memlûk-Kıpçak sahasında sadece geçen sözcük TA'da enginar anlamında kullanılmıştır.

➤ **Olgunlaşmış Meyvesi Yenen Sebzeler**

178. M. Kıpç. *karbuş* "karpuz"(KK, 111; DM, 88)

karpuz "karpuz" (Kİ, 71; TZ, 186; TA, 113)

yeşil karpuş "yeşil karpuz" (DM, 124)

< Fa. *harbüz*. Bkz. KANAR 466, TMEN 1382, VEWT 156, EREN 214-215, TİETZE IV, 149.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *karbiz* "karpuz" (TTSl. 138), *karbiz* "arbuz, arbuznıy" (TatRSl. 234), *karbiz* "kabaksımanner sem'yalıgınnan ürmele üsemlek" (TTASl. 58), Başk. *karbuş* "1. arbuz. 2. arbuznıy." (BaşkRSl. 326), *karbuş* "1. kabaktar gaylehene karagan katı kabıklı, kızıl itle ere yeşelse bire torgan baksa üsemle. 2. şul üsemlekten ere yeşelsehe." (BaşkTHl. 643), Kırg. *tarbiz* "karpuz" (YUDAHİN 710), Kzk. *karbiz* "karpuz" (KzkTTüTSl. 294), KKlp. *garbiz* "arbuz" (RKKlpSl. 29), Nog. *karbiz* "arbuz" (NogRSl. 149), KBalk. *xarbiz* "arbuz, arbuznıy" (KBalkRSl. 707), Kum. *harbuş* "arbuz" (KumRSl. 345), Karay. *xarpuş* "arbuz" (KarayRPSl. 600). Ayrıca krş. TTü. *karpuş* "< Fa. *harbüz*): "1. kabakgillerden, sürüngen gövdeli parçalı sert yapraklı, sarı çiçekler açan bir bitki. 2. bu bitkinin dışı yeşil kabuklu, içi kırmızı ve sulu, iri meyvesi." (TüSl. 1335), *karpuş* "1. kabakgillerden, sürüngen gövdeli bir bitki. 2. bu bitkinin iri ve sulu meyvesi." (TASl. 420), *karpuş* "kabak fesilesinden iri, yumru, içi çok zaman kırmızı ve çok sulu, şirin bostan meyvesi." (ADİL III, 66), Trkm. *garpuş* "1. pazılı yere yazılıp, ösyen bakya ekini. 2. şol ekini içi çigitli, iri, togalak, süyri süyji hasılı." (TrkmDDSl. 410), *garpuş* "arbuz" (TrkmRSl. 159), Özb. *tarvuz* "palak otiv usalıgan bir yıllık polız üsimligi va uning eyilidigan yumalok, kızıl gıştın, sersüv hosılı." (ÖTİL 126).

Tenişev sözcüğün kökeninin tamamen Farsça olduğunu, har "ocel" (eşek) + buza < bu: cina "salatalık" yapısında oluştuğunu söyler. Ayrıca Tenişev, *xarbuş* "arbuz" sözcüğünün Moğolca-Oryatça dilleri ile ilişkili olan sadece Orta Asya dillerinde sözcük başında t-/d- değişimi ile olan şeklinin de görüldüğünü söyler. (TENİŞEV 138). Doerfer *karpuş* "qārpūz 'anguria', 'water-melon' < Pers. *harbuş* (<?

tarbuz) < ? sanskrit. trapusa-" açıklamasıyla Sanskritçeden Farsçaya Farsçadan da Türk dillerine geçen bir sözcük olabileceğini söylemiştir (TMEN 1382). Eren ise Rusçadan alındığını Farsça bir sözcük olduğunu aktarmıştır. Eski bir sava göre, Türk diyalektlerinde kullanılan *arbuз* biçiminin Moğolcadan alındığını dile getirmiştir. Bu biçimin Kıpçakça bir kalıntı olduğunun kabul edildiğini belirtir (EREN 214-215). Orta Türkçe döneminde Farsçadan dilimize girmiş olan *xarbuз* sözcüğü bugün Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahası Türk dillerinde yaygın bir biçimde kullanılmaya devam etmektedir.

179. M. Kıpç. *ķavun* "kavun" (DM, 89; Kİ, 73; KK, 112; TA, 114; TZ, 188).

ķovun "kavun" (TZ, 205)

ķarı ķavun "sarı kavun" (DM, 103)

< Tü. *kagun*. Bkz. ED 611b, EREN 219, VEWT 220, TİETZE IV, 180, TENİŞEV 139.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *kagun* "melon" (ED 611b), KB-, MK *kāgun* "kavun (cucum)" (DLT 12/6, 56/43, 97/90, 115/103, 137/120, 138/121, 199/170, 207/177, 411/321, 488/390, 499/401, 528/429); **Harezmi** ME *ķavun* "kavun" (YÜCE 136), NF-, KE-, **Kıpçak** CC *kovun* "kavun" (Lat. melonum, Fa. ħarbūza) (ARGUNŞAH-GÜNER 510); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-

Çağdaş Kıpçak: Tat. *kavın* "kavun" (TTSl. 126), *kavın* "dinya, dınnıy" (TatRSI. 202), *kavın* "1. kabakçalar sem'yalıgınnan bakçalarda üsterele torgan ere jimeşle yeşelçe üsemleге" (TTASl. 14), Başk. *kaun* "dinya" (BaşkRSI. 332), *kawın* "1. kabaktar gailehene karagan ere yeşelse bire torgan ele habaklı baksa üsemleге, 2. şul üsemlekten emeşe." (BaşkTHI. 660), Kırg. *koon* "kavun" (YUDAHİN 486), Kzk. *ķavın* "kavun" (KzkTTüTSl. 304), KKİp. *kawın* "dinya" (RKKİpSl. 214), Nog. *kavın* "dinya" (NogRSI. 133), KBalk.-, Kum. *k'avun* "pastan, dinya" (KumRSI. 177), Karay. *kavun* "dinya" (KarayRPSI. 280). Ayrıca krş. TTü. *kavun* "1. kabakgillerden, sürüngen gövdeli, iri meyveli bir bitki (Cucum). 2. bu bitkinin genellikle güzel kokulu, sulu ve etli meyvesi." (TüSl. 1359), Az. Tü. *ķovun* "ķabaķ fesilesinden uzunsov, yaxud girde şekilli, şirin ve etirli bostan meyvesi, yemiş." (ADİL III, 190), Trkm. *gawun* "1. pazılı yere yazılıpösyen, ulı yapraklı biryıllık bakya ekini. 2. şu ösümligij süyji manızlı, iri, togalak yada süyri mivesi." (TrkmDDSl. 418), YUygTü. *ķoğun* "kavun" (YUygTüSl. 241).

Räsänen sözcüğün, Çince kau > ga-gon kökünden türediğini öne sürer. Ayrıca Moğolca *gaun* "melone" arasındaki ilişkiye de dikkat çeker (VEWT 220). Clauson sözcüğün kökeni konusunda görüş belirtmemiş ve soru işareti ile madde başında bunu göstermiştir. Ancak Uygur Türkçesi döneminden alıntı bir sözcük olabileceğini söylemiştir (ED 611b).

Eski Türkçe döneminden itibaren yetiştirilen bir sebzenin adı olarak karşımıza çıkan sözcük Çağdaş Kıpçak dillerinde fonetik farklılıklarla (kavun, kawın, koon, qavın, kavın) yaygın bir kullanıma sahiptir.

➤ Tohumları Yenen Sebzeler

180. M. Kıpç. *culbān* "bezelye" (DM, 80)

< ? *culban*. Bkz. EREN 72, TIETZE I, 454.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *culban* "yabanî bezelye, burçak" (DS, III, 1012).

DM'de "bezelye" açıklaması ile verilmiştir. Araştırma alanımız içinde bezelye anlamında kullanılan *culban* ismi Çağdaş Kıpçak dillerinde tespit edilememiştir. Sözcüğün Modern alanda sadece Anadolu sahasında geçmesi, DM'deki şekli de "Türkmen" özellikli olduğunu bize gösterir.

181. M. Kıpç. *kurṭuman* "bezelye" (DM, 97)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Sözcük DM'de Arapça "elbesilleh" (bezelye) karşılığında yazılmıştır. Sözcük tarihî ve Modern Türk dili alanında DM dışında tanıklanamamıştır.

➤ **Mantarlar**

182. M. Kıpç. aşamak "delice mantar" (TZ, 170)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

TZ'de "aşamak" فطر olarak açıklanmıştır. Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında sözcük tespit edilememiştir.

• **Meyveler**

➤ **Yumuşak Çekirdekli Meyveler**

183. M. Kıpç. alma "elma"(DM, 70; Kİ, 3; KK, 100;TA, 86; TZ, 168)

< Tü. alma. Bkz. ED 146a, VEWT 18, EREN 133, TIETZE 157, TENİŞEV 145.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *alma* "Oğuzcada elma (Malus sylvestris)"(DLT 77/65); **Harezmi** ME-, NF *alma* "elma" (ATA2014, 14) , KE *alma* "elma" (ATA1997, 22), **Kıpçak** CC *alma* "elma" (Lat. pomum, Fa. sēf) (ARGUNŞAH-GÜNER 419); **Altın Orda** HŞ *alma* "jablko" (ZAJACZKOWSKI 8), MN *alma* "yabloko" (KONONOV 165), AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *alma* "elma" (TS, I, 108).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *alma* "elma" (TTSI.27), *alma* "yabloko, yabloçniy, yabloneviy" (TatRSI. 33), *alma* "1. almagaçnın jimeşe." (TatTASI. 48), Başk. *alma* "yabloko" (BaşkRSI. 36), *alma* "2. şul agastın, emeşe" (BaşkTHI. 54), Kırg. *alma* "elma" (YUDAHİN 29), Kzk. *alma* "elma" (KzkTSl. 42), KKlp. *alma* "yabloko" (RKKlpSI. 1121), Nog. *alma* "yabloko" (NogRSI. 399, KBalk. *alma* "yabloko" (KBalkRSI. 54), Kum. *alma* "yabloko" (KumRSI. 39), Karay. *alma* "yabloko" (KarayRPSI. 65). Ayrıca krş. Anad. ağ. *alma* "1. elma. 2. bir çeşit erik." (DS, I, 226), TTü. *elma* "1. gülgillerden, çiçekleri pemve veya beyaz bir ağaç (pirus malus). 2. bu ağacın kabuğu parlak, sert, kırmızı, sarı ve yeşil renkte, kokusu hoş, tadı ekşi veya tatlı, dokusu gevrek, ufak çekirdekli meyvesi." (TüSl. 790), Az. Tü. *alma* "müxtelif çeşidleri ve müxtelif renlerde olan girde, yaxud uzunsov meyve." (ADİL I, 104), Trkm. *alma* "miwe getiriyen ağaç, bağ, daragt. 2. şol ağacın içi çigitli togalak miwesi." (TrkmDDSI. 59), *alma* "yabloko" (TrkmRSI. 41), Özb. *olma* "1. atırgıllılar

oylasıga mahsub küp yıllık mevalı daraht. 2. şu darahtning mevası." (ÖTİL I, 533), YUygTü. *alma* "elma" (YUygTüSl. 11).

Tenişev *alma* sözcüğünü sebze-meyve bölümünün içinde madde başı olarak ele almış olup farklı anlamda vermiştir. 1. elma 2. armut 3. patates anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (TENİŞEV 145). Clauson *elma* sözcüğünün menşei konusunda şüpheli bir yaklaşımda bulunup bunun Türk habitatına uygun olmadığını ve Hint-Avrupa kökenli bir sözcük olabileceği üzerinde durmuştur (ED 146a).

Mesut Şen, Kâşgarî'nin *alma* kelimesinin ilk ortaya çıktığı devirde farklı söylenişinden bahsetmektedir: *alma*, *almıla*, *alımla*. Mesut Şen, bu farklı telaffuzdan orjinal olanın *alımla* şeklinin olduğunu söylemiştir. Şen, *alımla* kelimesinin bu dönemde göçüşme yoluyla *almıla*, hece yutulması yoluyla da *alma* şekline büründüğünü dile getirir. Elma kelimesinin en eski şeklinin *alımla* olduğunu ve Uygur Türkçesinden beri "kırmızı, pembe, turuncu" gibi anlamları olan *al* sözcüğüne dayandığını söyler. Bunun sebebinin de renk adlarının türetme ve birleştirme yoluyla yeni kavramları karşılayan isimler türettiğini belirtir.²⁴⁶

Elma, M.Ö. aşağı yukarı 6000 yılından beri Anadolu'da mevcuttur. Çatalhöyük kazılarında yaban elmasının çekirdeklerine rastlanmıştır. Tarih öncesi dönemlerden itibaren insanoğlu elmayı biliyor ve yiyor.²⁴⁷ Eski Türkçe döneminden itibaren görülen *alma* sözcüğü inceleme alanımız içindeki Türk dünyasında ortak geçen sözcüktür.

184. M. Kıpç. *aluç* "Türk ellerinde biten ağaçlardan birisinin yemişidir" (Kİ, 3)

< Fa. *aluç* ~ *alıç*. Bkz. KANAR 25, ED 128b, EREN 8, VEWT 18, TIETZE I, 152.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk. *alşa* "alıç" (KzkTTüTSl. 43), KKlp.-, Nog.-, KBalk. *alıça* "alıça, mirabel" (KBalkRSI. 58), Kum.-, Karay. *alıça* "sliva" (KarayRPSI. 67). Ayrıca krş. Anad. ağ. *aluç* "1. frenküzümü. 2. alıç ağacı ve meyvası"; *aluca* "bir çeşit erik." (DS, I, 233), Trkm. *alıç* "dagda bityen yabancı ağaç.

²⁴⁶ Mesut Şen, "Bâburnâme'de Meyveler", **Meyve Kitabı**, (İstanbul: Kitabevi Yay., İstanbul 2006), 300.

²⁴⁷ Emine Gürsoy Naskali, Dilek Herkmen, **Meyve Kitabı**, (İstanbul: Kitabevi Yay., İstanbul 2006), XIII.

2. şol ağacın içi şinikli miwesi." (TrkmDDSl. 61), *alıç* "vovarışnık lojnosomntelinıy." (TrkmRSl. 43).

Clauson'a göre "Napoliten muşmulası" adı verilen bir meyva olup Farsça *alū* "erik" anlamındaki bir sözcük ile bağlantılıdır (ED 128b). Räsänen de Farsça *ālūça*'dan geldiğini belirtmiştir (VEWT 18).

alıç, Latince *Crataegus* (Rosaceae) olan kışın yapraklarını döken ağaçlardır. Dalları dikenli, çiçekleri pembe ve beyaz renkli, meyveleri sarı, kırmızı, siyah renktedir. Anadolu çeşitli adları ve çeşitleri mevcuttur.²⁴⁸ *alıç*, "yemişen" veya "ak diken" adlarıyla da tanınan bir türdür. Siyahımsı kırmızı ve kırmızı renkte meyveleri olan çekirdekli bir meyvedir. Tedavi edici özellikleri olan, tansiyon düşürücü, yatıştırıcı bir meyvedir. Halk arasında genellikle reçeli yaygın olarak yapıp satılır.²⁴⁹ Ögel, Türkler Orta Asya'dayken erik ve şeftaliye benzeyen meyvelerin hepsine aluç dediklerini söyler.²⁵⁰

alıç ismi Besim Atalay tarafından okunan DLT'te yer alan bir isimdir.²⁵¹ Ancak yazımı konusunda belirsizlik söz konusudur. Arapça karşılığı *el berud* olan "soğuk, soğutulmuş nesne" olan isim Brockelman tarafından şeftali manasında *el berkuk* olarak düzeltilmiştir. Orhan Sakin, 8.-11. yüzyıllarda Orta Asya Türk Ülkelerinde Görülen Bitkiler adlı yüksek lisans tezinde *el berud* isminin *el berrı* olarak okunabileceğini ihtimâlinin de bulunduğunu ve bunun "berud" olan isim ile *alıç*'ın Arapçası olan *tuffah-ı berri*'ye benzerliğini ortaya koyar.²⁵² Dankoff'un hazırladığı DLT'te de *alūç* "sarı erik, alıç" olarak okunmuştur.²⁵³ Ancak Ahmet Bican Ercilasun ve Ziya Akkoyunlu tarafından hazırlanan DLT'te *alıç* ismi yer almaz.

Dilimizde Eski Türkçe döneminden itibaren görülen aluç meyvasının adı Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazakçada, Karaçay-Balkarcada ve Karaycada *alşa*, *alıça* şekillerinde yaşamaya devam eder. Anadolu ağızlarında ve Türkmencede de yaygın olarak kullanılan bir meyvenin adıdır.

²⁴⁸ Baytop, age, 29.

²⁴⁹ Arzu Erdoğan Öztürk, "Alıç", **Meyve Kitabı**, (İstanbul: Kitabevi Yay., 2006), 396.

²⁵⁰ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş II Türklerde Ziraat Kültürü (Göktürklerden Osmanlılara)**. 2. bs. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Aralık 1985), 279.

²⁵¹ Besim Atalay, **Divanü Lûgat-it Türk Dizini**, (Ankara: TDK Yay., 1986), 22.

²⁵² Arzu Erdoğan Öztürk, age, 398.

²⁵³ Robert Dankoff-James Kelly, **Mahmūd el-Kâşgârî, Dîvânü Lugâti't Türk**, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), 141.

185. M. Kıpç. *armūd* "armut"(DM, 71; TZ, 141)

armuŕ"armut" (KK, 101, TA, 88)

< Fa. *emrūd*. Bkz. KANAR 47, VEWT 27, EREN 18, TİETZE I, 199, TENİŞEV 139.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *armut* "armut (pyrus communis" (DLT 60/46, 408/318); **Harezmi** ME-, NF-, KE *armūd* < Fa. "armut" (ATA1997, 33), **Kıpçak** CC *armut* (< Fa. *amrūt*) "armut" (Lat. *pirus*, Fa. *amrūt*)(ARGUNŞAH-GÜNER 423); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk. *armut* "gölyemeş hımaktar gailehene karagan ak yeki alhıu seskele emeş agası; gruşa" (BaşkTHL. I, 75), Kırg. *almurut* "armut" (YUDAHİN 29), Kzk. *almurt* "armut" (KzkTTüTSl. 42), KKlp. *almurt* "gruşa"(RKKlpSl. 172), Nog. *armut* "gruşa" (NogRSl. 46), KBalk.-, Kum.-, Karay. *armut* "gruşa" (KarayRPSl. 74). Ayrıca krş. Anad. ağ. *armut* "armut" (DS, I, 328), TTü. *armut* "1. gülgillerden, çiçekleri beyaz, Türkiye'nin her yerinde yetişen bir ağaç (pyrus communis). 2. bu ağacın tatlı ve sulu, yumuşak, ufak çekirdekli meyvesi." (TüSl. 155), *armut* (< Fa. *emrūd*, *ermūd* < T. *erük* ~ *erteme*, *ertpe* ~ *kerteme*, *kerte* > Mac. *körte*): "armutağacı veya meyvesi." (TASl. 171), Az. Tü. *armud* "alt terefi yumru, saplak terefi ise getdikçe inceleşen şirin meyve ve bu meyvenin ağacı." (ADİL I, 138), Trkm. *armut* "1. almapisint miweli ağaç. 2. şol ağacın miwesi." (TrkmDDSl. 75), *armut* "gruşa" (TrkmRSl. 52), YUygTü. *armut* "armut" (YUygTüSl. 17).

Dilimize Farsçadan girmiş bir meyve adıdır. Eski Türkçeden itibaren Türk dillerinde görülen bir meyvedir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinin konuşulduğu Suriye bölgesinde armut yetiştirilen bir meyvedir. Memlûkların verimli Suriye bölgesinde yetişen bu meyve devletin başkentine, Mısır'a gönderilirdi. Mısır'da da bu meyve yetiştirilirdi.²⁵⁴ Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında yaygın bir kullanıma sahiptir.

186. M. Kıpç. *ayva* "ayva" (TA, 91; Kİ, 13)

hayvā "ayva" (DM, 84; TZ, 173; KK, 109)

< Fa. *ābia*. Bkz. KANAR 16, ED 268a, EREN 29, TİETZE I, 244, VEWT 153a, TENİŞEV 137-138).

²⁵⁴ Kortantamer, age, 483-485.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *awya* "(bir varyantta) ayva (*cydonia oblonga*)" (DLT 70/56, 421/330); **Harezmi** ME-, NF-, KE*ayva* "ayva" (ATA1997, 64), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık -.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *ayva* "ayva" (TTSI. 22), *ayva* "ayva" (TatRSI. 27), *ayva* "1. almagaşlar semyalıgının ere, katı hem aş jimeş bire torgan könyak ağacı. 2. şul ağaşnım jimeşi." (TatTASI. I, 29), Başk. *ayva* "ayva" (BaşkRSI. 25), *ayva* "roza seskelelen gailehene karagan, emeşe almaga okşap torgan kön' yak agası" (BaşkTHI. I, 33), Kırg.-, Kzk. *ayva* "ayva" (KzkTSI. 29), KKİp. *ayva* "biyi" (RKKİpSI. 20), Nog. *ayva* "ayva" (NogRSI. 29), KBalk. *ayva* "ayva" (KBalkRSI. 30), Kum.-, Karay. -. Ayrıca krş. Anad. ağ. *hayva* "ayva" (DS, VII, 2321), TTü. *ayva* "1. gülgillerden, çiçekleri iri, beyaz veya pembe, yapraklarının altı tüylü, orta yükseklikte bir ağaç (*cydonia vulgaris*). 2. bu ağacın büyük, sarı renkte, tüylü, mayhoş, dokusu sertçe, ufak çekirdekli meyvesi." (TüSI. 212), Az. Tü. *heyva* "sarı rengli, turşmeze, üstü tükü, xırda çeyirdekli meyve." (ADİL II, 348).

Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde *awya* olarak geçen meyvenin ismi büyük bir olasılıkla metatez sonucu *ayva* şekline dönüşmüştür. (ābia > ayva). Ancak Clauson, Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bu verinin düzeltilmesi gereken bir durum olduğunu dile getirmiştir. Clauson yine Türk yurtlarında yetişmeyen bu meyvenin alıntı bir sözcük olduğunu dile getirmiştir (ED 268a). Eren de "incir, nar, şeftali, zerdali, meyve" gibi isimlerin Farsçadan alıntı olmasının bunu kanıtlar nitelikte olduğunu belirtmiştir (EREN 29). Codeks Cumanikus'taki gibi sözcük başında h sesi türemesinin görüldüğü örnekler Memlûk-Kıpçak sahasında da mevcuttur. Orta Türkçe döneminde dilimize Farsçadan girmiş olan *ayva* sözcüğü Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Başkurtçada, Kazakçada, Karakalpakçada, Nogaycada, Karaçay-Balkarcada ve Oğuz sahasında yaygın olarak kullanılır. Karakalpakçada ise Farsçadaki ābia'nın değişik biçimi *bihi*'nin kullanımı dikkati çeker.

187. M. Kıpç. *öküz alması* "ayva" (Kİ, 65)

< Tü. öküz + alma.

"ayva" anlamında Kİ'te geçen *öküz alması* (Kİ, 65) isim grubu *elma* üzerinden tanımlanmıştır. Türkler tarafından en çok bilinen ve yenen meyve olan "alma" genel bir adlandırma olarak meyve türlerine isim vermede etkili olmuştur. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde bu açıdan "tükü alma" ve "öküz alması" isim grupları

metaforik bir yapıda karşımıza çıkmıştır. Kİ'te geçen şekil tarihî ve Modern alanda tanıklanamamıştır.

188. M. Kıpç. *tüklü alma* "ayva" (Kİ, 109)

< Tü. tüklü + alma.

Tarihî sahada sadece Kİ'te tespit edilen tüklü alma "ayva"nın tüylü yapısına olan bir gönderme ile türetilmiş bir yapı olmalıdır. Modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

189. M. Kıpç. *kertme* "elma" (Kİ, 46); *kertme alması* (D nüshasında)

kertme "armut" (TA, 117)

< ?. *kertme*. Bkz.VEWT 257.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *kertpe* "gruşa" (NogRSI. 163), KBalk. *kertme* "gruşa" (KBalkRSI. 328), Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *kertme* (II) "armut" (DS, VIII, 2758).

kertme-ahlat *Pyrus elaeagnifolia* Pallas (rosaceae) Beyaz çiçekli dikenli veya dikensiz bir ağaççıktır. Olgun meyveleri taze halde veya kurutulduktan sonra yenir.²⁵⁵ Ögel, Türklerin "yaban armudu"na *kertme* dediklerini söylemiştir.²⁵⁶ Samira Kortantamer, Memlûk Sultanlarının ve ileri gelenlerinin bostanları olduğunu, buralarda meyve ağaçları bulunduğunu, davetlerini buralarda verdiklerini söylemiştir. Bu bostanlarda yetiştirilen ağaçların arasında armut ağaçlarının da bulunduğunu dile getirmiştir.²⁵⁷ Kİ'te *kertme alması* sözcüğüne verilen "Türkmence" kayıt altında "armut" anlamı verilmiştir. Çağdaş Kıpçak dillerinden Nogaycada ve Karaçay-Balkarcada *armut* anlamında kullanılmaya devam eden bir sözcük olup Oğuz sahasında Anadolu ağızlarında geçen meyvenin adıdır. Nogayca, Karaçay-Balkarca, Anadolu ağızlarında "armut" anlamında geçer.

²⁵⁵ Baytop, age, 24.

²⁵⁶ Ögel, 1985, 282.

²⁵⁷ Samira Kortantamer, age, 483-486.

190. M. Kıpç. *kürt* "ayva" (Kİ, 56)

< ? . *kürt*. Bkz. ED 738a.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-, fakat *kürt* "yay, kamçı, baston yapılan bir dağ ağacı, akağaç (acer)" (DLT 757); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Anad. ağ. *kürt*"(I) dağlık ve kayalık yerlerde yetişen, siyah üzüm gibi meyveleri olan sağlam kerestelik bir çeşit ağaç." (DS, VIII, 3046).

Clauson da Kâşgarlı Mahmud gibi sözcüğün "yay yapımında kullanılan bir ağaç türü" olduğunu belirtmiştir (ED 738 a). Sözcük Kİ'te D nüshasında geçmez.

السفرجل بالقبجاقى كانه قال تفاح الاكراد و(ايو) بالتركماني "Kıpçakça ayva demek yani kürt elması ve Türkmencede eyva" olarak yazılmıştır. Arapçası "sefercal" olarak açıklanan ismin yanında bir de "dağ ağacı" anlamı olduğu ifade edilmiştir. Kıpçakça bir sözcük olduğu yazılmıştır. Sadece Kitabül İdrak'te *ayva* olarak geçen bu sözcük Oğuz sahasında Anadolu ağızlarında meyveleri olan bir ağaç adı olarak karşımıza çıkar. Sözcük Çağdaş Kıpçak Türkçelerinde tespit edilememiştir.

➤ Sert Çekirdekli Meyveler

191. M. Kıpç. *ālū*"şeftali" (TA, 87)

< Fa. alū. Bkz. ED 128b, EREN 8, TİETZE 152, VEWT 18.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılan dilimize Farsçadan girmiş olan (Fa. ālū) "şeftali" karşılığındaki meyvenin adı olan sözcük Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında tanıklanamamıştır.

192. M. Kıpç. *çiyē* "Baelbek yemişi (vişne)" (Kİ, 29)

<Tü. çig + ge. Bkz. TENİŞEV 138, VEWT 111.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *çig* "şebnem, çiy" (Lat. prina, rosata, Fa. puşqşāw, jāla)(ARGUNŞAH-GÜNER 458); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *çiye* "vişnya (derevo i plot) (TatRSI. 639), *çiye* "1. gölçeçekler semyalıgınnan jemeş bire torgan ağaç yeki kuak. 2. şul ağaçnın töşle, zur bulmagan karasu-kızgilt yeki alsu kızıl jemeşe." (TatTASl. III, 438), Başk. *séye* "1. vişnya" (BaşkRSI. 466), *seye* "1. roza seskeleler gayilehene karagan vak kına ozonsa şıma yapraklı, kara kızıl yemeşele agas yeki kıwak. 2. şul agas yeki kıwaktın yemeşe." (BaşkTHzl. II, 186), Kırg. *çiye* "1. vişne (yabanî)" (YUDAHİN 276), Kzk. *şiy* "vişne" (KzkTTüTSl. 639), KKlp.-,Nog. *şiy* "ogrehi" (NogRSI. 412), KBalk.-, Kum.-, Karay.-.Ayrıca Anad. ağ. *çiğ* "1. ceviz ve badem içi. 2. karpuzun içi bıçakla bölündükten sonra her karpuz lokması." (DS, III, 1206) / *çiye*"1. kabuklu meyvelerin içi. 2. fasulyenin içi. 3. çam kozalağının tohumu" (DS, III, 1250), TTü. *çiğde* "1. hünnap. 2. bu ağacın kırmızı kabuklu, sert çekirdekli, iri zeytin biçiminde ve büyüklüğünde, güzün olgunlaşan yemişi." (TüSl. 545), Az. Tü. *çiyelek* "ağ çiçekleri, çehrayıkırmızı rengli, etirli meyvesi olan çoxillik ot bitkisi ve bu bitkinin meyvesi." (ADİL I, 488).

Räsänen sözcüğün Moğolcadan geçmiş olduğunu ileri sürmüştür. < Mo. çike (gerade) (VEWT 111). Şirin'e göre Türkçe çığ + gA > çige yapısında olup *çiye* adını "çiğlik, ıslaklık, koku" gibi etkenler sebebiyle almıştır. *çig* "nemli, ıslak" kökünden türeyen sözcük olgunlaşma sürecini ilkbahar ve yaz aylarında yağmurlu havalarda ıslak toprakta tamamlayan ve bazıları çığ yenen meyvelere ad olmuştur.²⁵⁸ Kıpçak sahasında vişne anlamına sahip olan sözcük Oğuz sahasında "ceviz ve badem, çam kozalağının içi, meyvenin içi anlamındadır. Tietze de sözcüğü "kabuklu meyvelerin ve fasulyenin içi, çam kozalağının tohumu" olarak vermiştir (TİETZE 524). Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Kırgızcada, Nogaycada, Kazakçada vişne meyvesinin adı olarak yaygın bir kullanıma sahiptir. Oğuz sahasında da kullanılan sözcük Anadolu ağızlarında "ceviz ve badem içi", "kabuklu meyvelerin içi", "çam kozalağının içi" ve Azericede *çiyelek* "ağ çiçekleri, çehrayıkırmızı rengli, etirli meyvesi olan çoxillik ot bitkisi ve bu bitkinin meyvesi." (ADİL I, 488) anlamlarında kullanılmaktadır.

²⁵⁸ Hatice Şirin User, "Türk Dillerinde Çilek ve Yilek", **Studies on the Turkic World A Festschrift for Professor St. Stachowski on the Occasion of His 80 th Birthday** edited by E. Mańczak-Wohlfeld and B. Podolak, Kraków 2010: 131–138, 134.

193. M. Kıpç. *erük* "erik (DM, 83; TZ, 178; "erik, sarı erik, şeftali" (Kİ, 12)
< Tü. erük. Bkz. ED 222a, VEWT 49, EREN 137, TİETZE 737, TMEN 1952, DTSI.
182.

Tarihî: KökTü. -; Uyg. *erük* "a generic term for 'stone fruit'" (ED 222a), KB
-, MK *erük* "şeftali, kayısı, siyah erik türünün genel adı" (DLT 47/33, 160/139,
407/318); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *erik* "erik" (Lat. soseyna, Fa. ālū)
(ARGUNŞAH-GÜNER 468); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *örök* "kayısı" (TTSI. 467), *örök* "ürek, abrikos"
(TatRSI. 740), *örök* "1. gölçeçekler sem'yalıgınnan kön'yakta üse torgan şimeş ağacı.
2. şul ağacın töşlere alınmıyça kipterelgen jimeşe." (TTASI. I, 704), Başk. *erek*
"ol'ha" (BaşkRSI. 185), *örök* "1. gölseşekter gayielehene karagan harı, itles yemeş
bire torgan alıw seskele, muyıl yapraklı yılı yak agası. 2. şul agastın yemeşe."
(BaşkTHI. II, 78), Kırg. *örük* "erik" (YUDAHİN 615), Kzk. *örök* "1. kayısı 2. erik"
(KzkTTüTSl. 432), *alhorı* "erik" (KzkTSl. 43), KKlp. *erik* "abrikos"(RKKlpSI. 14),
Nog.-, KBalk. *erik* "sliva" (KBalkRSI. 770), Kum. *erik* "1. lubilnıy rastvor 2.
abrikos, 3. rot alçı" (KumRSI. 376), Karay. *erik* "sliva" (KarayRPSI. 665). Ayrıca
krş. Anad. ağ. *erük* "1. kayısı 2. erik" (DS, V, 1778), TTü. *erik* "1. gülgillerden,
beyaz çiçekli bir ağaç (prunus domestica). 2. bu ağacın kabuğu ince, çeşitli
renklerde, mayhoş veya tatlı, eti sulu, tek ve sert çekirdekli yemişi." (TüSl. 808), Az.
Tü. *erik* "sarı, etli, şirin, birçeyirdekli, meyve ve bu meyvenin ağacı." (ADİL II, 125),
Trkm. *erik* "begüller maşgalasından bolan, miwe getiriyen ağaç, bag. 2. şol ağacın
şenikli, sarımtıl-gızıl öwüsyen süyji miwesi." (TrkmDDSI. 357).

erik kelimesinin kökenini Doerfer er- fiiline dayandırırken Räsänen Arapça
al-barķuk köküne dayandırmaktadır (VEWT 34, TMEN N.7 1952).

TZ'de *erük* yazımında *erik* de okuyabileceğimiz hem esreli hem de ötreli bir
harekelendirme sistemi kullanılmıştır. Ayrıca maddenin içinde *kögen* ismi de birlikte
verilmiştir, Arapça *barķuk* karşılığında.²⁵⁹ DM'de renlendirmeye dayalı bir ayırım söz
konusudur. **ķara erük** "siyah erik" (DM, 88), **ķızıl erük** "kırmızı erik" (DM, 92), **şarı**
erük "kayısı" (DM, 103) olarak renklerine göre erik çeşitleri yazılmıştır. TA'da da
şaru erük "sarı erik" (TA, 135) ile bu ayırım belirtilmiştir. *sarı erik* ile "kayısı"
ayırımı yapılmıştır. Memlûk-Kıpçak sahasındaki *kayısı* ve *erik* için ortak kullanım
bugün Çağdaş Kıpçak dillerinde de *erik* ve *kayısı* anlamlarında kullanımları açıklar.

²⁵⁹ Khairullah, age, 83.

Memlûk-Kıpçak Türkçesinin bir devamı olarak Çağdaş Kıpçak dillerinde erik ismi hem *kayısı*'yı hem de *erik*'i karşılamaktadır. Eski Türkçeden itibaren kullanılan *erik* adı "sert çekirdekli meyvelere verilen genel bir ad" olup Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında aynı anlamda kullanılmaya devam eden bir sözcüktür.

194. M. Kıpç. kiraz "kiraz" (DM, 93)

<Yun. kerasi. Bkz. VEWT 272, EREN 244, TİETZE IV, 318.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *kiras* (Yun. kerási) "kiraz" (Lat. celexia, Fa. gulinār)(ARGUNŞAH- GÜNER 506); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *kiraz* "çereşniya" (KarayRPSl. 322). Ayrıca krş. Anad. ağ. *kirez* "kiraz" (DS, VIII, 2877), TTü. *kiraz* "1. gülgillerden, ılıman iklimlerde yetişen bir meyve ağacı (Cerasus avium). 2. bu ağacın kırmızı veya beyaz renkte, etli, sulu, tek çekirdekli meyvesi" (TüSl. 1445), *kiraz* "1. gülgillerden bir meyve ağacı. 2. bu ağacın kırmızı ve beyaz renkte, etli, sulu, tek çekirdekli meyvesi" (TASl. 438).

Tietze sözcüğün kökeninin Eski Yunanca olduğunu ve bunun Arapça vasıtasıyla dilimize girdiğini söylemiştir. kiraz < Ar. karaz < EYun. keration" şeklinde bir gelişim gösterdiğini belirtmiştir (TİETZE IV, 318). *kiraz*, Çağdaş Kıpçak dillerinden Karaycada geçer. Ayrıca Oğuz sahasında da yaygın bir kullanıma sahiptir.

195. M. Kıpç. köken "şeftali" (TA, 122; "erik" Kİ, 51)

kögem/kögen "erik" (TZ, 206)

<Tü. kök+gen > köken. Bkz. ED 712a, VEWT 287, TİETZE III, 253.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk. *köken* "kust" (KBalkRSl., 338), Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *gövem eriği* "alıç" (TüSl. 976), Trkm. *göven* "daglık yerlerde bityen we sakız önümü almyan tikenli ösümlük." (TrkmDDSl. 476).

TZ'de *kögen* Arapça barkūk açıklamasıyla "erik" anlamında kullanıldığını görürüz. TZ'de *kögen* isminin yazıldığı sayfanın kenarında n/ yerine / m/ ile de yazılan bir ibareye göre bu sözcüğün *kögem* şeklinde de okunabileceği görülür.²⁶⁰ Clauson, *köge:n kö:ken*'in "plum, peach" kullanımının Orta İnanca döneminde Türkçeye geçtiği düşüncesindedir (ED 712a). Tietze kökeninin belirsiz olduğunu söylemiştir (TİETZE III, 253). Türkçede bitkilerin adlandırılmasında yaş, kök kavramları kullanılmıştır. Özellikle meyve ve sebze adlandırmak için kullanılan kavramlardan biri *kök* ismidir. *kök* ismine eklenen +gen kök de *gövem*'in morfolojik yapısını açıklamaktadır. Çünkü "renk" alt anlamını içeren bir sözcük olarak kullanılmıştır.²⁶¹ Mesut Şen de sözcüğün bitki ve meyve adları türetmede görülen renk adlarının bir örneği olarak "mavi, yeşil" anlamına gelen *kök* isminden türediği görüşündedir.²⁶² Çağdaş Kıpçak dillerinden Karaçay-Balkarcada ve Oğuz sahasında Anadolu ağızlarında ve Türkmencede yaşamaya devam etmektedir.

196. M. Kıpç. *şeftälü* "şeftali" (DM, 108)

şeftelü "şeftali" (KK, 124)

şeftali "şeftali, tülü, hülü, tüylü erik" (TZ, 246)

< Fa. şeft-älü. Bkz. KANAR 386, EREN 385, VEWT 439.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *şaftalu* (Fa. şaft-älü) "şeftali" (Lat. persicum, Fa. şaftälü dir rusta, şaftälü) (ARGUNŞAH-GÜNER 560); **Altın Orda** HŞ *şeftalu* "calus, pocalunek" (ZAJACZKOWSKI 166), MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *şaftali* "şeftali" (TTSI. 411), Başk. *şaftalı* "1. gölyemeş seskeleler gailehene karagan muyıl yapraklı kön'yak emeş agası. 2. şul agastın hargılt kızıl köçtege yönteç kabıklı, ere höyekle itles emeşe; persik." (BaşkTHI. II, 654), Kırg. *şabdalı* "şeftali" (YUDAHİN 676), Kzk. *şabdalı* "şeftali" (KzkTTüTSl. 619), Kklp. *şabdalı* "persik" (RKKlpSl. 664), Nog.-, KBalk. *şaptal* "aprikos" (KBalkRSI. 748), Kum.-, Karay. *şefteli* "persik" (KarayRPSI. 649). Ayrıca krş. Anad. ağ. *şaptal* "kayısı" (DS, X, 3747), TTü. *şeftali* "1. gülgillerden, ılıman bölgelerde yetişen, çiçekleri pembe renkli bir ağaç (prunus persica). 2. bu ağacın tatlı ve sulu meyvesi." (TüSl. 2210), *şeftali* "1. gülgillerden, ılıman bölgelerde yetişen 8-10 metre

²⁶⁰ Khairullah, age, 83.

²⁶¹ Hatice Şirin User, 2010, 134.

²⁶² Şen, age, 298.

yükseklikte, pembe renkli bir ağaç. 2. bu ağacın tatlı ve sulu meyvesi." (TASl. 752), Az. Tü. *şaftalı* "kabığı hovlu, sarı-kırmızı rengli, iritumlu, şireli meyve." (ADİL IV, 181), Trkm. *şetdalı* "1. begül güllüler maşgalasından bolan miweli ağaç. 2. şol ağacın şenikli, etlek, iri, süyji miwesi. 3. şetdalı miwesinswn gaytadılğan." (TrkmDDSl. II, 327), *şetdalı* "persik (derevo u plod) (TrkmRSI. 758), Özb. *şaftolı* "1. issik joylarda, janıvda üsedigen, püşti gülli, uzunçok vargıl, yırık, yumalok mevalı daraht. 2. şu darahtning küpinçe büsti tügli, danagı gadur-vudur buladığan ser it, serşira mevası." (ÖTİL II, 402), YUygTü. *şaptul* "şeftali" (YUygTüSl. 374).

şeftali anavatanı olan Çin'den İran'a geliyor.²⁶³ Eren sözcüğün yapısını "şaft" (kalın, semiz, yağlı; koyu) + "ālū" (erik) olarak veriyor (EREN 385). Orta Türkçe döneminde dilimize Farsçadan girmiş olan sözcüğün, Çağdaş Kıpçak dillerinde yaygın bir kullanıma sahip olduğunu görüyoruz. Sözcük, Oğuz sahasında da mevcuttur.

197. M. Kıpç. *yigde* "iğde, yaban iğdesi" (TA, 157)

< Tü. çiğ + de. Bkz. ED 911b, VEWT 202.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *yigde* "iğde (elaegnus)" (DLT 26/12), Harezmi ME-, NF-, KE *yigde* "iğde" (ATA1997, 739), Kıpçak CC-; Altın OrdaHŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk. *jiyde* "iğde" (KzkTTüTSl. 177), KKlp. *iğde* "yigde" (RKKlpSl. 788), Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *iğde bildiği* "iğdenin meyvesi" (DS, VII, 2509).

Clauson'a göre aslında "hünnap ağacının meyvesi" olan *yigde* bazı modern dillerde "iğde" anlamında kullanılmaktadır (ED 911b). Räsänen sözcüğün Moğolcadan alıntı olduğunu söylemiştir (VEWT 202). Şirin ise sözcüğün *yigde* < çiğde < çiğ +de olarak bir gelişim gösterdiğini söylemiştir. Çünkü Türkçe bitki adlandırmalarında çiğlik, hamlıkla ilgi kurularak yapılan türetmeler bulunduğunu ve *iğde*'nin bunlardan biri olduğunu söylemiştir.²⁶⁴ Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde geçen sözcük daha sonra Orta Türkçe döneminde Kısasü'l-Enbiya'da da karşımıza çıkar. Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazakçada, Karakalpakçada ve Oğuz sahasında Anadolu ağızlarında da kullanılmaya devam eder.

²⁶³ Naskali, "Türkçede Yaş ve Ufak Kavramlarından Gelişmiş Meyve Adları", **Meyve Kitabı**, Editörler: Emine Gursoy-Naskali-Dilek Herkmen, İstanbul: Kitabevi, İstanbul, 335-350): XII.

²⁶⁴ Şirin, 2006, 338-341.

198. M. Kıpç. zerdālū "kayısı, sarı erik"(DM, 126)

zerdālū "erik" (TA, 161)

zerdeli "kayısı, zerdali" (KK, 132)

< Fa. zerd + Fa. ālū. Bkz. KANAR 329, VEWT 531, EREN 468.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *zerdeli* "abrikos" (KarayRPSl. 192). Ayrıca krş. *zerdali* "1. kayısı ağacının Akdeniz ülkelerinde yetiştirilen küçük meyveli bir türü. 2. bu ağacın sarı, etli ve tadı acı çekirdekli meyvesi." (TASl. 842), *zerdali* "1. kayısı ağacının Akdeniz ülkelerinde yetiştirilen küçük meyveli bir tütü (*Armeniaca vulgaris*). 2. bu ağacın sarı, etli ve tadı acı, çekirdekli meyvesi." (TüSl.2651), Az. Tü. *zerdali* "sarı erik, kayısı (ağacı ve meyvesi)" (ADİL IV, 665), Trkm. *zerdali* "erik (ağacı ve miwesi)" (TrkmDDSl. II, 530).

Dilimize Farsçadan giren sözcük bugün Çağdaş Kıpçak dillerinden Karaycada yaşamaya devam etmektedir. *zerdali* ismi, Oğuz sahası Türk dillerinde yaygın bir kullanıma sahiptir.

➤ Üzümsü Meyveler

199. M. Kıpç. borla "üzüm" (Kİ, 21; TA, 96)

< Tü. bor + lag < borla. Bkz. VEWT 80, ERDAL 108.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *borla* "üzüm" (DTSl. 112), KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, fakat *borlağ* "üzüm bağı" (ATA1997, 133), **Kıpçak** CC-, fakat *borla* "üzüm bağı" (Lat. vinea, Fa. bāğ) (ARGUNŞAH-GÜNER 447); **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-, fakat *borla* "üzüm bağı" (ÖZYETGİN 208).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *borla* "vinogradnaya loza (üzüm bitkisi, asma)" (NogRSl. 84), KBalk.-, Kum. *borla* "loza (asma, bitki)" (KumRSl. 81), Karay. *borla* "vinogradnik" (KarayRPSl. 131).

Räsänen sözcüğün "üzüm tanesi, üzüm bağı" anlamlarında olduğunu söylemiştir (VEWT 80). Erdal da sözcüğün "üzüm bağı" anlamında olduğunu dile getirmiştir (ERDAL 108). Eski Uygur Sivil belgelerinde geçen ve "üzüm bağı" anlamında kullanılan sözcük sadece Memlûk-Kıpçakçasında *üzüm* anlamında

kullanılmıştır. Mesut Şen bu sözcüğün gelişimini şöyle açıklamaktadır: renk isimleri türetme ve birleştirme yoluyla çeşitli varlıkları karşılayan isimler yapar, özellikle bitki ve hayvan isimleri olarak kullanılır. Farsçadan dilimize giren *bor* örneği de Farsçada "şarap" anlamı dışında "kırmızı, doru at" anlamına da sahiptir. Bu durumda *alımla* örneğindeki gibi *bor* isminden -la ekiyle "üzüm" anlamında borla türetilmiştir, görüşünü aktarır.²⁶⁵ Çağdaş Kıpçak dillerinden Nogaycada (NogRSI. 84), Kumukçada (KumRSI. 81) ve Karayacada (KarayRPSI. 131) "üzüm bağı" anlamında geçer, "üzüm" anlamı tespit edilememiştir.

200. M. Kıpç. *koruk* "olgunlaşmamış üzüm veya meyve" (DM, 94; TA, 121; TZ, 205)

< ?. Bkz. VEWT 150, EREN 253, TİETZE IV, 370).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN *koruk* "kuruk suhoy, golıy, gustoy" (KONONOV, 200), AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *koruk* "yemeklere ekşilik vermek için limon tuzu yerine kullanılan ekşi pekmez." (DS, VIII, 2928), TTü. *koruk* "1. henüz olgunlaşmamış ekşi üzüm. 2. içi boş (kabuklu meyve)." (TüSl. 1485), *ğora* "üzümün deymemişi, kalı." (ADİL III, 181), Trkm. *gora* "bişmedik, turşı (üzüm hakkında)" (TrkmDDSI. I, 454).

Tietze Farsça *ğora*'dan geldiğini söylemiştir (TİETZE IV, 370). Eren, sözcüğün kökeninin Farsça *gora*'ya bağlanmasında bir açıklık olmadığını köken bakımından *koruk* sesbirimine dönüşmesinin mümkün görünmediğini söylemiştir (EREN 253). Çağdaş Kıpçak Türkçelerinde tespit edilemeyen sözcük bugünkü Oğuz Türkçelerinde geçer.

201. M. Kıpç. *ilek* "incir" (Kİ, 38)

< Tü. yigellek. Bkz. TENİŞEV 122, TİETZE III, 575, EREN 187.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *ğlek* "baba incir, erkek incir" (TS, VII, 2510).

---

²⁶⁵ Şen, age, 301.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *jilek* "1. itleş vak jimeş bire torgan kayber ülen yeki kuak üsemleklernen ataması sostavında kile: kaen jilegi, mük jilegi, kura jileği, narat jilegi, büre jilegi hem başka. (herhangi bir etli, küçük, tatlı meyve olup ağaç ya da çalılarda yetişir: kayın çileği-dağ çileği, kızılıcık, frambuaz, yaban mersini, köpek üzümü vb.) 2. rozaşalar semyalıgnnan tamırdan çıkkın mıyıkşalar yerdeminde ürşi hem vak orlıklar bilen kaplangan tatlı, itleş kızıl jimeş bire torgan ülen üsemlek." (gülgiller ailesinden kökten çıkan kıvrık dallardan çıkan tohumlu tatlı, etli kızıl yemişli bitki)(TatTASl. III, 772), *jilek* "yagoda, yagodnıy: a) zemlyanika (dağ çileği) b) malina (frambuaz), c) brusnika (yaban mersini), d) klupnika (çilek)" (TatRsl. 764), Başk. *elek* "1. yagoda. 2. yagodnıy." (BaşkRSI. 181), *elek* "roza seskelelere gaylehene karagan tamırınnan sıkkan mıyıktarı yezamında ürsey torgan ak seskele, hutlı, temle kızıl yemeşle üsemlek (gülgiller familyasından beyaz çiçekli, tatlı kızıl yemişli bitki)" (BaşkTHzl. I, 318), Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *ilikce* "aşılamaq için dişi incir ağacına asılan erkek incir" (DS, VII, 2524), *ilikge* "ham incir" (DS, VII, 2524), *hilik* "İncir ağacı" (DS, VII., 2384), TTü. *ilek* "incirin döllenmesini sağlayan sinek." (TüSl. 1171).

Tietze, sözcüğü *iğlek* "baba incir, erkek incir" olarak kaydeder (TİETZE III, 575). Eren, Anadolu ağızlarında *ilikçe* "aşılamaq için dişi incir ağacına asılan erkek incir" olarak geçtiğini belirtir. Bu biçim ile *iğlek* (< ilik) arasındaki benzerliğe dikkat çeker. Yerel olarak incir ağacına verilen *hilik* adı ile *iğlek* (*ilek*) biçimi arasındaki benzerlik de düşündürücüdür. Bu adın başındaki h- sonradan türemiştir (EREN 187). Ayrıca Şirin'e göre, *yigellek* > *ilek* "incir" biçiminde bir gelişim de sözkonusu olduğundan bunun meyve ve sebze adlarının yapımında kullanılan "koku" menşeli bir isim olduğu görüşü de mümkündür. Çünkü Başkurtça, Tatarca, Karaçay-Balkarca *çilek* olan biçimleri ön sesi y'li olan bir biçime bizi götürdüğü için bu biçim *yiglek* olmalıdır. Tenişev de bunu destekler nitelikte yagoda "yemiş" başlığı altında Tat. *cilek*, Başk. *yilek*, Nog. *yelek*, Kazakça *jide-jidek* biçimlerini birleştirmiştir.²⁶⁶ Tenişev *yigellek* olarak 3 başlık açmış ve anlamlarının "1. yagoda (yemiş) 3. klubnika (çilek) 4. plodı, fruktı" (yemiş, meyve) " olduğunu belirtmiştir (TENİŞEV 122). Türkiye Türkçesinde ve ağızlarda yaşamaya devam eder.

---

²⁶⁶ User, agm, 133.

202. M. Kıpç. *incir* "incir" (DM, 85; KK, 110;TA, 109; TZ, 178)

ķuru incir "kuru incir" (DM, 97)

< Fa. *encir*. Bkz. KANAR 74, EREN 191, VEWT 44, TİETZE II, 606.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF-, KE *incir* "incir" (ATA1997, 270), **Kıpçak** CC *incir* (< Fa. *incir*) "incir" (Lat. *ficus*, Fa. *incir*) (ARGUNŞAH-GÜNER 485); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *incir* "incir" (TTSI. 109), *incir* "incir, fuga, smokva, vinnaya yagoda, injirny, fugovny" (TatRSI. 172), *injir* "1. katı, kırırsı ere yafrakları kışın koyıla torgan, susıl, tatlı jimeşle könyak ağacı. 2. şul ağacın gadette kipterep hezirlene torgan tatlı jimeşe." (TatTASI. I, 402), Başk. *injir* "injir" (BaşkRSI. 207), *injir* "1. könyakta üse torgan ere kirtles yapraklı yemeş agası. 2. şul agastın yemeşe." (BaşkTHzl. I, 385), Kırg. *ancir* "incir" (YUDAHİN, 32), Kzk. *incir* "incir" (KzkTSl. 671), KKlp. *enjir* "injir" (RKKlpSI. 308), Nog. -, KBalk. *indjir* "injir" (KBalkRSI. 302), Kum. *injl* "injir, vinnaya yagoda" (KumRSI. 151), Karay. *indjir* "smokva" (KarayRPSI. 202). Ayrıca krş. TTü. *incir* "1. dutgillerden, asıl yurdu Akdeniz kıyıları olani, yaprakları geniş dilimli bir ağaç. 2. bu ağacın etli, tatlı yemişi" (TASI. 379), *incir* "1. dutgillerden, asıl yurdu Akdeniz kıyıları olan, yaprakları geniş dilimli bir ağaç (*Ficus carica*). 2. bu ağacın yaş veya kuru olarak yenilen etli, tatlı yemişi, ballıdarı." (TüSl. 1190), Az. Tü. *encir* "içinde xaxaş kimi tumları olan etli, şirin, yumşak kabıklı, yumru meyve." (ADİL II, 117), Trkm. *injir* "yılı yurtlarda ösyen süyji miweli ağaç. 2. şol ağacın içi owuncak deneli gara, sarı miwesi." (TrkmDDSI. I, 613), *injir* "injir, figovoe derevo, smokovniça" (TrkmRSI. 355), Özb. *anjir* "sütsimon şirador şapalok vargıl daraht. 2. Şu darahtning serüruf eyişil meyası." (ÖTİL I, 47), YUygTü. *encir* "incir" (YUygTüSl. 113).

Orta Türkçe döneminde Farsçadan dilimize giren *incirsözcüğü* Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Başkurtçada, Kırgızcada, Kazakçada, Karakalpakçada, Karaçay-Balkarcada, Kumukçada hâlâ kullanılmaktadır. Oğuz dillerinde de yaygın bir şekilde kullanılmaya devam eden bir isimdir.

203. M. Kıpç. *ķuru incir* "kuru incir" (DM, 97)

Bu isim grubu bize Türklerin geleneksel yöntemle kışa hazırlık olarak meyveleri kurutma işlemini Mısır-Suriye sahasında da devam ettirdiklerini gösterir. *incir* sözcüğü Orta Türkçe döneminde dilimize Farsçadan girmiş Akdeniz bölgesi

meyvesidir. Orta Türkçe döneminde Farsçadan dilimize giren *incir* sözcüğü Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Başkurtçada, Kırgızcada, Kazakçada, Karakalpakçada, Karaçay-Balkarcada, Kumukçada kullanımdadır. Yiyecekleri kurutarak saklama işlemi Türklerin eski dönemlerden itibaren kullandıkları bir yöntem olup Orta Türkçe döneminde dilimize Farsçadan giren *incir* sözcüğünün bir meyve kurusu olarak da kullanılması da olağandır.

204. M. Kıpç. *yüzüm* "üzüm, üzüm salkımı"(DM, 126; KK, 132, TA, 161; TZ, 291) < Tü. üz-üm. Bkz. ED 288a, VEWT 524, BERTA 415, TMEN 473, EREN 431.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *üzüm* "a single act of plucking" "a bunch of grapes, a single grape" (ED 288a), KB-, MK *üzüm* "üzüm (Vitis vinifera)" (DLT 50/35, 56/43, 100/92, 102/93, 144/125, 147/128, 178/151, 181/154, 256/225, 272/238, 273/238, 321/262, 331/268, 359/286, 399/310, 448/352, 494/396, 533/433, 621/517); **Harezmi** *üzüm* "üzüm" (YÜCE 198), NF *üzüm* "üzüm" (ATA2014, 456), KE *üzüm* "üzüm" (ATA 1997, 686), **Kıpçak** CC *yüzüm* "üzüm" (Lat. vua, Fa. angūr)(ARGUNŞAH-GÜNER 615); **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *yözëm* "üzüm" (TTSI. 123), *yözem* "1. yüzöm, yüzömnü 2. vinograd, vinogradnıy" (TatRSI. 193), *yözem* "1. yılı yaklarda uralıp üse torgan kuak üsemlek; vinograd. 2. şul üsemleknin jemeşleri." (TatTASI. I, 467), Başk. *yözöm*"1. yılı yakta üçe torgan ürmelen yemeş agası 2. şul agastın telgeş-telgeş bulıp üçken hutlı emeşe" (BaşkTHI. 432), Kırg. *cüzüm* "üzüm" (YUDAHİN240), Kzk. *jüzim* "üzüm" (KzkTSI. 189), KKİp. *cüzim* "vinograd"(RKKİpSI. 92), Nog. *yüzim* "vinograd" (NogRSI. 446), KBalk. *cüzüm* "vinograd" (KBalkRSI. 271), Kum. *üzüm* "vinograd" (KumRSI. 382), Karay. *yüzüm/yüzüm* "izyum, vinograd" (KarayRPSI. 262). Ayrıca krş. TTü. *üzüm* "asmanın taze veya kuru olarak yenilen ve salkım durumunda bulunan meyvesi." (TüSI. 2460), Az. Tü. *üzüm* "ağ, kara ve ala rengli deneleri olan salxımlı meyve." (ADİL IV, 454), Trkm. *üzüm* "çırmaşagan çıbıklı miweli ağaç. 2. şol ağacın salkım-salkım süyji miwesi." (TrkmDDSI. II, 422), *üzüm* "vinograd" (TrkmRSI. 669), YUygTü. *üzüm* "üzüm" (YUygTüSI. 449).

Clasun sözcüğün üz- filinden hareketle "a single act of plucking" türetildiğini söyler (ED 288a). Sözcük başında y- sesi türemesi hadisesi gerçekleşmiştir. Bu da söz başında uzun ünlü ile ilişkili olmalıdır. Eski Türkçe döneminden itibaren kullanımda olan Türklerin üretmeye başladıkları ve

kullandıkları bir meyve olan üzüm, Çağdaş Kıpçak dillerinin hepsinde ortak bir sözcük olarak yaşamaya devam etmektedir. Oğuz dillerinde de yaygın bir kullanıma sahiptir.

205. M. Kıpç. *quru üzüm* "kuru üzüm" (KK, 117; DM, 97)

Eski Türkçe döneminde Uygurların *kuruğ üzüm suvı* "a decoction of dried grapes" ile kuru üzümün kaynatılmasından elde edilen bir içecek türünün var olduğunu öğreniyoruz. (ED 288 a-b). Arpad Berta *quru üzüm*'ün anlamını da üzüm maddesi içinde tam karşılığında "rosine, zebibum" olarak vermiştir. (BERTA 415). Doerfer, üzüm madde başında üzümün Türk dilleri içindeki kullanımına örnekleri vermiş ve "raisin" anlamında *kuru üzüm*'ü de belirtmiştir (TMEN 473). Eski Türkçe döneminden itibaren kullanımda olan Türklerin üretmeye başladıkları ve kullandıkları bir meyve olan üzüm, Çağdaş Kıpçak dillerinin hepsinde ortak bir isim olarak yaşamaya devam etmektedir.

➤ **Sert Kabuklu Meyveler**

206. M. Kıpç. *ayman* "ceviz" (Kİ, 8)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Memlûk-Kıpçak sahasında sadece Kİ'te geçen ve tarihî Türk dili alanında başka yerde tanıklanamayan *ayman* sözcüğü tek veri (hapax) unsurdur. Sözcük Modern Türk dili alanında da tespit edilememiştir. Kökeni açık değildir.

207. M. Kıpç. *bādām* "badem" (TA, 91)

bayam "badem"(DM, 75; Kİ, 16; TA, 93; TZ, 229)

< Fa.bādām. Bkz. KANAR 86, TIETZE I, 256, VEWT 54, EREN 32, TENİŞEV 142.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF *bādām* < Fa. "badem" (ATA 2014, 41), KE-, **Kıpçak** CC *badam* (<bādām) "badem" (Lat. cocomarum, Fa. bādām) (ARGUNŞAH-GÜNER 430); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık -. Krş. Osm. Tü. *payam* "badem" (TS, V, 3182).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *badam* "mindal" (TatRSI.52), *badem* "rozaçeçekleler semyalığının könyakta üse torgan kuak üsemlek, mindal" (TatASl. I, 108), Başk. -, Kırg. *badam* "badem" (YUDAHİN 77), Kzk. *mindal* "badem" (KzkTTüTSl. 380), KKlp. *badam* "mindal (ösimlik hem miyve)" (RKKlpSl. 429), Nog. *badam* "mindal" (NogRSI. 65), KBalk.-, Kum. *badam* "mindal" (KumRSI. 58), Karay. *badem* "mindal" (KarayRPSl. 96). Ayrıca krş. Anad. ağ. *bayam* "badem" (DS, II, 577), *badam*, *payam* "1. gülgillerden, yurdumuzun her yerinde yetişen ağaç. 2. bu ağacın yaş veya kuru yenilen yemişi" (TASl. 183), TTü. *badem* "1. badem ağacı. 2. bu ağacın yaş veya kuru yenilen yemişi." (TüSl. 223), Az. Tü. *badam* "isti ölkelerde yetişen sert kabıklı, lepe şeklinde lezzetli bir meyve ve bu meyvenin ağacı." (ADİL I, 197), Trkm. *badam* "1. beyik boylı, owadan gülli, miwe getiryen ağaç. 2. badam ağacının süynmek manızlı miwesi." (TrkmDDSl. 108), Özb. *bodom* "1. sermoy va lazzatlı mağizi uzun ekiladıgan darah. 2. şu darahning mevası." (ÖTİL I, 125), YUygTü. *badam* "badem, badem ağacı." (YUygTüSl. 27).

Eren *bayam* şeklinin Türkçeye badem'den çok daha önceleri girdiğini ve bunun ispatı olarak -d- > -y- değişiminin olduğu dönemlerde görülen ses hadisesinin gerçekleştiğini yazmıştır. Dilimizde hem *payam* hem de *badem* şeklinin bulunmasının doublet örneği olduğunu söylemiştir (EREN 32). Dilimize Farsçadan girmiş olan Fa. bādām > badem sözcüğü, Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Kırgızcada ve Oğuz grubu Türk dillerinde kullanılmaya devam etmektedir.

208. M. Kıpç. *funduk* "findık"(DM, 83)

< Ar. findık < bunduk. Bkz. MUTÇALI 72, TIETZE II, 85, VEWT 145, TENİŞEV 113.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *funduk* "findık" (TTSI. 374), *funduk* "funduk (sorm oreha)" (TatRSI. 607), *funduk* "1. kon'yakta üse torgan çiklevek kuagının ver töre. 2. şulşı kuaknın çiklevege, jimeşe" (TTASl. 355), Başk.-, Kırg.-, Kzk. *funduk* "findık" (KzkTTüTSl. 608), KKlp. *funduk* "funduk (goz ağaşı hem miyvesi)" (RKKlpSl. 1073), Nog.-, KBalk.-, Kum. *pındık* "merkiy oreh" (KumRSI. 265), Karay. *findık* "oreh" (KarayRPSl. 595). Ayrıca krş. Anad. ağ. *funduk* findık (DS, V, 1879), TTü. *findık* "1. kayingillerden, kuzey yarım kürenin ılık yerlerinde ve yurdumuzun

genellikle Doğu Karadeniz bölgesinde yetişen, boyu 6-7 metre, yaygın tepeli bir ağaççık (*corylus avellana*). 2. bu ağaççığın sert bir kabuk içinde bulunan yağlı, nişastalı ürünü." (TüSl. 867), *findık* "1. kayingillerden, kuzey yarım kürenin ılık yerlerinde ve yurdumuzun genellikle Doğu Karadeniz bölgesinde yetişen, boyu 6-7 metre, yaygın tepeli bir ağaççık. 2. bu ağaççığın sert bir kabuk içinde bulunan yağlı, nişastalı ürünü" (TASl. 291-292), Az. Tü. *findık* "berk kabık içinde iki bölümlü lepesi olan kızoaxşar, lakin ondan küçük meyvehemin meyvenin yabani ve ya ekilen kolu." (ADİL II, 188).

Tenişev, *findık*'ı bitkiler bölümünde ayrı bir madde başı olarak değil ceviz maddesinin içinde vermiştir (TENİŞEV 113). Başkurtçada "findık" için *setlevük* sözcüğü kullanılmaktadır. Dilimize Arapçadan girmiş olan *findık*, Tatarcada, Kazakçada, Karakalpakçada, Kumukçada, Karaycada ve Oğuz sahasında Anadolu Türkçesinde ve Azerî Türkçesinde yaygın bir kullanımdadır.

209. M. Kıpç. çetlevük "fıstık" (DM, 80; "bir nevi findık" (Kİ, 28)

çetleyik "fıstık, findık ve bütün kabuklu şeyler" (TA, 99)

şetlevük "findık" (TZ, 247)

< Tü. çitle - gUç. Bkz.VEWT 106, TMEN 1069, TENİŞEV 112-113.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *çatlavuk* "findık" (Lat. nizole, Fa. fenduk) (ARGUNŞAH-GÜNER, 456); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *çiklevek* "findık" (TTSI. 395), *çiklevek* "oreh, orehniy" (TatRSI. 635), *çiklevek* "1. kayınnar sem'yalıgınnan katı kabıklı, aşarga yaraklı jimeş (töş) bire torgan kuak yakı ağaç, urman çiklevege. 2. katı kabıklı, kübesençe aşarga yaraklı jimeş (yöş) bire torgan berniçe törle ağaçnın yeki şimeşlerenen gomumî iseme." (TTASl. 426), Başk. *setlewek* "1. oreh 2. orehovıy" (BaşkRSI. 497), *setlewek* "1. yemeşe mayga bay bulgan katı kabıklı bik ere yılı yak agastarının döyöm atamahı. 2. barmak başınan vağırak katı kabıklı yemeş bire torgan körenhiu kabıklı kıragay agas." (BaşkTHzl. II, 288), Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *şetlevik* "funduk" (NogRSI. 411), KBalk. *çörtleyük* "oreh" (KBalkRSI. 733), Kum. *çertleyük* "pındıh" (KumRSI. 357), Karay. *çetlevik* "oreh" (KarayRPSI. 642). Ayrıca krş. Anad. ağ. *çetlevik* "findık" (DS, III, 1151), TTü. *çitlembik* "1. kara ağaçgillerden, düz

kabuklu, kerestesi sert ve dayanıklı bir ağaç, çitlik, menengiç (*Celtis australis*). 2. bu ağacın mercimekten büyük, yuvarlak, buruk lezzette meyvesi." (TüSl. 551).

Tenişev sözcüğü, "ceviz" bölümünde ayrı bir madde başı olarak işlemiştir. *certle-* "çatlamak" filinden geldiğini öne sürmüştür. Ayrıca Tenişev örnekleri ve kullanıldıkları lehçeleri vermiştir: *čertlewük* "1.oreh-Başkurtça 2. oreh lesnoy (Yabani ceviz) - KBalk. 3. melkiy oreh, plod leşçını (fındık) (TENİŞEV 112-113). Kıpçakça ses özelliği olarak sözcük başındaki ç- >ş- değişimi TZ'deki *šetlevük* örneğinde de görülür. Ancak ikili şekillerin de olması Kıpçak-Oğuz unsurlarının karışık olarak verilmesiyle ilgilidir. Eski Kıpçakçada karşımız çıkan bu sözcük Çağdaş Kıpçak dillerinden Nogaycada, Karaycada ve Oğuz sahasında yaşamaya devam etmektedir.

210. M. Kıpç. *šetlegen* "fıstık" (DM, 109)

< Tü. çetle-gen. Bkz.VEWT 106, TMEN 1069, TENİŞEV 112-113.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığı içinde yer alan *šetlegen* ismi, çitle-fiiline eklenen, -gEn eki ile türetilmiş isimdir. Sözcük bu şekliyle tarihî ve Modern Türk dili alanında tespit edilememiştir.

211. M. Kıpç. *koz* "ceviz" (DM, 94; Kİ, 80; TA, 121; TZ, 206)

***koz işi* "ceviz içi" (DM, 94)**

< Fa. gawz. Bkz. KANAR 526, ED 680a, EREN 255, VEWT 285, TIETZE IV, 387.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *koz* "nut" (ED 680a); KB-, MK-; **Harezmi** ME *koz* "ceviz" (YÜCE 148), NF-, KE-, **Kıpçak** CC *koz* (Fa. gawz, göz) "ceviz" (Lat. nuces, Fa. gerdagāan, gardayān)(ARGUNŞAH-GÜNER 511); **Altın Orda** HŞ *koz* "orzech (woloski)" (ZAJACZKOWSKI 53), MN-, AOYarlık-. Krş. Osm. Tü. *koz* "ceviz" (TS, IV, 2686).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp. *goz* "oreh" (RKKlpSl. 583), Nog. *koz* "oreh" (NogRSI. 168), KBalk.-, Kum. *koz* "oreh" (KumRSI. 198), Karay. *koz* "gretsky oreh" (KarayRPSI. 328). Ayrıca krş. Anad. ağ. *koz* "1. ceviz. 2. kabuklu meyve." (DS, VIII, 2944), *koz* "1. ceviz." (TASl. 460), *koz* "1. ceviz." (TüSl. 1493), Az. Tü. *koz* "berk kabıklı, қоша lepelı bir meyve." (ADİL III, 194), Trkm. *hoz* "1. daşı gatı gabıklı, şahalak ulı ağaç. 2. şol ağacın gatı gabıklı, içi öycük-öycük manızlı miwesi."(TrkmDDSl. I, 581), *hoz* "greqkiy oreh." (TrkmRSI. 700).

Clauson, *koz* sözcüğünün yerine Oğuzların Arapçadan girmiş olan *ceviz* sözcüğünü kullandıklarını belirtmiştir (ED 680a). Tietze sözcüğün Eski Türkçe *koz* olduğunu ancak Hasan Eren'in bunu Eski Farsça *gawz*'dan geldiğini belirttiğini bunun yanında Türkçede Arapça *ceviz*'in de kullanıldığını belirtmiştir. Yani Farsça bir isim olan *gawz* önce doğrudan Farsçadan sonra da Arapçadan dolaylı olarak dilimize girmiş doublet örneğidir. Eski Türkçeden itibaren Türkler tarafından meyve olarak ve yiyeceklerin hammaddesi olarak kullandıkları *koz*, Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Karakalpakçada, Nogaycada, Kumukçada, Karaycada kullanılmaya devam etmektedir. Oğuz sahasında da *koz* kullanılmaktadır ancak Clauson'un da belirttiği gibi *ceviz* kullanımı daha yaygındır.

212. M. Kıpç. *kozak* "çam fıstığı" (Kİ, 80)

kozāk "yer elması, mısır patatesi" (TZ, 206)

Türkiye Türkçesinde *kozak* "1. kozalak.", *kozalak* "1. koza. 2. kozalaklıların, genellikle dibi yuvarlak, tepesi koni biçiminde ve odunsu dokulu meyvesi. 3. olmamış, kuru, ham meyve." TZ'de ise Arapçası *qulqās* قلقاس olan "yer elması, mısır patatesi" olarak farklı bir anlam ile karşımıza çıkar. Mısır bölgesine özgü olan bir patates cinsine verilen ad olmalıdır. Kİ'te "çam kozalağı" koza içinde bulunan bitkiler için kullanılan bir isim olmalıdır. Meyveyi koruyan korunak, kozalak olarak bir kullanıma sahiptir. Sözcük tarihî ve Modern alanda başka yerde tanıklanamamıştır.

213. M. Kıpç. *kestene* "kestane" (DM, 91; TZ, 196)

< Yun. *kástana*. Bkz. EREN 234, VEWT 258, TİETZE IV, 248.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *kastana* (< Yun. *kástana*) "kestane" (Lat. *datillum*, Fa. *şābalud*) (ARGUNŞAH-GÜNER 493); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.Krş. Osm. Tü. *kestene* "kestane" (TS, IV, 2454).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *kaştan* "kestane" (TTSl. 143), *kaştan* "kaştan, kaştanovniy" (TatRSI. 244), *kaştan* "1. urta poyasnıy jılırak yaklarında üsep, aksıl kongırt töstege çiklivek bire torgan ağaç. 2. şul ağaçnın sargılıt-kören töсле, yuka kabıklı çikliveklere." (TTASl. II, 78), Başk. *kaştan* "1. kaştan 2. kaştanovniy" (BaşkRSI. 250), *kaştan* "1. buk agası gayilehene ingen ak seskele ere könyak agası.

2. şul agastın aşay torgan setlewege." (BaşkTHzl. I, 484), Kırg.-, Kzk. *kaştan* "kestane" (KzkTTüTSl. 219), KKlp. *kaştan* "kaştan" (RKKlpSl. 333), Nog.-, KBalk. *kastanet* "kastan'et" (KBalkRSl. 316), Kum. *kaştan* "kaştan" (KumRSl. 164), Karay. *kestane* "kaştan" (KarayRPSl. 393). Ayrıca krş. Anad. ağ. *kestene* "kestane" (DS, VIII, 2768), TTü. *kestane* (< Yun. *kastano* < Grek. *Karvon* nut) "1. kayingillerden, ılıman iklimlerde yetişen, 25-30 m kadar boylanabilen, kerestesi doğramacılıkta kullanılan bir orman ağacı. 2. bu ağacın yenebilen meyvesi" (TASl. 432), Az. Tü. *kestane* "şabalıd" (ADİL II, 696), Özb. *kaştan* "kora kayınlarga mahsuv daraht." (ÖTİL I, 374).

Dilimize Yunancadan girmiş olan kestane, Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Kazakçada, Karaçay-Balkarcada, Kumukçada, Karaycada ve Oğuz sahasında yaygın bir kullanıma sahiptir.

214. M. Kıpç. *şah bellüt* "kestane" (TA, 141)

< Fa. *şâh belûṭ*. Bkz. KANAR 379.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Az. Tü. *şabalıd* "1. koz, fındık cinsinden kabıklı meyve ve bu meyvenin ağacı." (ADİL III, 180).

Dilimize Farsçadan girmiş olan Fa. *şâh bellüt*, Çağdaş Kıpçak dillerinde tanıklandırılmamıştır. Oğuz sahasında Azerîcede *şabalıd* şeklinde yaşamaya devam etmektedir.

➤ **Turunçgiller**

215. M. Kıpç. *leymū* "limon" (DM, 98)

limon "limon" (TZ, 216)

< Fa. *limon*. Bkz. EREN 281, VEWT 317, TİETZE IV, 542.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *limon* (< Fa. *līmōn*) "limon" (Lat. *limonum*, Fa. *līmōn*) (ARGUNŞAH- GÜNER 523); **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *limon* i. *limon* (TTSI. 207), *limon* "1. könyakta üse hem ere jimeş bire torgan mence yeşel sitrus ağacı 2. şul ağacının sarı kalın kabıklı,

eçkeltem temlege ozınça tögerek huş isle jimeşe." (TTASl. II, 339), *limon* "limon, limonny" (TatRSI. 352), Başk. *limon* "limon" (BaşkRSI. 370), *limon*"1. könyakta üçken menge yeşel tsitrus emeş agası, 2. şul agastın kalın narı kabıklı, ese itle ölöşe lerzen torgan emeşe." (BaşkTHI. 765), Kırg. *limon* "limon" (YUDAHİN 547), Kzk. *limon* "limon" (KzkTTüTSl. 351), KKlp. *limon* "limon" (ağaç hem miyve) (RKKlpSI. 395), Nog. *limon* "limon" (NogRSI. 207), KBalk. *limon* "limon" (KBalkRSI. 453), Kum. *limon* "limon" (KumRSI. 219), Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *iliman* "limon" (DS, VII, 2525), *limon* "1. turunçgillerden, 3-5 metre yüksekliğinde, kışın yapraklarını dökmeyen, beyaz çiçekli bir ağaç (citrus limonum). 2. bu ağacın sarı renkli, kabuğu kokulu, suyu ekşi meyvesi, sulu zırtlak." (TüSl. 1587), *limon* (< Yun. lemoni) "1. turunçgillerden, 3-5 m yükseklikte, kışın yapraklarını dökmeyen, beyaz çiçekli bir ağaç. 2. bu ağacın sarı renkli, kabuğu kokulu, suyu ekşi meyvesi." (TASl. 489), Az. Tü. *limon* "subtropik yerlerde biten hemişeyaşıl sitrus ağacı ve bu ağacın yumurta şekilli turşmeze, sarı meyvesi." (ADİL III, 265), Trkm. *limon* "1. hemişe gök öwüsyen, hasil beryen sitrus agacı. 2. şol agacın galm gabıklı, dilim-dilim görünüşli, turşumtık tagamlı miwesi." (TrkmDDSl. II, 71), *limon* "limon" (TrkmRSI. 433), Özb. *limon* "1. asosan janılıy mamlakatlarda usadıgan doym yaşıl subtropik üsemlik. 2. şul üsemlikning sarık nordon huşvuy mevası." (ÖTİL I, 431), YUygTü. *limon* "limon" (YUygTüSl. 256).

216. M. Kıpç. enār "nar (meyve)" (TA, 105)

nār "nar" (DM, 99; KK, 119; TA, 129)

nardan "pestka granatu, granat (owoc)" nar, nar tanesi" (BM, 34)

< Fa. nār. Bkz. KANAR 639, VEWT 165, TİETZE V, 306.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE *nār* < Fa. "nār" (ATA1997, 460), **Kıpçak** CC *nardan* (< Fa. nārdān) "nar" (Lat. pomum granatum, Fa. sēf anār) (ARGUNŞAH- GÜNER 529); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *nar* "granatovoe derevo" (TatRSI. 394), Başk.-, Kırg. *nar* "nar" (YUDAHİN 38), Kzk. *anar* "nar" (KzkTTüTSl. 45), KKlp. *anar* "granat" (RKKlpSI. 168), Nog. *nar* "granat" (NogRSI. 233), KBalk.-, Kum. *nar* "granat" (KumRSI. 36), Karay. *nar* "granat" (KarayRPSI. 418). Ayrıca krş. Anad. ağ. *inar* "nar" (DS, VII, 2537), TTü. *nar* "1. nargillerden, yaprakları karşılıklı, çiçekleri büyük, koyu kırmızı renkte, küçük bir ağaç (Punica granatum). 2. bu ağacın

kırmızımtırak sarı sert bir kabukla örtülü, içinde çok sayıda kırmızımtırak, sulu taneler bulunduran yuvarlak yemişi." (TüSl. 1751-1752), *nar* "1. nargillerden, yaprakları karşılıklı, çiçekleri, büyük, koyu kırmızı renkte, küçük bir ağaç. 2. bu ağacın kırmızımtırak sarı sert bir kabukla örtülü, içinde çok sayıda kırmızımtırak, sulu taneler bulunduran yuvarlak yemişi." (TASl. 587), Az. Tü. *nar* "içerisinde şeffaf perde ile örtülmüş çoklu turş, meyxoş ve şirin deneleri olan sert kabıklı girde meyve." (ADİL III, 457), Trkm. *nar* "1. açık, gızıl gülli, ownuk yapraklı, günorta yurtlarda bityen, ağaç. 2. şol ağacın daşı gabıklı, içi gızıl deneli togalak miwesi." (TrkmDDSl. II, 119), *nar* "granat" (TrkmRSI. 470), Özb. *anor* "1. kızıl gülli, daraht iki buta. 2. şu darahtning içi kızıl donalar bilen lik tula yumalok mevası. 3. anor." (ÖTİL I, 48), YUygTü. *anar* "nar" (YUygTüSl. 13).

Dilimize Orta Türkçe döneminde Farsçadan girmiş olan *nar*, Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında da yaygın bir kullanıma sahiptir.

➤ Akdeniz Meyveleri

217. M. Kıpç. *ħurmā* "hurma, hurma ağacının yemişi" (TA, 107;DM, 85; TZ, 173)

ħurma "hurma,hurma ağacının yemişi"(KK, 117; TA, 125; TZ, 211;
"daktyl" BM, 41)

< Fa. ħurmā. Bkz. VEWT 163, TIETZE, II, 336.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME *ħurma* "Fa. hurma" (YÜCE 126), NF *ħurmā* < Ar. hurma (ATA 2014, 175), KE *ħurmā* < Ar. hurma" (ATA1997, 251), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.Krş. Osm. Tü. *ħurma koruğu* "olgunlaşmamış, ham hurma." (TS, III, 1931),

Çağdaş Kıpçak: Tat. *ħörme* "hurma" (TTSI.384), *ħörme* "1. finik 2. hurma" (TatRSI. 623), *ħörme* "1. tatlı jimeş bire torgan könyak ağacı yeki kuwağı. 2. şul ağacın yeki kuwaknın kızgın sarı töstege bik tatlı jimeşe." (TTASl. II, 389), Başk. *ħörme* "1. finiki. 2. hurma (plod i derevo) (BaşkRSI. 606), *ħörme* "1. kawırhın yapraklı könyak ağası yeki kıwağı. 2. şul ağastın yeki kıwaktın hargılt kızıl töstögö tatlı yemeşe." (BaşkTHzl. II, 542), Kırg. *kurma* "hurma" (YUDAHİN 525), Kzk. *ħurma* "hurma" (KzkTTüTSl. 338), KKlp. *ħurma* "finik" (RKKlpSI. 1069), Nog. *ħurma* "1. hurma, 2. finik" (NogRSI. 398), KBalk. *ħurma* "1. hurma, 2. finik" (KBalkRSI. 713), Kum. *ħurma* "hurma" (KumRSI., 349), Karay. *ħurma* "finik"

(KarayRPSl. 605). Krş. Anad. ağ. *furma* "hurma" (DS, V, 1880), *hurma* "1. hurma ağacı. 2. bu ağacın tatlı meyvesi." (TüSl. 1116), *hurma* "Fa. hurma ağacının yemişi." (TASl. 360), Az. Tü. *hurma* "1. subtropik ve milayim iklimli ölkelerde biten, lelekvari yarpaqları çetir kimi olan uca ağaç ve bu ağacın şirin meyvesi." (ADİL II, 487), Trkm. *hurma* "1. kebir günorta yurtlarda bityen ağaç. 2. şol ağacın igdepisint miwesi." (TrkmDDSl. I, 586), *hurma* "hurma" (TrkmRSl. 707), YUygTü. *xurma* "hurma" (YUygTüSl. 168).

Orta Türkçe döneminde dilimize Arapçadan girmiş olan hurma, Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuzcada yaygın bir kullanıma sahiptir.

218. M. Kıpç. *ķuru ħurma* "kuru hurma" (DM, 97)

ķuru ħurma birleşik bir isim yapısında olup Türkçe + Arapça iki sözcükten oluşmaktadır. *ķuruğ* >*ķuru*. Eski Türkçeden itibaren çok yaygın olarak kullanılan sıfat görevinde yemek kültürü içinde yiyecekleri bildiren bir sözcüktür. *ħurma* ismi Tarihî Türk dili sahasında Orta Türkçe döneminden itibaren tespit etmek mümkündür. Hurma, *ķuru üzüm*, *ķuru incir* gibi hem yaş olarak hem de kurutulmuş meyvelerden biridir. Eserlerde tanıklanmasa da *ķuru ħurma* şekli kullanılmış olmalıdır. İlk defa Mukaddimetü'l-Edeb adlı eserde tanıklandığımız *ħurma* İslamiyet'in etkisi ile artan Arap-Türk ilişkileri çerçevesinde Türkçenin kültürlerarası etkileşim yolu ile kullanmaya başladığı bir meyvenin ismidir. Akdeniz ikliminde yetişen bu meyve ticaret yolları sebebiyle Orta Asya'ya gelip tüketilmeye başlanmış olmalıdır. Kutsallığı ile de bilinen meyve Türkler arasında Müslümanlığın yayılması ile birlikte severek tüketilen bir yiyecek olmuştur. Öyle ki Türklerin yiyecekleri uzun süre saklama amacıyla gerçekleştirdikleri kurutma işlemine de tâbi tutulduğu çıkarımına varabiliyoruz. *ķuru ħurma* şeklindeki adlandırmaya sadece Dürretü'l Mudiyye adlı eserde rastlanılmıştır. Tarihî Türk dili sahasında ve Çağdaş Kıpçak dillerinde *ķuru ħurma* olarak tanıklanamamıştır.

219. M. Kıpç. *işke münüzü* "keçi boynuzu denen yemiş" (TZ, 179)

ķeşi boynuzu "keçi boynuzu" (DM, 91)

< Tü. keçi + boynuz(u). Bkz. TİETZE IV, 201.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *keçi boynuzu* "1. baklagillerden, kerestesi marangozlukta, kabukları tabaklıkta kullanılan bir ağaç, harnup (*Ceratonia siliqua*). 2. bu ağacın baklaya benzer, şekerli yemişi, harnup." (TüSl. 1376).

Tietze meyveye bu ismin verilme sebebinin şeklinden kaynaklandığını söylemiştir. Buna örnek olarak da Almandaki kullanımı vermiştir. krş. Alm. Bockshorn (TİETZE IV, 201). Türkçede birleşik isim olarak benzetme yoluyla yapılan bir meyve ismidir. Sözcük iç seste Kıpçakçanın çok yaygın bir özelliği olarak ç > ş değişiminin yaşandığı görülür: "işke, keşi" sözcüklerinde. Ayrıca Kıpçakçanın sözcük başındaki m- sesinin tarafında olduğunu bir örnek olarak münüz < boynuz sözcüğünü verebiliriz. Oğuz etkisiyle b-'li örneklerin bulunduğu da görülür. " keşi boynuzu" örneğinde olduğu gibi. Çağdaş Kıpçak dillerinde örneğine rastlanılmamış bir meyve adıdır. DM'de geçen sözcük Memlûk-Kıpçak sahasındaki "Türkmen" özellikli şekil olmalıdır.

4.2.4. İçkiler

- **Alkolsüz İçecekler**

220. M. Kıpç. *aqmık* "boza" (DM, 70)

< Tü. ak-mık.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Sözcük ak- fiilinden -mık eki ile türetilmiştir. Bu ek fiilin yaptığı işten etkilenecek oluşan nesnelere karşılamak için kullanılır.²⁶⁷ Türkçede çok yaygın kullanılmayan bir ektir. Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında tanıklanamamış bir sözcüktür.

---

²⁶⁷ Korkmaz, age, 99.

221. M. Kıpç. *ayran* "ayran; yoğurttan yapılan içki" (Kİ, 8; DM, 73; TA, 90; TZ, 145; "kwasne mleko" (BM, 6)

< Tü. *ayran*. Bkz. ED 276a, DTSl. 30, TIETZE I, 242, BERTA 61, VEWT 12, TMEN 639, TENİŞEV 449, ESTJa c.1, 111.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *ayran* "ayran" (DLT 73/59); **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *eyren* "ayran" (TTSI. 458), *eyren* "1. katıknı suga bolgatıp yasalğan içemlek. 2. may yazgaç ayırılğan ak su." (TTASl. III, 677), *eyren* "ayran" (TatRSI. 728), Başk. *ayran* "ayran (kisloe moloko, razvedyonnoe vodoyu, upotrebyaemoe v kaçestve prohladitel'nogo napitka)" (BaşkRSI. 26), *ayran* "1. katık yeki korotto halkın hıwga şıyıklap yahagan esemlek. 2. may beşkende ayırılıp sıkkan eskentem şıyıklık." (BaşkTHI. 35), Kırg. *ayran* "II ayran (hafifçe su katılan yoğurt)" (YUDAHİN 70), Kzk. *ayran* "yoğurt" (KzkTTüTSl. 32), KKİp. *ayran* "ayran" (RKKİpSl. 20), Nog. *ayran* "1. ayran (1. kisloe moloko, 2. razbavlennoe voboy). 2. pahta (octatok posle cbivaniya masla)" (NogRSI. 30), KBalk. *ayran* "ayran (kisloe moloko osoboy zakvaski)" (KBalkRSI. 34), Kum. *ayran* "ayran (napitok iz kislogo moloka i vodi)" (KumRSI. 33), Karay. *ayran* "ayran (napitok, prigotovlenniy iz kizlovo moloka)" (KarayRPSI. 54). Ayrıca krş. TTü. *ayran* "1. süt veya yoğurt yayıkta çalkalanarak yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm. 2. yoğurdun sulandırılıp çalkalanmasıyla yapılan içecek." (TüSl. 208), Az. Tü. *ayran* "yağı alınib su karıştırılmış katık." (ADİL I, 183), Trkm. *ayran* "yanlıkta yayılıp, yağı alınan gatıktan kalan çal." (TrkmDDSl. I, 101), *ayran* "ayran" (TrkmRSI. 34), Özb. *ayron* "katikka suv kuşup şopıruv tayerlanadıgan içimlik." (ÖTİL I, 34), YUygTü. *ayran* "ayran" (YUygTüSl. 25).

Clauson sözcüğün ayr- (adıır-) kökünden getirilmiş olabileceğinin yanlış bir etimoloji olduğunu düşünmektedir (ED 276a). Doerfer sözcüğün Moğolcadan girmiş olduğunu ileri sürmüştür (TMEN 639). Räsänen de Moğolca *ajirag* ile bir benzerliğini göstermiş ancak bunun Moğolcadaki *uquraq* "Biestmilch" ile ilgisini göstermiş ve Türkçe adıır- fiiliyle ilgisi üzerine soru işareti ile dikkat çekmiştir (VEWT 12). Tenişev de süt bölümünün içinde ayrı bir madde başı olarak verilmiş süt maddesinin içinde ele almıştır. Türklerde çok yaygın olan "ekşi süte su karıştırılmasıyla elde edilen madde" olarak tanımlamıştır. Bundan yağ da elde edildiğini belirtmiştir (TENİŞEV 449). Kİ'te sözcük "Kıpçakça" kaydı ile geçer.

Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazaklar *yoğurt* anlamında kullanmaktadır. Türklerin temel besin kaynaklarının başında gelen süt ürünlerinden biri olan ayran Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılmakta olup bugün Türk dünyası içinde ortak bir kültür sözcüğü olarak Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

222. M. Kıpç. boza "boza" (DM, 78)

boza "buğdaydan yapılan şarap" (KK, 105; Kİ, 21;"hurmadan yapılan şarap (TA, 96)

< Tü. *boza*. Bkz. VEWT 82, TIETZE 377, TMEN 788.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *boza* "buza, isirtkeç eçemlökneñ törkiy halıqlarga has törë" (EHMETYANOV 67), Başk. *buza* "holo, arpa yeki boyza y yarmahına kaynatıp esetken esemek." (BaşkTHI. 169), Kırg. *bozo* "boza (hububattan yapılan bir çeşit alkollü içki)" (YUDAHİN 136), Kzk. *boza* "boza" (KzkTSl. 90), KKlp.-, Nog.-, KBalk. *boza-sıra* "napitki domaşnego prigotovlenia" (KBalkRSI. 154), Kum. *boza* "buza (spirtnoy napitok iz pereprodivşego yaçmenya)" (KumRSI. 79), Karay. *boza* "1.buza 2. siker (löki hmel'noy napitok iz prosa)" (KarayRPSI. 126). Ayrıca krş. TTü. *boza* "arpa, darı, mısır, buğday vb. tahılların hamurunun ekşitilmesiyle yapılan koyuca, tatlı veya mayhoş içecek." (TüSl. 392), Trkm. Tü. *boza* "arpa suwundan edilyen içki." (TrkmDDSl. 181), YUygTü. *boza* "boza" (YUygTüSl. 50).

Räsänen *boza*'nın "Getränk aus Kamelmilch" anlamında olduğunu verir (VEWT 82). Ayrıca Räsänen Çuvaşça *përa şeklinin *përa-Ga olarak Rusça ve Macarcaya geçtiğini de söylemiştir (VEWT 82). Doerfer, *bōza* "eine Art Bier aus verschiedenen Getreiden" anlamında verir ve sözcüğün Türkçeden Arapçaya, Moğolcaya, Ostyakçaya, Maniceye, Çeremisçeye, Macarcaya, Rusçaya, Balkan dillerine geçtiğini belirtir (TMEN 788). Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Başkurtçada, Kırgızcada, Kazakçada, Karaçay-Balkarcada, Kumukçada, Karaycada ve Oğuz sahasında kullanılan yaygın bir içeceğin adıdır.

223. M. Kıpç. *leymū şuyı* "limon suyu" (DM, 98)

< Fa. leymū + suy (u). Bkz. EREN 281, VEWT 317, TIETZE IV, 542.

Dilimize Farsçadan girmiş olan *limon*, Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında yaygın bir kullanıma sahiptir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde sadece DM'de geçen sözcük, tarihî ve Modern Kıpçak sahasında tanıklanamamıştır. Sadece Türkiye Türkçesinde TTü. *limon suyu* "limondan elde edilen meyve suyu." (TüSl. 1588) anlamıyla geçer. *limon suyu* ile yapılan ferahlatıcı içecek kültürünün Memlûk-Kıpçak mutfak kültüründe yayılmaya başladığını söyleyebiliriz.

224. M. Kıpç. *kamış şuyı* "kamış suyu" (DM, 87) bkz. *şeker suyu*

< Tü. kamış + şuy(ı). Bkz. *kamış* ED 629a + *süb* "su" TEKİN 1995, 180, ED 783a, DTSl. 512, DTSl. 515, TMEN 1278, VEWT 431, TENİŞEV 87, DYBO 519.

Tarihî: KökTü.-; Uyg.-, KB-, MK-, fakat *kamış* "kamış (phragmites australis)" (DLT 185/159, 529/430); **Harezm** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *kamış* "kamış" (ARGUNŞAH-GÜNER 724); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Memlûk-Kıpçak döneminde *kamış suyu*, şeker kamışından elde edilirdi. Mısır-Suriye bölgesinde şeker kamışı pekmezi yapımı için şeker kamışı yetiştirilirdi. Şeker kamışının suyunun da pekmez yapımında kullanılmasına Memlûk-Kıpçak sözlükleri ışığında tanık oluyoruz. bkz. *kamış bal*. Pekmezin haricinde şeker kamışı suyunun, bir çok vitamene ve minerale sahip olması bakımından bugün de hâlâ Türkiye'nin güney bölgesindeki illerinde tüketilir. Adana, Urfa, Antep gibi şehirlerde susuzluğu ve yorgunluğu gideren içinde potasyum, kalsiyum, magnezyum, demir, magnezyum, çinko, tiamin, riboflavin gibi etkenlerin olduğu bir içecektir. Şeker kamışı suyu demir açısından zengin bir içecektir.²⁶⁸ Şeker kamışının kökeni, Güney Asya ve Batı Pasifik Adaları'dır. Şeker kamışı M.Ö. 6000 yıllarında Hindistan'a gelmiş ve oradan da Arap yarımadasına yayılmıştır. Şeker endüstrisini İranlılardan öğrenen Araplar, 636'da Suriye'de 640'da Mısır'da şeker kamışı üretimini arttırmışlardır.²⁶⁹ İlk zamanlarda şeker kamışından su elde edilerek şeker kullanılmış,

²⁶⁸ Pınar Şekerci Keleş, Mustafa Gürses, Ahmet Erdoğan, "Geleneksel Şeker Kamışı Pekmezi", **Türk Doğa ve Fen Dergisi**, c. 8, s. 1, (2019): 45.

²⁶⁹ Selahaddin Önder-Necmettin Oğur, "Eskişehir Şeker Fabrikası", **ESOGÜ Tarih Dergisi**, c. 2, s. 2, (Kasım 2019): 28.

daha sonraları kristalize edilmiştir. Bu ilk çağlardan gelen alışkanlıkla şeker kamışı suyunun bu bölgede çokça üretiminin yapılması ile bir alışkanlık olduğunu söyleyebiliriz. Güneydoğu Asya'ya özgü bir içecektir.

225. M. Kıpç. *karbuş suyu* "karpuz suyu" (DM, 88)

< Tü. *ħarbūs* + *şuy*(ı). Bkz. *karpuz* TMEN 1382, VEWT 156, EREN 214-215, TİETZE IV, 149 + *sūb* "su" TEKİN 1995, 180, ED 783a, DTSI. 512, DTSI. 515, TMEN 1278, VEWT 431, TENİŞEV 87, DYBO 519.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-,KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, *fakat karbız* "karpuz" (TTSI. 138), *karbız* "arbuз, arbuзnıy" (TatRSI. 234), *karbız* "kabaksımannar sem'yalıgınnan ürmele üsemlek" (TTASI. 58), Başk.-, *fakat karbuз* "1. arbuз. 2. arbuзnıy." (BaşkRSI. 326), *karbuз* "1. kabaktar gailehene karagan katı kabıklı, kızıl itle ere yeşelse bire torgan baksa üsemleге. 2. şul üsemlekten ere yeşelsehe." (BaşkTHI. 643), Kırg.-, *fakat tarbız* "karpuz" (YUDAHİN 710), Kzk.-, *fakat karbız* "karpuz" (KzkTTüTSl. 294), Kklp.-, *fakat garbız* "arbuз" (RKKlpSI. 29), Nog. -, *fakat karbız* "arbuз" (NogRSI. 149), KBalk.-, *fakat xarbız*"arbuз, arbuзnıy" (KBalkRSI. 707), Kum.-, *fakat harbuз* "arbuз" (KumRSI. 345), Karay. -, *fakat xarpuz* "arbuз" (KarayRPSI. 600). Ayrıca krş. TTü. -, *fakat karpuz* "(< Fa. *ħarbūs*): "1. kabakgillerden, sürüngen gövdeli parçalı sert yapraklı, sarı çiçekler açan bir bitki. 2. bu bitkinin dışı yeşil kabuklu, içi kırmızı ve sulu, iri meyvesi." (TüSl. 1335), *karpuz* "1. kabakgillerden, sürüngen gövdeli bir bitki. 2. bu bitkinin iri ve sulu meyvesi." (TASl. 420), Az. Tü. -, *fakat karpız* "kabak fesilesinden iri, yumru, içi çok zaman kırmızı ve çok sulu, şirin bostan meyvesi." (ADİL III, 66), Trkm. -, *fakat garpız* "1. pazılı yere yazılıp, ösyen bakya ekini. 2. şol ekiniñ içi çigitli, iri, togalak, süyri süyji hasılı." (TrkmDDSl. 410), *garpız* "arbuз" (TrkmRSI. 159), Özb. -, *fakat tarvuz* "palak otiv usalıgan bir yıllık polız üsimligi va unıng eyilidigan yumalok, kızıl gıştın, sersüv hosılı." (ÖTİL 126).

Memlûk-Kıpçak Türkçesi döneminde karpuzun suyunun bir içecek olarak tüketilmesinin de mümkün olduğu görülmektedir. Bu dönem Memlûkların sofralarında karpuzun şekerle karıştırılıp yendiğini biliyoruz.²⁷⁰

²⁷⁰ Kortantamer, age, 487.

226. M. Kıpç. *sirke* "sirke" (Kİ, 90; KK, 122; TZ, 239)

sinke "sirke" (DM, 106)

< Fa. (?) *sirke*. Bkz. ED 850b, VEWT 423, TMEN 1237, EREN 70.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *sirke* "vinegar" (ED 850b), KB-, MK *sirke* "sirke" (DLT 110/92, 112/101, 113/101, 216/186, 432/338, 495/397, 555/458, 569/468); **Harezmi** ME *sirke* "sirke" (YÜCE 176), NF-, KE *sirke* < Fa. ekşi" (ATA1997, 559); **Kıpçak** CC *sirke* "sirke" (< Fa., Lat. acetum)(ARGUNŞAH-GÜNER 815; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *sêrke* "sirke" (TTSI. 270), *sêrke* "katık sımankrak eçkeltem, tössez sıyıkça (aş temmetkeç dirbiya)" (TTASl. II, 645), *sêrke* "uksus" (TatRSI. 475), Başk. *herke* "1. ese, kırkıw yesle, töshös şıyıklık (aş-hıwza kullanıla) 2. şıttırılğan arpanı kaynatıp, bal menen esetilip, dawa itep kullanılğan şıyıklık." (BaşkTHzl. II, 585), *herke* "uksus, uksusnaya esentsya." (BaşkRSI. 626), Kırg. *sirke* II "sirke" (YUDAHİN 656) Kzk. *sirke* "salatalara, yemeklere ekşilik vermek için kullanılan ekşimiş üzüm suyu, sirke." (KzkTTüTSl. 508), KKlp. *sirke* "uksus"(RKKlpSl. 1044), Nog. *sirkesuv* "uksus" (NogRSI. 298), KBalk. *sirke suy* "uksus ukusnıy" (KBalkRSI. 561), Kum. *sirke* "uksus ukusnıy" (KumRSI., 285), Karay *sirke* "uksus" (KarayRPSI. 475). Ayrıca krş. TTü. *sirke* "salatalara, yemeklere ekşilik vermek için kullanılan ekşimiş ü<üm, elma, limon vb. suyu." (TüSl. 2121), Az. Tü. *sirke* "kıçkırdılmış üzümnden hazırlanan tünd turş şire." (ADİL IV, 126), Trkm. *sirke* "1. nahara sepmek için hora üzüm sıkılıp, turşadılıp alınıyan suwukluk. 2. önümleri, köplenç, ayna gaba salıp yapmak we ş.m. için ulanıyan yiti turşı tagamlı suwukluk." (TrkmDDSl. II, 269), *sirke* "uksus" (TrkmRSI. 581), Özb. *sirka* "üzüm ve ş.k. suvnın açıtış iyil bilen eki ovkatlı aġetat kislotasıġa suv kuşuv tayarlanadıġan ütkir, hidli, tussuz suwıklık." (ÖTİL II, 55), YUygTü. *sirke* "sirke" (YUygTüSl. 56).

DM'de *sinke* maddesi de *sirke* ile birlikte verilmiştir. *sinke* olarak yazımı ilginçtir. Clauson *sirke* sözcüğünün Farsçadan veya İranî bir dilden geçmiş olabileceğini dile getirmiştir (ED 850b). Doerfer, kültür tarihi açısından İran kökeninden geldiğini belirtir. Doerfer kökenini açık olarak bilmediğimizi yazmıştır. Ancak Türkçede olduğu gibi, Farsçada da etimolojisi açık değildir. Bu durumda göre, üçüncü bir dilden gelmiş olabileceğini dile getirir (TMEN 1237). Farsçada *sirke* 'vinegar' olarak geçer. Türkçeden Sırpçaya *sirće* olarak geçmiştir (EREN 370).

Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Kırgızcada, Kazakçada, Karakalpakçada, Kumukçada, Karaycada *sirke* olarak; Nogaycada, Karaçay-Balkarcada ise *sirke suy* olarak geçer.

227. M. Kıpç. *şorma* "boza" (DM, 107; Kİ, 92)

< Tü. sor-ma. Bkz. *so:r-* ; "something sucked in" ED 852a, *sor-* "to suck in" TMEN 1241, *sorma* "wheat beer" ERDAL 319.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Clauson, *sorma* sözcüğünün sor- fiilinden türetilmiş olup so:r- "something sucked in", *bor*, *çagır* gibi alkollü içeceklerden olan *sorma* adı verilen içki "şarap, bira" anlamında olduğunu söyler (ED 852a). Doerfer de sor- "to suck in" (emmek, içine çekmek, özümlemek) anlamındaki fiilden türetilmiş olduğunu söylemiştir. Fiilden isim yapan -ma eki alarak yeni bir isim oluşturmuştur. Doerfer, *sorma* "eine Art Bier aus Weizen" olarak açıklamıştır. (TMEN 1241). sor- "emmek, sormak" fiiline getirilen kalıcı adlar türeten -mA ekini almış türemiş bir isimdir (ERDAL 319). Tarihî sahada ilk kez Memlûk-Kıpçak sahasında görülmüştür. DM'de ve Kİ'te geçen ***şorma*** "adlı ismin karşılığında Arapça "el mizr" yani "darıdan yapılan içecek" yazılmıştır. "Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında örneğine rastlanamamıştır. Sadece Memlûk-Kıpçak sahasında görülmüş olan bir isimdir.

228. M. Kıpç. *şeker suyu* "şeker suyu" (DM, 109) krş. ***kamış suyu***

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

229. M. Kıpç. *yüzüm şuyı* "üzüm suyu" (DM, 126)

< Tü. yüzüm + suyu.

Tarihî: KökTü.-; Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *yözem sui* "yözem jimeşennen tönertilgen isertkeş işemlek" (TatTASl. I, 467), *yözem sui* "vinogradnıy sok" (TatRSI. 193), Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *yüzim suvı* "vinogradnıy sok" (NogRSI. 446), KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *üzüm suyu* "üzümün sıkılması sonucu elde edilen meyve suyu." (TüSl. 2460).

Eski Türkçe döneminden itibaren Türklerde yaygın kullanılan bir meyve olan *üzüm*'ün içecek olarak tüketilmesi de bu kadar eski bir gelenek olmalıdır. Ancak doğrudan *üzüm suyu* olarak adlandırma yanında üzümden üretilen içkilerin farklı adlarla anıldığını görürüz (bor, çakır, süçig, komlak gibi). Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Nogaycada ve Türkiye Türkçesinde üzüm suyu kullanımına rastlıyoruz.

• **Alkollü İçecekler**

230. M. Kıpç. *bor* "şarap, içki" (TA, 95) krş. *borla*

< ?*bor*. Bkz. ED 354a, DTSI. 112, VEWT 80, TMEN 2.

Tarihî: KökTü.-,Uyg. *bor* "wine" (ED 354a), KB *bor* "şarap" (KB-DİZİN 103), MK *bor* "şarap" (DLT 494/396, 495/397); **Harezmi** ME- , NF-, KE-, **Kıpçak** CC *bor* "şarap" (Lat. vinum, Fa. şārāb) (ARGUNŞAH-GÜNER 447); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Clauson sözcüğün Türkçedeki *çagır* karşılığında şarap anlamında kullanıldığını ve bunun Orta Farsça'dan alıntı bōr sözcüğü olduğunu belirtmiştir. Moğolcada da bor olarak geçtiğini dile getirir (ED 354a). Doerfer sözcüğün Orta Farsça *bor*'dan geldiğini belirtir (TMEN 2). Räsänen sözcüğün "üzüm tanesi, üzüm bağı" anlamlarında olduğunu söylemiştir (VEWT 80). Erdal da sözcüğün "üzüm bağı" anlamında olduğunu dile getirmiştir (ERDAL 108). Eski Uygur Sivil belgelerinde geçen ve "üzüm bağı" anlamında kullanılan sözcük sadece Memlûk-Kıpçakçasında *üzüm* anlamında kullanılmıştır. Mesut Şen bu sözcüğün Farsçadan

dilimize girdiğini Farsçada "şarap" anlamında olduğunu söyler. Sözcüğün *alımla* örneğindeki gibi türetme yoluyla *bor* isminden -la ekiyle "üzüm" anlamında borla şeklini aldığı belirtilir.²⁷¹ Çağdaş Kıpçak dillerinde *bor*'a rastlanılmamaktadır. Eski Türkçe dönemi ve orta Türkçe döneminde kullanılmış ancak Memlûk-Kıpçak sahasından sonra görülmemiştir.

231. M. Kıpç. çakır "şarap" (TA, 99)

şagır "içki" (DM, 108)

şagır "çakır, şıra şarap" (TZ, 245)

< Tü. çağır. Bkz. ED 409b, TIETZE I, 463, VEWT 96, TMEN 1090.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *çagır* "1. meyve ve sebze suyu 2. şarap" (DLT 183/156); **Harezmi** ME *çagır* "şarap" (YÜCE110), NF-, KE *çagır* "şarap" (ATA1997, 156), **Kıpçak** CC *çagır* "şarap" (Lat. vinum, Fa. şarāb) (ARGUNŞAH-GÜNER 455); **Altın Orda** HŞ *çakır* "wino" (ZAJACZKOWSKI 41), MN-, AOYarlık -.Ayrıca krş. Osm. Tü. *çagır, çakır* "şarap" (TS, II, 788),

Çağdaş Kıpçak: Tat. *çagır* "3. kızıl arakı, eçemlek." (TatTASl. III, 399), Başk. *sagır* "1. arakı kuşılğan buza." (BaşkTHzl. II, 157), Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *şagır* "vino" (NogRSI. 401), KBalk. *çagır* "vino" (KBalRSI. 720), Kum. *çagır* "vino" (KumRSI. 352), Karay. *çagır* "1. vodka, 2. vino" (KarayRPSI. 620). Krş. Anad. ağ. *çakır* "karışık içki, şarap" (DS, III, 1044), TTü. *çakır* "şarap" (TüSl. 483), Az. Tü. *çaxır* "şerab" (ADİL I, 437), Trkm. *çakır* "üzüm suwundan tayyarlanan içgi, şerap." (TrkmDDSl I, 188), *çakır* "vino" (TrkmRSI. 718).

çagır Clauson sözcüğün *bor*, *sorma* gibi şarap anlamında olduğunu sözcüğün orjinalinin ise "fermente edilmemiş üzüm suyu, şıra" olduğunun Kâşgarlı tarafından dile getirildiğini belirtmiştir (ED 409b). Doerfer sözcüğün şarap anlamında olduğunu ve Türkçeden Kafkas dillerine, Balkan dillerine, Moğolcaya, Çeremisçeye, Rusçaya geçmiştir (TMEN 1090). Kıpçakçanın belirgin bir özelliği olarak sözcük başındaki ç > ş değişiminin yaşandığı örnekler de görülür. "çağır" ve "şagır" ikisi birlikte karışık bir kullanıma sahiptir. Eski Türkçe bir sözcük olup Çağdaş Kıpçak dillerinde Nogaycada, Karaçay-Balkarcada, Kumukçada, Karaycada ve Oğuz grubu Türk dillerinde fonetik farklılıklarla geçmektedir. (*şagır, çağır, çagır, çakır*).

²⁷¹ Şen, age, 301.

232. M. Kıpç. *komlak* "şarap" (TA, 120)

< Tü. kum + lAk. Bkz. ED 628a, TİETZE IV, 432, DYBO 42.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-,KB-, MK *kumlak* "sarmaşığa benzer bir bitki (tarla sarmaşığı-convolvulus arvensis)" (DLT 239/207); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Clasun sözcüğün Germen kökenli alıntı bir sözcük olup birçok Alman, İskandinav, Slovak ve Fin-Ugor dillerinde çeşitli biçimlerde bulunur, en eski biçimi de Latince "humo, humulo" olduğunu söyler. Almanca anlamı "sürünmek" olan sözcük "sürüngen bitki"; Kıpçak bölgesinde yetişen bu bitki fasulyeye benzer olup bunun bal ile karıştırılarak elde edilen içkiye verilen ad olduğunu belirtir. Üzüm şarabından daha çok sarhoş edici bir içki olup daha çok tercih edildiğini söylemiştir. (ED 628a). Dybo *kumlak* "hmel" İrani kökenli bir sözcük olduğunu belirtmiştir. < *hauma-aryaka. İran mitolojisinde geçen bu bitkiden yapılan içkinin adı olarak verilmiştir (DYBO 42). Tietze de bir şarap çeşidinin elde edildiği bitkinin adı olarak verir (TİETZE IV, 432). Şirin, bu sözcüğün kum+ lAk yapısında olduğunu, Eski Türkçede hayvan adlarının özellikle de kuş türlerinin bu ek ile türetilmiş olmasından hareketle bitkilere gelen bir ek olmasının da muhtemel olabileceğini öne sürmüştür. *kumlak* "şerbetçiotunun" kozalak, burçalak, gögelek gibi bitki adlarını da örnek göstererek vermiştir.²⁷² Clauson'ın belirttiği gibi bir bitkinin bal ile karıştırılmasından elde edilen, sarhoş edici özelliği yüksek olan bir içecek türü olan *kumlak*, Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz Türkçelerinde tespit edilememiştir.

233. M. Kıpç. *sarı* "şarap, ibid" (Kİ, 87)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME- , NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

---

²⁷² User, age, 133.

Kİ'te geçen sarı isminin karşılığında Arapça "الاصفر ويطلق على الخمر": elasfar ve yutlakualalhamr." yazılıdır. Sözcük "şarap" karşılığında geçen bir isim olarak tanımlanmıştır.

Sözcük tarihî Türk dili alanında sadece Kİ'te tek veri (hapax) bir unsur olarak tanıklanmıştır. Çağdaş Türk dili alanında tespit edilememiştir.

234. M. Kıpç. *sücü* "üzümden yapılan bir şarap" (TA, 140)

süçi "üzümden yapılan şarap,içki" (DM, 107)

< Tü. süt + sig. Bkz. ED 796b, BERTA 308, VEWT 434, TMEN 1281, ERDAL 72.

Tarihî: KökTü. *süçig* "tatlı, hoş" (TEKİN 2010, 167), Uyg. *süçig* "sweet, a sweet substance", "wine" (ED 796b), KB *süçig* "tatlı; içilecek şey; şurup" (KB-DİZİN 411), MK *süçig/süçig* "her şeyin tatlı olanı. " (DLT 89/80, 144/125, 205/176, 362/288, 617/512, 629/524), *süçig/süçig* "şarap" (DLT 839); **Harezmi** ME *süçüg* "tatlı, hoş" (YÜCE 179), NF *süçüg* "tatlı" (ATA2014, 384), KE *süçüg* "tatlı, tadı güzel olan" (ATA1997, 576), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ *süçüg* "słodki" (ZAJACZKOWSKI 162), MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. Tü. *süci* "şarap" (TS, V., 3605).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırğ.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Krş. Anad. ağ. *süci* "şarap" (DS, X, 3704).

sü:çig Clauson *süçi*:- filinden türetildiğini ileri sürmüştür. "tatlı madde" için kullanılır. Mesela "şarap için (ED 796b). Eski Türkçe döneminden itibaren "tatlı" olan her nesnenin önünde bir ön ad olarak görev alan *süçig* sözcüğü, Eski Türkçe döneminde içecekleri tanımlamak için de kullanılmış olup şarabın adına dönüşmüş olmalıdır. Çağdaş Kıpçak dillerinde örneğine rastlanmamış olup Oğuz sahasında Anadolu ağızlarında yaşamaya devam etmektedir. Memlûk-Kıpçak sahası Oğuz dil özelliği gösteren bir örnektir.

235. M. Kıpç. *şüşüş* "kuru üzümden yapılan bir tür şarap" (KK, 124)

< Tü. suvsı - ş. Bkz. suvsı- ED 793b, ERDAL 262.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *suvsuş* "a potable liquid derived from a process of steeping grain and the like; a decoction"; "a weak decoction" (ED 792b), KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog. *şu's*"1. vina" (NogRS1.418), KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Clauson ED'de *suvst-* fiilinden türemiş bir isim olarak vermiş ancak morfolojisi hakkında bilgi vermemiştir. Hububat ve benzerlerinden yapılan bir tür içecek olduğunu söylemiştir (ED 793a). Erdal, suvsuş ismini < suv + sı- / suv+ sa- olarak ifade etmiştir (ERDAL 262). suv+sa-ş > suvsuş şeklinde bir gelişime sözcük ince ünlülü şekle geçmiş olmalıdır.

Sözcük ilk olarak Huanzang Biyografisinde geçmektedir. *tuturgan suvsuş* olarak bir ikileme hâlinde geçen sözcüğün anlamı "pirinç şarabı (Reiswein)"dir. "...üküş tuturqan suvsuşuy sayqadılar ârkii alqınçsız..."..."çok pirinç içeceğini doldurdular gücü, kuvveti tükenmeden..."(HTII: 1940-1943). Bu metinde geçen tuturgan suvsuş sözcük grubu bunun pirinçten elde edilen bir içecek olduğu anlamını veriyor. DLT'te ise *suvuş* için "buğdayın kuvveti gittikten sonra alınan son suyu. Üzerine su katılan ayrana da böyle denir." açıklaması verilmiştir.²⁷³ Buradan hareketle bu suvsuş isminin içecek adı olduğunu ve bunun alkollü içecek elde edilirken ortaya çıkan bir ürün olduğunu söylenebilir.

Çağdaş Kıpçak dillerinden Nogaycada *şu's* olarak yaşamaya devam etmektedir. Muhtemelen bir haploloji gerçekleşmiştir (*şuvsuş* > *şuş*).

4.2.5. Baharatlar

236. M. Kıpç. *basmur* "çedene, serçe tohumu denilen bitki "(DM, 74)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Tarihî Türk dili alanında sadece DM'da tanımlanan sözcük, tek veri (hapax) bir unsur olarak tarihî ve Modern Türk dili alanında tespit edilememiştir.

237. M. Kıpç. *boy* "rodzaj trawy, siano greckie (buy çiçeği tohumu)"(BM, 13)

< Fa. şanbalîla. Bkz. ED 384b, DSTI. 110, TIETZE I, 375, EREN 59.

²⁷³ Gül, age, 327.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *boy* "fenugreek, *Trigonella foenum graecum*". 'edible fenugreek' (*al-ḥulba*) *boy* ... (2) the name of plant called in Pe. şanbalıla ('fenugreek') and in Ar. *ḥulba* (ED 384b), KB-, MK *boy* "yenen çemen otu (*trigonella foenum graecum*)" (DLT 505/405); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. Tü. *boy* "tohumu pastırma çemeninin yapılmasında kullanılan bir bitki." (TS, I, 643)

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *boy* "1. yem olarak kullanılan çemen yapımında burçağa benzer bir tahıl çeşidi. 2. çökeleğe yakın kokulu bir ot." (DS. II, 744), TTü. *poy* "tohumları kırmızı bibere benzeyen, 10-50 santimetre yüksekliğinde, karabiberle karıştırılarak pastırma çemeninde kullanılan bir bitki (*Trigonella foenumgraecum*)." (TüSl. 1943), Az. Tü. *buy* "iy, koxu." (ADİL I, 366), Trkm. *boy* "cövenin bir görünüşü." (TrkmDDSl. I, 166).

Clauson, Farsça *şanbalıla* ve Arapça *ḥulba* olan *boy* isminin anlamını "fenugreek, *Trigonella foenum graecum*" "edible fenugreek" olarak vermiştir. (*al-ḥulba*) (ED 384b). Tietze ve Eren sözcüğün kökeninin Farsça olduğunu ve bu otun tohumunun pastırma çemeninde kullanıldığını söyler (TİETZE I, 375, EREN 39). *Boy otu "Trigonella foenum-graecum L. (Leguminosae) 10-15 cm yükseklikte, bir yıllık, otsu, özel ve kuvvetli kokulu ve sarımsı beyaz çiçekli bir bitkidir. Tohumları için yetiştirilir. Otsu kısımları kurutulup toz edildikten sonra baharat olarak kullanılır. Tohumları pastırmanın üzerine sürülen "Çemen" in terkibine girer.*"²⁷⁴ Dilimize Orta Türkçe döneminde Farsçadan girmiş olan, çemen yapımında kullanılan bir baharattır. Çağdaş Kıpçak dillerine örneğine rastlanılmamıştır. *boy/poy/buy* gibi fonetik farklılıklarla Anadolu ağızlarında, Azerîcede ve Türkmencede geçen bir isimdir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığında "Türkmen" özellikli bir veridir.

238. M. Kıpç. *burç* "karabiber" (DM, 79; Kİ, 23; "pieprz" BM, 15; *burç* "biber" (TA, 97)

< Tü. bur-ı-ç. Bkz. ED 771b, DTSI. 351, VEWT 345, TİETZE 397.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *mirç* "pepper" (ED 771b), KB-, MK *mirç* "biber (*Piper sp*)" (DLT 173/149, 359/286); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *burç*

²⁷⁴ Baytop, age, 52.

"biber" (ARGUNŞAH-GÜNER 450); **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık -. Krş. Osm. Tü. *burç* "ökse otu" (TS, I, 705).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *borıç* "burç" (TatTSl. I, 56), *borıç* "pereç" (TatRSl. 80), Başk. *boros* "1. tropik üsemlek hem şul üsemlekten ese orlogo. 2. kırkıw temle yeşelse hem unın kuzaklı orlogo. 3. şul üsemlekterzin orlogonnan yeki kuzagınan aştı temleü ösen ontığı." (BaşkTHzl. I, 157), *boros* "1. perets. 2. pertsoviy." (BaşkRSl. 108), Kırg. *murç* "siyah biber" (YUDAHİN 575), Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk. *purç* "çörmıy perets" (KBalkRSl. 522), Kum. *burç* "çörmıy perets" (KumRSl. 87), Karay. *burç* "perets" (KarayRPSl. 142). Ayrıca krş. Anad. ağ. *burç* "bir çeşit çiçek" (DS, II, 795), TTü. *burç* "ökse otu" (TüSl. 414), Az. Tü. *burc* "ağaçların hele açılmamış yaprak ve çiçeyi; tumurçuk, puçur." (ADİL I, 362), Trkm. *burç* "1. günorta yurtlarda gögeryen ösümlük we onuñ owradılp nahara goşulyan acı deneleri. 2. dik yayrap ösyen yapraklı ösümlük we onuñ içi tohumluk deneli acı ya da acı bolmadık tagamlı süynmek hasılı." (TrkmDDSl. I, 177), *burç* "perets" (TrkmRSl. 121), Özb. *murç* "tropik üsümlük ve uning ziravor sıfatıda işletiledigen dimalok aççık mevası ve ürünü; kara murç." (ÖTİL I, 482), YUygTü. *murç* "karabiber" (YUygTüSl. 279).

Clauson'a göre Sanskritçe *marica*/*marīca* İranî bir dil aracılığıyla Türkçeye geçmiştir. *m > b* değişimi görülmektedir (ED 771b). Şirin, *bur-* "kokmak" fiilinden hareketle *bur-ı-ç > burıç > burç* şeklinde bir gelişim gösterdiğini, çeşitli bitki adlarının kökenini oluşturmasının bir örneği olarak Çağatay Türkçesinde "isti ot" (fülül, siyah biber) adının verilmesinin koku ile ilişkilendirildiğini belirtir.²⁷⁵ Oğuzcada Derleme sözlüğü verilerinden hareketle de bir çiçek adı olması da Şirin'in öne sürdüğü iddiayı güçlenmektedir. Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Kırgızca, Karaycada *burış*, *borıç* olarak yaşamaya devam etmektedir.

239. M. Kıpç. *ças* "tuz" (Kİ, 27)

< Mo. *ças* < *çagasi*. Bkz. LESSING 255.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz Türkçelerinde sözcük tespit edilememiştir.

²⁷⁵ User, agm, 136.

240. M. Kıpç. *şeker* "şeker"(Kİ, 27; "cukier" (BM, 16)

şeker "şeker" (DM, 109)

< Fa. *şeker*. Bkz. *şäkär* "sahar" DTSl. 522.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB *şeker* < "Fa. *şeker*" (KB-DİZİN 415), MK-; **Harezmi** ME-, NF *şeker* "< Fa. *şeker*" (ATA 2014, 388), KE *şeker* "< Fa. *şeker*, tatlı, helva" (ATA 1997, 582), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN *şeker* "sahar" (KONONOV 194), AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *şiker* "1. tatlı ak kristallik matdelerden torgan azık produktı (şögender yeki kamyşnın mahsus törlenen alına). 2. uglevotlar grupasınnan bulgan kayber organik kuşılmalar ataması. 3. tatlı, temle nerse turında." (TatTTASl. III, 506), *şiker* "sahar, saharıy". (TatRSI. 660), Başk. *şeker* "sahar" (BaşkRSI. 667), *şeker* "1. tatlı söğöldör yeki üzene bir törlö kamyştan alingan tatlı ak kristallik matde. 2. uglevotlar törkömöne karagan törlö organik katışma." (BaşkTHZl. II, 686), Kırg. *şeker* "şeker" (YUDAHİN 683), Kzk. *şeker* "(şeker) şeker" (KzkTTüTSl. 636), Kklp. *şeker* "sahar" (RKKlpSl. 904), Nog. *şeker* "sahar" (NogRSI. 293), KBalk. *şeker* "sahar" (KBalkRSI. 750), Kum.-, Karay. *şeker* "sahar" (KarayRPSl. 646). Ayrıca krş. Anad. ağ. *şekar* "şeker" (DS, X, 3757), TTü. *şeker* "1. şeker kamyşı, şeker pancarı, patates, havuç, mısır, buğday vb. bitkilerin sap ve köklerinin öz suyundan veya nişastasından çıkarılan, birleşiminde karbon, oksijen ve hidrojen bulunan, beyaz, suda eriyen, mayalanabilen ve çoğu tatlı olan maddelerin genel adı. 2. bu madde katılarak yapılmış lokum, akide, çikolata vb. tatlı yiyeceklerin genel adı." (TüSl. 2212), *şeker* (< Fa. *şeker*) "1. şeker kamyşı, şeker pancarı, patates, havuç, mısır, buğday gibi birçok bitkilerin sap ve köklerinin öz suyundan veya nişastasından çıkarılan, birleşiminde karbon, oksijen ve hidrojen bulunan, beyaz, suda eriyen, mayalanabilen ve çoğu tatlı olan maddelerin genel adı. 2. Şeker katılarak yapılmış lokum, akide, çikolata gibi tatlı yiyeceklerin genel adı" (TASl. 752-753), Az. Tü. *şeker* "1. kend." (ADİL IV, 205), Trkm. *şeker* "gant şugundurından, şekerçinrikden alınyan yokumlu, süyji önüm. 2. lezzetli, şirin, süyji." (TrkmDDSl. II, 325), *şeker* "1. sahar. 2. şeker." (TrkmRSI. 755), Özb. *şakar* "1. lavlagı eki şakarkamyş üsimliginden sanoat yili bilen olınadıgan oksargış rangıl kumsı moy şirinlik. 2. Şirin, mozalı, tatlı." (ÖTİL II, 392).

Kıpçak Türkçesinin bir özelliği olarak ç > ş değişikliği görülür: şeker > çeker. Ancak sözcüğün her iki şekli de kullanılır: şeker ve çeker. Dilimize Farsçadan giren şeker, Eski Türkçeden itibaren kullanılır. Çağdaş Kıpçak dillerinde *şiker, seker, şeker* gibi fonetik farklılıklarla yaygın bir kullanıma sahiptir.

Şekerin, ilk defa ne zaman ve kim tarafından keşfedildiği kesin olarak bilinmemektedir. Araştırmalara göre Hindistan'da M.Ö. 4 yüzyılda şeker kamışınınsuyundan elde edilmiş olduğunu gösterir. M.Ö. 370 yılında Aristoteles'in öğrencisi Theophrastos, Hindistan'da kamışa benzeyen bir bitkide tatlı bir tuz olduğunu söylemiştir. M.Ö. 116 yılında yaşayan Romalı Varro da Hindistan'da ağaç gibi büyük kamıştan tatlı bir tuz üretilidiğini söyler. Ortaçağdaki Akdeniz şeker endüstrisinin gelişiminde Arapların rolü büyüktür. Araplar 636 yılında Suriye'de 640 yılında Mısır'da şeker kamışının üretiminin yayılmasını sağlamışlardır. 11.-12. yüzyılda Araplar şekerini kristal hâle getirdiler. Haçlı seferleri ile de Doğu ve Batı dünyası arasındaki ticarete şeker önemli bir paya sahip olmuştur.²⁷⁶

Şeker, uluslararası alanda anlaşmalarla düzenlenen ve korumaya alınan başlıca ürünlerden biridir. Şeker pancarı ve şeker kamışından elde edilen şeker, önemli bir besin maddesi, alternatif enerji kaynağıdır. Şeker tarihte ilk olarak bir baharat türü olarak ticarete yerini almıştır.²⁷⁷ Mısır-Suriye sahasının eski devirlerden beri kullandığı bir ürün olan şeker, bu bölgede mutfak ve yemek kültüründe önemli bir yere sahiptir.

241. M. Kıpç. çörekotu "czarnuszka, kakol (çörek otu)"(BM, 17)

< Tü. çörek + ot(u). Bkz. TIETZE I, 536)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-,KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKıp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. TTü. *çörekotu* "1. düğün çiçeğigillerden, çiçekleri sapının ucunda bulunan otsu bir bitki, karacaot, çörekotu (*Nigella damascena*). 2. bu bitkinin hamur işlerine lezzet ve koku vermek için ekilen, susam iriliğindeki siyah tohumu, çörekotu." (TüSl. 567).

²⁷⁶ Mehmet Karayaman, "Osmanlı Devleti'nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XXV, s. 1, (Temmuz/July 2010), 298.

²⁷⁷ Recep Fedai, "Bir Politika Alanı Olarak Şeker ve Şeker Pancarı", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)** Journal of History School (JOHS), s. 28 (Aralık 2016 December 2016), 457.

İsim tamlaması şeklinde ortaya çıkmıştır. *çörek + ot* isimlerinin bir araya gelmesinden oluşan genellikle hamur işi yemeklerde kullanılan bir baharat çeşitidir. Çağdaş Kıpçak dillerinde kullanımına rastlanmazken Türkiye Türkçesinde yaygın bir kullanıma sahiptir.

242. M. Kıpç. *küvegü otu* "kebaba saçılan bir tür ot,güveyi otu" (TA, 127)

< Tü. *küvegü* < küdegü + *otu*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş.Osm. Tü. *güvegü otu* (güvegü keküğü) "kekik otu, za'ter" (TS, III, 1889).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

küde:gü: 'kü:ye:gü o:tı: Clauson sözcüğün "kekik" olduğunu bunun adını da "damadın düğün gecesinde ısınma ve afrodizyak" amacıyla bunu kullanmasından aldığını belirtir. Dağlarda yetişen hoş kokulu, ince yapraklı bir bitkidir (ED 703 a).

İsim tamlaması şeklinde oluşmuş bir yapı olan *küvegü otu*, Çağdaş Kıpçak dillerinde örneğine kullanımına rastlanmamıştır. Ancak Oğuz sahasında özellikle Osmanlı Türkçesinde geçen bir isimdir. 17. yüzyılda yazılmış bir tıp sözlüğü olan "Lügat-i Mükilât-ı Eczâ" adlı eserde *güvegü(i) otu* "Güveği otu, kekik otu, zater; (Origanum vulgare)." (20a/13), (32b/3) geçer.²⁷⁸ 15. yüzyılın sonunda yazılmış olan bir diğer tıp eseri olan "Alâ'im-i Cerrâhîn" adlı eserde geçengüvegü otu (T.) Güveği otu, zater (Origanum vulgare) 93a/8, 162b/7 olarak yer alır.²⁷⁹ Mısır Suriye bölgesinde Malagalı İbn Baytar tarafından kaleme alınmış ve 15. yüzyıldan sonra Türkçeye tercüme edilmiş bir eser olan "Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar"da güvegü: Güveği otu, kekik otu, zater; (Origanum vulgare). "güvegi". [281a/1], [272b/15] geçer.²⁸⁰

²⁷⁸ Paki Küçükler, "Lügat-i Müşkilât-ı Eczâ'da Türkçe Bitki Adları",

http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt3/sayi11pdf/kucuker_paki.pdf, [07.04.2020], 407.

²⁷⁹ Mehmet Gürlek, "ALÂ'İM-İ CERRÂHİN'de Geçen Bitki Adları", **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, ISSN: 1308-9196 y. 4 s. 7 (Aralık 2011): 130.

²⁸⁰ Paki Küçükler, Yasemin Yıldız, Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar'daki (150b-295a) Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme (II), **Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)**, c. 2, s. 1, (2018): 117.

243. M. Kıpç. kıç "hardal" (TZ, 198)

kıç "hardal" (TZ, 200)

< ? *kıçı*. Bkz. ED 590b, EREN 235.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *kıçı* "hardal (brassica nigra)" (DLT 550/450); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. Tü. *kıçı* (I) "tereye benzer bir ot, kekik." (TS, IV, 2467).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk. *kıça* "(qışa) hardal otu" (KTTSI. 353), KKİp.-, Nog. *kışı* "surepka" (NogRSI. 205), KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *kıçı* (IV) "hardal tohumu" (DS, VIII, 2782).

TZ'de *kıç* "hardal" karşılığı ile yer alır. Sayfanın altında *kıç* "hardal" açıklaması da bulunur. Bu durumda telaffuzunun iki farklı şekli olduğunu düşündürür. Eren sözcüğün, Orta Türkçede *kıçī* olarak kullanıldığını, Ramstedt'in dile getirdiği, Türkçeden Moğolcaya veya Moğolcadan Türkçeye geçtiğini aktarmıştır (EREN 235). Clauson sözcüğün Moğolcada bir alıntı sözcük olduğunu ve oradan da Türkçeye geçtiğini belirtmiştir (ED 590b). Sözcüğün kökeni belirsizdir. Orta Türkçe döneminde karşımıza çıkan bu sözcük Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazakça, Nogaycada ve Oğuz sahasında Anadolu ağızlarında yaşamaya devam eder.

244. M. Kıpç. kişniç "koledra, koriander (kişniş otu)"(BM, 31)

< Fa. kişnīş. Bkz. EREN 247, VEWT 273, TİETZE IV, 324.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.Krş. Osm.Tü. *kişniç* "(kişmiş) kişniş üzümü, kuş üzümü." (TS, IV, 2588).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKİp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *kişniş* "koriandr" (KarayRPSI. 326). Ayrıca krş. Anad. ağ. *kişniş* "yaban maydonozu" (DS, VIII, 2886), TTü. *kişniş* (< Fa. kişnīş) "1. maydonozgillerden yaprakları maydanozu andıran, 20-60 cm yükseklikte, bir yıllık ve otsu bir bitki, kara kimyon. 2. bu bitkinin baharat olarak kullanılan kurutulmuş meyvesi veya tohumu" (TüSl. 1450).

Eren, *kişniş*'in tanımını "yaprakları maydonozu andıran ve kuru yemişi bahar olarak kullanılan, tüysüz, bir yıllık ve otsu bir bitki (Coriandrum sativum)" olarak yapar. Dilimize Farsçadan girdiğini söylemiştir. Farsça gišnīz (~kišnīz) Türkçede benzeşme (assimilation) sonunda kişniş biçimini aldığını bildirir. (EREN 247).

Tietze de aynı görüşte olup, *kişnic/kişniş* "bir bitki ve onun kurutulmuş meyvesinden yapılan baharat, *Coriandrum sativum*" olarak açıklar (TİETZE IV, 324). Dilimize Memlûk-Kıpçak Türkçesi döneminde Farsçadan girmiş olan bir sözcük olan *kişniş*, Çağdaş Kıpçak dillerinden Karaycada ve Oğuz sahasında yaşamaya ve kullanılmaya devam eder. Çağdaş Kıpçak dillerinden sadece Karaycada "yaban maydonuzu anlamı" ile geçer. Baharat anlamında sadece Karaycada kullanılır. Oğuz sahasından Anadolu ağızlarında *kişniş* "yaban maydonuzu" (DS, VIII, 2886), *kişniş* (< Fa. *kişnīš*) "1. maydonozgillerden yaprakları maydanozu andıran, 20-60 cm yükseklikte, bir yıllık ve otsu bir bitki, kara kimyon. 2. bu bitkinin baharat olarak kullanılan kurutulmuş meyvesi veya tohumu" (TüSl. 1450) olan kullanımlar BM'nin devamı niteliğindedir. Bunu Oğuz bir özelliği olarak düşünebiliriz.

245. M Kıpç. *tuz* "tuz" (Kİ, 109; TZ, 266)

tuz "tuz" (DM, 116; BM, 53; TA, 148)

duz "sól" (BM, 20)

< ? *tuz*. Bkz. *tūz* *tuz* TEKİN 1995, 180, ED 571a, EREN 420, VEWT 502, TMEN 903, TİETZE 667, DTSl. 594, DYBO 541.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *tuz* "salt" (ED 571a), KB *tuz* "tuz" (KB-DİZİN 476), MK *tūz* "tuz" (DLT 906); **Harezmi** ME-, fakat *tuzluk* "ekmek katığı" (YÜCE, 191), NF-, fakat *tuzluk* "ekmek katığı" (ATA 2014, 440), KE-, **Kıpçak** CC *tuz* "tuz"(ARGUNŞAH -GÜNER 585); **Altın Orda** HŞ *tuz* "sól; dowcip" (ZAJACZKOWSKI 188), MN -, AOYarlık *tuz* "tuz" (ÖZYETGİN 238).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *toz* "tuz" (TTSl. 318), *toz* "sol" (TatRSI. 543), *toz* "1. azık temletkeç sıfatında kullanıla torgan ak kristalik mineral. 2. kislotadagi vodorod urunun berer metall alu neticesende barlıkka kile torgan kristallik matde." (TatTASl. III, 111), Başk. *toz* "sol" (BaşkRSI. 529), *toz* "1. (yeki aş tozo) aş-hıvzı temley torgan es kristillik esem. 2. kislotanın vodorodın metall almaştırırgandan barlıkka kilgen himik esem" (BaşkTHI. 363), Kırg. *tuz* "tuz" (YUDAHİN 768), Kzk. *tuz* "tuz" (KzkTTüTSl. 553), KKİp. *duz* "sol" (RKKİpSl. 957), Nog. *tuz* "sol" (NogRSI. 364), KBalk. *tuz* "sol" (KBalkRSI. 649), Kum. *tuz* "sol" (KumRSI. 322), Karay. *tuz* "sol" (KarayRPSI. 544). Ayrıca krş. Anad. ağ. *duz* "tuz" (DS, IV, 1615), TTü. *tuz* "1. kokusuz, suda eriyen, yiyecekleri korumada ve tatlandırmada kullanılan billursu madde. 2. bir asitteki hidrojenin yerini bir bazın almasıyla oluşan birleşim, soyum

klorür (NaCl)." (TüSl 2395), Az. Tü. *duz* "xöreyi dada getirmek için ona katılan keskin dadlı, şor ağ kristal madde." (ADİL I, 711), Trkm. *duz* "1. gazılıp alınıyan, nahara atılan, çörek bişirilcek hamıra we ş.m. goşulyan yiti tagamlı ak cisim. 2. çörek, nahar yalı iymit önümleriniñ cemi." (TrkmDDSl I, 314), *duz* "1. sol'. 2. pişa, eda. 3. sut'." (TrkmRSl. 284), Özb. *tuz* "1. kislota tarkıbydağı vodorod urnıng biror metall yapallaşı natıcasıda hosıl buladıgan himiyavıy birikmelerning umumiy nomı. 2. şu birikmening ovkat uçun işletedigen bir türi." (ÖTİL II, 218), YUygTü. *tuz* "tuz" (YUygTüSl. 429).

Räsänen, Moğolca dabu-sun ile ilgili kurulmuş olan ilgiyi göstermiştir. Ancak Orta Türkçe Döneminde Çince'den *tūza* "Grindkopf" olarak Çince'den *t'ou-cz^b* "Köpfchen" sözcüğünden ve Uygur Türkçesi Döneminde ise *tuži* "Schlächter" Çince *t'ut-tsus* sözcüğünden geçtiğini öne sürmüştür. Ancak kendi de madde başında *tüz farazi bir sözcük olduğunu iddia etmiştir (VEWT 502). Şen, Ramstedtve Joki'nin de bu görüşte olduğunu; Pelliot, Ligeti, Sinor, Pritsak'ın ise Eski Türkçe *tuz* sözcüğünün Moğolca *dabusun* ile aynı kökten geldiği görüşünde olduklarını aktarır. İlk olarak Uygurca metinlerde *tuz* sözcüğünün geçtiğini söyler. Tarihî Türk dili dönemlerinin eserlerinden örneklerle kök bir Türkçe sözcük olduğunu belirtir.²⁸¹ Eren, Orta Türkçede *tüz* olarak geçen *tuz*'un Moğolca *dabusun* 'tuz' biçimiyle birleştirilmesinin yanlış olduğunu söylemiştir. Çünkü Moğolcadaki *dabusun*'un Akkadea gibi bir Mezopotamya Sâmi dilinden kalma eski bir alıntı olduğunu dile getirmiştir (EREN 420). Eski Türkçeden itibaren kullanılan *tuz*, Çağdaş Kıpçak dillerinde ve Oğuz sahasında yaygın bir kullanıma sahip sözcüktür.

Geleneksel kültür verilerine göre *tuz* kullanımı uygarlık seviyesi belirteçlerinden biridir. Örneğin eti pişirme yöntemlerinde kızartma, közde pişirme, çevirme, kebab (Orta Asya Türkçesiyle şişlik) toplayıcılık özelliğine, haşlanmış et ise göçebe hayvancılık özelliğine işaret eder. "kızartma" ve "haşlama" kültürün iki farklı aşamasına karşılık gelir. *Tuz* işte bu ikinci aşamada ortaya çıkmıştır.²⁸²

²⁸¹ Aulis J. Joki, "Die Lehnwörter des Sajansamojedischen, Helsinki 1952, 341, G.J. Ramsted, Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen, JSFOu 38 (1922-1923), 38: 18, Louis Ligeti, "Les Voyelles longues en turc", JA (1938), 177-204, 199, P. Pelliot, "Lets mots a h initiale aujourd'hui amuie, dans le mongol des XI-II-e et XIV -e siecles" JA (1925): 193-263, 231, Omeljan Pritsak, "Der Rotazismus und Lamdazismus", UAJb 35 (1964), 245, Denis Sinor, "Observations on a New Comparative Altaic Phonology", BSOS 26 (1963), 140; den aktaran Mesut Şen, "Tuz Kelimesi Üzerine", **Tuz Kitabı**, (Kitabevi Yayınları, İstanbul Ocak 2004), 17.

²⁸² Arif Acaloğlu, "Geleneksel Kültürde Tuzun Semiyolojik İşlevi ve Türk Kültür Geleneğinde Tuz", **Tuz Kitabı**, edit. Emine Gürsoy Naskali-Mesut Şen, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, Ocak 2004): 136-137.

Tuz, besinlerin kurutulması, saklanması, temizlenmesi amaçlarıyla kullanılmıştır. Ayrıca tuz, besin malzemelerinin korunduğu, saklandığı, sunulduğu alet-edevatın da yapımında kullanılan bir maddedir. Tuz kullanımı günümüzden 11000 yıl öncesine yani Neolitik Döneme kadar gider. Hayvan davranışlarını gözlemleyen insanoğlu küçükbaş hayvanların yaladıkları kayaları merak edip bulmuş olabilirler. İklimin soğuk olduğu bölgelerde bu kayalar üzerinde besinleri kurutma ihtiyacı görmemişler ancak sıcak bölgelerde besinlerin fazla suyundan tuz sayesinde arındıklarını ve uzun süre bozulmadan kaldıklarını tesadüf sonucu keşfetmiş olabilirler. Kurutmadan başka salamura yöntemini de keşfeden insanoğlu tuzun içinde tutulan besinleri uzun süre muhafaza etmişlerdir.²⁸³

Yazının kullanılmaya başlanmasıyla birlikte tuz ile ilgili bilgilere de ulaşmaya başladık. Tuzun takas edildiğini, ticaretinin yapıldığını ilk metinlerden öğreniyoruz. Örneğin Hititlerden kalma tuz ile ilgili çivi yazılı belgeler vardır. MÖ. 13. yüzyılda tuzcular denilen bir insan topluluğundan bahsedilmektedir.²⁸⁴

Tuz tarihinde bir diğer önemli kaynak da Çin'in Şansi Eyaletinin güney sınırında yer alan Yunchen Gölü kıyısında bulunan tuzlulardan M.Ö. 6000'li yıllarda insanların yazın buharlaşan suların kalan tuzları topladıkları biliniyor. M.Ö. 2700'lerde Çin'de tuz, ilaç olarak kullanılmıştır. M.Ö. 800'lerde Çin'in Xia Hanedanlığı döneminde denizden tuz elde edildiği ve bunun ticaretinin yapıldığı bilinmektedir. Çin'de M.Ö. 12. yüzyıla ait tuz vergisinden söz eden metinler vardır. Pakistan ve Hindistan'da kurulan önemli bir medeniyet olan Harappa ve Mohanco Dayo uygarlıklarının tuz ürettiklerine dair kanıtlar vardır.²⁸⁵

Türklerin tarihinde tuzu ilk defa ne zaman ve nasıl kullandıklarını Ebulgazi Bahadır Han'ın "*Türklerin Soy Kütüğü*" adlı eserinde "(Yafes oğlu) Türk'ün dört oğlu vardı. Birinci Tütek...Türk öleceği sırada Tütek'i kendi yerine padişah kılıp uzak sefere gitti. Tütek akıllı ve devletli iyi padişah idi. Türk içinde çok âdetleri o peydah kıldı. Acem padişahlarından Keyümers ile muasır idi. Günlerden bir gün ava çıkıp, geyik öldürüp, kebab kılıp, yiyip oturmuştu. Elinden bir doğram yere düştü. Onu alıp

---

²⁸³ Alper Gölbaş, Zeynep Başbüyük, "Anadolu Kültür Oluşumunda Tuzun Rolü", Batman University International participated Science and Culture Symposium, (18-20 April 2012 Batman, TURKEY): 48.

²⁸⁴ Gölbaş-Başbüyük, age, 50.

²⁸⁵ Sedat Avcı, "Ekonomik Coğrafya Açısından Önemli Bir Maden: Tuz (Tarihi, Önemli ve Dünya Tuz Ekonomisi)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, **Coğrafya Dergisi**, s. 11, (İstanbul 2003): 24-28.

yeyince ağzına çok hoş tat geldi. Çünkü o yer tuzla idi. Yemeğe tuz koymayı o çıkardı, bu tuz âdeti ondan kaldı."²⁸⁶

Şen'in Eberhard'dan yaptığı alıntıya göre Çin kaynakları Türklerin kendilerine mahsus tuzlarının olduğunu söylemiştir.²⁸⁷ Baykara, tuz'un hayvancılık için özellikle ihtiyaç duyulan bir malzeme olması dolayısıyla Türklerin şehirlerinde tuz pazarları olduğunu ve ticarete önemli bir meta olduğunu söylemiştir.²⁸⁸ Golden, Türklerin çeşitli ve çok miktarda tuz elde ettiklerini fazla tuzu ihraç ettiklerini bildirir.²⁸⁹

Türk dillerinde birleştiricilik özelliğine sahip olan *tuzsözcüğü*, sosyal hayat içinde sadece beslenme kültürüne özel bir baharat olmayıp inanç sistemi, sosyal yardımlaşma, adalet kavramı, hayvancılık, zanaat gibi çeşitli alanlarda öneme sahip bir kavram olarak bulunmaktadır.

246. M. Kıpç. yasmık "carthame (carthamus tinctorius)(aspir)" (BM, 24)

< Tü. yası-muk. Bkz.VEWT 191.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Zajaczkowski, BM'de geçen *yasmık* isminin açıklarken -muq ekinin anlam fonksiyonuna dikkat edilmesi gerektiğini belirterek sayfaya dipnot düşmüş ve bu ek ile türetilmiş diğer örnekleri sıralamıştır: cıça-muq, oqul-muq, ona-muq, sol-muq... Sıklıkla bitki adlarında kullanılan bir ek olana -muk ekinin, *qara-muq* "(schwarzes Unkraut) kara ot", *yel-mük* "bir nevi ot", *yesei-muq* "Linse (mercimek)(yesei veya yassı "düz" kökünden türemiş)" örnekleri ile de desteklemiştir (BM 24). Räsänen de sözcüğünün *yası* "breit" kökünden türediğini söylemiştir (VEWT 191).

Bir yağlı tohum bitkisi olup kurak bölgelerde kolayca yetişmesi sebebiyle Mısır, Suriye bölgesinde beslenmede, ilaç tedavisinde, renklendirmede

²⁸⁶ Muharrem Ergin, **Ebulgazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü**, (İstanbul: Tercüman: Kervan Kitapçılık), 24.

²⁸⁷ Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komuşları** (çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara: TTK Yay. 1996, 87; aktaran Serkan Şen, "Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, c. 5, s. 3, (Eylül 2008): 164.

²⁸⁸ Tuncer Baykara, "Eski Türk İktisadî Hayatı ve Şehir", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, s. 6, 1975, 80;den aktaran Serkan Şen, age, 164.

²⁸⁹ Peter Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş** (çev. Osman Karatay), (Ankara: Karam Yayınları, 2002), 140; den aktaran Serkan Şen, agm, 164.

kullanılmaktadır. Özellikle pilavlara sarı safran rengini vermesi bakımından değerlidir. Yalancı safran veya boyacı safran olarak da bilinen bu bitkinin anavatanı Güney Asya olmakla birlikte tarih öncesi dönemlerden itibaren Mısır'da yetiştirildiği bilinmektedir. Mısır'da aspir tohumları öğütülerek susam ile karıştırılarak tüketilmektedir. Tohumlarından elde edilen yağ yemeklik olarak kullanılan doymamış yağ asitleri bakımından zengin bir yağdır.²⁹⁰ Anadolu'ya gelişi de büyük ihtimalle Kıpçak Türkleri sayesinde olmuştur. *yasmuk* sözcüğü inceleme alanımız dahilindeki Tarihî Türk dillerinde ve Çağdaş Kıpçak dilleri ile Oğuz sahasında "aspir, yabanî zaferan" anlamına rastlanılmamıştır. Türkmencede (*yasmık* "Bugdaya düşyen açık yeşil renkli jöwenin bir görünüşü." TrkmDDSl. II, 468) ve Türkiye Türkçesinde (*yasmık* "mercimek" TüSl. 2544) *yasmık* "mercimek" anlamında geçer.

4.2.6. Yemekler ve Tatlılar

- **Çorbalar**

247. M. Kıpç. *bulamaç* "bulamaç, un çorbası" (TZ, 157; DM, 78)

bulğamaç "bulamaç, un çorbası"(Kİ, 22; "rodzaj gestej zupy z maki; zur" (BM, 14)

< Tü. bulga-ma+aş. Bkz. ED 338a, DTSl. 122, BERTA 100, BERTA 101, TMEN 769, TİETZE 391.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *bulğama* bulğa:-; "gruel", lit. "something stirred together" (ED 338a), KB *bulgama* "yağsız ve tatsız bulamaç" (KB-DİZİN 114), MK *bulgama* "yağı ve şekerli olmayan bulamaç" (DLT 246/216); **Harezm** ME-, NF *bulamaç* "bulamaç" (ATA 2014, 88), KE-, *fakat bulğa* "bulamak, kirletmek, karıştırmak; bozgunculuk etmek" (ATA 1997, 142), **Kıpçak** CC-, *fakat bulğaştur-* "karıştırmak" (ARGUNŞAH-GÜNER 41); **Altın Orda** HŞ-, *fakat bulğa-* "zamacać, zaklócać, pomieszać' (szyki)" (ZAJACZKOWSKI 37), MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *bolamık* "bulamaç" (TTSl. 54), *bolamık* "gustaya muçnaya boltuşka, kisel' iz muki." (TatRSI. 77), *bolamık* "1. onni suga yeki sütke bolgatıp peşerelgen yarım sıyık aşamlık." (TatTASl. I, 176), Başk. *bolamık* "ondan gına bolgatıp bişirgen şıyık butka hımık aş." (BaşkTHzl. I, 153), *bolamık* "vid

²⁹⁰ Metin Babaoğlu, Dünya'da ve Türkiye'de Aspir Bitkisinin Tarihi, Kullanım Alanları ve Önemi, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/ttae/Sayfalar/Detay.aspx?SayfaId=58>, [18.11.2019]

muçnoy jitkoy kaşı iz pşeniçniy ile gorohoviy muki." (BaşkRSI. 105), Kırg. *bulamık* "bulamaç" (YUDAHİN 143), Kzk. *bilamık* "bulamaç" (KzkTTüTSl. 102), KKİp. *bilamık* "mamalıga" (RKKİpSI. 411), *bilamık* "pohlyobka" (RKKİpSI. 747), Nog.-, KBalk.-, Kum. *bulamuk'* "1) mamalıga, 2) muçnaya pohlyobka" (KumRSI. 85), Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *bulama* "[bulamaç; bulama çorbası] 1. koyunun, ineğin ilk koyu sütü, ağız. 2. ağızı kaynatarak yapılan yemek. 3. ağızın bitip sütün başladığı sırada inekten alınan koyu süt. 4. ayran. 5. kaynamış ve çökmüş süte yumurta konularak yapılan yemek. 6. ayranla döğme buğdaydan yapılan çorba. 7. çorba yapılmak üzere hazırlanan yarma, nohut, fasulye taneleriyle karıştırılmış ve torbada süzölmüş ayran. 8. süt, kara ekşi, taze patlıcan ve biberle yapılan salata." (DS, II., 785), TTü. *bulamaç* "1. sulu, cıvık hamur. 2. bu koyulukta yapılan çeşitli hamur yemekleri." (TüSl. 407), Az. Tü. *bulamac* "südde bişirilen un sıyığı." (ADİL I, 357), Trkm. *bulamak* "yaga un jazlanıp bişirilyen goyu nahar, yegesi." (TrkmDDSI. I, 174), Özb. *bulamık* "1. bolalar üçün un bilen sütden tayyerlenadıgan atalasimon ovkat. 2. aralaş-kuralaş çalkaş narsa." (ÖTİL I, 148).

Clauson, Doerfer sözcüğün bulga- "karıştırmak, harmanlamak" fiil kökünden -ma:ç eki ile türetilerek yapıldığını belirtmiştir (ED 338a, TMEN 769). Unun suyla karıştırılarak yoğun bir lapa hamuru elde edilmesi için yapılmış 'bir çeşit yoğun un lapası' anlamındadır. Türkçeden Balkan dillerine geçen bu sözcük 'lezzetsiz yiyecek' anlamında kullanılır (TMEN 769). *bulgama* "un çorbası" Karahanlı sonrası metinlerdeki *bulgamaç* sözcüğü ile aynı anlama sahiptir. DLT'te -maç eki ile biten yemek adlarına sahip sözcükler vardır (ERDAL 319). Ercilasun²⁹¹, bu ekin yiyecek adı türetmede görölen fiilden ad türeten ve sıfat olarak kullanılan -mA + aş adı ile > -mAç yapısından oluştuğunu belirtmiştir. Çağdaş Kıpçak dillerinden Kırgızca, Kazakça, Karakalpakça ve Kumukçada "un çorbası, un lapası" anlamındaki "bulamık" olarak geçen bir yemeğin ismidir. Memlûk-Kıpçak sahası sözvarlığında Oğuz özellikli bir biçim olarak kullanılmıştır. Anadolu ağızları ve Azerîcede bu biçimle kullanılmaya devam etmektedir.

248. M. Kıpç. *kuymak* "1. un ve süt ile yağda pişirilmiş bulamaç, 2. bir nevi helva" (Kİ, 84; "lane ciasto z tluszczem, żrek z maki i tluszczu" (BM, 40)

< Tü. *kuş* - mak. Bkz. ED 677b, VEWT 297, TMEN 1587, TİETZE IV, 460.

²⁹¹ Ahmet Bican Ercilasun, "-maç / -meç Eki Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 21, (İstanbul: 1973): 83-87.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *kuyma* "the name of a kind of cake made with butter made as follows; the dough is flattened in (pieces) the size of the dough for sweet cakes and placed in butter heated in a pot, flattened until it is thoroughly cooked, sprinkled with sugar, and eaten. And any tool made of bronze which is cast and not forged with a hammer, foreexample a mortar or candlestick or hammer is called *kuyma*" < kuḍ- (ED 677b), KB-, MK *kuyma* "bir çeşit yağlı ekmek." (DLT 521/420); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-

Çağdaş Kıpçak: Tat. *koymak* "gözleme" (TTSI. 156), *koymak* "olad'ı, malen'kne blinnı" (TatRSI. 268), *koymak* "1. sıyık kamırdan tabada peşerelgen yomşak çey yanı aşamlığı." (TTASI. 127), Başk. *koymak* "şıyık itep ondan tukıp, tabaga yoka itep koyop beşergen yomşak aşamlık" (BaşkTHzl. I, 666), Kırg. *kuymak* "kaygana" (YUDAHİN 531), Kzk.-, KKİp. *kuymakşalar* "blinçiki"(RKKİpSI. 58), Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *kuymak* "1. yumurta, un ve peynirle yapılan bir çeşit omlet. 2. sulu un yemeği, un çorbası. 3. un, şeker, yağ ya da kaymakla yapılan bir tatlı, helva. 4. ufalanmış yufka ekmekten yağda pişirilerek yapılan bir çeşit yemek" (DS, VIII, 3020), *kuymak* "1. mısır ununun erimiş tereyağıyla kavrulması, su eklenmesi, bir miktar peynir katılması ve bir süre kaynatılmasıyla elde edilen yemek. 2. Karadeniz bölgesinde ve özellikle Trabzon'da yazılan bir yemek türü." (TüSl. 1549), Az. Tü. *kuymak* "yağda bişirilerek bal veya şekerle yeyilen xemir xöreyi." (ADİL III, 226), Trkm. *guymak* "gowrulan una azacık yag, suw garılıp bişirilyen nahar." (TrkmDDSI. I, 501), YUyg. Tü. *kuymak* "gözleme (Bir tür yemek)" (YUygTüSl. 251).

Clauson, *kuyma* kuy- (kuḍ-) fiilinden türetilmiş olup "tereyağ ile pişirilmiş kalın bir çorba, tatlı bir gözleme" anlamında Kıpçakçada geçen bir yemeğin adıdır, açıklamasını yapar (ED 677 b). *kuy-* fiiline getirilen kalıcı nesne, yiyecek adı adı yapan -mAk ekinin birleşmesinden oluşan bir isimdir. Kuymak tarifini Üçer şöyle verir: Un eritilerek tuzsuz sade yağ ile pembeleşinceye kadar kavrulur. Bir tepsiye kaşıkla bastırılarak yerleştirilir. Ocağa altı kızartılır, ters çevrilerek diğer yüzü de kızartılır ve üzerine bal veya pekmez konarak kesilerek yenir.²⁹² Eski Türkçedeki *kuymak* "Bir çeşit yağlı ekmek" anlamını yitirmiştir. Çağdaş Kıpçak dillerinden

²⁹² Müjgân Üçer, "Sivas Halk Mutfağında Buğday ve Un Orijinli Eski Yemekler", **Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar Geleneksel Ekmekçilik ve Hamurışı Yemekler**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1994), 90.

Tatarcada, Başkurtçada, Kırgızcada, Karakalpakçada "undan yapılan yağlı bir hamur işi" olarak kullanılmaktadır. Anadolu ağzlarında bir yemek türü olarak geçer. Kİ'teki *kuymak* sözcüğünün anlamı Anadolu sahası ile uygulanmaktadır. Bu yemek Anadolu'da Karadeniz bölgesinde geçer.

249. M. Kıpç. *tarhana(h)* "tarhana" (DM, 112; TZ, 252; "danie z kwasnego mleka"/ espece de mets fait avec du lait aigre (ekşi süt ile yapılmış yiyecek) (Ar. el-kişk)(BM, 50)

< Fa. ? tarhana. Bkz. ED 528a, VEWT 464, EREN 395.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. -, fakat *tar* "a kind of milk product; survives only (?) in Yakut *tar* "a kind of yoğurt prepared in the summer and kept to eat in the winter" Pek.; there may however be traces of this word in Mong. *tarag* "coagulated sour milk" and Pe. *tarxwāna* "a preparation made of dried curds" (ED 528a), KB-, MK-, fakat *tar* "sadeyağın tortusu"(DLT 855); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *tarhana* "kiptërëlgên ezër aş (yoğurt, on, pomidor katnaşmasın kiptërëp hem vaklap yasala); şuña su kuşıp kaynatılğan şulpa" (EHMETYANOV 304), Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *tana* "tarhana" (DS, X, 3818), TTü. *tarhana* (< Fa. *terhāne* < Mo. *talhan*) "1. içine domates, biber, soğan, kokulu otlar, süt veya yoğurt katılan, bulgurdan veya mayalanmış ve kurutularak ufalanmış hamurdan yapılan çorba malzemesi. 2. bundan yapılan çorba" (TASl. 774), TTü. *tarhana* "1. içine domates, biber, soğan, kokulu otlar, süt veya yoğurt katılan, bulgur, mayalanmış ve kurutularak ufalanmış hamur vb.nden yapılan çorba. 2. tarhana çorbası." (TüSl. 2270).

Clayton Kâşgarlı Mahmud'un Divanı Lügat-it-Türk adlı eserinde açıkladığı gibi Türkçe tar "bir çeşit süt ürünü" maddesiyle ilgili olduğunu, bunun Yakutçada *tar* "yaz aylarında hazırlanan ve kışın yenilen bir çeşit yoğurt" Moğolcada da izleri bulunan *tarag* "pıhtılaşmış ekşi süt" anlamında olabileceğini dillendirmiştir. Farsça *tarxwāna* "kurutulmuş lordan yapılmış bir çeşit madde", "süt artığı, yani saf tereyağının eritildiği ve çekildiği zaman dipte kalan pıhtılaşmış süt", "ekşi süt ile karıştırılmış ve güneşte kurutulmuş kabuğu çıkarılmış tane" tanımlamalarını vermiştir (ED 528a-b). Räsänen, sözcüğün "eine Suppe aus Fleisch und saurer

Milch" < pers. tarhāna. açıklamasıyla Farsçadan Türkçeye geçtiğini, *tarhāna*'nın anlamının "buğday ve süttten hazırlanan kışlık yiyecek" olduğunu belirtmiş ve bu sözcüğün Türkçeden Bulgarcaya ve Macarcaya geçtiğini dile getirmiştir. (>blg. usw. TE 170 tarhana; ung. tarhonya) (VEWT 464). Eren de Farsça *tarxāna*, *tarxwāna* "thick pottage, frumenty, portable soup" > tarhana "çorba yapmaya yarayan mayalanmış hamurun ufalanmış" şeklinde Türkçeye geçtiğini dile getirmiş ve Symeonidis'in Rumca *τραγανά*'dan alındığı yolundaki savının yanlış olduğunu açıklamıştır. Bulgarca *tarxana*, Sırpça *tarhàna*, *taràna*, Rumence *trahana*, Macarca *tarhonya* biçimlerinin Türkçeden alındığını aktarmıştır (EREN 395). Sözcüğün morfolojik yapısı açıklanmaya muhtaçtır. Tarihî metinlerin tanıklığında *tarhana* ismi ilk kez Memlûk-Kıpçak Sözlüklerinde geçmektedir. Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada ve Oğuz sahasında örneğine rastlanır.

Türk Standardları Enstitüsü (TSE)'ne göre tarhana; "*buğday unu veya kırmısı veya irmik veya bunların karışımı ile yoğurt, biber, tuz, kuru soğan, domates, tat ve koku verici sağlığa zararsız bitkisel maddelerin (dere otu, nane, tarhana otu, vb.) karıştırılıp yoğrulduktan ve fermente edildikten sonra kurutulması, öğütülmesi ve elenmesiyle elde edilen besinsel değeri yüksek olan bir gıda maddesidir*"²⁹³ Hayvancılık ile uğraşan Türk toplumunda fazla olan ürünleri yan, sütleri taşınabilir ve uzun süre kullanılabilir hâle getirmenin en iyi yollarından biri tarhana yapmaktır. Bu hazır çorbanın ilk şekli olarak düşünülebilir. Çünkü kışlık hazırlanan bu ürün kolayca saklanabilen ve çabuk hazırlanabilen bir gıda malzemesine dönüşür. Ayrıca içeriğindeki sudan ayrıştırılması sonucunda hafif bir malzeme olması ile taşınması da konar-göçer toplumlarda önemli bir noktayı oluşturur. Sadece hayvancılık ile uğraşılması sonucu değil aynı zamanda tarım toplumu da olan Türklerin bir diğer önemli mazlemesi buğdayın da birleşimi bize tipik Türk beslenme tarzını gösterir. Tarım ve hayvancılık temelli beslenme düzeninde kolay taşınabilen, pratik şekilde hazırlanan, besleyici bir ürün ortaya çıkmıştır.

---

²⁹³ Ayşe Özfer Özçelik, Yahya Özdoğan, Tarhananın Türk Beslenme Kültüründeki Yeri ve Önemi", <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%96Z%c3%87EL%c4%b0K-Ay%c5%9fe-%c3%96zfer-%c3%96ZDO%c4%9eAN-Yahya-TARHANANIN-T%c3%9cRK-BESLENME-K%c3%9cLT%c3%9cR%c3%9cNDEK%c4%b0-YER%c4%b0-VE-%c3%96NEM%c4%b0.pdf>, [12.04.2020], 1029.

250. M. Kıpç. *tutmaç* "makaron, zupa makaronowa (bir tür tel şehriye çorbası)" (BM, 53; "et suyuna atılan hamur parçaları" (Kİ, 108)
< Tü. tut-ma+aş. Bkz. ED 457a, VEWT 502, TMEN 876, BERTA 389, DTSI. 592, EREN 419, TİETZE 666.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *tutmaç* "Türklerin tanınmış yemeği." (DLT 218/188, 227/197, 228/197, 383/301, 438/341, 494/396, 497/399, 570/470); **Harezme-**, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. Tü. *tutmaç* "yoğurtlu erişte çorbası." (TS, V, 3862).

Çağdaş Kıpçak: Tat. *tokmaç* "erişte" (TTSI. 318), *tokmaç* "lapşa" (TatRSI. 544), *tokmaç* "kamır cenmesen başta oziña, annarı vak-vak turap yasalğan hem şulpaga salına torgan aşamlık" (TTASI. 113), Başk. *tukmas* "aşka halır ösön yoka gına yeyip, nezik ozon itep kırkkan sösö kamır." (BaşkTHzl. II, 405), Kırg.-, Kzk.-, KKİp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *tumaç* "1. lapşa, 2. vermişel, 3. makaroni" (KarayRPSI. 550). Ayrıca krş. Anad. ağ. *tutmaç* "1. küçük, dört köşe kesilerek kurutulmuş hamur ve mercimekle pişirilen bir çeşit yoğurtlu çorba. 2. kurumuş yufka. 3. kesilmiş hamur içine kavurma konularak yapılan bir çeşit çorba." (DS, X, 4000), TTü. *tutmaç* "dört köşe kaesilmiş küçük hamur parçalarından yapılan yoğurtlu çorba." (TüSl. 2391).

Clauson, *tutma:ç* in -maç eki alarak türetilmiş biri isim olduğunu (yiyecek çeşitleri için kullanılır), "erişte, et ile haşlanmış hamur parçaları" anlamında olduğunu açıklar (ED 457a). Räsänen sözcüğün "erişte" anlamında olduğunu, Türkçeden Rusçaya geçtiğini söylemiştir (VEWT 502). Erdal, *tutmaç*'ın hamurlu yemek türü olup büyük ihtimalle "tutmak, tutunmak" tut- fiilinden anlamındaki fiilden türetilmiş olduğunu belirtir (ERDAL 319). Eren de -maç ekinin fiil köklerinden yemek adları yapımında sıklıkla geçtiğini de tanımlamıştır. Ayrıca sözcüğün Türkçeden Farsça, Rusça gibi komşu dillere de geçtiğini belirtmiştir (EREN 419). Ercilasun²⁹⁴, bu ekin yiyecek adı türetmede görülen fiilden ad türeten ve sıfat olarak kullanılan -mA + aş adı ile > -maç yapısından oluştuğunu belirtmiştir.²⁹⁵ Eski Türkçeden itibaren kullanılan bir yemek ismi olan "tutmaç" tut-fiil köküne -maç ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. -maç eki ile kurulmuş yemek isimlerine sıklıkla rastlıyoruz. Kâşgarlı Mahmud'a göre *tutmaç* Türklerin mitolojik

²⁹⁴ Ahmet Bican Ercilasun, "-maç / -meç Eki Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 21, (İstanbul: 1973): 83-87.

²⁹⁵ Korkmaz, age, 95.

yemeğidir.²⁹⁶ Kâşgarlı Mahmud eserinde bu efsane bu halk etimolojisini şu şekilde anlatmıştır: İskender (Zülkarneyn) karanlıklar ülkesinden çıkınca onun emrindeki Türklerin yiyeceği azalmış, Türkler de İskender'e açlıktan yakınmışlar "Bizi aç tutma" demişler "aç tutma" , "yolumuzu aç, biz yurtlarımıza gidelim" demek istemişlerdir. İskender bilginlerine danışmış, onlar da *tutmaç* adlı yemeği çıkarmışlardır. Tutmacın bedeni güçlendirmesi, insana sağlık vermesi, kolay sindirilmemesi, tok tutması bakımından insan nefsinin tok tutan bu yemeğin adını tutmaç olarak kullanagelmişlerdir. tut- fiiline getireilen + maç ekinin bir birleşik ek olduğunu bununda -ma + aş ek ile aş sözcüğünün birleşimi yoluyla gerçekleştiğini belirtmiştir.²⁹⁷ 13. yüzyılda yazılmış anonim bir eser olan "Kitâb al Wusla ila al-Habîb and Kitâb Wasf al-At'ima al-Mu'tâda" ve 15. yüzyılda kaleme alınmış İbn al Mibrad adıyla bilinen "Jamal al-Din Yusuf Ibn Hasan Ibn Abd al-Hadi - Kitâb al-Tibâkha" adlı eserlerde Arap kültürüne Türk kültürünün etkisi olarak *tutmaç* adlı yemeğin adı geçmektedir. Tutmacın tarifi şöyle verilmiştir: Hamur yoğrulur, kesilir, suda haşlanır ve pişince üzerine yoğurt, sarımsak, nane, eritilmiş tereyağı, kızarmış et ilave edilir.²⁹⁸ Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada ve Karayim Türkçesinde karşımıza çıkarken Oğuz sahasında da yaygın bir yemek adı olduğunu görürüz.

- **Yemekler**

251. M. Kıpç. söglence "kebab" (DM, 107)

söglencü "kızarmış et" (TA, 139)

söklençi "pieczeń piecyste (kızarmış et)" (BM, 47, 62)

sölençü "parçalanmış, kebablık et" (TZ, 241)

sövlünçü "dilim dilim kesilmiş et" (Kİ, 93)

< Tü. sōg-ül-en-çi < *sōg-ül-en-çi. Bkz. ED 821a, DTSI. 510, VEWT 435.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. -, fakat *sögül-* kebab edilmek, kızartmak" (ED 821a), KB-, MK *söglünçü* "kebab" (DLT 420/329, 552/453); **Harezmi** ME *söglünçi* "kebab"; *söglünçü* "kebab" (YÜCE 177), NF-, KE *söklünç* "kebab" (ATA 1997, 566), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

---

²⁹⁶ Ögel, 1978, 410.

²⁹⁷ Hasan Eren, "Türk Yemek Adlarında Kullanılan Bir Ek", **İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi, Konya Kültür ve Turizm Vakfı Yayınları**, (Ankara: Güven Matbaası, 1989): 478-479.

²⁹⁸ Charles Perry, "Early Turkish Influence on Arab and Iranian Cuisine", **Dördüncü Milletlerarası Yemek Kongresi Bildirileri Kitabı**, (Konya: Kombassan A.Ş., 1993): 244.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *söğürme* "1. haşlama, 2. fırın kebabı. 3. pırzola, ızgara et. 4. ateşte közlenerek dövülmüş patlıcan." (DS, X, 3675).

Räsänen *sügül* "kebab olmak", *sügüş* "keçi veya koyun etinin kızartılması", *süglünçü* "kızartma" (VEWT 435) biçimleri ile sözlüklerde yer alan şekilleri tanımlanmıştır. Eren de, Eski ve Orta Türkçedeki *söglünçü* biçimini ele almıştır (EREN 374-375). Kıpçakçanın bir ses özelliği olarak sözcük içindeki -g- sesi > -v- sesine dönüşür. "söglünçü > sövlünçü". Eski Türkçeden itibaren "kızartma, kebab" anlamlarında kullanılan bu sözcük bugün Çağdaş Kıpçak dillerinde kullanımda değildir. Oğuz sahasında yaşamaya devam eder. Buradan hareketle Memlûk-Kıpçak Türkçesinde geçen bu sözcük Oğuz özellikli söz varlığına dâhil edilebilir.

252. M. Kıpç. söklenmiş et "miyeso krajane na kawalki, viande coupée (parçalanmış et)" (BM, 47)

< Tü. sök-l-en-miş + et < *sög-ül-en-miş + et. Bkz. ED 821a, DTSl. 510, VEWT 435.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-, fakat *söglün-* "ızgarada (et vb..) pişmek" (DLT 390/305); **Harezmi** ME-, fakat *söglünce* "kebab"; *söglünce* "kebab", NF-, KE- fakat *söklünç* "kebab" (ATA 1997, 566), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık -.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-.

Memlûk-Kıpçak sahası söz varlığında BM'de geçen sözcük, sög- fiilinden türemiş bir şekil olup *söklenmiş et* birleşik yapısındadır.

253. M. Kıpç. sökilmiş et "sökülmüş, parçalanmış et"(TA, 139)

< Tü. *sög-ül-miş + et. Bkz. ED 821a, DTSl. 510, VEWT 435.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-, fakat *sögül-* "(eti) ızgara yapmak" (DLT 331/268); **Harezmi** ME-, fakat *sögülme* "kebab" (YÜCE, 177), NF-, KE- fakat *sökülme* "kebab" (ATA 1997, 566), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. Tü. *sögülme (söglüme)* "kebab." (TS, V, 3533).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *sögülme (söglüme)* "kebab." (TS, V, 3533); *söğürme* "1. haşlama, 2. fırın kebabı. 3. pırzola, ızgara et. 4. ateşte közlenerek dövülmüş

patlıcan." (DS, X, 3675), TTü. *söğürme* "ateşte közlenerek hazırlanmış patlıcan." (TüSl. 2148).

sōg- fiilinden türemiş bir sözcük olan *sökülmüş et* yapısı, "etin iyice pişerek kemikten ayrılması" anlamında pişme işlemine tâbi tutulmuş et olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Türkiye Türkçesi ağızlarında bu kadar çeşitli değişkelerinin bulunması sözcüğün, Kâşgarlı Mahmud'un belirttiği gibi, Oğuz kökenli olduğunu gösterir.²⁹⁹ Memlûk-Kıpçak sahası söz varlığında geçen "Türkmen" özellikli bir sözcüktür.

254. M. Kıpç. *şişlik* "kebab" (DM, 110; KK, 124; TZ, 248)

< Tü. *şiş* +lik.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB *şiş* "şiş" (KB-DİZİN, 416), MK *şış* "kendisiyle tutmaç yenilen *şiş*" (DLT 407/318); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, *fakat şış* "şiş, şişlik" (ATA 1997, 584), **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *şaşlık* "süyeksiz it kiseklerin sugan telemleri bilen timer şıbıkka (*şişke*) kiderep utta kızdırıp ezirlengen aşamlık; kebab." (TatTASl. III, 499), *şaşlık* "şaşlık" (TatRSI. 658), Başk. *şaşlık* "şişke tizip kızzırılğan it." (BaşkTHzl. II, 654), *şaşlık* "şaşlık" (BaşkRSI. 657), Kırg.-, Kzk. *şaşlık* "şiş kebab" (KzkTTüTSl. 633) , KKlp. *şaşlık* "şaşlık, kebab" (RKKlpSI. 1101), Nog.-, KBalk. *şaşlık* "şaşlık" (KBalkRSI. 751), Kum.-, Karay. *şaşlık* "jarkoe, şaşlık" (KarayRPSI, 647). Ayrıca krş. TTü. *şaşlık* "baharatlı sirkeye yatırılmış koyun etinden hazırlanmış bir yemek türü" (TTüSl. 2208), *şiş* "1. bir ucu sivri, demir veya ağaçtan, bazen silah gibi kullanılabilen ince uzun çubk. 2. bu çubuğa veya şişe geçirilerek pişirilmiş olan et." (TüSl. 2227), Az. Tü. *şiş* "kabab bişirmek için ucu iti demir veya ağaç çubuk." (ADİL IV, 230).

Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılan *şişlik* et pişirme işleminde etlerin dizildiği bir alet adı olmasıyla birlikte yemeğin de adı haline gelmiştir. Yemek yemede kullanılan çatallar ve şişler, yaptıkları iş bakımından aşağı yukarı aynı idiler. Bugün bile biz, bazı et parçalarını, çöp ile yemeğe başladık. Türklerin kebabların dizilerek pişirildiği büyük ocak şişleri vardır. Yemek yemek için kullanılan ayrıca şişler de vardır.³⁰⁰ *şiş*, Türk mutfağının vazgeçilmez bir aletidir. *şiş*, ateş üzerinde herhangi bir şey pişirmek için kullanılan, bir dizgeç idi. Bu şişler ile et ve tutmaç

²⁹⁹ Akartürk Karahan, *Divānu Luğati't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, (Ankara: TDK Yay., 2013), 508.

³⁰⁰ Ögel, 1978, 230.

yenirdi.³⁰¹ şış > şaş değişimine uğrayıp +lık eki alarak yeni bir yapıya bürünmüştür. +llk eki, alet adlarını yapmaya yarayan maddelerin adlarını oluşturan bir ektir. Burada yemeğin adını oluşturmakla görevlidir. "pişmiş et, kebab" anlamında bugünkü Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazakçada, Karakalpakçada, Karaycada kullanılmaya devam ettiğini görürüz. Oğuz sahasında yaygın bir kullanıma sahip olan bu isim *şış kebab* şeklinde kullanılmaktadır.

255. M. Kıpç. yahni "potrawaza z mięsa smażonego" (BM, 23); "yahni, pişmiş et"(TZ, 276; KK 128)

yaħni "yahni, diğer telaffuzu yaxni"(Kİ, 120)

< (?) Fa. yahni. Bkz. KANAR 698, VEWT 178-179, TMEN 1830, EREN 440.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *yahni* "nazvanie myasnogo blyuda" (KarayRPSl. 241). Ayrıca krş. Anad. ağ. *yahni* "1. soğanlı et yemeği. 2. etli fasulye. 3. sulu ve etli sebze yemeği. 4. sulu köfte. 5. tas kebabı." (DS, XI., 4126), TTü. *yahni* "kavrulmuş soğan ve salça ile pişirilen, sade veya sebzeli et yemeği." (TüSl. 2503), *yahni* (< Fa. yaħnī) "kavrulmuş soğan ve salça ile pişirilen, sade veya sebzeli et yemeği." (TASl. 835), Trkm. *yahna* "gaynadılan etden sowadılıp tayyarlanyan nahar." (TrkmDDSl. II, 450).

Doerfer'e göre sözcüğün etimolojisini açık değildir. *yahni* sözcüğünün ünlü uyumuna uymaması sözcüğün etimolojik kökenini açıklamakta zorluk çıkarır. Doerfer, belki de iran. *yah* 'buz'dan türemiş bir sözcük olarak düşünülmeli derken "soğuk bir şekilde pişirilmiş yada kızartılmış et" olarak sözcüğü açıklamanın doğru olabileceğini öne sürmüştür (TMEN 1830). Räsänen, *yahni* "ein Ragout aus Fleisch und Gemüse mit Öl" (et ve sebzelerin yağ ile pişirilmesinden oluşan yemek) açıklaması ile vermiş ve Farsçadan Türkçeye geçen bir yemek adı olduğunu söylemiştir. Türkçeden de Bulgarcaya geçmiştir. (> blg. jahniya), jaħny < pers. yaħnī (VEWT 178-179).Eren, Suriye Arapçasında *yaħne* 'légumes cuits' anlamında olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Eren, Bulgarca *jaħnija* ve Sırpça *jaħnija*, *jaħnija* biçimlerinin Türkçeden geçtiğini söylemiştir (EREN 440). Yahni Batı Türkistan'ın en eski yerlilerinde de görülmektedir. Soğdların eski yazılarında görülen "yhnyy"

³⁰¹ Ögel, 1978, 235.

şeklinde tesbit edilen sözü, Alman dilcisi Henning, Türklerin *kaynamak* deyiimi ile karşılaştırmıştı. Bu Soğdça sözün manası "kaynamış et" demektir. Bu Soğdça sözün Türkçedeki "kaynamak" sözüne çokça benzediğini görüyoruz. Henning, kökeninin Farsça olmayabileceğini Farsların eti haşlamaya "kuncidan" demeleriyle göstermek istemiştir.³⁰² Bugün Çağdaş Kıpçak dillerinden Karaycada örneğine rastlıyoruz. Oğuz sahasında çok yaygın olarak kullanımda olan bir yemek adıdır.

- **Tatlılar**

256. M. Kıpç. *butka* "pirinçle pişmiş süt, sütlaç" (TZ, 159)

< ?. Bkz.VEWT 82.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *butka* "gadette yarmadan suda yeki süttö peşerelgen kuyı aşamlık" (TatTASl. I, 183), *butka* "kaşa" (TatRSI. 86), Başk. *butka* "kaşa" (BaşkRSI. 121), *butka* "hötke yeki hıuga kuyı itep yarmanan bişirgen aşamlık" (BaşkTHzl. I, 177), Kırg. *botko* "1. darı, bulgur ve benzerleri pilavı." (YUDAHİN133), Kzk. *botka* "lapa, bulamaç." (KzkTTüTSl. 93), KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay-. Ayrıca krş. YUygTü. *botka* "lağa, bulamaç".

Räsänen Moğolca budagan "Mehlsuppe" (un çorbası) ile bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Ancak kökeni açıklanmaya muhtaçtır (VEWT 82). Türklerin süt ve süt ürünleri ile elde ettikleri ürünlerin bir bölümünü de tatlılar oluşturmaktadır. Tahıl ürünleri ile koyu şekilde pişirilmiş mamüldür. Çağdaş Kıpçak dillerinden Başkurtçada "hububat, tahıl ürünü", Kırgızcada "hububattan yapılan pilav", Kazakçada yine "tahıl ürünlerinden yapılan lapa, bulamaç" anlamında örneklerine rastlıyoruz. Tatarlar ve Başkurtlar mecaz anlam olarak da "karmakarışık" anlamında da kullanırlar. Türkiye Türkçesindeki "bulamaç gibi veya çorba" anlamlarında olduğu gibi.

257. M. Kıpç. *halvā* "helva"(DM, 84)

halvāçı "helvacı"(DM, 84)

< Ar. ḥalwā`. Bkz. MUTÇALI 193, VEWT 154, DTSl. 198, TIETZE, c. II., 243.

---

³⁰² Ögel, 1978, 341.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezm** ME-, NF *helvā* < "Ar. helva, tatlı" (ATA 2014, 170), KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *helve* "helva"(TTSI.382), *helve* "helva" (TatRSI. 620), *helve* "kömbağış yeki çiklevek töşen töep işlengen, katı massa helendege tatlı aşamlık" (TTASl. 382), Başk. *helwe* "halva" (BaşkRSI. 611), *helwe* "1. ontalgan kömbağış yeki seklevек emene şeker kuşıp yahalgan tatlı adık. 2. eyemele. helve beşerev." (BaşkTHI. II, 552), Kır. *kalba* "helva" (YUDAHİN 388), Kzk. *haluva* "helva" (KzkTSl. 301), KKlp. *halva* "halva" (RKKlpSI. 1074), Nog. *halva* "halva" (NogRSI. 396), KBalk. *halva* "halva; sahan ~ halva (domaşnego prigotavlениya iz muka, masla i sahara)" (KBalkRSI. 704), *halva* "helva" (KBalkRSI. 212), Kum.-, Karay. *h'alva* "halva" (KarayRSI. 606). Ayrıca krş. Anad. ağ. *helva* "halva" (DS, VII, 2262), TTü. *helva* "şeker, yağ, un veya irmikle yapılan tatlı." (TüSl. 1081), *helva* (< Ar. *helvā*): "şeker, yağ, un veya irmikle yapılan tatlı." (TASl. 347).

Dilimize Orta Türkçe döneminde Arapçadan dilimize girmiş olan bir sözcüktür. Memlûk-Kıpçakçasında Türkçe bir meslek adı oluşturmuş bir isimdir **halvācı** "helvacı"(DM, 84). Bu da Memlûk-Kıpçakların idaresindeki Mısır-Suriye coğrafyasında çok yaygın bir meslek grubuna isim olduğunu gösterir. Türklerde *helva*'dan önce aynı görev için kullanılan tatlı olarak tüketilen *kavut* yaygın bir geleneğe sahipti. Kavut, unun yağ ile kavrulmasından sonra bal, şeker veya pekmez ile tatlandırılması işlemine dayanırdı. Hatta helva uygulamaları sosyal hayat içinde dayanışmayı da sağlardı. Loğusa kadınlara sütünü arttırmak için yedirilen "darı helvası" vardır.³⁰³ Dilimize Orta Türkçe döneminde Arapçadan giren helva tatlısı ve geleneği Türklerin en eski ürünlerin bir tanesidir. Çağdaş Kıpçak dillerinde *helva/hälwä/kalba/haluva/halva/halva* gibi fonetik farklılıklarla yaşamaya devam eden bir kültür sözcüğüdür. Oğuzcada da yaygın bir biçimde kullanılır.

258. M. Kıpç. kız halvāsı "cevizhelvası" (DM, 94)

< Fa. *gawz* + Ar. *halvā*. Bkz. ED 680a, EREN 255, VEWT 285, TİETZE IV, 387; Ar. *halwā*. Bkz. VEWT 154, DTSl. 198, TİETZE, c. II., 243.

Clauson, *kız* sözcüğünün yerine Oğuzların Arapçadan girmiş olan *ceviz* sözcüğünü kullandıklarını belirtmiştir (ED 680a). Tietze sözcüğün Eski Türkçe kız olduğunu ancak Hasan Eren'in bunu Eski Farsça *gawz*'dan geldiğini belirttiğini

³⁰³ Ögel, age, 404.

bunun yanında Türkçede Arapça *ceviz*'in de kullanıldığını belirtmiştir. Yani Farsça bir isim olan *gawz* önce doğrudan Farsçadan sonra da Arapçadan dolaylı olarak dilimize girmiştir. *koz halva* Kıpçak sahasına ait bir kullanım olmalıdır. Tietze *koz* sözcüğün Eski Türkçe olduğunu söyler. Ancak Hasan Eren bunun Eski Farsça *gawz*'dan geldiğini belirtir. Eski Türkçeden itibaren Türkler tarafından meyve olarak ve yiyeceklerin hammaddesi olarak kullanılan *koz*, Çağdaş Kıpçak dillerinden Tatarcada, Karakalpakçada, Nogaycada, Kumukçada, Karaycada kullanılmaya devam etmektedir. Oğuz sahasında da *koz* kullanılmaktadır ancak Clauson'un da belirttiği gibi *ceviz* kullanımı daha yaygındır. Türkiye Türkçesinde TTü. *koz helva* "ceviz ve şekerle yapılan ağdalı bir helva türü, koz helvası" (TüSl. 1494) kullanımı Memlûk-Kıpçakçasının bir mirası olarak yaşamaktadır.

Helva sıklıkla tüketilen ve sevilen bir tatlı olduğu gibi aynı zamanda sosyo-kültürel bağlı temsil etmesi bakımından da önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan Türk kültür tarihinde halkın helva'yı tüketmeye başlamsından günümüze kadar olan süreçte yapılan bu tatlının çeşitlenmesi kaçınılmaz olmuştur. Bunun sonucunda da helva türleri ortaya çıkmıştır. Sıklıkla tüketilen bir besin maddesi olan cevizden de helva yapılmıştır. Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözcüklerinde "koz helvası" isim tamlaması da bu şekilde oluşmuştur.

259. M. Kıpç. *kezen* "keven, kudret helvası, havadan yağın yumuşak bir madde ki helvaya benzer" (Kİ, 48)

< *kezen* ~ *keven* (?) . Bkz. TİETZE IV, 254.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK-; **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda**HŞ-, MN-, AOYarlık-.

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *keven* "sakız, kitle zamk çıkarılan ve yakacak olarak da kullanılan dikenli bir bitki." (DS, VIII. 2775), *keven* "bir çeşit kahve" (DS, VIII. 2775), *gezen* "sonbaharda ağaç yaprakları üzerinde meydana gelen tatlı madde." (DS, VI. 2022), *gezengevi* "kudret helvası" (DS, VI. 2022).

Tietze, *keven/geven* "reçinesinden sakız, kitle, zamk çıkarılan ve yakacak olarak da kullanılan dikenli bir bitki, Astragalus" açıklaması ile vermiştir (TİETZE IV 254). İnceleme alanımız dahilindeki Tarihî metinlerde ve Çağdaş Kıpçak dillerinde örneğine rastlanılmamış bir sözcüktür. Kİ'te D nüshasında *kezen keven* olarak geçen sözcüğün Arapça karşılığında "menne" yani "kudret helvası" olarak verilmiştir.

Burada bir ikileme ile karşı karşıyayız. Arapça "menne" kudret helvası anlamındaki tatlı *gezengevi* adıyla bugün Anadolu sahasında karşımıza çıkar. Gezengevi, bazı *Quercus (Fagaceae)* türlerinin yaprakları üzerinde meydana gelen tatlı lezzetli usare. Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde (Diyarbakır, Erzurum, Mardin ve Siirt) elde edilir. Tat verici olarak şeker yerine kullanılır. Elazığ'da *gezengi*, Diyarbakır'da *gezo*, kudret helvası, Mardin'de Arapça adı *men* ile tanınır.³⁰⁴ Latince adı *Quercus* olan bitki meşe palamudur. İnsanların uzun yıllar süren savaş, kıtlık veya yokluk zamanlarında meşe palamudunu un yaparak ekme elde ettiklerini biliyoruz. Bugün hâlâ meşe palamudu ununun kullanıldığını biliyoruz. Ancak bunun *keven* ile birlikte kullanıldığına tanık oluyoruz. Keven, *Astragalus (Leguminosae)* türlerine verilen genel ad. Çok yıllık, dikenli ve yastık biçiminde dağ bitkileri. Bazı türlerin gövdelerinden kitre zankı (Geven hıç, geven püsü, geven püzü, kitire, kitre, piz, püs) elde edilir. Kitre, geven balı olarak da Anadolu'da geçer. Bazı *Astragalus* türlerinin kökleri, Konya bölgesinde, Deli çöven adı altında çöven yerine satılmaktadır.³⁰⁵ Çöven "Çok yıllık ve kazık köklü *Gypsophila (Caryophyllaceae)* türlerine verilen genel ad. Pembe veya beyaz çiçekli otsu bitkilerdir. Aşağıdaki türlerin kökleri Çöven kökü adı altında ticarete çıkartılmaktadır. Dağ çöveni, helva kökü, pişik geveni. Köklerin su ile kaynatılması ile elde edilen hulâsa helva yapımında kullanılır.³⁰⁶ Orta Anadolu ve Doğu Anadolu bölgesinde çöven bitkisinden elde edilen ekstrakt özellikle tahin helvası, koz helvası gibi tatlıların üretiminde köpük kıvamını vermek için yüzyıllardır kullanılmaktadır. Türklerin severek tükettiği bu tür helvalar, güç, kuvvet veren özelliği ile de tanınmaktadır. *Kezen keven* denilen kudret helvası da Türkiye, İran ve Suriye'nin dağlık bölgelerinde yetişen *geven*'den elde edilen bal ile *kezen* yani meşe palamudu ununun karıştırılmasından meydana gelmiş olmalıdır. Son zamanlarda yapılan araştırmalar ışığında çok şifalı bitki olan *geven*'in ana vatanının Moğolistan ve Çin olduğu görüşü doğrultusunda Türklerin bunu İç Asya'dan itibaren kullanageldikleri düşünülebilir. Ancak tarihî sahada tanıklanamamıştır. Türklerin sosyo-kültürel hayatı ile ilgili önemli bir söz hazinesine sahip olan DLT'te *geven* ismi geçmemektedir. Ancak *kezen keven* sözcük grubu olarak Anadolu ağızlarında görülen kullanımlar sözcük grubunun Oğuz dil grubuna ait olduğunu kanıtlar niteliktedir.

---

³⁰⁴ Baytop, age, 117.

³⁰⁵ Baytop, age, 115-116.

³⁰⁶ Baytop, age, 77-78.

260. M. Kıpç. *bekmās* "pekmez" (KK, 103; DM, 75; "syrop (winogronowy), moszcz przegotowany" (BM, 12)

bekmeş "pekmez" (TA, 93)

pekmez "pekmez" (TZ, 229)

< (?) Fa. . Bkz. VEWT 68, TMEN 756, DTSI. 92.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, KB-, MK *bekmes* "Oğuzcada pekmez" (DLT 221/191, 231/200); **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-; **Altın Orda** HŞ-, MN-, AOYarlık-. Ayrıca krş. Osm. Tü. *bekmez* "pekmez" (TS, I, 485).

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, KKlp.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay.-. Ayrıca krş. Anad. ağ. *bekmez* "pekmez" (DS, II, 604), TTü. *pekmez* "genellikle üzüm, dut vb. meyvelerin kaynatılarak koyulaştırılmış biçimi." (TüSl. 1907), Az. Tü. *bekmez* "bezi şirin meyvelerin suyundan çekilen şire; doşab." (ADİL I, 271).

Clasuo, *bekmes* (p-)'in açıklamasını "syrup of fruit juice" olarak yaptıktan sonra bunun Türkçe "bek" ile Arapça (veya Farsça) "muz" (rather acid) ile birleşmiş bir yapı olabileceğini dile getirmiştir (ED 327b). Räsänen Farsça kökenli bir sözcükolduğunu ileri sürmüştür (VEWT 68). Eren, *pekmez* isminin Türk dilinin kök ve ekleriyle açıklanması güç olduğunu, sözcüğün Türk diyalektlerinde dar bir alanda kaldığını söylemiştir. Bu bakımdan Farsça bir alıntı olduğu düşüncesindedir. (Far *bikmāz* 'wine; a drinking-glass; wine-drinking', *bagmāz* 'a drinking-glass; an entertainment, a banquet'). Türkçede *bekmes*'in başındaki b- ünsüzünün p-'ye çevrildiğini belirtirken Oğuzca *bekmes*, *pekmes* biçiminin sonundaki -s sesi -z'ye dönüştüğünü söyler. Ancak Farsça *bakmāz* biçiminin Orta Türkçeye *bekmes* olarak geçmesinin ilginç olduğunu ifade eder (EREN 328). Kâşgarlı Mahmud'a göre Oğuzlar *bekmes*, *pekmes* "pekmez" biçimini kullanırlar. Çağdaş sahada yalnızca Oğuz sahasında Anadolu ağızlarında ve Azerî Türkçesinde kullanıldığını görürüz. Memlûk-Kıpçak sahası sözcüklerindeki Oğuzca örneklerden biridir.

261. M. Kıpç. *ğara balı* "şeker kamışı balı" (KK, 111) krş. *pekmez*

ğamiş balı "kamuş balı" (DM, 87)

Şeker kamışı pekmezi, şeker kamışından elde edildiği için ve rengi bal gibi koyu bir renge sahip olduğu için *ğamiş balı* veya *ğara balı* olarak adlandırılır. Renginin koyuluğu sağlıklı olması ile doğru orantılı olup, bol vitamin ve minerale

sahip olan bir tatlandırıcıdır. DM'de *ķamıř bal* "kamyş balı" (DM, 87) *asel kasab* açıklaması ile kamyştan elde edilen "şeker kamyşı pekmezi" kast edilmiştir. KK'da ise renginin koyu olmasından kaynaklanan bir güzel adlandırma rneği olarak şeker kamyşı pekmezine "kara balı" adının verildiğini görüyoruz. O dönemin koşulları düşünüldüğünde bal doğada kolaylıkla bulunurken ve çoğunlukla tatlandırıcı olarak kullanılırken şeker, üretimi zor olan değerli bir yiyecektir. şeker kamyşından elde edilen şeker kamyşı pekmezi, Mısır-Suriye bölgesinde şeker kamyşı yetiştirilmesi bakımından Memlk-Kıpçak sahası sözlüklerinde kendine yer edinmiştir. şeker kamyşının suyunun da pekmez yapımında kullanılmasına Memlk-Kıpçak sözlükleri ışığında tanık oluyoruz. Osmanlıda döneminde saray mutfaklarında bal tüketilse de yerini lüks olarak nitelendirilen şeker kamyşından elde edilen şekere bırakmıştır. şeker, daha üst mevkideki kişilerin erişebildiği statü göstergesi olarak saray mutfaklarında kullanılmıştır. Osmanlı tarihini anlatan kaynaklarda 17. yüzyılın ortalarına kadar şekerin % 86'sının Mısır'dan geldiğini öğreniyoruz.³⁰⁷

---

³⁰⁷ iğdem Kara, "Pekmez, Bal ve şeker: Helvaya Statü veren Tatlandırıcılar, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 47, (Ağustos 2019): 79.

5. SONUÇ

Tez çalışmamızda tarihî Kıpçak Türkçesinin bir kolunu oluşturan Mısır-Suriye sahasında gelişen Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait sözlüklerde mutfak ve yemek kültürüne ait söz varlığı tarihî karşılaştırmalı yöntemle leksik, semantik ve kökenbilgisi bakımından incelenmiştir.

Çalışmamızda Memlûk-Kıpçak Sahası söz varlığı içindeki mutfak ve yemek kültürüne ait isimlere dayalı söz varlığı temelinde, Memlûk-Kıpçak Türk kültürü ve bunun bugünkü Kıpçak sahasındaki durumu incelenmiştir. Bunun yanında söz varlığı temelinde tarihî Kıpçak Türkçesinin bir kolu olan Memluk-Kıpçak Türkçesinin gelişim seyri ortaya konmuş, Genel Türk dili tarihi içindeki yeri belirlenerek eski Kıpçak diyalekt alanı ile Modern Kıpçak diyalekt alanı arasındaki ilişki, kültürel boyutuyla incelenmeye çalışılmıştır.

Tez çalışmamızda her birini ayrı madde başlarında incelediğimiz mutfak ve yemek kültürü ile ilgili isimlerin tarihî ve modern alanda belirlediğimiz korpus çerçevesinde geçtikleri tüm yerlerin kaynaklarıyla verilmesi yanında sözcüklerin köken bilgisi, anlam gelişmesi ve özellikli kullanım alanları ayrıntılı bir biçimde değerlendirilmiştir.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözcük varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait isimleri incelediğimizde bu alandaki Eski Türk kültürünün taşıdığı özellikleri Kıpçak Türklüğünün Mısır-Suriye bölgesinde de yaşattıkları ve çevrelerini etkiledikleri görülür. İncelediğimiz sözcük varlığı içinde Eski Türkçe döneminden itibaren tarihî Türk dili alanında yer alıp Memlûk-Kıpçak Türkçesi içinde de kullanılmaya devam eden mutfak ve yemek kültürüne ait isimlere şunlar örnek verilebilir: *çömçe, kamıç, bıçak, çavlı, keski, çanak, çömlek, dolkuç, kab, koğa, küp, legün, sağrak, senek, ayak, çāmçe, sapçak, sançık, kaşık, dirgi, sarça, süzgüş, bardak, ocak; öz, saç, yağ, açı, ekşi, kuru, tat, tatlı, tuzlu, yumur, azık, et, kaç, kıyma, söklençi, kırtıs, ağuz, katık, kımız, süt, ürün, kuruç, süzme, tuzluk, yoğurt, sağyağ, bal, yumurta, bekmes, kavut, aşlık, buğday, ekin, kepek, yarma, dari, tükü, arpa, tuturğan, burçak, künci, un, çörek, ekmek, çamgur, keşür, turma, yarpuz, sarmısak, soğan, kabak, pürşe, kavun, yemiş, elma, aluç, armut, ālū, erik, yigde, üzüm, koz, içgü, içmek, ayran, su, sirke, bor, çakır, komlak, süci, burç, çeker, tuz, aş, bulamaç, kuymak, müyün, tutmaç, şişlik, turak, boy, ışgun, topalak, yavşan* besin maddelerine örnek olarak verilebilir.

Karşılaştırmalı çalışmamızın modern dönemdeki asıl alanını Kıpçak grubu oluşturmaktadır. Memlûk-Kıpçak Sahası söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait isimlerin Kıpçak grubu içinde yer alan Tatar, Başkurt, Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay, Karaçay-Balkar, Kumuk ve Karayim Türkçelerindeki durumu, bu lehçelere ait sözlüklerden yararlanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sözcük eğer Kıpçak alanında tanıklanmıyorsa, gerektiğinde diğer Türk dili alanlarına da müracaat edilmiştir. Özellikle etkileşim içinde olduğu Doğu Türk dili grubu (Özbekçe, Yeni Uygurca) da bu açıdan taranmıştır.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait isim malzemesinin çağdaş Kıpçak sahasında genel olarak korunduğu görülmektedir. İncelediğimiz söz varlığında bazı isimlerin temel anlamını korunduğu veya yan anlam kazanarak genişlemeye uğradığı tespit edilmiştir. Çağdaş Kıpçak dil grubu içinde fonetik ve morfolojik özellikler bakımından birbiriyle benzerlik gösteren gruplaşmalar vardır. Karşılaştırmalı söz varlığı çalışmamızda bu alt gruplar da daha belirgin bir şekilde tespit edilebilmiştir. Örneğin Tatarca ve Başkurtça bugün ayrı yazı dilleri olmalarına rağmen birbirinden çok az fonetik ve morfolojik farklılık gösterirler. Memlûk-Kıpçak söz varlığında yer alan bir sözcük genellikle Tatar ve Başkurt Türkçesininin ikisinde de varlığını sürdürmektedir. Benzer gruplaşma örneğine Kazakça, Kırgızca, Karakalpakça ve Nogaycada da rastlanmaktadır. Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçeleri kendi içinde de ortaklığı, yakınlığı olan Türkçeleridir. Kumukça ayrıca Oğuz Türkçesi unsurlarını da bünyesinde bulunduran bir Türk dilidir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürüne ait isimlerin Türkmen özellikli büyük bir bölümünü Kumukçada da tespit edebilmekteyiz.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi mutfak ve yemek kültürüne ait söz varlığı ile Karayim Türkçesindeki durumları karşılaştırıldığında de önemli bir eşleşme görülmektedir.

İncelememizde Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlük ve gramer kitaplarında "Türkmen" kaydı düşülmemiş ancak bugün sadece Oğuz grubu Türk dillerinde yaşayan isimler, Çağdaş Kıpçak dillerinin özellikle Oğuz sahası ile etkileşimli olduğu alt gruplarında bulunabilmektedir. Memlûk-Kıpçak sahası mutfak ve yemek kültürüne ait isimler adlı karşılaştırmalı çalışmamızda, "Türkmence" kaydı olmayan ve bugün çağdaş sahada sadece Oğuz grubu Türk dillerinde yaşayan isimler tespit edilmiştir. Çağdaş Kıpçak sahasında geçmeyen, bugün sadece Oğuz Türkçelerinde

yaşayan, Tükmen/Oğuz özellikli sözcükler 69 tanedir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde Türkmen/Oğuz unsurlara ait mutfak ve yemek kültürü ile ilgili sözcükler en fazla Oğuz grubu içinde Anadolu ağızlarıyla uygunlaşmaktadır.

Tez çalışmamızın 4. Bölümünde Memlûk-Kıpçakların sosyo-kültürel hayatındaki mutfak ve yemek kültürüne ait söz varlığının sınırları çizilerek ilgili sözcükler konularına göre kendi içinde tasnif edilerek incelenmiştir. Bu tasnifte ilk sırada mutfak araç-gereçleri gelmiştir. Bu sınıflandırma da kendi içinde tematik bir şekilde kesici aletler, dövücü aletler, sunum aletleri, saklama aletleri, kaplar temelinde sıralanmıştır. Buradan hareketle Memlûk-Kıpçakların mutfak ve yemek kültüründe köklü bir saray geleneğine ve düzenine sahip oldukları görülmüştür. Sunum aletlerinin zenginliği ve çeşitliliği, kullanılan materyallerin türleri estetik zevke sahip olduklarının ve mutfağa bir sanat olarak önem verdiklerinin göstergesidir.

Memlûk Saray mutfağında, kazan, tencere, havan, kepçe, kevgir, kaşık, tabak, bıçak, satır, sini gibi pek çok mutfak aleti mevcuttu. Bu mutfak aletlerinin ham maddelerinin altın ve gümüş olması dönemin sosyal hayatındaki zenginliğin de bir göstergesidir. Altın ayak ve kumüş ayak kullanılması sunumdaki ihtişama ve saray kültürüne bir örnektir. Diğer mutfak aletlerinin malzemeleri tahta, bakır, demir olmak üzere işlenmiş eşyalardır. Eşyalardaki süslemeler ve işçilik özellikleri dönemin estetik zevkine de ışık tutar.

Memlûk-Kıpçak sahasında kullanılan mutfak araç gereçleri; deriden, ahşaptan, pişmiş topraktan yapılmış kaplar ile madenî kaplardan oluşur. Mutfak aletlerindeki bu çeşitlilik bize yerleşik kültürün izlerini de gösterir. Kesici aletlerden sunum aletlerine kadar bir çok farklı adlandırma ile karşılaştığımız malzeme yerleşik bir hayata sahip olmanın bir getirisidir. Eski Türklerin geleneksel taşınabilir malzemelerinin yanında pişmiş topraktan yapılmış veya ağır madenden üretilmiş kaplar kuşkusuz şehirli bir kültüre ait unsurlardır.

Memlûk-Kıpçak Türklerinin yemek kültüründe özellikle baş yeri tutan “et”in en yaygın kullanımının kurutma işlemiyle yapılan türleri olduğu görülmüştür. Memlûk yönetimi ve ordusu içinde önemli bir yere ve nüfuza sahip olan Türklerin kurutulmuş et kültürüne büyük bir önem verdiklerini söylemek mümkündür. Öyle ki bu kültür Mısır-Suriye coğrafyasında yazılmış sözlüklerde mevcut ilgili sözcüklerle açıkça görülmektedir.

Türklerin mutfak kültüründe önem verdikleri bir diğer husus da besinleri uzun süre saklama konusu idi. Bunun için çeşitli teknikler geliştirmiş ve uygulamışlardır. Eski Türklerden itibaren devam ettirilen bu geleneğin Memlûk-Kıpçak sahasında da uygulanmaya devam ettiği görülmüştür. Örneğin; yoğurdu kurutarak elde edilen besin maddesi "kurut", etin kurutulmasına dayalı olarak "kaç et", kavru olarak yenen buğday ve buğday mahsûlleri genel adı olarak "kavut", meyve kurutmaları olan "kaç"lar.

Memlûk-Kıpçak sahası söz varlığında yemek kültüründe süt ve süt ürünlerinin geniş bir kullanım alanına sahip olduğu görülür: *aguz, kayırtamak, kımız, süt, turaç, ürün, beynir, çıkıt, irimçik, kurut, lor, maya, yumur, çuğrat, ikşi, pıslak, süzme, tuzluk, uyup, yogurt, kere yav, sağyağ, şarı yağ, kaymak* sözcükleri ve bunların sözlüklerde geçme sıklığı Memlûk-Kıpçak dönemindeki günlük hayata bize önemli bir bilgi sunar. Süt ve süttten elde edilen ürünlerin Memluklerin gündelik beslenmesinde önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Ayrıca süt ürünlerinden tereyağ bölümünde karşımıza çıkan ve "tereyağ" için kullanılan sözcük ikilemeler Türkçenin en eski dönemlerinden itibaren tanıklanmış ve Memluk-Kıpçak sahasında da korunmuştur: *sağ yağ, kere yağ*.

Türklerin geleneksel beslenme türlerinde genellikle et ve süt ürünlerinden bahsetmek gerekir. Ancak yerleşik hayata geçip, tarıma başlanmasıyla birlikte tahıl ürünleri ve sebzeler de Türklerin beslenme alışkanlıkları arasında önemli bir yere sahip olmuştur. Memlûk-Kıpçak sahası sözlüklerinin mutfak ve yemek kültürü isimlerinin içindeki tahıl çeşitliliği göze çarpmaktadır. İç Asya'da yetiştirilen ürünler olan buğday, çavdar, darı, arpa, pirinç, sebzelerden kabak, pancar, havuç, soğan, patlıcan, dağ ıspanağı, ışgun, salatalık, bezelye, burçak, erik, kayısı, zerdali, şeftali, elma, kavun, karpuz, şeftali, iğde, dut, armut, üzüm Memlûk-Kıpçak sahasında yani Mısır ve Suriye bölgelerinde de üretilmeye veya tüketilmeye devam ediyordu. Tahılların çeşitli isimlere sahip oluşu bize Memlûk-Kıpçak Türklerinin yerleşik kültürde tarımla olan ilişkilerini de gösterir. Yine meyve ve sebze isimlerinin çokluğu da Memlûk-Kıpçak Türklerindeki yerleşik düzenin izleriyle ilgilidir.

Memlûk-Kıpçakların besin maddesi olarak kullanmaları yanında iyileştirici özellikleri nedeniyle ilaç olarak faydalanılmış bitkiler de vardır. Bunlar *ışgun, topalak, yavşan, yasmık, küdegü otu*'dur.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığındaki mutfak ve yemek kültürü ile ilgili isimlerde alıntılar aolarak en çok Farsçanın etkisi vardır. Farsça alıntı sözcüklerin fazlalığı, erken dönem İranî ilişkiler ile İç Asya'da başlayan ve devam eden bir durum olarak Mısır-Suriye coğrafyasında konuşulan Türkçeye de etkisiyle açıklanabilir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde yer alan bu tür Farsçaalıntı sözcükler şunlardır: *çömçe, kamıç, kepçe, bitek, kersen, küp, legün, çamça, piyele, sarça, tava; peynir, lor, maya, kere (yağ), bekmez, birinç, mercimek, leblebü, nohut, künci, külşe, şalgam, turp, tere, karpuz, alçu, armuğ, ayva, âlû, şeftâlû, zerdâlû, incir, bādām, şāh bellüt, nār, boza, sirke, bor, çeker, kişniş, şorba, tarhana, yahni, turçı, boy otu, ışgın, kenger.*

Orta Türkçe döneminde dilimize Arapçadan girmiş helva tatlısı ve geleneği Türklerin en eski yiyecek ürünlerinden biridir. Helva çeşitleri ile ilgili Memlûk-Kıpçak sahası sözlüklerinde birçok isim geçmektedir: *koz helvası, kezen helva, kavut.* Çağdaş Kıpçak dillerinde helva esasında, *hālwa/kalba/haluva/halva/halıva* gibi fonetik farklılıklarla yaşamaya devam eden bir kültür sözcüğüdür.

Tezde incelediğimiz mutfak ve yemek kültürü ile ilgili söz varlığında sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesinde tanıklanan ve başka bir yerde tespit edilemeyen tek veri (hapaks) unsurlar da dikkati çekmektedir. Memlûk-Kıpçak sahası söz varlığı bu türden tek veri unsurlarla Türk dili tarihi açısından özellikli bir yere sahiptir. Tek verilerin olması kuşkusuz sözlüğün dil malzemesi açısından değerini de arttırır. Memlûk-Kıpçak sahası söz varlığında tek veri (hapax) unsurlar en çok Kİ'te, TZ'de, DM'de ve TA'da geçtiği tespit edilmiştir. Kİ'te geçenler: *tumnu* "büyük çanak" (Kİ, 107), *tekçek* "kadeh" (Kİ, 101), *yağma* "sofra" (Kİ, 117), *bitek* "un ve diğer şeyler için altı delik olan çamurdan yapılan kap" (Kİ, 19), *çatan* "sepet" (Kİ, 27), *üz* "yemek kaynarken üzerine çıkan yağ" (Kİ, 66), *kavurğa* "kavrulmuş hububat" (Kİ, 73), *eleşke* "et ile beraber haşlanmış yufka, hamur parçaları" (Kİ, 10), *çirkeme* "içine kıyma konulmuş et ve yağda kızartılmış hamur" (Kİ, 29), *sarı* "şarap, ibid" (Kİ, 87), *ayman* "ceviz" (Kİ, 8); TZ'de geçenler: *ayman* "kalbur, elek" (TZ, 145), *soravcı* "süzgeç, süzgülü" (TZ, 240), *kükevür* "ibrik", *tapa* "tıpa, fiçı tıpası" (TZ, 213), *sırdak* "ilikli kemik" (TZ, 237), *çıkıt* "peynir" (TZ, 162), *uyup* "sulu yoğurt" (TZ, 272), *ırşık* "has ekmek" (TZ, 174), *aşamak* "delice mantar" (TZ, 170); TA'da geçenler: *erenge* "şalgam" (TA, 105), *açı erenge* "turma, turp" (TA, 85), *seklebe* "pazı" (TA, 16), *elestek* "salatalık" (TA, 104); DM'de geçenler: *itrib* "turp" (DM, 86), *basmur* "çedene,

serçe tohumu denilen bitki" (DM, 74); BM'de geçenler: *çırlama* "kızarmış, kıymalı hamur" (BM, 18).

Tezde yaptığımız incelemede tarihî Türk dili alanında ilk kez Memlûk-Kıpçak Sözlüklerinde tanıklanan sözcükler şunlardır: *kepçe, küvelek, kükevür, kertek, süzgeç, tekçek, tapa, soravcı, senit, oğlava, çamçe, sergen, çatal, kavluğ, kalbur, bazu, döğüç, ilgevür, çatan, bitek, turşu, çerez, köçe, bulgur, leblebi, mercimek, kavurğa, karuğ, çörek otı, boza, fındık, butka, çorba, kişniş, zerdali, kertme, çulban, bazlama, karpuz, tere, kelem, somun, külşe, kete, kalaş, bişi.*

Memlûk-Kıpçak sahası sözlükleri Türk dili araştırmaları için önemli bir yere sahiptir. Kıpçak Türkçesi, tarihî dönemde ve günümüzde Türk dilinin yayılma alanlarından büyük bir bölümünü oluşturur. Eski Türkçenin temel söz varlığı ile Çağdaş Kıpçak dilleri arasında bir geçiş dönemi olan Memlûk-Kıpçak Türkçesi, Oğuz-Türkmen ve Altın Orda sahasının etkisi altında şekillenmiştir. İncelediğimiz mutfak ve yemek kültürüne ait söz varlığında bu etki açıkça görülmektedir.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığını inceleyerek ayrıca Memlûk-Kıpçak Türklerinin sosyal kültürleri, günlük alışkanlıkları, meslek çeşitliliği, ekonomik durumları, lojistik ihtiyaçlarına da açıklık getirilmiştir.

KAYNAKÇA

Acaloğlu, Arif. "Geleneksel Kültürde Tuzun Semiyolojik İşlevi ve Türk Kültür Geleneğinde Tuz", **Tuz Kitabı**. ed. Emine Gürsoy Naskali-Mesut Şen, İstanbul: Kitabevi Yayınları, Ocak 2004: 133-141.

Adiloğlu, Adilhan. "Karaçay-Malkar Türkçesinde İsimden İsim Yapım Eklerinin Gelişimi - I", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**. c. 12, s. 68 (2019): 5-35.

Agişiv, M. İldus, Ğibat Bişev, Zinnur Uraksin vd. **Başkört Telenen Hüzlege**, I-II, Moskova: Russkiy Yazık, 1993.

Ahincanov, Sercan M. **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**. Çev. Kürşad Yıldırım, İstanbul: Selenge Yayınları, 2009.

Akkoyunlu, Ziyat. "Türk Mutfağından Kaybolan Kerkük Yemekleri". **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**. Balkan zel Sayısı-II (2012-2 Temmuz-Aralık): 326-343.

Aksan, Doğan. **Anadilimizin Söz Denizinde**. Ankara: Bilgi Yayınevi, Şubat 2002.

_____. **Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim**. 5. bs. Ankara: TDK Yay., 2009.

_____. **Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü**. 2. bs. Ankara: Bilgi Yayınevi, Kasım 2011.

Algar, Ayla Esen. "Bektaşilikte Yemeğin Yeri". **İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi Türkiye 3-10 Eylül 1988**. Ankara: Konya Kültür ve Turizm Vakfı, 1989: 20-30.

Alparđu, Mehmet. "12. Yüzyıla Kadar İç Asya'da Türk Mutfak Kültürü". **Türk Mutfağı**. ed. Arif Bilgin, zge Samancı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2015.

Araz, Nezihe. "Türk Yemek Geleneği", **Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi, Türkiye, 25-30 Eylül 1986**. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988: 31-34.

_____. "Türk Yemek Tresi", **İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi Bildirileri Kitabı**. Ankara: Güven Matbaası, 1989: 31-35.

Arat, Reşit Rahmeti. **Kutadgu Bilig III İndeks**. (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce) Ankara: TDK Yay., 1969.

Argunşah, Mustafa, Güner, Galip. **Codex Cumanicus**. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.

Arlı, Mine, Nermin Işık. "Türk Mutfağındaki Geleneksel Ekmek Çeşitleri". **Türk Mutfak Kültürü zerine Araştırmalar Geleneksel Ekmekçilik ve Hamurışi**

Yemekler. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1994: 1-16.

Arlı, Mine. "Türk Mutfağına Genel Bir Bakış". **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, 31 Ekim-1 Kasım 1981.** Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982: 19-34.

Ata, Aysu. **Harezm-Altın Orda Türkçesi.** İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, 2002.

_____. **Rabğuzî, Kışaşü'l-Enbiya; Nâşirü'd-din Bin Burhânü'd-dîn Rabğuzî, (Peygamberler Kıssaları) I Metin, II Dizin.** Ankara: TDK Yay., 1997.

_____. **Nehcü'l-Ferâdis Uştmahlarnîng Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) Maħmûd Bin 'Ali Metin, Dizin-Sözlük.** Tıpkıbasım Birleştirilmiş Baskı, Ankara: TDK Yay., 2014.

Atalay, Besim. **Divanü Lûgat-it Türk Dizini.** Ankara: TDK Yay., 1986.

_____. **Divanü Lugati't-Türk Tercümesi.** c. I-V. Ankara: TDK Yay., 1985-1986.

_____. **Ettuhfet-üz Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye.** İstanbul: TDK Yay., 1945.

Avcı, Sedat. "Ekonomik Coğrafya Açısından Önemli Bir Maden: Tuz (Tarihi, Önemli ve Dünya Tuz Ekonomisi)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, **Coğrafya Dergisi**, s. 11, İstanbul 2003.

Ayaz, Fatih Yahya. "Çerkez Memlükler Döneminde Üstâdârlık (Saray Ağalığı)", **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 22, s. 1, 2013: 291-322.

Aytaç, Bedrettin. **Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler,** (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994).

Baskakov, N. Aleksandroviç. **Nogasyko-Russkiy Slovar.** Moskva: İnostrannih İ Natsionalnih Slovarey, 1963.

_____. **Russko-Karakalpanskiy Slovar.** Moskva: Sovetskaya Ensiklopediya, 1967.

Baskakov, N. Aleksandroviç, B. Atalıyeviç Kariyeva, N. Ya. Hamzayeva. **Türkmensko-Russkiy Slovar.** Moskva: İzdatelstvo Sovetskaya Ensiklopediya Neşriyatı, 1968.

Baskakov, N. Aleksandroviç, Ananiasz Zajaczkowski, Seraja M. Szapzal. **Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar.** Moskva: İzdatelstvo Russkiy Yazık, 1989.

BaşRSI. **Başkirsko-Russkiy Slovar.** Başkirskiy Filial İstitut İstorii, Yazık i Literatura, Moskva: Akademiya Nauk SSSR, 1958.

Battal, Abdullah. **İbnü-Mühennâ Lûgati.** İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası, 1934.

Baykara, Tuncer. "Eski Türk İktisadî Hayatı ve Şehir", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, s.6, 1975: 75-104.

_____. "Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. 6, s.1, (1991): 1-23.

_____. **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009.

Bayramoğlu, Fuat. "Türk Mutfağı ve Yazılı Kaynaklar". **Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi, Türkiye, 25-30 Eylül 1986**. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988.

Baysal, Ayşe. "Türk Yemek Kültüründe Değişmeler, Beslenme ve Sağlık Yönünden Değişmeler", **Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar**, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Yayın No:3, 12- 20, Ankara, 1993.

_____. "Türk Mutfağında Köfte, Sarma ve Dolmalar: Türleri, Özellikleri, Besin Değerleri", **Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi Bildirileri Kitabı**. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988: 50-57.

Baytop, Turhan. **Türkçe Bitki Adları Sözlüğü**. 3. bs. Ankara: TDK Yay., 2007.

Berta, Árpád. **Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakischen-Türkischen**. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996.

Beşirli, Hayati. "Yemek, Kültür ve Kimlik". **Millî Folklor Dergisi**. s. 87, (2010): 159-169.

Bilgin, A. Azmi -Hacıeminoğlu, Necmettin. "Kıpçaklar". **İslam Ansiklopedisi**. c. 25. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2002. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=250422>, [11.12.2018].

Bober, Phylis Pray. **Sanat, Kültür ve Mutfak-Antik ve Orta Çağda Yemek Kültürü**. çev. Ülkün Tansel. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.

Caferoğlu, Ahmet. **Abû Hayyân Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk**. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.

_____. **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**. 2. bs. Ankara: TDK Yayınları, 2011.

_____. **Türk Dili Tarihi Notları II**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları 187, 1943.

Clauson, Sir Gerard. **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**. Oxford: Clarendon Press, 1972.

Çengel, Hülya Kasapoğlu. "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi". Ankara: **Gazi Türkiyat/Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**. s. 10, (Bahar 2012): 17-81.

Dankoff, Robert. **Armenian Loanwords in Turkish**, Wiesbaden: Harrassowitz, 1995.

Dankoff, Robert-James Kelly. **Mahmûd el-Kâşgârî, Dîvânü Lugâti't Türk**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.

Demirci, Jale. "Codex Cumanicus", **Türkler Ansiklopedisi**, c. III: 699-703.

Demirgöl, Furkan. "Çadırdan Saraya Türk Mutfâğı", **Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi**, c. 3, s.1, (Temmuz-2018): 105-125.

Dietrich, Oliver Manfred Heun, Jens Notroff1, Klaus Schmidt1 & Martin Zarnkow, "The Role of Cult and Feasting in the Emergence of Neolithic Communities-New Evidence from Göbeklitepe, file:///C:/Users/DeLL/Downloads/II.12_08_Antiquity86_CultandFeastingNeolithic.pdf, [23.06.2020]

Doerfer, G. **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen**, I-IV, Wiesbaden: Frans Steiner Verlag GMBH, 1963-75.

Drimba, Vladimir. "Miscellanea Cumanica (IX): Quelques récupérations", **Rocznik Orientalistyczny**, c. 40 s.1 (1978): 21-31.

DS **Türkiye'de Halk Ağzından Derlemeler Sözlüğü**. XI. Ankara: TDK Yay., 1968.

Dybo, Anna V. **Etimologičeskiy Slovar Tyurskiy Yazıkov**. Astana: Türskaya Akademiya, 2013.

Eberhard, Wolfram. **Çin'in Şimal Komşuları** (çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara: TTK Yay. 1996.

Eckmann, Janos. **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, 2. bs. Ankara: TDK Yay., 2003.

Ehmetyanov, Rifkat, Möhemmetdinov, Rafael, Nurieva, Fenüze, Ganiev, Fuat. **Türkçe-Tatarca Sözlük**. Ankara: TDK Yay., 2014.

Ekrem, Erkin. "Eski Türklerde Demircilik ve Bakırcılık", **Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezî Yayınlar Bilge Dergisi (1997 Kış)**: 6-9.

Ercilasun, Ahmet Bican. "-maç / -meç Eki Üzerine", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, c. 21, (İstanbul: 1973): 83-87.

Ercilasun, Ahmet B.- Akkoyunlu, Ziyat. **Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin**. 3. bs. Ankara: TDK Yay., 2018.

Erdal, Marcel. **Old Turkic Word Formation**. A Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.

Eren, Hasan. **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**. 2. bs. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999.

_____. "Türk Yemek Adlarında Kullanılan Bir Ek". **İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi, Konya Kültür ve Turizm Vakfı Yayınları**. Ankara: Güven Matbaası, 1989.

_____. "Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğüne Yeni Katkılar". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Ankara: TDK Yay. (2002) :107-159.

Ergin, Muharrem. **Ebulgazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü**, İstanbul, Tercüman: Kervan Kitapçılık, 1974.

_____. **Orhun Abideleri**. Tonyukuk Abidesi Güney Cephesi. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992.

Ermers, Robert. Arabic Grammars of Turkic, **The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages & Translation of 'Abū Ḥayyān al-'Andalusī's Kitāb al-'İdrāk li-Lisān al-'Atrāk**. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1999.

Fedai, Recep. "Bir Politika Alanı Olarak Şeker ve Şeker Pancarı", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, c. 9, s. 28, (Aralık 2016): 455-471.

Gabain, Annemarie von. "Die Komanische Literatur", **Philologiae Turcicae Fundamenta**. Tomus secundus. Wiesbaden: 1964: 243-251.

_____. "Die Sprache des Codex Cumanicus", **Philologiae Turcicae Fundamenta**. Tomus primus. Wiesbaden, 1959: 46-51.

Garkavets, Aleksandır N. **Kıpçakskiye Yazıkı: Kumanskiy i Armyano-kıpçakskiy**. Alma-ata: İzdatel'stvo "Nauka", 1987.

_____. **Konvergentsiya armyano-kıpçakskogo yazıkı k salvyanskim v XVI-XVII**. Kiev: Nauka Dumka, 1979.

_____. Hülya Kasapoğlu Çengel, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Töre Bitigi ve Bu Eserdeki Töre, Yargı, Bitik Terimleri Üzerine". Ankara: **Gazi Türkiyat/Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**. s. 1, (Güz 2007): 77-96.

Genç, Reşat. "IX. Yüzyılda Türk Mutfağı". **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, 31 Ekim-1 Kasım 1981**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982.

Golden, Peter B. **Türk Halkları Tarihine Giriş Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu**. çev. Osman Karatay, 4. bs. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2013-Ağustos.

Golden, Peter. **Türk Halkları Tarihine Giriş**. (çev. Osman Karatay), Ankara: Karam Yayınları, 2002.

Göbekli Tepe, " South-Eastern Turkey",
<https://pdfs.semanticscholar.org/8d84/9c7d794e947b16943741e9d09750c76bc866.pdf> [16.12.2018].

Gölbaş, Alper, Başibüyük, Zeynep. "Anadolu Kültür Oluşumunda Tuzun Rolü", Batman University International participated Science and Culture Symposium, Batman, Turkey, (18-20 April 2012): 45-54.

Grønbech, Kaare. **Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zum Codex Cumanicus**, Subsidia Vol. 1, Kopenhagen: Monumenta Linguarum Asiae Maioris, 1942.

Gül, Bülent. Eski Türk Tarım Terimleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2004.

Güner, Galip. "Divânü Lugâti't-Türk'te Kençekler ve Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine Düşünceler". **Bilig**, s. 48. Ankara: (Kış 2009): 75-90.

Gürlek, Mehmet. "'Alâ'im-i Cerrâhîn'de Geçen Bitki Adları", **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 4, s.7, Aralık 2011: 123-145.

Halasi-Kun, Tibor. "Kıpçak Türkçesi Filolojisi X*: Et-Tuhfe ve onun Müellifi" çev. Musa Salan, **Dil Araştırmaları**, s. 11, (Güz 2012): 185-195.

_____. "Philologica II", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**. c. VII. s.2. Ankara, (1949): 415-465.

Halıcı, Feyzi. "Neolitik Çağdan Günümüze Anadolu Mutfağı ve Bu Mutfagın İnançımızdaki Kutsal Yeri". **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1 Kasım 1981. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982: 133-138.

_____. "Türk Halk Mutfağı", **Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi, Türkiye, 25-30 Eylül 1986**. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988: 141-152.

İlbars, Zafer. "Kültür ve Beslenme". **Dördüncü Milletlerarası Yemek Kongresi Bildirileri Kitabı**. Konya: Kombassan A.Ş., 1993: 137-143.

İzgi, Özkan. **Kutluk Bilge Kül Kağan - Böğü Kağan ve Uygurlar**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986.

Joinville, Jean De. **Bir Haçlının Hatıraları**. çev. Cüneyt Kanat. Ankara: Vadi Yayınları, 2002.

Kaçalin, Mustafa S.-Bilgin, A. Azmi, "+ lağu/+legü eki üzerîne", **Türkiyat Mecmuası**, c. 20, İstanbul, (1997): s. 69-84.

Kanar, Mehmet. **Büyük Farsça-Türkçe Sözlük**. İstanbul: Birim Yayınları, 1998.

Kara, Çiğdem. "Pekmez, Bal ve Şeker: Helvaya Statü veren Tatlandırıcılar, **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 47, (Ağustos 2019): 74-88.

Karaağaç, Günay. **Türkçenin Alıntılar Sözlüğü**. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.

Karahan, Akartürk. **Divānu Luġāti't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi**, Ankara: TDK Yay., 2013.

Karamanlıoġlu, Ali Fehmi. "Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi", **İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, c. XII, İstanbul, 1963: 175-184.

Karayaman, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XXV, s. 1, (Temmuz 2010): 297-318.

Kaya, Fatih. **Lisānū'l-Etibbâ (tabiplerin dili) Giriş-Çeviri Yazılı Metin-Söz Varlığı-Madde Başları Dizini**. İstanbul: Hiper Yayın, 2018.

Keleş, Pınar Şekerci, Gürses, Mustafa, Erdoğan, Ahmet. "Geleneksel Şeker Kamışı Pekmezi", **Türk Doġa ve Fen Dergisi**, c. 8, s. 1, (2019): 43-46.

Kızıltoprak, Süleyman. "**Memlûk**" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2004,c.29, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c29/c290058.pdf> [19.1..2018].

Koç, Kenan, Bayniyazov, Ayabek, Başkapan, Vehbi. **Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.

Koçak, Kürşat. "İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Orun ve Ülüş (Mevki ve Pay)", **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi** c. 2 s. 3. Haziran 2011): 30-34.

Kononov, A. Nikolayeviç. **Muhabbet-nâme**. Moskova: Armyanskiy, 1961.

Korkmaz, Zeynep. **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**. Ankara: TDK Yay., 2003.

Kortantamer, Samira. "Memlûk Toplum Hayatında Meyve", **Meyve Kitabı**, İstanbul: Kitabevi Yay. : Ekim 2006: 483-490.

Köymen, Mehmet Altay. "Selçuklular Zamanında Beslenme Sistemi", **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, 31 Ekim-1 Kasım 1981**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982: 35-45.

Kuun, Geza. **Codex Cumanicus**. Edited by G. Kuun, with the Prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti. Budapest: MTA, 1981.

Kut, Günay. "Şirvâni'nin Yemek Kitabı Çevirisine Eklediği Yemekler Üzerine", **Birinci Milletlerarası Yemek Kongresi Türkiye 25-30 Eylül 1986**. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988: 170-180.

Küçüker, Paki. "Lüġat-i Müşkilât-ı Eczâ'da Türkçe Bitki Adları", http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt3/sayil1pdf/kucuker_paki.pdf, [07.04.2020].

Küçüker, Paki, Yıldız, Yasemin. Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar'daki (150b-295a) Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme (II), **Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)**. c. 2, s. 1, (2018): 109-137.

Ligeti, Louis. **Bilinmeyen İç Asya**. çev. Sadettin Karatay, Ankara: TDK Yay., 1986.

Lessing, Ferdinand D. **Moğolca-Türkçe Sözlük**. 1-2. (Çev. Günay Karağaç) Ankara: TDK Yay., 2003.

Ma'rufov, Zokir v. d. **Özbek Tiliniñ İzahli Lûgati**. I-II, Moskva: Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin Namidagi Til ve Adabiyat İnstitutı, 1981.

Maksudov, Ferhad. "Göktürk Döneminde Orta Asya'nın Maddî Kültürü", **İpek Yolu'nda Türk Kültür Mirası**. Ankara: Türk Ocakları Basın, Yayın ve Eğitim Hizmetleri İşletmesi, (2014): 445-452.

Mutçalı, Serdar. **Arapça-Türkçe Sözlük**. İstanbul: Dağarcık Yay., Aralık 1995.

Nadelyaev, M. Viladimir, D. Mihayloviç Nasilov, E. Rahimoviç Tenişev, A. Mihayloviç Şçerbak. **Drevnetyurskiy Slovar**. Leningrad: Nauka, 1969.

Naskali, Emine Gürsoy-Dilek Herkmen. **Ekmek Kitabı**. 2. bs. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.

_____. **Meyve Kitabı**. İstanbul: Kitabevi Yayınları, Ekim 2006.

Necipoviç, Necip Emir. (çev. İklil Kurban). **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: TDK Yay., 2008.

Oraltay, Hasan, Nuri Yüce, Saadet Pınar (çev.). **Kazak Türkçesi Sözlüğü**. Türk Dünyası Araştırmaları, (30 Haziran 1984), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları, 1984.

Orucovun, Əliheydər vd. **Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti**, c. I-IV, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu, 1966-1987.

Ögel, Bahaeddin. "Türk Mutfağı'nın Gelişmesi ve Türk Tarihi Gelenekleri". **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri**, 31 Ekim-1 Kasım 1981. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982: 15-18.

_____. **Türk Kültür Tarihine Giriş II Türklerde Ziraat Kültürü (Göktürklerden Osmanlılara)**. 2. bs. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Aralık 1985.

_____. **Türk Kültür Tarihine Giriş III Türklerde Ev Kültürü (Göktürklerden Osmanlılara)**. 2. bs. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Aralık 1985.

_____. **Türk Kültür Tarihine Giriş IV Türklerde Yemek Kültürü (Göktürklerden Osmanlılara)**. 2. bs. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Aralık 1985.

Önder, Selahaddin, Oğur, Necmettin. "Eskişehir Şeker Fabrikası", c. 2, s. 2, **ESOGÜ Tarih Dergisi** (Kasım 2019): 25-54.

Öner, Mustafa. **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**. 2. bs. Ankara: TDK Yay., 2013.

Özbek, Süleyman. "Memlûk Devletinin Siyasi ve Kültürel Hayatında Rol Alan Moğol Asıllı Bir Aile (Şâhin eş-Şeyhî ve Ailesi)", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi** (2010): 529-533.

Özkan, Nevzat. "Pastırma Sözü Üzerine", **Dil Araştırmaları**, s. 13, (2013): 45-55.

Özkara, Hatice Güler. "Memlûk Sultanlarının Alayları (1250-1517)". Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Öztürk, Arzu Erdoğan. "Alıç", **Meyve Kitabı**, İstanbul: Kitabevi Yay., 2006: 395-400.

Özyetgin, Ayşe Melek. **Altın Orda, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi**. Ankara: TDK Yay.: 658, 1996.

_____. **Ebû Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi**, Ankara: KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi, 2001.

_____. **Eski Türk Vergi Terimleri**. Ankara: Köksav Yayınları, 2004.

Perry, Charles. "Early Turkish Influence on Arab and Iranian Cuisine". **Dördüncü Milletlerarası Yemek Kongresi Bildirileri Kitabı**. Konya: Kombassan A.Ş., 1993: 241-245.

Poppe, Nicholas. "Die Mongolischen Lehnwörter im Komanischen". **Németh Armağanı**. Ankara: TDK Yay., 1962: 331-340.

Pritsak, Omeljan. **Ermeni Kıpçakçası (Tarihî Türk Şiveleri)**. Ankara: Sevinç Matbaası, 1988.

Räsänen, M. **Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen**. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1969.

Róna-Tas, András. **Türkolojiye Giriş**. çev. İsa Sarı, Ankara: Nobel Yayınevi, 2013.

Roux, Jean-Paul. **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**. 9. bs. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013 Şubat.

Röhrborn, Klaus. **Uigurische Wörterbuch**. s. 1-6, Wiesbaden: Steiner, 1977-1998.

Safran, Mustafa. **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993.

Samayloviç, Aleksandr N. **K istorii i kritike Codex Cumanicus**. Moskva: Doklady Rossiyskoy Akademii Nauk, (1924), 86-89.

Sertkaya, Osman Fikri. "Dîvânü Lügati-t Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati-t Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler". **Dil Araştırmaları**. s. 5. (Güz 2009): 9-38.

Sevortjan, È. Vladirmiroviç. **Ètimologiçeskij Slovar Tjurkskich Jazykov**. Moskva: Nauka, 1974.

Siriş, Sinem. "Türk Kadınının Elektrikli Küçük Mutfak Aletleriyle İlişisinin Tasarım ve Kullanım Beklentileri Bağlamında Değerlendirilmesi". Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Haliç Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2014.

Stachowski, Kamil. **Name Of Cereals In The Turkic Languages**, Studia Turkologica Cracoviensia, Jagiellonian University · Institute of Oriental Philology, (Krakow: Ksiğgarnia Akademicka, 2008), 29.

Stachowski, Marek. "Etymological Studies On Khakas Food Names", **Folia Orientalia**, Vol. 33, (1995): 147-161.

Starostin, Sergei, Dybo, Anna, Mudrak, Oleg. **An Etimological Dictionary of Altaic Languages. Handbook of Oriental Studies**, edited by Denis Sinor and Nicola Di Cosmo, London-Boston: Brill Publications 2003.

Şavkay, Tuğrul. **Osmanlı Mutfağı**. İstanbul: Şekerbank-Radikal Yayınları, 2000.

Şen, Mesut. "Tuz Kelimesi Üzerine", **Tuz Kitabı**. Kitabevi Yayınları, İstanbul Ocak 2004: 17-27.

_____. "Bâbürnâme'de Meyveler", **Meyve Kitabı**. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006: 291-331.

Şen, Serkan. "Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, c. 5, s. 3, (Eylül 2008): 162-172.

Şeşen, Ramazan. **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001.

_____. **Salahaddin'den Baybars'a Eyyübîler - Memlûklar (1193-1260)**. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2007.

TatRSI. **Tatarsko-Russkiy Slovar**. Moskva: Sovetskaya Ensiklopediya, 1966.

Tekin, Talat. **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 1995.

_____. **Orhon Yazıtları**. Ankara: TDK Yay. 1988.

Tenişev, E. Rahimoviç, X. İdrisoviç Süyünç. **Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar**. Moskva: Russkiy Yazık, 1989.

_____. **Grammatika Tyurkskih Yazıkov-Leksika**. Roosiyskaya Akademiya Hayk İnstitüt Yazıkoznaniya, Moskva: Hauka, 2001.

Tezcan, Mahmut. "Türkler'de Yemek Yeme Alışkanlıkları ve Buna İlişkin Davranış Kalıpları". **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, 31 Ekim-1 Kasım 1981**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982: 113-132.

_____. "Yemeklerin Toplumsal Fonksiyonları". **Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar**. ed. Kamil Toygar, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları No:3, 1993: 139-146.

Tezcan, Semih. **Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.

Tietze, Andreas. **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati (Spracheschichtliches und Etymologisches Wörterbuch Des Türkei Türkischen) Cilt1, A-E**, Simurg Yayınları, İstanbul-Wien 2002.

_____. **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati Cilt 3, F-J**. TÜBA Yayını Editörü: Semih Tezcan, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2016.

_____. **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati Cilt 4, K-L**, TÜBA Yayını Editörü: Semih Tezcan, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2016.

_____. **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati Cilt 5, M-N**, TÜBA Yayını Editörleri: Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018.

_____. **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati Cilt 6, O-R**, TÜBA Yayını Editörleri: Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018.

Togan, A. Zeki Velidî. **Umumî Türk Tarihine Giriş: Cild I En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, 3. bs. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları NO 1534, 1981.

Toparlı, Recep, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık, **El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye**. Ankara: TDK Yay., 1999.

_____. **Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân- Türkî ve Acemî ve Mugalî**. Ankara: TDK Yay., 2000.

_____. **Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye**. Ankara: TDK Yay., 2003.

_____. **İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin**. Ankara: TDK Yay., 1992.

Trépanier, Nicolas. "14. Yüzyıl Anadolu'sunda Yemek Kültürü". **Türk Mutfağı**. ed. Arif Bilgin, Özge Samancı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2015: 57-67.

TrkmDDSl. **Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü**. c. I-II, Aşgabat: Türkmenistanın İlimler Akademiyası Magtimgulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı, 2016.

Tryjarski, Edward. "Arabic and Persian loan words in Armeno-Kipchak". **Hasan Eren Armağani**. Ankara: TDK Yay., 2000: 301-326.

_____. **Dictionnaire Armeno-Kiptchak, d'après trois manuscrits des collections Viennoises**. Tome I, Fas. I-IV. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968-1972.

_____. "On Dialectal Differentation of Armeno-Kiptchak". Ankara: **TDK Belleten Yay.** 1987: 289-296.

_____. "Religious Terminology in Armeno-Kiptchak". Warsaw: **Journal of Turkology**. 1993: 50-111.

TS **Tarama Sözlüğü**. 6 c. Ankara: TDK Yay., 1983.

TTASl. **Tatar Telenę Añlatmalı Süzlege**. Kazan: Kazan Tataristan Kitap Neşriyatı, 1979.

TTSI. **Tatarca-Türkçe Sözlük**. Kazan-Moskova: İnsan Yayınevi, 1997.

TüSl. **Türkçe Sözlük**. 11. bs. Ankara: TDK Yay., 2011.

User, Hatice Şirin. "Türk Dillerinde çilek ve yilek", **Studies on the Turkic World A Festschrift for Professor St. Stachowski on the Occasion of His 80 th Birthday** edited by E. Mańczak-Wohlfeld and B. Podolak, Kraków (2010): 131–138.

_____. "Türkçede Yaş ve Ufak Kavramlarından Gelişmiş Meyve Adları", **Meyve Kitabı** (Editörler: Emine Gursoy-Naskali-Dilek Herkmen), İstanbul: Kitabevi, 335-350.

Üçer, Müjgân. "Sivas Halk Mutfağında Buğday ve Un Orijinli Eski Yemekler". **Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar Geleneksel Ekmekçilik ve Hamurışı Yemekler**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1994: 86-97.

Ünsal, Artun. "Siyasi Güç, Statü, Meşruiyet, İtaat ve Otorite Mücadelesinin Göstergesi Olarak Yemeğin Sembolizmi". **Türk Mutfağı**. ed. Arif Bilgin, Özge Samancı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2015: 179-195.

Vardar, Berke. **Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri**. İstanbul: Multilingual Yay., 2001.

Vásáry, István. **Eski İç Asya'nın Tarihi**. çev. Dr. İsmail Doğan. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

Yudahin, K. Kuzmiç. **Kırgız Sözlüğü**. çev. Abdullah Taymas, Birleştirilmiş 1. bs. Ankara: TDK Yay., 2011.

Yüce, Nuri. **Muğaddimetü'l-Edeb**. 3. bs. Ankara: TDK Yay., 2012.

Yücecan, Sevinç. "Türkler'de Beslenme Kültürü". **Dördüncü Milletlerarası Yemek Kongresi Bildiriler Kitabı**. Konya: Kombassan A.Ş. Konya Kültür ve Turizm Vakfı Yayınları, 1993: 291-298.

Zajączkowski, Ananiasz. **Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulğat al- Muştaq fi luğat at-Turk wa'l Qıfçaq**. II-ére partie Le nom, Warszawa: Polska Akademia Nauk Komitet Orientalistyczny, 1958.

Zubaida, Sami. "Korma ve Kavurma". **İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi Bildirileri Kitabı**. Konya Kültür ve Turizm Vakfı Yayınları. Ankara: Güven Matbaası, 1989.

Subhuti Dharmananda, Sinomoryum-Geleneksel Tıpta Yaygın Olarak Kullanılan Parazitik Bitki, itmonline cynomorium maddesi, <http://www.itmonline.org/arts/cynomorium.htm>, [23.03.2020]

Sinomorium, Wikipedia cynomorium maddesi, <https://en.wikipedia.org/wiki/Cynomorium>, [23.03.2020]

EKLER

Ek 1: Tablo 1. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde Yemek Kültürü ile ilgili Söz Varlığının Çağdaş Kıpçak Türkçeleri ile Karşılaştırması

Sözcük	TATARCA	BAŞKURTÇA	KIZGIZCA	KAZAKÇA	KARAKALPAKÇA	NOGAYCA	KARACAY-BALKARCA	KUMUKÇA	KARAYCA
çömçe (Kİ, 31; DM, 80; TA, 101), çömçi "kepçe" (TZ, 163)									
çämçe "küçük bardak" (TA, 98)	çümëç	sumes	çömiş	şömiş	şömiş	şömiş	çömiş	çomuç	çömiş
ķamuç "kepçe" (Kİ, 68)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kepçe "kepçe" (Kİ, 45)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bıçak "bıçak" (DM, 76; Kİ, 20, TZ, 151)									
bışak "bıçak" (DM, 76; KK, 104)	pıçak	bıçkak	bıçak	pışak	pışak	pışak	bıçak	bıçak	bıçak
çavlı "erişte kesen alet" (TA, 99)	-	-	-	şevli	-	-	-	-	-
ķavuş "rende" (TA, 114)	-	-	-	-	-	-	-	kırauç	kovuş
bakırgeli "havan" (TZ, 147)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
dögüç "sarımsak havanı" (DM, 82; TA, 103)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
keli "buğday havanı" (TA, 116), ilki "havan" (Kİ, 39), keli "dibek" (TZ, 193)	kilë	-	-	keli	keli	keli	keli	keli	keli
bitek "un ve diğer şeyler için altı delik olarak çamurdan yapılan kap" (Kİ, 19)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
çanak "çanak, kap" (Kİ, 26; DM, 80; TA, 99; KK, 106)									
şanak "çanak, kap" (TZ, 245)	-	-	çara	-	-	-	-	-	çanak
çatan "sepet" (Kİ, 27)	-	-	-	şeten	-	-	-	-	-
çemlek "çömlek" (Kİ, 28), çömlek "küçük tencere" (Kİ, 31; TA, 101; TZ, 163; DM, 80), çölmek "çömlek" (DM, 80)									
şölmek "çömlek" (TZ, 248)	çölmek	-	çölmök	-	-	şölmek	-	-	çömlek
dolkuç "tulum" (Kİ, 35)	tuluk	tulak	torsuk	-	-	-	-	-	-
ilgevür "raf, sergen" (TZ, 177)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ķab "kap" (TA, 112)	kap	kap	kap	kap	-	-	-	kap	-
ķavluķ "kap konacak şey" (Kİ, 73)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ķazan "kazan" (KK, 112; DM, 90), ķazan "bakırdan mamül büyük tencere" (Kİ, 74), ķazan "bakır kap, kazan" (TA, 115), ķazğan "kazan, bakır kap" (TA, 115)	kazan	kazan	kazan	kazan	kazan	kazan	-	kazan	kazan
ķersen "ağaçtan hamur teknesi" (Kİ, 45)	-	-	-	ķersen	-	ķerşen	-	-	-
ķoĝa "kova" (DM, 94)	-	-	-	kavĝa	-	-	-	-	-
ķüp "küp" (Kİ, 55; TZ, 214; TA, 127)	kub	-	-	kub	kub	kübi	-	kub	küp
ķegün "fiç" (DM, 98)	legen	legen	legen	legen	legen	-	-	legen	legen
ķaĝraķ "kâse" (Kİ, 85)	-	sagarak	-	-	-	-	-	-	-

Sözcük	TATARCA	BAŞKURTÇA	KIZGIZCA	KAZAKÇA	KARAKALPAKÇA	NOGAYCA	KARAÇAY-BALKARCA	KUMUKÇA	KARAYCA
senek "küp, damacana" (DM, 105); <i>siñek</i> "testi" (Kİ, 90)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
sergen "raf, sergen" (TZ, 235)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
tapa "tıpa, fıçı tıpası" (BM, 50)	-	-	-	-	tıgın	-	-	-	tapa
tumnu "büyük çanak" (Kİ, 107)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ayak "kadeh" (DM, 72)	-	-	ayak	ayakkap	-	ayak	ayak'	ayak'	ayak'
sançık "kova" (DM, 103)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
sapçak "bakır kuplu kova" (Kİ, 86)	çapçak	-	çapçak	saptıayak	-	-	-	-	-
kaşık "kaşık" (DM, 89), <i>kaşuk</i> "kaşık" (Kİ, 72; TZ, 187; DM, 89; KK, 111; TA, 114)	kaşık	kaşık	kaşık	kasık	kasık	-	-	k'aşik'	k'aşik'
dirgi "tepsi" (Kİ, 35)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
piyale "cam kadeh" (TZ, 229)	piyala	-	-	-	-	-	piyala	piyala	pyala
sarça "sırça, cam, çanak" (DM, 103)	sırça	-	-	-	-	-	-	-	sırça
sarnaşa "kâse, kadeh" (DM, 103)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
tekçek "kadeh" (Kİ, 101)	-	-	-	-	-	tepsek	-	-	-
tepsi "tepsi" (TZ, 256)	-	-	-	-	-	-	tepsi	tepsi	tepsi
yağma "sofra" (Kİ, 117)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ayman "kalbur, elek" (TZ, 145)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bazu "oklava" (Kİ, 16)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
elek "elemeye mahsus alet, elek, süzgeç" (Kİ, 10; TZ, 168; TA, 104)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
yelek "elek, kalbur" (DM, 122)	ilek	-	elek	elek	elek	elek	elek	elek	elek
kalbur "kalbur, iri gözlü elek" (TZ, 182)	-	-	kalbır	kalbır	gelbir	-	-	-	k'albur
oklağı "oklava" (TA, 130)	-	uklaw	-	oktav	oklav	oklav	-	ok'lav	-
senit "yastağaç, hamur tahtası" (TA, 136)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
soravcı "süzgeç, süzğü." (TZ, 240)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
süzgüş "süzgeç" (TZ, 244)	sözgeç	hözgös	-	süzgiş	süzgiş	süzgiş	süzgüç	süzgüç	süzgüç
süzme "süzgeç" (TZ, 245)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bardak "büyük testi, fıçı, bardak" (Kİ, 15; TZ, 148; DM, 74; KK, 103; TA, 92)	bardak	-	bardak	bardak	-	-	-	-	bardak
çıkın "çıkın, bohça" (Kİ, 30; TZ 162)	çıkın	-	tüyüncök	boqşa	-	-	-	-	-
kertek "kiler" (TZ, 195)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kuḡa "ibrik" (TZ, 211) ~ <i>kuḡan</i> "ibrik" (TZ, 211)	komgan	komgan	kumḡan	kuman	-	kumgan	kumgan	kumman	kumgan
kükevür "ibrik" (TZ, 213)	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Sözcük	TATARCA	BAŞKURTÇA	KIZGIZCA	KAZAKÇA	KARAKALPAKÇA	NOGAYCA	KARAÇAY-BALKARCA	KUMUKÇA	KARAYCA
küvelek "sütün sağıldığı kova" (Kİ, 56)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
baylavuç "tava" (TZ, 149)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
furun "fırın" (TA, 107)	-	-	-	-	-	-	-	-	fırın
ocak "fırın, ocak , saçak" (TZ, 220; DM, 100; KK, 119)	uçak	-	oçok	oşak	oşak	ojak	odjak'	-	odjak'
otluk "çakmak" (Kİ, 63; TZ, 223)	-	-	ottuk	ottıq	-	otlık	otluk	otluktaş	-
ösek "ateş küreği, erseng" (TZ, 227), erseng "ateş küreği, ösek" (TZ, 170)	-	-	-	-	-	kosev	kösey	-	kösöv
saç "üzerinde yufka ekmeği pişirilen saç" (Kİ, 84), şaç "üzerinde yufka ekmeği pişirilen saç" (TA,134)	-	-	-	-	saz	-	-	-	-
saçak "ocak" (TZ, 231) şaç ayağı "ateş üstündeki tencerenin altına konulan demir" (TA,134)	sacayak	-	-	-	-	-	-	-	-
tava "tava, tıva" (TZ, 253)	taba	taba	taba	taba	taba	taba	-	tava	tava
yağ "yağ" (DM, 119; BM, 23; KK, 128; TA, 152;TZ, 275, Kİ, 117)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
yav "yağ" (TZ, 281)	-	-	caguu	-	-	-	cau	-	yag'
et "et" (Kİ, 12; BM, 10; TZ, 170; DM, 83; KK, 108; TA, 106)	it	it	et	et	et	et	et	et	et
kağ et "miğso suszone (krajane na cienkie kawalki) viande coupée en longues tranches et sechée au feu ou au soleil (uzun dilimler hâlinde kesilip ateşte veya güneşte kurutulmuş, pişirilmiş et)" (BM, 38)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kağ "pastırma" (Kİ, 71)	kak	kak	kak	kağ	kak	kak	k'ak'	k'ak'	-
ķavurma "yağda kızartılmış et parçası; kavurma" (Kİ,73; TA, 114)	kuurma	-	kuurma	ķuvırdaķ	ķuvurma	-	k'uvurma	k'uvurma	k'avurma
ķovurdaķ "kakırdaķ(karş. Müh.-kavurdaķ- kebap)" (TZ, 205), ķakırdaķ "kakırdaķ (kebap?) (TZ, 182)	-	-	kuurdaķ	ķuvırdaķ	ķuvurdaķ	ķuvırdaķ	-	-	-
ķıyma "kıyma" (Kİ, 77; TZ, 200)	-	ķıyma	ķıyma	-	-	ķıyma	ķıyma	k'ıyma	ķıyma
şırdak "ilikli kemik" (TZ, 237)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
sökrük "miğso suszone (krajane na kawalki)"(ateşte veya güneşte kurutulmuş et)" (BM, 47)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
sucuk "sucuk" (TZ, 242, Kİ, 93; "kielbasa" BM, 47, 62, DM, 107)	-	-	çuçuk	şujık	-	-	-	şırdan	sudjuk'

Sözcük	TATARCA	BAŞKURTÇA	KIZGIZCA	KAZAKÇA	KARAKALPAKÇA	NOGAYCA	KARAÇAY-BALKARCA	KUMUKÇA	KARAYCA
süret "rüzgârda kurutulmuş et" (TZ, 243)	-	-	sür	-	-	-	-	-	-
üz "yemek kaynarken üzerine çıkan yağ" (Kİ, 66)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
işyağ "iç yağı" (DM, 86)	-	-	karın may	-	-	-	iç djav	iç may	içyak
kurtıs "sağın yağı" (TZ, 199)	-	-	-	-	-	-	-	-	kurtış
kuyruk yağ "kuyruk yağı" (DM, 97; TA, 126; KK, 117)	-	-	-	-	-	-	-	k'uyruk' may	-
örkeç yavı "koyun, keçi gibi hayvanlardan çıkarılan yağ" (TZ, 226)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ağuz "koyun ve emsalinin doğurduğu zaman ilk sütünden yapılan yoğurt" (Kİ, 2; avuz "ilk süt, ağız." TZ, 145, 228; avuz "ferment, podpuszczka do kwaszenia mleka (süt mayası)" BM, 9; avuz "(öz?) ferment, caillotte, prësüre" (maya, peynir veya yoğurt mayası?) BM, 57; ovuz "ilk süt" Kİ, 64)	uğuz	ıwız	uuz	uvız	üviz	uvız	uğuz	uvız	-
katık "ekmekle beraber yenilen süt, yoğurt gibi şeyler; katık." (Kİ, 72; TZ, 188)	katık	katık	katık	katık	katık	katık	k'atik'	k'atik'	k'atik'
kayırtamak "süt" (Kİ, 74; "mleko wielbładzie" "deve sütü" (BM, 37)	-	-	-	koyırtpak	-	-	-	-	-
kımız "kıımız" (DM, 92; TZ, 198; Kİ, 75)	kımız	kımız	kımız	kımız	kımız	kımız	k'ımız	k'ımız	-
süt "süt" (Kİ, 95; TZ, 244; DM, 108; KK, 123; TA, 141; süt-süd "mleko" BM, 48)	söt	höt	süt	süt	süt	süt	süt	süt	süt
şurak "yoğurttan yapılmış baharatlı bir yemek" (TA, 148)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
turak "koyulaşmış süt" (Kİ, 107)	-	sırak	-	-	-	-	-	-	-
ürün "süt" (TA, 151)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
yumur "hazırlanmış maya" (TZ, 289)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
beynir "peynir" (Kİ, 17-Türkmençe ibaresi ile; DM, 102; KK, 121) penir "peynir" (Türkmençe ibaresi ile) (TA, 133) penir "peynir" (Kİ, 67; TA, 133) peynir "peynir" (TZ, 229; DM, 102; BM, 37- yaş peynir "swiezy ser, twarog" (taze peynir, süzme peynir)" (BM, 25)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
çığıt "peynir" (TZ, 162) ~ çığıt "peynir" (TA, 100) ~ çiet "peynir" (Kİ, 28)	-	-	-	-	-	-	-	-	çığıt
irimçik "yoğurt yapmak için kaynatılırken kesilmiş olan süt" (TZ, 179)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
yürümçik "peynir" (TA, 161)	ërëmçëk	-	irimçik	irimşik	irimşik	irimşik	-	-	-

Sözcük	TATARCA	BAŞKURTÇA	KIZGIZCA	KAZAKÇA	KARAKALPAKÇA	NOGAYCA	KARAÇAY-BALKARCA	KUMUKÇA	KARAYCA
kurut "kurutulmuş yoğurt" (TZ, 212; TA, 125; "rodzaj sera, sorte de fromage" (Bir tür peynir)BM, 42; "Bir nevi peynir" Kİ, 83)	kurut	korot	kurt	kurt	-	kurt	-	-	-
lor "keçi veya koyun doğurduktan sonra üç gün zarfında onun sütünden yapılan peynir" (Kİ, 57)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
maya "kuzu midesinde yapılan peynir mayası; her nevi maya" (TZ, 217)	maya	-	-	mäyek	-	-	maya	maya	maya
çuğrat "yoğurt" (Kİ, 31)	-	-	cuurat	-	-	-	-	-	-
ikşi "ekşi yoğurt" (TZ, 176)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
pışlak "kurutulmuş yoğurt" (TZ, 229)	-	-	-	-	-	pışlak	bışlak'	-	-
süzme "süzülmüş yoğurt" (Kİ, 95)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
süzmeli "süzülmüş yoğurt" (TZ, 244)	sözme	hözme	süzmö	süzbe	suzbe	süzbe	-	-	-
tuzluk "terbiyelemek için çorbaya atılan yoğurt" (Kİ, 109)	-	-	-	-	-	tuzluk	tuzluk'	tuzluk'	-
uyup "sulu yoğurt" (TZ, 272)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
uyğan "yağı alınmış yoğurt" (TZ, 272)	oyıtkı	-	uyutku	uyıtkı	-	-	-	-	-
yoğurt "yoğurt" (KK, 131)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
yağurt "yoğurt" (Kİ, 117; DM, 119; TA, 153; BM, 23)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
yavurt "yoğurt" (TZ, 282)	yoğurt	-	-	-	-	yuvirt	cuwurt	yuvurt	-
kere yav "tereyağ" (TZ, 195)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kere yağ "tereyağı" (TA, 116)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
sağyağ "sadeyağ, yani süttten çıkan yağ." (Kİ, 85)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
şayağ "maslo" (BM, 44)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
şa yağ "tereyağı" (TA, 136)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
sarı yağ "tereyağı" (DM, 103; KK, 121)	-	-	-	sarımay	sarı may	sarı may	-	sarı may	-
kaymak "kaymak" (Kİ, 74; TZ, 189; DM, 90; KK, 112)	kaymak	kaymak	kaymak	kaymak	kaymak ıdıı	kaymak	kaymak	kaymak	kaymak
bal "bal" (Kİ, 14; KK, 102; TA, 91; TZ, 147; BM, 11)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ağ bal "arı balı" (DM, 69)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
aru balı "arı balı" (KK, 101)	bal	bal	bal	bal	pal	bal	bal	bal	bal

Sözcük	TATARCA	BAŞKURTÇA	KIZGIZCA	KAZAKÇA	KARAKALPAKÇA	NOGAYCA	KARAÇAY-BALKARCA	KUMUKÇA	KARAYCA
<i>yumurıka</i> "yumurta" (TA, 160) <i>yumrutka</i> "yumurta" (TZ, 289) <i>yumurda</i> "yumurta" (TA, 159) <i>yumurda</i> "yayko" (BM, 27) <i>yamurtka</i> "yumurta" (DM, 120) <i>yamurtuğa</i> "yumurta" (Kİ, 118) <i>yamurtuğa</i> "yayko" (BM, 24) <i>yamurda</i> "yumurta" (KK, 129)	yomırka	yomortka	cumurtka	jumirtga	-	yumirtka	cumurıta	yımirtka	yumurta
<i>kavut</i> "kavut, karuk" (TZ, 188) <i>ıavut</i> "kavrulmuş buğday" (bir nevi yemek) (Kİ, 73)	-	-	-	-	kabırıak	-	-	-	-
<i>ıavuk</i> "kavut, öğütölüp kavrulmuş buğday ve arpa" (Kİ, 73)	-	-	-	-	kavık	-	-	-	-
<i>ıaruk</i> "kavut" (TZ, 186)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>ıavurğa</i> "kavrulmuş hububat" (Kİ, 73)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>aılık</i> "buğday" (Kİ, 7; TZ, 143, DM, 72; BM, 9)	aılık	aılık	aıı	as	-	aılık	aılık	aılık	aılık
<i>boğday</i> "buğday" (Kİ, 20; <i>buday</i> TZ, 157; TA, 97; <i>buğday</i> TZ, 157; DM, 78; TA, 97; BM, 14; <i>buday</i> "buğday" Kİ, 24; TZ, 159)	boday	boyzay	buuday	biday	biyday	biyday	buday	buday	buday
<i>bürtük</i> "tane" (Kİ, 25); <i>bürtük</i> "ziarno (zbozowe), zboze" (BM, 15)	börtök	börtök	bürtük	bürtik	-	bürtik	bürtük	bürtük	bürtük
<i>ıapaı</i> "kepek" (Kİ, 69) <i>kebek</i> "kepek" (Kİ, 43; BM, 28) <i>kepek</i> "kepek" (TZ, 195; DM, 90)	-	kebek	kebek	kebek	kepek	kebek	kebek	gebek	Kebek
<i>yarma</i> "yarma, bulgur" (TZ, 280)	-	yarma	carma	jarma	carma	yarma	carma	yarma	-
<i>ıarı</i> "dan" (DM, 81; Kİ, 99; TZ, 252; TA, 142; <i>ıaru</i> "proso" BM, 50) <i>ıarı tarı</i> "kabağı soylulmuş dan" (Kİ, 97)	ıarı	ıarı	ıaruu	ıarı	ıarı	ıarı	ıarı	ıarı	ıarı
<i>ıoraı</i> "kukurydza" Türkiye buğdayı, mısır (BM, 46; <i>ıarı oı</i> "sorat" (BM, 44) <i>sorat</i> "dan" (DM, 107)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>tükü</i> "dan" (Kİ, 109)	dögê	dögö	-	-	-	dügi	tüy	dügü	-
<i>arfa</i> "arpa" (DM, 71; KK, 101) <i>arpa</i> "arpa" (TA, 88; DM, 71; TZ, 141)	arpa	arpa	arpa	arpa	arpa	arpa	arpa	arpa	arpa

Sözcük	TATARCA	BAŞKURTÇA	KIZGIZCA	KAZAKÇA	KARAKALPAKÇA	NOGAYCA	KARACAY-BALKARCA	KUMUKÇA	KARAYCA
birinç "pirinç" (KK, 104)									
pirinç "pirinç" (TZ, 229)	-	-	kürüç	küriş	-	purij	-	-	birinč
tuturğan "pirinç" (Kİ, 108; ayr. bkz. TZ, 266)									
tuŋurğan "pirinç" (DM, 116; KK, 127; TA, 148)									
tuŋurğan "ryž" (BM, 53)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bercimek "mercimek" (TZ, 150)									
mercemek "mercimek" (KK, 118; BM, 34)									
mercümek "mercimek" (TA, 128)									
mercimek "mercimek" (Kİ, 58; DM, 99)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
burçak "nohut" (TA, 97; "wyza" (BM, 15)	borçak	-	buurçak	buşak	-	-	-	-	-
leblebü "leblebi, nohut" (Kİ, 57; TZ, 216)	-	-	-	-	leblebi	-	-	-	leblebi
nohuŋ "gatunek grochu" (BM, 35)									
nohūŋ "nohut" (DM, 100; KK, 119)									
nohut "nohut" (TZ, 220)	nogit	-	-	nokat	-	nogit	-	nohut	nohut
kinci "susam" (DM, 93)									
künci "sezam" (BM, 33)									
künç i "susam" (TZ, 214)	könçet	kunjut	-	-	günci	-	-	-	-
baqlä "bakla" (DM, 73)									
baqla "bakla" (KK, 102)									
bäqlä "bakla" (TA, 91; TZ 147)	-	-	-	atbuşak	-	-	-	-	bakla
burgul "bulgur, yarma, köçe" (TZ, 158)									
burgun "bulgur, yarma, köçe" (TZ, 158)	-	-	-	-	-	-	-	-	bulgur
köçe "bulgur" (TZ, 206)	-	-	köçö	-	-	-	hıdji	-	-
un "un" (DM, 117; TZ, 269; TA, 150; Kİ, 112; KK, 127; "maka" (BM, 54)	on	on	un	un	un	un	un	un	un
bazlamaç "rodazaj cienkiego placka (Sacda pişirilen kalın yufka)" (BM, 12)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bişi "yufka" (Kİ, 19)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bursaç "Tatar ekmeği" (TZ, 158)	bavırsak	baurhak	boorsok	bavırsak	-	bavırsak	-	bavırsak	-
çörek "1. ekmeğ 2. küçük ekmeğ, peksimet" (Kİ, 31; "çörek" (TA, 101)									
şörek "çörek" (TZ, 248)	çürek	-	-	-	şörek	-	-	çörek	-
etmek "ekmek" (Kİ, 12; KK, 108; TA, 106; BM, 10)									
ötmeç "ekmek" (TZ, 227; DM, 101)	ekmek	ekmek	-	-	-	ötpeç	ötmeç	etmek	ekmek

Sözcük	TATARCA	BAŞKURTÇA	KIZGIZCA	KAZAKÇA	KARAKALPAKÇA	NOGAYCA	KARACAY-BALKARCA	KUMUKÇA	KARAYCA
ırşık "has ekmek" (TZ, 174)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
qalaş "yufka, şipit, çörek" (TZ, 182)	-	-	kalaç	qalaş	-	-	qalaç	-	-
kete "bir nevi ekmek-Pirinç unundan yapılmış bir nevi pasta." (Kİ, 46)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kevrek "suchary (jako prowiant podczas podróży morskiej) peksimet, gevrek" (BM, 30)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kevrük "gevrek" (Kİ, 47)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
külşe "çörek" (TZ, 214)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
somun "somun, çörek" (TZ, 240)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
börek "içerisine et doldurulmuş hamur parçaları" (Kİ, 22; "ciasto nadziewane miesem, pasztet" (BM, 14)	pirog	-	-	-	pirojok	börek	börek	-	-
çırlama "smażone ciasto nadziewane miesem (kızarmış, kıymalı hamur)" (BM, 18)	-	-	-	-	-	şırlama	-	-	-
çirkeme "içine kıyma konulmuş ve yağda kızdırılmış hamur" (Kİ, 29)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
eleşke "et ile beraber haşlanmış yufka, hamur parçaları" (Kİ, 10)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
yenci "hamur" (TZ, 284)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
yinçi "yoğurulmuş hamur" (Kİ, 125; "ciasto ugniecione (yoğurulmuş hamur)" (BM, 26)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
çamğur "havuç" (TA, 99)	-	-	-	şomır	-	-	-	-	-
çükündür "çükündür denen bitki" (TZ, 163)	çögëndër	sögöldör	-	-	-	şuvıldır	-	-	-
erenge "şalgam" (TA, 105)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
açı erenge "turpa, turp" (TA, 85)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
itrib "turp" (DM, 86)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
keşir "havuç" (DM, 91)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
keşür "havuç" (Kİ, 46; KK, 114; TA, 117; TZ, 196)	kişer	kişer	-	-	geşir	-	-	-	-
şalgam "şalgam, turpa benzer yuvarlak sebze" (DM, 108; Kİ, 95; TZ, 245)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
şalkam "şalgam" (KK, 124)	şalkan	şalkan	-	şalgam	şalgam	-	-	-	-
turma "turp" (TA, 148)	torma	-	-	-	-	-	turma	-	turma
turp "turp" (Kİ, 108; TZ, 265; DM, 116)	-	-	turneps	tulğa-turpat	türpi	turp	-	-	turup

Sözcük	TATARCA	BAŞKURTÇA	KIZGIZCA	KAZAKÇA	KARAKALPAKÇA	NOGAYCA	KARAÇAY-BALKARCA	KUMUKÇA	KARAYCA
sarımşak "sarımşak" (KK, 121; DM, 103; TZ, 237) sarımşak "sarımşak" (Kİ, 87; TA, 135; DM, 103; BM, 44; TZ, 233) şarımşak "sarımşak" (DM, 103)/ şarımşak "sarımşak" (DM, 103)	sarımşak	-	sarımşak	sarımşak	sarımşak	sarımşak	sarımşak'	-	sarımşak
soğan "soğan" (DM, 107; Kİ, 91; TA, 138; TZ, 239; BM, 46) şoğan "soğan" (KK, 123; DM, 107)	Soğan	huğan	soğon	-	-	sog'an	-	sog'an	sogan
yava "pırasa" (TZ, 281; "soğan" (TA, 159) yu "soğan" (Kİ, 128)	-	-	-	juva	-	yuva	-	-	-
kaşağan "hindiba otu" (Kİ, 72) kaşağan "hindiba" (TA, 114)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kelem "lâhana" (KK, 113)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
marul "marul" (TZ, 216)	-	-	-	salat	-	-	-	-	-
seklebe "pazı" (TA, 136)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
tere "tere" (TZ, 256)	-	-	-	-	-	tere	-	-	-
biber "biber" (TZ, 152; DM, 76)	-	-	-	burış	-	-	-	-	büber
elestek "salatalık" (TA, 104)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kaşak "kabak (sebze)" (KK, 110; TA, 111; TZ, 181)	kabak	kabak	kapak	kaşak	askabak	kabak	k'ab	k'abak'	kabah
pürşe "biber" (TZ, 230)	borıç	-	-	burış	burış	-	-	-	-
karbuş "karpuz" (KK, 111; DM, 88) karpuş "karpuz" (Kİ, 71; TZ, 186; TA, 113) yeşil karpuş "yeşil karpuz" (DM, 124)	karbız	karbuz	tarbız	karbız	garbız	karbız	xarbız	harbuz	xarpuz
kavun "kavun" (DM, 89; Kİ, 73; KK, 112; TA, 114; TZ, 188). kovun "kavun" (TZ, 205) şarı kavun "sarı kavun" (DM, 103)	kavın	kawın	koon	kaşavın	kawın	kavın	-	k'avun	kavun
culban "bezelye" (DM, 80)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
karıman "bezelye" (DM, 97)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
aşamak "delice mantar" (TZ, 170)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
alma "elma" (DM, 70; Kİ, 3; KK, 100; TA, 86) elma "elma" (TZ, 168)	alma	alma	alma	alma	alma	alma	alma	alma	alma
alçu "Türk ellerinde biten ağaçlardan birisinin meyşidir" (Kİ, 3)	-	-	-	alşa	-	-	alıça	-	alıça

Sözcük	TATARCA	BAŞKURTÇA	KIZGIZCA	KAZAKÇA	KARAKALPAKÇA	NOGAYCA	KBALKARCA	KUMUKÇA	KARAYCA
armüd "armut" (DM, 71; TZ, 141) armuŋ "armut" (KK, 101, TA, 88)	-	armit	almurut	almurt	almurt	armit	-	-	armut
ayva "ayva" (TA, 91; Kİ, 13) hayvā "ayva" (DM, 84; TZ, 173; KK, 109)	ayva	ayva	-	ayva	-	ayva	ayva	-	-
kertme "elma" (Kİ, 46); <i>kertme alması</i> (D nüshasında) kertme "armut" (TA, 117)	-	-	-	-	-	kertpe	kertme	-	-
kürt "ayva" (Kİ, 56)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
älü "şeftali" (TA, 87)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
çiye "Baelbek yemişi (vişne)" (Kİ, 29)	çiye	séye	çiye	şiye	-	şiy	-	-	-
erük "erik" (DM, 83; TZ, 178; "erik, sarı erik, şeftali" (Kİ, 12)	örök	erek	örük	örük	erik	-	erik	erik	erik
kiraz "kiraz" (DM, 93)	-	-	-	-	-	-	-	-	kiraz
köken "şeftali" (TA, 122; "erik" Kİ, 51) kögem/kögen "erik" (TZ, 206)	-	-	-	-	-	-	köken	-	-
şeftälü "şeftali" (DM, 108) şeftelü "şeftali" (KK, 124) şeftali "şeftali, tülü, hülü, tüylü erik" (TZ, 246)	şaftali	şaftalı	şabdalı	şabdalı	şabdäl	-	şaptal	-	şefteli
yigde "iğde, yaban iğdesi" (TA, 157)	-	-	-	jiyde	iğde	-	-	-	-
zerdälü "kayısı, sarı erik" (DM, 126) zerdälü "erik" (TA, 161) zerdeli "kayısı, zerdali" (KK, 132)	-	-	-	-	-	-	-	-	zerdeli
borla "üzüm" (Kİ, 21; TA, 96)	-	-	-	-	-	borla	-	borla	borla
koruŋ "olgunlaşmamış üzüm veya meyve" (DM, 94; TA, 121; TZ, 205)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ilek "incir" (Kİ, 38)	jilek	elek	-	-	-	-	-	-	-
incir "incir" (DM, 85; KK, 110; TA, 109; TZ, 178) ķuru incir "kuru incir" (DM, 97)	incir	inċir	ancir	incir	enjir	-	indċir	inċil	indċir
yüzüm "üzüm, üzüm salkımı" (DM, 126; KK, 132, TA, 161; TZ, 291)	yözüm	yözüm	cüzüm	jüzim	cüzim	yüzim	cüzüm	üzüm	üzüm/ yüzüm
ayman "ceviz" (Kİ, 8)	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Sözcük	TATARCA	BAŞKURTÇA	KIZGIZCA	KAZAKÇA	KARAKALPAKÇA	NOGAYCA	KARACAY-BALKARCA	KUMUKÇA	KARAYCA
bādām "badem" (TA, 91) bayam "badem" (DM, 75; Kİ, 16; TA, 93; TZ, 229)	badam	-	badam	-	badam	badam	-	badam	badem
funduk "findık" (DM, 83)	funduk	-	-	funduk	funduk	-	-	pındık'	findık
çetlevük "fıstık" (DM, 80; "bir nevi findık" (Kİ, 28) çetleyik "fıstık, findık ve bütün kabuklu şeyler" (TA, 99) şetlevük "findık" (TZ, 247)	çiklevek	-	-	-	-	şetlevik	çörtleyük	çertleyük"	çetlevik
koz "ceviz" (DM, 94; Kİ, 80; TA, 121; TZ, 206) koz işi "ceviz içi" (DM, 94)	-	-	-	jaňgak	goz"	koz	-	koz	koz
kestene "kestane" (DM, 91; TZ, 196)	kaştan	-	-	kaştan	kaştan	-	kastanet	kaştan	kestane
şah bellüt "kestane" (TA, 141)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
leymü "limon" (DM, 98) limon "limon" (TZ, 216)	limon	limon	limon	limon	limon	limon	limon	limon	-
enär "nar (meyve)" (TA, 105) när "nar" (DM, 99; KK, 119; TA, 129) nardan "pestka granatu, granat (owoc)" nar, nar tanesi" (BM, 34)	nar	-	nar	anar	anar	nar	-	nar	nar
hürmä "hurma, hurma ağacının yemişi" (TA, 107; DM, 85; TZ, 173) kurma "hurma, hurma ağacının yemişi" (KK, 117; TA, 125; TZ, 211; "daktyle" BM, 41)	hörme	-	kurma	kurma	hurma	hurma	hurma	hurma	hurma
işke münüzü "keçi boynuzu denen yemişi" (TZ, 179) keşi boynuzu "keçi boynuzu" (DM, 91)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
aķ mık "boza" (DM, 70)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ayran "ayran; yoğurttan yapılan içki" (Kİ, 8; DM, 73; TA, 90; TZ, 145; "kwasne mleko" (BM, 6)	eyren	ayran	ayran	ayran	ayran	ayran	ayran	ayran	ayran
boza "boza" (DM, 78) boza "buğdaydan yapılan şarap" (KK, 105; Kİ, 21; "hurmadan yapılan şarap" (TA, 96)	boza	buza	bozo	boza	-	-	boza-sıra	boza	boza
leymü şuyı "limon suyu" (DM, 98)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ķamış şuyı "kamış suyu" (DM, 87) şeker şuyı "şeker suyu" (DM, 109)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ķarbuş şuyı "karpuz suyu" (DM, 88)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
sırke "sirke" (Kİ, 90; KK, 122; TZ, 239)	sērke	-	sırke	sırke	sırke	sırkesuv	sırke suy	sırke	sırke
şorma "boza" (DM, 107; Kİ, 92)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
üzüm şuyı "üzüm suyu" (DM, 126)	üzüm suyu	-	-	-	-	üzüm suvı	-	-	-
bor "şarap, içki" (TA, 95)	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Sözcük	TATARCA	BASKURTÇA	KIZGIZCA	KAZAKÇA	KARAKALPAKÇA	NOGAYCA	KARACAY-BALKARCA	KUMUKÇA	KARAYCA
çakır "şarap" (TA, 99) şağır "içki" (DM, 108) şagır "çakır, sıra şarap" (TZ, 245)	-	-	-	-	-	şagır	çağır	çağır	çağır
komlak "şarap" (TA, 120)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
sarı "şarap, ibid" (Kİ, 87)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
süçü "üzümden yapılan bir şarap" (TA, 140) süçü "üzümden yapılan şarap, içki" (DM, 107)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
şüşüş "kuru üzümünden yapılan bir tür şarap" (KK, 124)	-	-	-	-	-	şu'ş	-	-	-
basmur "çedene, serçe tohumu denilen bitki" (DM, 74)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
burç "karabiber" (DM, 79; Kİ, 23) burç "pieprz" (BM, 15) burç "biber" (TA, 97)	borıç	-	murç	-	-	-	purç	burç	burç
ças "tuz" (Kİ, 27)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
çeker "şeker" (Kİ, 27; "cukier" (BM, 16) şeker "şeker" (DM, 109)	şeker	şeker	şeker	şeker	sahar	seker	şeker	-	şeker
çörekoti "czarnuszka, kakol (çörek otu)" (BM, 17)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
küyegü otı "kebaba saçılan bir tür ot, güveyi otu" (TA, 127)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kaç "hardal" (TZ, 198) kış "hardal" (TZ, 200)	-	-	-	kışa	-	kışı	-	-	-
kişniç "koledra, koriander (Kişniş otu)" (BM, 31)	kişmiş	kişmiş	-	-	kişmiş	kişmiş	kişmiş	kişmiş	kişniş
tuz "tuz" (Kİ, 109; TZ, 266) tuz "tuz" (DM, 116; BM, 53; TA, 148) duz "sól" (BM, 20)	toz	toz	tuz	tuz	duz	tuz	tuz	tuz	tuz
yasmık "carthame (carthamus tinctorius)(aspir)" (BM, 24)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bulamaç "bulamaç, un çorbası" (TZ, 157; DM, 78) bulğamaç "bulamaç, un çorbası" (Kİ, 22; "rodzaj gęstej zupy z maki; zur" (BM, 14)	bolamık	-	bulamık	bılamık	bılamık	-	-	bulamuk'	-
kuymak "1. un ve süt ile yağda pişirilmiş bulamaç, 2. bir nevi helva" (Kİ, 84; "lane ciasto z tusczczem, żrek z maki i tusczczu" (BM, 40)	koymak	-	kuymak	-	kuymakşa	-	-	-	-

Sözcük	TATARCA	BAŞKURTÇA	KIZGIZCA	KAZAKÇA	KARAKALPAKÇA	NOGAYCA	KARACAY-BALKARCA	KUMUKÇA	KARAYCA
tarhana(b) "tarhana" (DM, 112; TZ, 252; "danie z kwasnego mleka"/ espede de mets fait avec du lait aigre (Ekşi süt ile yapılmış yiyecek) (Ar. el-kişk)(BM, 50)	tarhana	-	-	-	-	-	-	-	-
tuşmaç "makaron, zupa makaronowa (Bir tür tel şehriye çorbasi)" (BM, 53; "Et suyuna atılan hamur parçaları" (Kİ, 108)	tokmaç	tukmas	-	-	-	-	-	-	tumaç
söglence "kebab" (DM, 107)									
söglencü "kızarmış et" (TA, 139) söklenci "pieczeń pieczone(kızarmış et)" (BM, 47, 62)									
sölençü "parçalanmış, kebablık et" (TZ, 241)									
sövlüncü "dilim dilim kesilmiş et" (Kİ, 93)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
söklenmiş et "miyeso krajane na kawalki, viande coupée (parçalanmış et)" (BM, 47)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
sökilmiş et "sökülmüş, parçalanmış et" (TA, 139)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
şışlik "kebab" (DM, 110; KK, 124; TZ, 248)	-	-	-	şaşlık	şaşlık	-	şaşlık	-	şaşlık
yaşni "potrawa z mięsa smażonego" (BM, 23); "yahni, pişmiş et" (TZ, 276; KK 128)									
yaşni "yahni, diğer telaffuzu yaşni" (Kİ, 120)	-	-	-	-	-	-	-	-	yaşni
butka "pirinçle pişmiş süt, sütlac" (TZ, 159)	butka	butka	botko	botka	-	-	-	-	-
halvâ "helva" (DM, 84)	helve	helwe	kalba	haluva	halva	halva	halıva	-	h'alva
kezen "keven, kudret helvası, havadan yağın yumuşak bir madde ki helvaya benzer" (Kİ, 48)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bekmäs "pekmez" (KK, 103; DM, 75; "syrop (winogronowy), moszcz przegotowany" (BM, 12)									
bekmeş "pekmez" (TA, 93)									
pekmez "pekmez" (TZ, 229)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
boy "rodzaj trawy, siano greckie (Buy çiçeği tohumu)" (BM, 13)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
işkun "hoş kokulu bir ot" (Kİ, 41)	-	-	işkın		-	-	-	-	-
kenger "enginar" (TA, 116)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kozu kulağı "kuzukulağı denilen bir bitki" (Kİ, 80)	-	-	-	-	kozu kulak	-	-	-	-
topalağ "topalak otu , tomalan" (TZ, 261)									
tobalağ "hoş kokulu bir otur ki nohut tanesi kadar olup Su'ud ismini taşımaktadır, bilhassa ilaç için istimal edilir. (Kİ, 104)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
yarpuz "yarpuz, su nanesi" (TZ, 280)	-	-	-	-	calbız,	-	-	-	-
yavşan "bir tür ot, yavşan otu" (TA, 155; TZ, 282)	-	yuşan	-	juvsan	-	-	-	yuvşan	-
yelmük "bir nevi ot" (Kİ, 124)	-	-	-	yemşöp	-	-	-	-	-

DİZİN

(Dizinde sadece tez çalışmamızda madde başı olarak incelediğimiz Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki Mutfak ve Yemek Kültürüne ait isimler alınmıştır.)

A

ağuz, 156, 298, 301, 320
aķmıķ, 260
alçu, 50, 90, 92, 234, 302, 325
alma, 50, 70, 233, 325
ālū, 90, 239, 298, 326
arfa, 69, 189, 322
armūd, 50, 90, 92, 236, 326
aşamak, 233, 302, 325
aşlık, 48, 69, 181, 322
ayak, 52, 55, 67, 111, 298, 318
ayman, 54, 116, 302, 318
ayman, 250, 302, 326
ayran, 70, 260, 327
ayva, 50, 90, 92, 237, 326

B

bādām, 50, 90, 92, 251, 302, 327
bakırgeli, 55, 100, 317
bakla, 49, 75, 89, 94, 196, 323
bal, 69, 72, 89, 93, 175, 321
bardak, 54, 55, 72, 78, 123, 318
basmur, 271, 328
baylavuç, 55, 109, 319
bazlamaç, 82, 198, 323
bazu, 54, 78, 118, 318
bekmās, 71, 85, 296, 329
bıçak, 53, 67, 71, 88, 93, 98, 317
biber, 49, 75, 83, 90, 94, 227, 325
birinç, 72, 87, 89, 92, 190
bişi, 82, 199, 323

bitek, 54, 77, 121, 302, 317
bor, 70, 73, 267, 327
borla, 50, 245, 326
boy, 71, 85, 271, 329
boza, 261, 327
börek, 207, 324
buğday, 48, 69, 182, 322
bulamaç, 70, 84, 282, 328
burç, 70, 73, 272, 328
burçak, 49, 69, 192, 298, 323
burgul, 48, 196, 323
bursaķ, 200, 323
butķa, 292, 303, 329
bürtük, 48, 72, 183, 322

C

culbān, 50, 83, 232

Ç

çakır, 51, 70, 73, 268, 298, 328
çāmçe, 88, 91, 95, 298, 317
çamğur, 49, 69, 76, 210, 324
çanak, 53, 54, 67, 71, 75, 103, 298, 317
ças, 91, 93, 273, 328
çatan, 56, 132, 302, 317
çavlı, 56, 67, 99, 317
çemru, 49, 69, 211
çetlevük, 51, 73, 252, 327
çıkın, 56, 79, 133, 318
çıkıt, 75, 89, 162, 301, 320

çırlama, 76, 208, 303, 324
çirkeme, 83, 209, 302, 324
çiye, 50, 240, 326
çomar, 49, 211
çömçe, 52, 53, 71, 88, 91, 95, 298, 317
çömlek, 54, 67, 71, 105, 298, 317
çörek, 201, 298, 323
çörekoti, 84, 275, 303, 328
çuğrat, 167, 321
çükündür, 49, 72, 90, 211, 324

D

dirgi, 54, 55, 67, 71, 78, 116, 298, 318
dolkuş, 55, 129, 298, 317
dögüç, 53, 54, 55, 71, 77, 102, 303, 317

E

elek, 54, 71, 117, 318
elestek, 49, 227, 302, 325
eleşke, 209, 302, 324
enār, 51, 91, 257, 327
erenge, 49, 212, 302, 324
eriük, 50, 70, 241, 326
et, 68, 141, 319
etmek, 69, 72, 202, 323
etmekçi, 203

F

funduk, 51, 90, 94, 252, 327
furun, 79, 89, 94, 134, 319

H

halvā, 91, 94, 296, 329
halvāçi, 91, 94, 296

H

hurmā, 51, 91, 258, 327

I

ırşık, 203, 302, 324

İ

ilek, 50, 247, 327
ilgevür, 53, 75, 138
ilki, 101, 317
incir, 50, 73, 90, 92, 248, 326
irimçik, 163, 301, 320
işkun, 49, 71, 86, 92, 222, 329
işyağ, 153, 320
itrib, 212, 302, 324

K

kabak, 49, 70, 73, 227, 325
kaş, 46, 68, 142, 298, 319
kalaş, 204, 324
kalbur, 54, 88, 94, 118, 303, 318
kamış suyu, 263, 327
kamuç, 53, 77, 88, 91, 97, 317
kap, 55, 67, 106, 317
karbuş, 49, 90, 230, 325
karuk, 180, 303
kaşık, 53, 55, 67, 71, 113, 298, 318
katağan, 49, 220, 325
kavluş, 53, 77, 139, 303, 317
kavuk, 179, 322
kavun, 50, 70, 231, 298, 325
kavurğa, 81, 180, 303, 322
kavurma, 46, 144, 319
kavuş, 55, 100, 317
kavut, 69, 81, 178, 322

ķayırtamak, 76, 157, 301, 320
ķaymak, 68, 174, 301, 321
ķazan, 52, 55, 71, 108, 317
ķiķ, 70, 276, 328
ķımız, 68, 157, 301, 320
ķirtıs, 75, 153, 298, 320
ķıyma, 46, 147, 298, 319
ķoęa, 54, 55, 67, 76, 77, 126, 298, 317
ķomlak, 51, 70, 268, 298, 328
ķoruķ, 50, 84, 246, 326
ķovurdaķ, 46, 48, 146, 319
ķoz, 51, 73, 90, 92, 254, 327
ķozak, 51, 254
ķozu kulagı, 49, 86, 329
ķumga, 124, 318
ķumgan, 124, 318
ķurķuman, 50, 232, 325
ķuruķ, 164, 298, 321
ķuymak, 70, 283, 298, 328
ķuyruk yağ, 79, 154, 320

K

ķebek, 48, 69, 72, 184, 322
ķelem, 49, 83, 90, 220, 303, 325
ķeli, 101, 317
ķenger, 49, 86, 90, 229, 329
ķepķe, 52, 53, 77, 88, 91, 97, 317
ķere yav, 172, 321
ķersen, 53, 89, 91, 120, 302, 317
ķertek, 54, 140, 303, 318
ķertme, 50, 238, 326
ķestene, 51, 73, 91, 94, 255, 327
ķeşür, 49, 69, 90, 92, 212, 298, 324
ķete, 82, 89, 94, 303, 324

ķevrek, 205, 329
ķezen, 85, 294, 329
ķiraz, 50, 73, 75, 84, 90, 94, 242, 326
ķişniķ, 91, 277, 328
ķöķe, 49, 82, 197, 303, 323
ķöken, 50, 84, 242, 326
ķükevir, 93, 125, 302, 318
ķülşe, 82, 87, 92, 206, 303, 324
ķüneci, 49, 89, 93, 194, 323
ķüp, 54, 69, 128, 317
ķürt, 50, 83, 239, 326
ķüvelek, 54, 79, 125, 303, 319
ķüyegü otı, 276, 328

L

leblebü, 49, 89, 92, 193, 302, 323
legün, 53, 55, 67, 89, 130, 298, 317
leymü, 51, 73, 91, 94, 256, 327
leymü suyu, 262, 327
lor, 80, 89, 92, 165, 321

M

marul, 49, 73, 83, 90, 94, 221, 325
maya, 89, 92, 166, 321
mercemek, 49, 81, 89, 92, 191, 323,

N

nār, 51, 91, 257, 327
noķuķ, 89, 92, 194, 323

O

ocak, 68, 72, 134, 319
oķlaęu, 54, 119, 318
otluķ, 136, 319

Ö

ösek, 138, 319

P

pışlak, 168, 301, 321

piyele, 55, 71, 88, 91, 112, 318

pürşe, 49, 228, 298, 325

S

saç, 55, 68, 79, 136, 319

saçak, 68, 79, 136, 319

sağrak, 53, 54, 67, 71, 115, 298, 317

sağyağ, 172, 321

sançık, 54, 55, 127, 298, 318

sapçak, 54, 55, 127, 298, 318

saramsak, 49, 69, 72, 217, 325

sarça, 55, 67, 88, 91, 114, 298, 318

sarı, 51, 269, 302, 327

sarnaşa, 55, 114, 318

seklebe, 49, 221, 302, 325

senek, 53, 55, 67, 78, 131, 317

senit, 54, 78, 89, 94, 120, 303, 318

sergen, 53, 78, 139, 303, 318

sırdağ, 46, 148, 319

sirke, 70, 73, 264, 298, 327

soğan, 49, 69, 73, 218, 298, 325

somun, 83, 90, 94, 206, 303, 324

sorat, 48, 81, 187, 322

soravcı, 121, 302, 318

söglence, 46, 70, 288, 329

söklençi, 70, 288, 329

söklenmiş, 46, 289

sökrük, 46, 48, 149, 319

sucuk, 46, 72, 149, 319

süçü, 70, 328

süçi, 70, 84, 270, 328

süret, 46, 48, 89, 150, 320

süt, 68, 72, 159, 320

süzgüş, 55, 122, 298, 318

süzme, 68, 168, 321

süzme, 78, 12, 318

Ş

şorma, 266, 327

Ş

şalgam, 49, 72, 90, 92, 213, 324

şeftālū, 90, 92, 243

şeker, 91, 273, 328

şetlegen, 51, 253

şişlik, 290, 329

şüşüş, 51, 76, 270, 328

T

tapa, 75, 78, 89, 94, 132, 302, 318

tarhana(h), 85, 285, 328

tarı, 72, 186, 322

tava, 55, 88, 91, 110, 319

tekçek, 55, 76, 112, 302, 318

tepsi, 53, 55, 67, 71, 88, 93, 115, 318

topalak, 49, 71, 86, 216, 298, 329

tumnu, 54, 107, 302, 318

turağ, 80, 160, 298, 320

turma, 49, 69, 214, 324

turp, 72, 215, 324

tutmaç, 70, 286, 298

tuturğan, 48, 69, 72, 191, 298, 323

tuz, 70, 73, 278, 328

tuzluk, 170, 298, 321

tügü, 69, 88, 188

tüklü alma, 50, 238

U

un, 69, 72, 197, 323

uyğan, 79, 170, 321

uyup, 79, 171, 321

Ü

ürün, 68, 80, 161, 320

üz, 71, 152, 302, 320

üzüm, 48, 50, 70, 73, 249, 326

Y

yağ, 68, 72, 152, 298, 319

yağma, 117, 302, 318

yağni, 46, 85, 91, 291, 302

yarma, 48, 69, 185, 322

yarpuz, 49, 71, 224, 298, 329

yasmık, 281, 328

yava, 49, 69, 90, 93, 219, 325

yavşan, 49, 71, 225, 329

yelmük, 49, 86, 226, 329

yençi, 210, 324

yigde, 50, 70, 244, 326

yoğurt, 68, 72, 171, 321

yumur, 68, 80, 167, 320

yumurtka, 72, 177, 322

Z

zerdālū, 50, 84, 90, 92, 245, 302, 326

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı :Kübra DİLAVER YILDIRIM
Doğum Tarihi :23/04/1986
Doğum Yeri :BERGAMA/İZMİR
E-mail :kubradilaver@trakya.edu.tr

Eğitim Durumu

Doktora (Üniversite-Enstitü, Yılı, Tez Adı)

Yıldız Teknik Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü-Türk Dili- (2013-2020)

Yüksek Lisans (Üniversite-Enstitü, Yılı, Tez Adı)

1- Trakya Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü- Türk Dili, Bergama Yöresi Tahtacı ve Çepni Ağızları, 2013.

2- Uludağ Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü- Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi -Türk Dili ve Edebiyat Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans, 2009.

Lisans (Üniversite, Fakülte, Bölüm): Uludağ Üniversitesi-Fen-Edebiyat Fakültesi-Türk Dili ve Edebiyatı, 2008.

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce (YÖKDİL 2018 Mart: 81.25), Rusça (Başlangıç)

İş Tecrübesi: Trakya Üniversitesi -Türk Dili Öğretim Görevlisi (2010-...)

Bilimsel Çalışmalar

Dilaver Yıldırım, K.-Özyetgin, A. Melek (2019). "Memlûk-Kıpçak Sahasındaki Türk Mutfak Kültürü ile İlgili Sözcük Varlığı Üzerine: Kurutma ve Saklama Yöntemiyle Oluşan Yiyecekler", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 95, Ağustos 2019, s. 372-385 ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.16992/ASOS.15107>.

Dilaver Yıldırım, K. (2016). "Türkçe’de “Ağa” Kelimesi ve Türevleri Üzerine / On the Use of the Title “Ağa” Among the Turks", TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Hayati Akyol Armağanı), Volume 11/4 Winter 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9130>, p. 1137-1154.

Dilaver Yıldırım, K. (2016). "Memluk-Kıpçak Sahası Söz Varlığı: Mutfak ve Yemek Kültüründe Tatlılar Üzerine Bir Değerlendirme", Uluslararası Yıldız Türk Dili Çalıştayı, 2016 Nisan 25, İstanbul/Türkiye.